

İBN ŞİHÂB EZ-ZÜHRÎ

İslam Klasikleri 4

el-Meğâzî

İlk Dönem İslam Tarihinde Savaşlar

ANKARA OKULU

İBN ŞİHÂB EZ-ZÜHRÎ (ö. 124/742)

Hadisleri tedvin eden ilk kişi.

Kureys'in Benî Zühre koluna mensuptur. Tercih edilen görüşe göre hicretin 51. (671) yılında Medine'de dünyaya gelmiştir. Dönemin önemli isimlerinden Enes b. Mâlik, Saîd b. Müseyyeb, Urve b. Zübeyr, Ebû Seleme b. Abdurrahmân b. Avf ve Ubeydullah b. Abdullah gibi isimlerin ders halkalarında bulunmuştur. İliminin çokluğu, keskin zekâsı ve güçlü hafızasıyla bilinen Zührî, pek çok öğrenci yetiştirmiştir. Bunlar arasında en dikkat çeken isimler Mâlik b. Enes, Ma'mer b. Râşid, Şuayb b. Ebî Hamza ve Ukayl b. Hâlid el-Eyli'dir. Zührî, 17 Ramazan 124'te (25 Temmuz 742) Vâdilkurâ yakınlarında kendisine ait Şagb denilen yerde vefat etmiş ve oraya defnedilmiştir.

Zührî pek çok ilim dalında temayüz etmiş biridir. Bunların başında hadis, tarih, fıkıh ve tefsir gelir. Şam bölgesinde isnadlı hadis rivayetini başlatan kişi olarak bilinir. Öte yandan, Medine ehlinin hadislerini en iyi bilmesi ve onları en doğru şekilde rivayet etmesiyle de ünlenmiştir. Bazı muhaddisler nezdinde "esahu'l-esânîd"ler arasında yer alan Zührî, her konudaki merfû, mevkuf ve maktû' rivayetleri kaydetmesiyle hadislerin tedvin sürecinde de etkin rol oynamıştır. Ondan yaklaşık olarak 2.200 hadis nakledilmiş olup bunların yarısı merfûdur. 50 civarında rivayetin zayıflığı hususunda ise ihtilaf vardır.

Zührî, aynı zamanda Medine tarih ekolünün kurucularından sayılır. Onun tedvin ettiği rivayetler ilk dönem tarihçiliği açısından da önemli bir kaynak teşkil etmiştir. Siyer ve tarih alanındaki rivayetler konusunda en çok Urve b. Zübeyr'den istifade etmiş, tarih anlayışını imkân nispetinde sahit rivayetler üzerine kurmuştur. Tarihle ilgili rivayetleri hadisçi gözüyle değerlendiren Zührî, olayları daha kolay takip edilebilir hâle getirmek için, bir olayın farklı yönlerini anlatan rivayetlerin isnadlarını birleştirip ortak metin hâline getirme anlayışını geliştirmiştir.

Dr. Mehmet Nur AKDOĞAN

1983 yılında Diyarbakır'ın Dicle ilçesinde doğdu. İlk ve orta tahsilini Diyarbakır'ın Ergani ilçesinde tamamladı. 2004'te Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nden mezun oldu. 2008'de *Mekke'nin Fethi* isimli teziyle yüksek lisansını tamamladı. 2013 yılında Kayseri Dinî Yüksek İhtisas Eğitim Merkezi'nden mezun oldu. 2014'te *İmâmiyye Şfası Kaynaklarına Göre Hilafetine Kadâr Hz. Ömer* adlı teziyle doktor oldu. Din İşleri Yüksek Kurulu uzmanı olarak görev yapan Akdoğan; Arapça ve İngilizce bilmektedir.

Ankara Okulu Yayınları: 230
İslam Klasikleri: 4

© Ankara Okulu Basım Yay. San. ve Tic. Ltd. Şti.
Editör: Mehmet Azimli
Son Okuma: Kasım Gezen
Dizgi, kapak: Ankara Dizgi Evi
Baskı, cilt, kapak baskısı: TDV Yayın Matbaacılık ve Ticaret İşletmesi
Birinci basım: Aralık 2016

ISBN: 978-605-9281-38-6

Ankara Okulu Yayınları
Şehit Mehmet Baydar Sokak 2/A Maltepe/ANKARA
Tel: (0312) 341 06 90 Faks: (0312) 341 06 95
web: www.ankaraokulu.com
e-mail: ankaraokulu@ankaraokulu.com

EL-MEĞĀZÎ

İlk Dönem İslam Tarihinde Savaşlar

**MUHAMMED B. MÜSLİM B. UBEYDİLLAH
İBN ŞİHÂB EZ-ZÜHRÎ
(124/742)**

Çev. Dr. Mehmet Nur AKDOĞAN

**Ankara Okulu Yayınları
Ankara 2016**

*Bu çalışmamı, benim için her türlü fedakârlığa katlanan
anne-babama ithaf ediyorum.*

İÇİNDEKİLER

EDİTÖRDEN.....	7
ÖNSÖZ.....	9
İbn Şihâb ez-Zührî'nin <i>el-Meğâzi</i> Adlı Eseri ve Hayatı	11
ZEMZEM'İN KAZILMASI BÂBİ	27
Abdülmuttalib Hakkında Söylenenler	27
HUDEYBİYE GAZVESİ.....	39
BEDİR VAK'ASI.....	51
Hz. Peygamber'in Bedir Ehlinden Esir Aldığı Kimseler	55
RECİ'DEKİ HÜZEYL VAK'ASI.....	56
BENÎ NADÎR VAK'ASI.....	60
UHUD VAK'ASI	66
AHZÂB VE KURAYZAOĞULLARI VAK'ASI.....	69
HAYBER VAK'ASI.....	74
MEKKE'NİN FETHİ	76
FETİH GAZVESİ.....	77
HUNEYN VAK'ASI.....	82
HABEŞİSTAN'A HİCRET EDENLER.....	87
GERİDE KALAN ÜÇ KİŞİ HADİSİ.....	96
Tebük Gazvesi'nde Hz. Peygamber'den Geri Kalanlar	101
EVS VE HAZREC HADİSİ (OLAYI).....	103
İFK HADİSİ.....	106
ASHÂB-I UHDÛD HADİSİ	113
ASHÂB-I KEHF HADİSİ	116
BEYTÜLMAKDİS'İN BİNA EDİLMESİ	119
RESULULLAH'IN HASTALIĞININ BAŞLAMASI.....	121
BENÎ SÂİDE GÖLGELİĞİNDE EBÛ BEKİR'E BİAT EDİLMESİ	128
ÖMER'İN, ŞÛRÂDAKİ KİMSELER HAKKINDAKİ SÖZLERİ	134
EBÛ BEKİR'İN, ÖMER'İ YERİNE HALİFE BIRAKMASI	137
EBÛ BEKİR'E BİAT	138

ZÂTÜSSELÂSİL SAVAŞI VE ALİ İLE MUÂVİYE'NİN HABERİ	140
HACCÂC B. İLÂT HADİSİ.....	153
ALİ VE ABBÂS'IN TARTIŞMASI.....	156
ÖMER'İN KATİLİ EBÛ LÛ'LÛE MESELESİ	161
ŞÛRÂ HADİSİ.....	167
KÂDİSİYE SAVAŞI VE BAŞKA SAVAŞLAR	169
FÂTİMA'NIN EVLİLİĞİ	173
KAYNAKÇA	179
DİZİN	185

EDİTÖRDEN

Ankara Okulu Yayınları “İslam-Klasikleri” projesi üst başlığı kapsamında yayımlanan serinin dördüncü kitabı olarak, ilk hadis derleyicisi diye meşhur olmuş İbn Şihâb ez-Zührî'nin eserini ilk defa Türkçe olarak neşrediyoruz. Eserin adı *el-Meğâzî* (Savaşlar) olsa da eserde İslam öncesi ve Hz. Peygamber sonrası bazı konular hakkında da bilgiler bulunmaktadır.

İlk siyercilerimizin en önemli başvuru kaynağı olan İbn Şihâb'ın *el-Meğâzî* adlı kitabı o dönemin savaşlarını ilk elden aktarma çabasında bir derleme eserdir. Bu dönemin savaş kültürünü, sebep ve sonuçlarını öğrenme açısından önemli bir klasik olarak düşünüyoruz. Derlemenin orijinal tarafı, Emevi döneminden kalma nadir bir eser olmasındandır. Tâbiîn büyüklerinden Urve b. Zübeyr'in öğrencisi olarak tanıdığımız İbn Şihâb'ın Emevilerle iyi ilişkileri de bilinmektedir. Eser siyaset-rivayet ilişkisinin önemli anekdotlarını sunması açısından da araştırmacılar için değerli malzeme sunmaktadır.

İlk dönemi güzellikleriyle, olumsuzluklarıyla olduğu gibi önünüze sermeye devam ediyoruz. Tarihin bu kesiminde savaşlara panoramik olarak yolculuk yapmak üzere sizi İbn Şihâb ez-Zührî'nin *el-Meğâzî* siyle baş başa bırakıyoruz....

Hayırlara vesile olması dileğiyle...

Mehmet AZİMLİ¹
Çorum-2016

ÖNSÖZ

Hız. Peygamber'in ardından ortaya çıkan fetihler, siyasi çekişmeler ve savaşlar neticesinde elde edilen esirler, toprak ve ganimetler konusu Hız. Peygamber'in hayatının bilinmesini, dolayısıyla da sonraki nesillere aktarımı için yazılmasını zorunlu kılmıştır. İslam tarihinde Hız. Peygamber'in hayatını konu edinen eserler iki ana başlık altında yazılmıştır. Bunlardan biri siyer, diğeri ise meğâzîdir. Siyer, Hız. Peygamber'in hayat hikâyesini inceleyen ilim dalı olarak karşımıza çıkarken, meğâzî ise Hız. Peygamber'in savaşlarını konu edinen ilim dalı için isim olmuştur. Ancak zamanla bu kelimenin anlamı değişime uğratarak Hız. Peygamber'in hayatını konu edinen siyer ile aynı anlamda kullanılmaya başlamıştır.

Tâbiîn döneminin önemli isimlerinden Urve b. Zübeyr, Ebân b. Osmân ve Saîd b. Müseyyeb siyer ve meğâzî yazıcılığının öncü isimlerinden olmuşlardır. Ancak onların kaleme aldığı çalışmalar risale ve sahife niteliği taşıırken, İbn Şihâb ez-Zührî ile beraber daha kapsamlı çalışmalar ortaya konmaya başlamıştır. Bu bağlamda o, siyer ve meğâzî konulu eser ortaya koyanların ilki olarak da kabul edilebilir.

Sehâvî ve Hacı Halîfe gibi isimler "meğâzî" konulu müstakil bir eseri İbn Şihâb ez-Zührî'ye isnad etmektedirler. Ancak bu nüsha elimizde mevcut değildir. Dr. Süheyl Zekkâr tarafından neşredilen ve çevirisini yaptığımız bu nüsha ise Abdürrezzâk es-San'ânî'nin *el-Musannef* adlı eserinin meğâzî bölümünde yer alan ve İbn Şihâb ez-Zührî'nin, büyük çoğunluğu Ma'mer b. Râşid kanalıyla gelen rivayetlerinden oluşmaktadır. Bu nüshanın, kaynaklarda varlığından bahsedilen, Zührî'nin meğâzî konulu eserinin metniyle birebir aynı olduğunu söylemek mümkün değildir. Bununla beraber Zührî'nin siyer ve meğâzî alanındaki rivayetlerinin önemli bir kısmının bu nüshada mevcut olduğunu söylemek yanlış olmaz.

Eserde sadece Hız. Peygamber'in hayatına değil, aynı zamanda ondan önceki bazı milletlerin haberlerine de (Ashâb-ı

Uhdud, Ashâb-ı Kehf, Beyt-i Makdis'in İnşası) yer verilmiştir. Bunun yanı sıra dört halife döneminin önemli olayları da kitapta önemli bir yekûn tutar. Eserde kronolojik bir tertip de söz konusu değildir. Öte yandan, İbn Şihâb ez-Zührî'nin, tarihçi yönü güçlü olmakla beraber aslında o bir muhaddistir. Nitekim, tarihî rivayetleri naklederken onları isnadlı olarak zikretmesi de dikkat çekmektedir.

Dr. Süheyl Zekkâr tarafından *el-Meğâzi'n-Nebeviyye* adıyla müstakil olarak neşredilen nüsha çeviride esas alınmıştır. Zekkâr, bu esere çeşitli ta'lik ve tahkiklerde bulunmuştur. Ancak biz eserin tercümesini yaparken, pek azı hariç, muhakikinin dipnotlarını kullanmak yerine kendi araştırmalarımız sonucunda elde ettiğimiz bilgileri dipnotlara yansıtık ve bize ait olanlara "çev." rumuzunu kullandık.² Bu ifadenin bulunmadığı dipnotlar Dr. Süheyl Zekkâr'a aittir. Çevirinin arka kısmına eserin Arapça nüshası da ilave edilmiştir.³

İslam Tarih Klasikleri projesini yürüten Hocam Prof. Dr. Mehmet Azimli'ye teşekkürü bir borç bilir, saygılarımı sunarım.

İslam tarihi alanındaki çalışmalara katkı yapması temenisiyle...

Dr. Mehmet Nur AKDOĞAN
Ankara 2016

2 (Ed.) rumuzu, Editörün dipnot ilavesidir.

3 Arapça nüshadaki sayfa numaraları Türkçe çeviri sayfasının yan boşluklarında [...] şeklinde gösterilmiştir. (Ed.)

Siyerin temel kaynağı, sıhhati konusunda kendisine hiçbir şüphe karışmayan Kur'an-ı Kerim olmakla beraber, mücmelin şerhi ve mufassalın beyanı için Müslümanların bir araya getirdiği haberlere de başvurmak gerektiğini düşünüyoruz. Bu yüzden Müslümanların –belki de Hz. Peygamber'in döneminden beri– Hz. Peygamber'in söz ve fiillerine dair haberlerin bir araya getirilmesine önem verdiklerini ve bu alanda pek çok amili kullanarak canla başla çalıştıklarını görürüz. Ben bu amillere, *et-Târîh inde'l-Arab* kitabımda ve İbn İshâk'ın *Siyer ve'l-Meğâzî* kitabının mukaddimesinde değindim. Buna şunu da ilave edebiliriz: Hadis kitaplarının çoğu Hz. Peygamber'in siyer ve meğâzîsiyle ilgili hadislere özel bâblar ayırmışlardır. [22] Bu unsurlara başvurmak da gerçekten faydalıdır. Çünkü bu unsurlar, kendi dışındakilere nispetle sahih olmaya en yakın olanlardır. Bu bâblar, bilimsel ve eleştirel kaidelerin ışığı altında tedvin edilmişlerdir.

Bu (siyer ve meğâzî) unsurlarına dönüp bakarken bu malzemelerin çoğunun İmam Zührî'nin rivayetlerine dayandığını gördüm. Daha önceden de bu İmam'ın –ileride kendisinden bahsedeceğim– konumunu biliyordum ve meğâzî alanında bir kitap yazdığından ve bu kitabın kayıp hükmünde olduğundan da haberdardım. Dünyanın pek çok kütüphanesinde, özellikle de hicretin 152. yılında vefat eden Muhammed b. İshâk'ın *Kitâbü's-Siyer ve'l-Meğâzî*'sinin var olan tahkikini çalışmam esnasında hiçbir şey elde etmeksizin (Zührî'nin kitabını) araştırdım.

İmam Abdürrezzâk b. Hemmâm es-San'ânî'nin *Musannef* kitabına (tesadüfen) dönüp baktığımda bu İmam'ın (Abdürrezzâk), kitabının kapsamlı bir bölümünü meğâzîye tahsis ettiğini gördüm. *Musannef*'in bu bölümünü iyice araştırmam sırasında onun, Zührî'nin meğâzî kitabını, ufak fazlalıklarla

4 Dr. Süheyl Zekkâr'a ait olan bu mukaddimenin tamamı, konuyla direkt ilgili olmadığı için çevrilmemiştir. (çev.)

beraber, içerdığını açık bir şekilde gördüm. İmam Abdürrez-zâk bu bölümü Zührî'nin öğrencisi ve ilminin nakledicisi olan İmam Ma'mer b. Râşid'den rivayet etmiştir.

Musannef kitabı on yıldan fazla bir süre önce Beyrut'ta yayımlandı. *Musannef*'in pek çok bölümünü okurken, bu büyük kitabın hata ve tahriflerle dolu olarak yayımlandığını ve muhakkikin, *Musannef*'in metnini okumaktan âciz olduğunu gördüm. Sonra da meğâzî bölümünü birden fazla kez okudum ve bu bölümün çoğunlukla tahrif edildiğini fark ettim. Öyle ki neredeyse her bir cümlesi, bir veya birden fazla tashihe ihtiyaç duyuyordu. Bundan dolayı, bu konuyla ilgili bir makale yazmayı düşündüm; ancak bu bölümün yeniden yayımlanması, tahkikin yapılması ve ardından da neşredilmesi kararını verdiğim için bu makaleyi yazmaktan vazgeçtim. Bununla, okuyucuya, bugüne değin, Emevî döneminin ilk yıllarına kadar İslam tarihinde meydana gelmiş bazı hadiselerin haberleriyle birlikte Hz. Peygamber'in siyer ve meğâzîsi hakkında, tedvin edilmiş rivayetlerin en sahihini ve bilinen en eski eserini sunuyorum.

Bu işe, bir yıldan daha fazla bir süre önce, Fas şehrinde bulunduğum sırada başladım. Kitaptan haberdar olmak üzere, bu konuda epey bir merhale kat ettikten sonra, *Musannef* ve onun dışındaki kaynakların bazı el yazması nüshalarına mü-
[23] racaat için Mağrib'den kara yoluyla İstanbul'a seyahatim esnasında bu eseri ortaya çıkarmaya kesin karar verdim.

Dımaşk'ta ikinci kez kararımı verdikten sonra tüm zamanımı, metnin zabtı ve gerekli bazı haşiyelerin tespitini bitirinceye kadar bu işe ayırdım. Bu iş biraz zordu. Fakat yeterli miktarda bulunan pek çok kaynak ve Arapça el yazmasını inceleme hususunda elde ettiğim genel tecrübe, Hz. Peygamber'in siyerine dair özel deneyimim yardımıyla zorlukların üstesinden gelme konusunda Allah bana yardım etti. Özel tecrübeyi, son altı yılımın büyük bir kısmını siyer alanına adanarak elde ettim. İbn İshâk'ın *Siyer*'inin yayımlanması ve şimdi de Zührî'nin *el-Meğâzî*'si bu özel tecrübemin ürünüdür. Bunların ardından, Allah'ın yardımıyla, önemli başka eserler de olacaktır.

Zührî'nin tam adı, Muhammed b. Müslim b. Ubeydullah b. Şihâb b. Abdillâh b. Hâris b. Zühre b. Kilâb b. Mürre'dir. Nesebi, Kilâb b. Mürre'de Hz. Peygamber'in soyuyla birleşir. Bu durum, Zühre'nin, Huzâa kabilesini Mekke'den çıkardıktan sonra Kureyş'i oraya yerleştiren Kusay b. Kilâb'ın büyük kardeşi olmasındandır. Aynı şekilde, Hz. Peygamber'in annesi Âmine bint Vehb de Zühre'nin soyundandır. Yine, Kâdisiye Savaşı'nda Müslümanların komutanı olan meşhur sahâbi Sa'd b. Ebî Vakkâs da Zühreoğullarındandır.

Zührî'nin doğum tarihi konusunda ihtilaf edilmiştir. Rivayetler arasında en tercih edileni, hicretin 51. yılında Medine'de doğduğudur. Annesi Araptır ve Ehbân b. Dî'l b. Bekir b. Abdimenât b. Kinâne'nin kızıdır. Kısa boylu, az ve seyrek sakallıydı. İhtiyarlığında gözünün iyi görmediği ifade edildiği gibi, başını ve sakallarını kınayla boyadığı da belirtilmiştir.

Zührî, çok cömert olduğu gibi, lisanının fasih oluşuyla da meşhur olmuştur. Kendisine gelip bir şey isteyen herkese ikramda bulunurdu. Hatta, yanında hiçbir şey kalmadığı vakit kölelerinden ödünç alırdı. Bazen Zührî'ye bir dilenci gelir, o da ona verecek bir şey bulamazdı, bunun üzerine yüzünün rengi değişir ve şöyle derdi: "Sevin! Allah sana hayır getirecektir." Allah, onun sabır ve tahammülüne göre İbn Şihâb'ın ihtiyacını giderirdi. Ya bir adam ona kafi gelecek kadar bir hediye verir, ya da biri ona bir şey satar ve alacağını bekletirdi. Çöle yolculuk yapıp çölde yaşayanları eğittiği ve fakih kıldığı gibi, insanlar için yola tirit ve bal sofraları da sererdi. Onların durumlarına bakar ve kışın onları bal ve tereyağıyla [24] (زبد) yazın ise bal ve eritilmiş yağla (سمن) doyururdu. Bu ilginç cömertliğinden dolayı çok borçlanırdı. Kendisini herkesten daha çok mala ihtiyaç duyan biri olarak görürdü. Bu yüzden de Ümeyyeoğulları ve onlar dışındaki halifelerle bağlarını sıkı tutmuştur. Zührî'nin Emevî halifeleriyle ilişkilerinden ve bu durumun etkisinden bahsetmeden önce Zührî'nin yetişmesi ve aldığı eğitime göz atalım.

Zührî, küçüklüğünden beri, kuvvetli hafızası yanında, azimle çalışması ve ilme olan şevkiyle nitelendirilmiştir. Sahâbeden pek çok kişiye ulaşmış ve bazen on sahâbeden aynı

tarihî olayı dinlemiştir. Fakat buna rağmen o, esas ilmini sahabenin çocuklarından ve ilk tâbiînden almıştır. Abdullah b. Ömer, Sehl b. Sa'd, Enes b. Mâlik, Küseyyir b. Abbâs b. Abdülmuttalib, Saîd b. el-Müseyyeb, Sâlim b. Abdullah, Abdullah b. Ca'fer ve Urve b. Zübeyr onun şeyhlerinden (hocalarından) bazılarıdır.

Kardeşlerinin çizgisinden ayrılan ve siyaseti bırakıp ilme sarılan Urve b. Zübeyr insanlar arasında onu en çok etkileyen kişidir. Başkalarından elde edemediğine Urve ile ulaştı. Özellikle de Urve'nin, aralarındaki yakın akrabalık bağından ötürü Müminlerin Annesi Hz. Âişe'den rivayet ettikleri, bu türdür. Bu esas üzerine, Zührî'nin sahip olduğu ilimlerden ve onun kullandığı malzeme hakkında konuştuğumuzda bunların, Hz. Peygamber dönemine oldukça yakın olduğunu görürüz. Bu yüzden onun naklettiği bilgiler, kendisinden sonraki âlimlerin, ravilerin ve sahih bilgiyi nakleden ilim adamlarının kendisine itimat ettiği oldukça yüksek bir seviyededeydi.

Zührî, sadece ilmiyle değil aynı zamanda hafızası, doğruluğu, güvenilirliği, dinine bağlılığıyla da meşhur olmuştur. Bu yüzden, kendileri hakkında şu anda da imam olduklarına en geniş kapsamda muvafakat edilen büyük şahsiyetlerden ilim talebeleri ondan istifade etmeye geldiler. Örneğin: Mâlik b. Enes, Ma'mer b. Râşid, Evzâî, Leys b. Sa'd, Süfyân b. Uyeyne, Ömer b. Abdilazîz, Muhammed b. İshâk ve bunlar dışında daha pek çokları.

İbn Şihâb, Muâviye b. Ebû Süfyân'ın hilafeti döneminde doğmuştur. Süfyânî dönem sona erdiğinde daha bir çocuktuktu. O, gençliğinin başındayken Abdülmelik b. Mervân ve onun ardından evlatları, Velîd ve Süleymân gibi, döneminde Emevî devletinin gençlik çağıyla muasır olarak yaşadı. Emevî hilafetinin Kureyş kabile fertlerine ve ensar ile muhacirlerin çocuklarına yönelik özel bir politikasının olduğu bilinir. Bu politika, bu kimselerin bütün yönleriyle siyasi etkinlikten [25] menedilmelerini arzulamış ve onları, içinde siyaset olmayan işlere kanalize etmiştir. Emevî hilafeti, bu siyasetini atıyye ve mahrum bırakma yollarını kullanarak gerçekleştirmiştir. Bu durum karşısında (kendilerine) direnç gösteren güçlerin bazı

unsurlarını, olumlu bir şekilde muhalif davranışlarını pasif davranışa çevirdiğini görürüz. Bazı kimseler ise muhalif davranışları tamamen terk etmiş ve eğlence hayatı, şiir, meta, boş vb. şeylere dalmışlardır.

Emevî ailesi, tüm güçleriyle İslam'a karşı direnç göstermiş ve Mekke'nin fethinde hezimete uğrayıncaya kadar Hz. Peygamber'le savaşarak onun karşısında durmuştur. Hz. Peygamber'in siyerine dair haberlerin temeli, Ümeyyeoğullarıyla mücadeleden bahseder. Bunun üzerine Emevî karşıtı bazı güçler, Hz. Peygamber'in siyerine ve savaşlarına ihtimam göstermeye yönelmişlerdir. Bunu, pasif karşıtlığın çeşitlerinden biri ve (Emevîlerin yaptıklarını) teşhir ve tezkir için dolaylı bir vesile gibi görmüşlerdir. Bu yüzden Emevîler bu etkinlikleri engellemişlerdir. Yezîd b. Muâviye dönemindeki Harre Vak'ası⁵ ve Medine'deki ilim adamlarının tasfiyesi operasyonları bunu seslendirir gibidir. Ardından Ümeyyeoğulları döneminin, Hz. Peygamber veya Râşid halifelerin mirasına dair bir tedvin hareketine tanık olmadığını görürüz. Şu durum gerçekten de hayret vericidir: Emevî yönetimi daha yeni düşmüştü ki siyer, meğâzî, hadis ve diğer ilim dallarında sayılamayacak kadar çok sayıda eser gün yüzüne çıktı. Hatta kişiye, Emevî yönetimi, fikrî üretimin karşısındaki bir baraj gibi görünürdü. (Fakat) çok geçmeden nehirler barajın arkasında biriken şeyleri etrafa saçtı.

Her ne kadar fikri sansür için (konulan) engeller sağlam olsa da bazı unsurların bazen direkt bazen dolaylı olarak onu yok etmek için sızıntı yapması kaçınılmaz olur. Bu sızıntı, siyasetin genel dalgalanmalarına, devletteki güven ve güvensizlik ortamlarına ve ardından geçici bir süreliğine de olsa katı bir rejimin/akımın hâkim olmasına bağlıdır.

5 *Harre Vak'ası*: 63/683 yılında meydana gelmiştir. Bu olay, Medineliler ile Müslim b. Utbe komutasındaki Emevî kuvvetleri arasında, Medine'nin etrafındaki Harre mevkiinde meydana gelmiş ve pek çok Müslümanın katledilmesiyle sonuçlanmıştır. Geniş bilgi için bkz. Ebû Ömer Halîfe b. Hayyât el-Asferî (el-Uşfurî), *Târîh*, Dârü'l-Kalem, Beyrut 1397, s. 236 vd.; Ebû'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî, I-X, Beyrut 1997, III, 211 vd.; Mustafa Sabri Küçükaşçı, "Harre Savaşı", *DİA*, İstanbul 1997, XVI, 245-247. (çev.)

Bu esasa göre, Emevî döneminde bazı kitaplar yazılmış, başka bir kısım ise tercüme edilmiştir. Siyer ve meğâzî alanındaki kitaplardan ulaşabildiklerimiz, meşhur Vehb b. Münebbih ve İmam Zührî'nin yazdıklarının bir kısmıyla sınırlı kalmıştır.

Zührî'nin babasının, Emevî yönetimine karşı çıkanların [26] büyükerinden olduğu rivayet edilir. O, Zübeyrî muhalefetin safında durmuştur. Urve b. Zübeyr ile İbn Şihâb ez-Zührî arasında mevcut olan özel ilişki, muhalif babanın konumunun ve Zührî'nin babasının Emevîlere karşı yürütülen Zübeyrîlerin savaşlarına iştirakinin bir sonucu olduğunu buradan anlıyoruz. (Zührî'nin babası), fakirliğe duçar oldu, ismi atıyye divanından silindi. Bundan dolayı, oğlu da babasının vefatının ardından fakir, hiçbir malı ve metaı olmayan biri olarak dünyaya geldi. Onun üstün nesep sahibi Kureyşli biri olduğu doğrudur; ancak tek başına soy, kişiyi yükseltmez. Soy; mal veya iktidara ihtiyaç duyar. Mal olmadığında ise en iyi vesile ilimdir. Bu açıdan (bakıldığında) İbn Şihâb'ı ilim tahsil etmeye sevk eden sebeplerden birini görürüz.

Zührî'ye dair bize ulaşan haberlerden biri, başlangıçta, Zührî'nin, ilgisini Kur'an-ı Kerim'i ezberlemeye yönelttiğidir. Hatta seksen günde Kur'an'ı hıfz etmiştir. Bunun ardından *ahbar* ve *ensâb* ilmini öğrenmeye gayret göstermiştir. Abdullah b. Sa'lebe el-Adevî'nin ders halkasına sık sık gitmeye ve ondan kavminin nesebini ve haberlerini öğrenmeye başlamıştır. Kendi ifadeleriyle bu durumundan söz ederken, ona kulak verelim:

Hiçbir malı olmayan, divandan (atıyyesi) kesilmiş bir çocuk olarak büyüdüm. Abdullah b. Sa'lebe b. Suayr el-Adevî'den kavmimin nesebini öğreniyordum. O, kavmimin nesebini bilen biriydi. Onların kız kardeşinin oğlu ve antlaşmasıydı. Adamın biri ona geldi ve talak konusunda bir meseleyi sordu. Adama Sa'îd b. el-Müseyyeb'i işaret etti. İçimden dedim ki: "Bana ne oluyor da Resulullah'ın başını nasıl meshettiğini bildiği hâlde bu meseleyi bilmeyen bu yaşlı adamla beraberim."⁶

6 Bundan kastın, "bunca detay konuları bilip esas meseleyi bilememesi" olduğunu düşünmekteyiz. (çev.)

Bu olayın, Zührî'nin üzerinde derin bir etki yarattığı görülüyor. Zira, nesep bilgisinin helal, haram ve usul bilmekten müstağni olamayacağına kanaat getirmiştir. Bu yüzden, hedeflerini yenileyerek İslami ilimlere yönelmiştir. Helal ve haram bilgisini, hadis ve Hz. Peygamber'e dair haberleri öğrenmeyi arzuladı ve sahabe çocuklarından âlim olanlara yöneldiği gibi, sahabeden hayatta olanları da dolaşmaya başladı.

Bir ilim öğrencisi olarak, hayatında onu harekete geçiren şey, öğretmenlerinden duyduğu her şeyi tedvin etmeye yönelik hırsının fazla olmasıdır. Bu nedenle, uzun geceler, defterlerinde ve levhalarında olmayan şeyleri ezberlemek için uykusuz kalıyordu. İbn Şihâb'ın bu hırsından dolayı, zamanla, onun yanında, kendisinden önce kimsenin yanında toplanmamış bir ilim kütüphanesi birikti. Hatta imamlardan biri onun hakkında şöyle demiştir: "Ben, Resulullah'ın vefatından sonra, İbn Şihâb'ın topladığını, hiç kimsenin bir araya getirdiğini görmedim."

İbn Şihâb, Müslümanların meclislerine gelir ve onların cemiyetlerinin kapısını çalardı. Mecliste karşılaştığı genç ve orta yaşlı herkes ona (Zührî'ye) soru sorardı. (Aynı şekilde) muhacir ve ensardan olan toplulukların evlerine gider ve orada karşılaştığı bütün kadın-erkekler ona soru sorup onunla tartışırdı. İlme olan iştihakı o kadar yüksek bir seviyede idi ki bazı hocaların hizmetini gönüllü olarak yapardı. Hadis hocalarının yanına sürekli gidip gelirdi. Bu esnada da yanında, hocalarından işittiği hadisi yazdığı levhalar vardı. Bu durum, zamanındaki insanların en bilgilisi oluncaya kadar devam etti. Çağdaşları ona ihtiyaç duyuyordu. Çünkü kendisinden önce hiç kimsenin bir araya getiremediği şeyleri toplamıştı.

Daha sonra, tedvine önem vermesi İslami-Arap kültürünün toplanması merhalelerinden yeni birine, yani sözlü rivayetten yazılı rivayet dönemine geçişe işaret ediyordu.

Zührî'nin çalışmasının sadece cem ve tedvine hasredildiği açıktır. Bilakis o, konulara göre taksim ve tasnif merhalesine geçmiştir. Aynı şekilde, İslam kültür yığınının uzmanlık alanlarına bölüştürülmesine başlandı. Meğâzi ve tarihî haber-

lere dair öğeler, diğer hadis öğelerinden ayrılmaya başladı. Bu, Araplarda tarih ilminin doğuşunda nihai bir işti.

Bu süreçte Zührî'nin, rivayetleri alma ve toplama merhalesi sona eriyor, yeni merhalede ise rivayetleri arz etme dönemi başlıyordu. İnsanlar ona gelip onun bilgilerinden alıyorlardı. Muasırları arasında Hz. Peygamber'in sünnetini ve haberlerini en iyi bilen ve tahdiste bulunduğu da en iyi ifade edendi. Kendisinden şöyle bahsetmiştir: "Hiç kimse ilme benim kadar sabretmemiştir. Aynı şekilde hiç kimse benim onu yaydığım kadar yaymamıştır," ve "Şam ve Hicaz arasında kırk beş sene gidip gelerek yaşadım, alabileceğim bir hadisi bana rivayet edecek hiç kimseyi duymadım."

Zührî'nin şöhreti tüm İslam âleminin her köşesine yayıldı ve insanlar onu övmeye başladılar. İmam Mekhûl de onu övüyor. İmam Mekhûl'e: "Ey Ebû Abdillâh! Karşılaştıklarının en [28] bilgilisi kimdir?" denilmiş. O da "İbn Şihâb ez-Zührî," demiştir. Denildi ki: "Sonra kim?" Dedi ki: "İbn Şihâb." Denildi ki: "Sonra kim?" Dedi ki: "İbn Şihâb."

İbn Şihâb, derslerinde sadece rivayetleri öğrencilerine yazdırmakla yetinmemiş, aynı zamanda onları yönlendirip eğitmiştir. Onun şu sözü, bu yönlendirmelerdendir: "İlmin afetleri vardır. Âlimin terk edilip⁷ ilminin kalmaması ilmin afetlerindedir. Nisyan da onun afetlerindedir. Yalan da onun afetlerindedir ve bu, afetlerinin en şiddetli olanıdır." Aynı şekilde "Nefsini tehlikeden koruyan kimse yalancı değildir." "Muhakkak ki az müzakere ve unutmak ilmi alıp götürür." "Bir söz çalındığında (ifadeler) artırılır ve güzelleştirilir," sözleri de bu türdendir.

İnsanlar, Zührî'nin ilmine ihtiyaç duydular. Ona ihtiyaç duyan kimseler arasında Dımaşk halifeleri de vardı. Aynı şekilde, onunla Emevî halifeleri arasında da münasebet kuruldu. Bu münasebetin, Abdülmelik döneminden beri var olduğu görülür. Zührî ile Emevî sarayı arasındaki ilişki o derece sağlamlaştı ki bazı çağdaş araştırmacılar Zührî'nin Emevî sarayı için kültür ve tarih müsteşarı gibi olduğunu söylemeye başladılar.

7 Öğrencisinin olmaması. (çev.)

Zira, Ümeyyeoğulları halifeleri, Şam şehirlerinde dolaşırken İmam Zührî, Medine'yi terk etmek zorunda kalıyordu. Fakat o, Dımaşk'ta iskan etmiyordu, bilakis Hicaz'ın sınır boylarındaki Güney Filistin'de ikamet ediyordu. Kaldığı bu yerde Hicaz ve Dımaşk'ın tamamını ziyaret ediyor, halifelere eşlik ediyor ve uzun bir süre onlarla kalıyordu.

Zührî, her nerede fırsat bulsa kitaplarıyla baş başa kalırdı ve kendisini dünyalık tüm işlerden soyutlayarak kitaplarıyla meşgul oluyordu. Hatta eşi bile ondan bıkmıştı. Bir gece eşi ona şöyle dedi: "Vallahi, bu kitaplar bana üç kumadan daha ağır (geliyor)."

Zührî, çok zeki ve hafızası da güçlüydü. Hatta buna dair darbimesel vardır. Zührî, "Kalbime yerleştirdiğim/emanet ettiğim hiç bir bilgiyi unutmadım," sözünü çokça tekrar ederdi. Bir defasında Hişâm b. Abdülmelik çocuklarından birine bir miktar hadis yazdırmasını Zührî'den istedi. O ise ona dört yüz hadis yazdırdı. Hişâm b. Abdülmelik, birkaç ay geçtikten sonra, çeşitli vesilelerle Zührî'yi dolaylı imtihana tâbi tutarak ondan aynı hadisleri tekrar rivayet etmesini istedi ve Zührî'nin hafızasının neredeyse, kayda değer hiçbir hataya düşmediğini gördü. [29]

Zührî, halifelerin saygısını kazanmıştı. "Doğru sözlü âlim" sıfatıyla onlara yakın olmuştu. Gösterişte bulunmadı, yağcılık da yapmadı. Gerekliği zaman, cezalara aldırmandan hakkı açıkça söylüyordu. Bunun örneği şudur: Hişâm b. Abdülmelik ona, Yüce Allah'ın, "*İçlerinden (elebaşılık ederek) o günahın büyüğünü üstlenen*"⁸ sözünün anlamını sordu. Zührî: "O, Abdullah b. Übey'dir," dedi. Bunun üzerine Hişâm: "Yalan söyledin. O Ali'dir," dedi. Zührî de: "Babası olmayasınca! Ben mi yalan söylüyorum? Vallahi, gökten bir münadi 'Allah, yalanı helal kıldı,' diye seslense ben yine de yalan söylemem," dedi.

Bu olay, detaylardaki bazı farklılıklarla beraber pek çok kaynakta rivayet edilmiştir. Görüldüğü üzere sahihtir. Olay, Halife'nin ceza vermesiyle sonuçlanmamıştır. Oysa Halife'nin, böyle büyük bir küfürle kendisine söven adamı, cezaların en

ağırına çarptırması mümkündü. Fakat bu olmadı. Bilakis Halife, âlim İmam'dan özür diledi ve onun doğru sözlü olduğunu kabul edip yaptığı açıklamasını tasdik etti.

Hişâm b. Abdülmelik, Zührî'yi babası ve ondan sonra gelen kardeşlerinin zamanından beri tanıyordu. Zührî, Süleymân b. Abdülmelik'e de yakın olmuştu. Mercidâbık'taki⁹ vefatı esnasında da hazır bulunmuştu. Süleymân'ın, yerine Ömer b. Abdilazîz'i halife bırakmasında da kayda değer etkisi vardı. Tarih kitaplarında şöyle gelmiştir: Süleymân vefat edince insanlar arasında "الصلاة جامعة = Namaz insanları bir araya getiricidir," diye seslenildi. İnsanlar toplandılar. Mervânoğulları da hazır bulundular. Onlardan her birinin hilafette gözü vardı ve hilafeti dört gözle arzuluyordu. Zührî insanlar arasında hatip olarak ayağa kalktı ve "Ey insanlar! Süleymân'ın vasiyetinde belirttiği kişiye razı olur musunuz?" dedi. İnsanlar da "Evet," dediler. Bunun üzerine mektubu okudu. Bir de baktılar ki Ömer b. Abdilazîz'in, ondan sonra da Yezîd b. Abdülmelik'in isimleri mektupta yazılıdır.

Hişâm b. Abdülmelik zamanında Zührî en sert eleştirilerini veliaht Velîd b. Yezîd'e yöneltiyor, ahlakını kınıyor, Velîd hakkında önemli vakılardan bahsediyor ve Halife Hişâm'ı onu azletmeye teşvik ediyordu. Fakat Hişâm kendisinde, onu azledecek kudreti bulamıyordu. Sadece Zührî'nin eleştirilerini kabul ederek susuyordu. Buna karşılık Velîd, Zührî'ye sinirlendi ve kendisine imkân verirse Zührî'yi öldürme konusunda Allah'a söz verdi.

[30] Zührî, Velîd dönemine kadar yaşamadı. Çünkü o, Hişâm döneminde, 17 Ramazan 124 tarihinde vefat etti. Edami'nin¹⁰ bir köyüne defnedildi. İkame ettiği yer, Hicaz sınırının sonu,

9 *Mercidâbık*: Dâbık, Haleb'e bağlı bir köy adıdır. Haleb ile arasında 4 fersah (yaklaşık olarak 25 km) vardır. Dâbık'ta Merc yani "çayırılık" bulunmaktaydı. Bu nedenle, Mercidâbık, Mervânoğullarının yaz döneminde çıktıkları gazalarda konaklama yeri idi. Süleymân b. Abdülmelik b. Mervân'ın kabri de buradadır. Geniş bilgi için bkz. Şihâbüddîn Ebû Abdillâh Yâkût b. Abdillâh Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Buldân*, Dârü Sâdir, I-VII, Beyrut 1995, II, 416 vd. (çev.)

10 *Edami (Edama)*: Her iki şekilde de okunmuştur. Hicaz sınırları içinde bir yer adı olduğu söylendiği gibi Şam bölgesinde bir yer olduğu da ifade edilmiştir. Bkz. Yâkût, I, 125. (çev.)

Filistin sınırının başlangıcıydı. Onun kabri, yolun ortasına yapıldı. Bu, onun vasiyeti dolayısıyla. (Vasiyetin nedeni), oradan geçen kimselerin durup onun ruhuna Fâtiha okumalarıydı. İnsanlardan pek çok kimsenin onun kabri başında durup ona ağladıkları ve ona acıdıkları anlatılır. Ona şu sözlerle hitap eden İmam Evzâî de onlardan biridir: “Ey kabir! Sende nice ilim ve hilm vardır! Ey kabir, sende nice ilim ve kerem vardır! Sen nice rivayetler ve hükümler topladın!”

Zührî'nin vefatı dolayısıyla acı/üzüntü çılgılığı Şam, Hicaz ve İslam beldelerinin tümünde yankılandı. İşte İmam Mâlik b. Enes diyor ki: “Zührî'nin öldüğü gün ilim de öldü. Eğer o ilmini yazsaydı onun kitapları katırlarla taşınırdı.” İmam Süfyân b. Uyeyne de: “Zührî, vakti gelince öldü. Sünneti ondan daha iyi bilen kimse yoktu,” diyor.

Zührî'nin, Ümeyyeoğullarıyla ilişkisine rağmen, hadisçiler nezdinde onun sika olduğu, rivayetlerine güvenilebileceği ve bunların doğruluk ve güvenilirliği hususunda itibarlarının, Hz. Peygamber'den rivayet edilenlerin en üstünü olduğu konusunda icmâ vardır. Bu durum, onun siyasi çekişmelerden etkilenmemesi ve onların dışındakilerine karşı Ümeyyeoğullarına taraf olmaması sebebiyledir. Her zaman hak ve doğrulukla devam etmiş, Medine okulunun kaidelerine bağlı kalmış ve bu okulu, diğer okullara tercih etmiştir. Çünkü hadis konusunda hem Irak okuluna hem de onun dışındaki diğer şehirlerin okullarına şüpheyle bakılıyordu.

Aslında Zührî, Medine okulunu geliştiren büyüklerden biriydi. Bu (okul), ilerleyen zamanlarda Zührî'nin öğrencilerinden birinin eliyle aydınlığı görecektir olan okuldur. O (öğrenci) da İmam Mâlik'tir. Zührî; teşrî, fıkıh ve hadis ilimlerindeki rolünün önemine rağmen, bizim için şurada, (yani) siyer ve meğâzî alanlarındaki katkıları sebebiyle önemlidir.

Zührî, (yakın gelecekte) “meğâzî okulu” ismiyle de bilinecek olan Medine tarih okulu kurucuları arasında lider kabul edilir. (Bundan hareket eden) bazıları şöyle der: Muhakkak ki Zührî, Medine okulunu sağlam temeller üzerine oturttu. [31] O okul için daha sonra üzerinde gideceği yöntemi çizdi. Me-

ğâzî haberlerine dair unsurları bir araya getirirken Urve b. Zübeyr'in topladığı malzemelerle yetinmedi, bilakis Medine ahalisinin diğer rivayetlerini de araştırdı. İşini sadece malzemeyi toplamaya hasretmedi, bilakis bunun üzerine tanzim, tertip, ayıklama ve tetkiki de ilave etti.

Bugün, kendisine mukaddime yazdığımız meğâzî kitabı ile Zührî'den sonra gelen İbn İshâk, Vâkidî, Mûsâ b. Ukbe gibilerin ondan naklettiği rivayetler incelendiğinde şu sonuca ulaşırız: Muhakkak ki Zührî, siret-i nebeviyeye belirli bir yapı veren ve onun hatlarını çizen ilk kişidir. Kendisinden sonra gelenlerin yaptıkları ise şerh edici ve açıklayıcı bazı detayların takdim ve tanzim işinin arttırılması ve Hz. Peygamber'in hayatının Mekke döneminin İslam'dan öncesiyle beraber daha çok İsrailiyat ve Arap Cahiliye mirasına dayanarak derinlemesine incelenmesinden başka bir şey değildir.

Meğâzî konusunda Zührî'nin izlediği yol; Mekke, ahalisi ve İslamiyet'ten önce Hz. Peygamber'in özel hayatı ve ailesine dair haberlerin ele alınmasıyla başlar. Daha sonra, Hz. Peygamber'in hayatının Mekke döneminin hicret zamanına kadarki önemli bazı yönleri ele alarak devam eder. Ardından, Râşid halifeler döneminin sonuna kadar İslam tarihinin Medine merhalesinin haberlerine temas edilir. Bu bağlamda, bazı savaşlar, seferler ve heyetlerle Hz. Peygamber'in son hastalığı ve vefatına kadar onun döneminde gelişen çeşitli faaliyet örneklerinden, daha sonra Sakîfe gününden ve Ebû Bekir'e biatten bahsedilir. Aynı şekilde, Muâviye'nin işlerin anahtarlarını yüklenmesi¹¹ (yönetimi üstlenmesi) ve Emevî ailesinin yönetiminin temellerine de değinilir. Zührî'nin, haberleri ortaya koyarken, bazı olayların tarihlerini titiz ve detaylı bir şekilde takdim ettiği görülür.

Mukaddimesini yazdığımız bu kitapla ilgili bir an durup düşündüğümüzde Zührî'nin bu kitabı nasıl yazdığını ve ona verdiği ismin ne olduğunu sorma gereği hissediyoruz.

11 Asıl metinde "مقاليد الأمور" ifadesi geçmektedir. Anlamı için bkz. Reinhart Peter Dozy, *Tekmiletü'l-Meâcimi'l-Arabiyye, Vezâretü's-Sekâfe ve'l-lâm*, I-XI, Bağdat 2000, VIII, 360.

Önümüzdeki kitap, Zührî'nin meğâzî hakkındaki bilgisinin bir kısmını içermektedir; onun nezdindeki (bilginin) tamamını değil. Belki de bu kitap onun ilminin en öz unsurlarını ve en güzellerini içermektedir. Zührî, kendisinden sonraki iki öğrencisi Mûsâ b. Ukbe ve Muhammed b. İshâk'ın yaptığı gibi, siyer ve meğâzî konusunda tam bir kitabın çıkarılmasını gerektiren bir konjonktür (oluşmaması) dolayısıyla bu kitabı yazmadı.

Muhakkak ki bu kitap, pek çok tarihi hadiselerin fetvalarını da içeren bir derlemeden ibarettir. Çünkü Zührî, herhangi bir sebebe bağlı tarihsel mevzular hakkında kendisinden fetva isteyen sorularla karşılaşır ve bu sorulara cevaplar sunar. Cevaplarının derlenmesi ya da fetvalarının nakledilmesi amacıyla, o veya öğrencilerinden biri, onların yazımı veya insanlara ulaştırılması işini üstlendi. Bu görevi, Ma'mer b. Râşid'in yerine getirdiği (görüşü) tercihe şayandır. Bu yüzden Ma'mer bazen, Zührî dışındaki tariklerle rivayet ettiği bir kısım tarihî unsurları Zührî'nin rivayetlerini desteklemek ya da farklı bir bakış açısına işaret etmek amacıyla ilave etmiştir. Aslında (bu türden ilaveler) oldukça faydalıdır. Buna göre, Ma'mer b. Râşid'in bu derlemeye *el-Meğâzî* ismini verdiğini varsaymamız da mümkündür. *Meğâzî* ifadesi neredeyse *Sîre* ifadesiyle eş anlamlıdır. Onun da aynı içerik ve anlamları vardır. Hz. Peygamber'in hayatının tamamı savaşlar, cihad ve askerî faaliyetlerdi. Cihad, taşıdığı anlamlarıyla sadece askerî vazifelere hasredilemez, bilakis genel bir anlamı vardır.

Bu derleme kitap, hacminin küçüklüğüne rağmen oldukça faydalıdır. Hacmi çok daha büyük olsa bile, onun alanında yazılmış hiçbir kitap neredeyse ona denk değildir. Bu kitap, yüksek değerli haberlerin özlerini içerir. Bu eser üzerinden, tarihî, kültürel seviyenin ve Emevî döneminde Müslümanların tartıştığı meselelerin çeşitliliğinin gözlemlenmesi mümkündür. Bu kitap, Emevî döneminden bize tam olarak ulaşan tedvin edilmiş tek tarihî eserdir/çalışmadır.¹²

12 Bu ifade eksiktir. Projemizin ilk kitabı olan Sâlim b. Zekvân'ın eseri o dönemde henüz neşredilmediği için böyle bir ifade kullanılmış olmalıdır. (Ed.)

Kitabın müellifiyle, Hulefâ-yi Raşidîn döneminin olaylarıyla beraber değerlendirildiğinde Hz. Peygamber'in vefatının arasında geçen dönemin kısa olması nedeniyle, barındırdığı unsurlar İslam kültüründe başka bir kitabın onunla bu konu üzerinde rekabet etmesi mümkün olmayan bir makama onu çıkarmıştır. Burada, Hristiyan kültürü hakkında sadece şunu hatırlayalım: İçinde, Efendimiz Mesih'in sireti, sözleri ve fiil-
[33] leri bulunan bütün İnciller arasında, Mesih'in dönemiyle metnin tedvini arasındaki süre, bir asırlık bir zamandan daha az olmasına rağmen, havarilerinin bazı söz ve davranışları dışında, herhangi bir yazılı metin yoktur.

Bu yazıdan arzuladığım şey bu kitaptaki malzemelerin inceleme ve itimada değer bulunmasıdır. Kitaptaki malzemelerden hareketle, tarihe dair yeni incelemelere başlangıç mümkün olabilir. Bu malzemeler aracılığıyla İslam tarihine sahih kapısından gelir ve öncelikle, en sağlam şekilde içeri gireriz, daha sonra da sonuçlar hususunda en sağlam neticeleri elde ederiz.

Zührî'nin hayatından bahseden bazı kaynaklarda kavminin, yani ağır basan görüşte olduğu gibi Kureyş'in, nesebi konusunda eser yazdığı dile getirilmiştir. Bu hayret edilecek bir şey değildir. Zira Zührî, ilmî hayatının başlangıcında nesepleri incelemeye yöneldi. Hişâm b. Abdülmelik döneminde Irak valilerinin en önemlisi Hâlid b. Abdullah el-Kasrî'nin ondan nesep konusunda genel bir kitap yazmasını istediği, Zührî'nin de onun talebine cevap verip Mudar'ın nesebiyle başladığı söylenmiştir. Fakat kitabı tamamlamadığı görülür. Zira, o ve Kasrî'nin, onun yöntemini uygulama konusunda ihtilafa düştüğü dile getirilmiştir.

Zührî, meğâzî rivayetleriyle ilgilendi ve nebevi hadislerin, İslam'a dair nakillerin farklılıklarına rağmen, onları, uyguladığı aynı metotla tedvin etti. Düzenlilik, derli-toplu olma, basitlik (kolay anlaşılır olma) ve açıklık ile nitelendirilen bir üslupla dengeli, gerçek bilgiler sundu. Zührî'de tam bir hassasiyet ile araştırma ve hakikatin arkasından koşma hususiyeti vardır. Zührî, isnadları asıl kabul etmişti. O, isnadsız hadisleri rivayet etmeye karşı idi. "Hadis yanımızdan bir karış olarak

çıkıyor, onların yanından –yani Irak’tan– bir arşın olarak dönüyor.” “Bize getirdikleri bu hadislerin yuları yok,”¹³ –isnadı kastetmektedir– sözleri ondan rivayet edilmiştir.

Zührî’nin, nebevi mirasa hizmetleri oldukça büyüktür. Hizmetleri, elde ettiği ilimler ve bilgilerin hacmiyle uygunluk gösteriyordu. Salih Halife Ömer b. Abdilazîz’in onu nebevi sünneti bir araya getirmekle yükümlü tuttuğu ve valilerine “İbn Şihâb’a tutunun/onu bırakmayın. Muhakkak ki siz, geçmiş sünneti ondan daha iyi bilen birini bulamazsınız,” diye yazdığı rivayet edilir.

Zührî, rivayetlerinde şiiri ihmal etmemiş olmakla birlik- [34] te, sahih şiirlerden oldukça sınırlı sayıda rivayet etmiştir. Bu münasebetle Zührî’nin, bir Arabi (bedevi) gibi şiire tutkun olduğu görülür. Şiirden çok hoşlanırdı, belki de onu (şiiri) yazardı. (Fakat) şiir, öğrencisi İbn İshâk’ı kapıp sürüklediği gibi onu sürükleyip götürmemiştir. Zührî’nin metodunda, Cahiliye Araplarının aralarındaki savaş hikâyelerinin etkisi ve roman üslubu mevcut değildir. Bilakis, Zührî’nin metodunda bilgi, mantık, tam bir ciddiyet ve muhteşem bir tarafsızlık vardır.

Zührî hakkındaki sözleri sonlandırırken en hayırlı şey bazı büyük imamların onun hakkındaki sözlerini aktarmaktır.

İmam Mâlik şöyle demiştir: “Zührî Medine’ye gelince o çikincaya kadar hiç kimse hadis rivayetinde bulunmazdı... Zührî, izzet, yücelik, onur ve cömertlik sahibiydi... Hadis konusunda Zührî’den daha ince görüşlü kimse yoktu.”

İmam Ahmed b. Hanbel şöyle demiştir: “Zührî, hadis yönüyle insanların en iyisidir, isnad olarak da insanların en mükemmelidir... Zührî denizdir... Zührî insanların en bilginidir.”

Tabakat sahibi İbn Sa’d şöyle demiştir: “Zührî sika, çokça hadis, ilim ve rivayet sahibi ve kapsamlı bir fakihti... O, Kur’an imamlarındandı.”

13 “ما هذه الأحاديث التي يأتوننا بها ليست لها حُطْم، ولا أزمّة” ifadesi geçmektedir. Metinde geçen “حُطْم” kelimesi, “hayvanı idare etmek için burnunun üstüne takılan şey” olarak adlandırılmışsa da “أزمّة” (yular) ve “حُطْم” kelimeleri işlev ve anlam bakımından, genellikle aynı değerlendirilmiştir. Bkz. Cemalüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Alî b. Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, Dârü Sâdir, I-XV, Beyrut 1414, XII, 186-187.

İmam Taberî şöyle demiştir: “Muhammed b. Müslim ez-Züh-rî, Resulullah’ın meğâzîsi, Kureyş ve ensarın haberleri, Resulullah ve ashabının haberlerini bilme hususunda öncüdür.”

Zührî’nin şiarı şuydu: “Allah’ın, Resulullah’ı onunla terbiye ettiği; Resulullah’ın da onunla ümmetini terbiye ettiği bu ilim, gönderildiği amaca uygun şeye onu götürmesi için Allah’ın, Resulü’ne emanetidir. Her kim bir bilgiyi işitirse onu kendi önüne, kendisiyle Allah azze ve celle arasındaki şey hakkında hüccet kılsın (rehber edinsin).”

- [35] Bu şiardan hareket ederek, bu kitabı Müslümanlara takdim ediyoruz. Yüce Allah niyetleri bilendir. Hamd ve şükür O’nadır. Salat ve selam, Arap ve Acemin Efendisi, eşsiz örnek ve önder olan Peygamberimiz Muhammed b. Abdullah’ın üzerine olsun.

Dr. Süheyl ZEKKÂR

ZEMZEM'İN KAZILMASI BÂBİ

Abdülmuttalib Hakkında Söylenenler

Abdürrezzâk, Ma'mer'den Zührî'nin şöyle dediğini rivayet etmiştir:

Resulullah'ın¹⁴ dedesi Abdülmuttalib hakkında ilk söylenen şey şudur: Kureyş, Fil sahiplerinden korkarak *Harem'den çıktı. Genç yaştaki Abdülmuttalib: "Vallahi ben Harem'i terk etmem, Allah'tan başkasında şeref mi ararım?"* dedi ve Kâbe'nin yanında oturdu, Kureyş ise onu yalnız bıraktı. Bunun üzerine Abdülmuttalib şu şiiri okudu:

'Allah'ım! Bu adam¹⁵ kendi develerini koruyor sen de kendi raiyetini¹⁶ koru!

Onların haçları ve güçleri yarın¹⁷ Senin gücüne galip gelmesin.'¹⁸

Bu durum, Allah, filleri ve sahiplerini helak edinceye kadar devam etti. Ardından Kureyş geri döndü. Abdülmuttalib onlar arasında, sabrı ve Allah'ın hürmetlerine gösterdiği saygıyla yüceldi. Abdülmuttalib bu durumdayken en büyük oğlu Hâris b. Abdülmuttalib dünyaya geldi ve yetişkinliğe erdi. Bir gün Abdülmuttalib'e rüyasında: "Büyük dedenin¹⁹ definesi Zemzem'i kaz!" denildi.

Ravi dedi ki: Abdülmuttalib uyandı ve "Allah'ım! (Zemzem'in [38] yerini) bana açıkça göster," dedi. Rüyada bir daha kendisine, "Zemzem'i kaz! O, (kurbanlık hayvanların) kan ve terslerinin (pisliğinin) arasında, karganın gagaladığı ve kızıl putların²⁰

14 Ana metindeki Resulullah'la ilgili ifadeleri genel olarak Hz. Peygamber şeklinde tercümeyle yansıttık. Bu tasarruftaki gayemiz projedeki yazım birliğini sağlamaktır. (Ed.)

15 Abdülmuttalib kendisini kastediyor. (çev.)

16 Harem'de oturanları kastediyor. (çev.)

17 Yarından kasıt, gerçek anlamda "yarın" değil; kısa zaman sonra anlamındadır. (Bkz. Ebû's-Seâdât Meccüddîn el-Mübârek b. Esîrüddîn Muhammed b. Muhammed İbnü'l-Esîr, *en-Nihâye fî Garfibi'l-Hadîs ve'l-Eser*, el-Mektebetü'l-İlmiyye, I-V, Beyrut 1979, III, 346.) (çev.)

18 اللهم إِنْ أَمْرًا يَنْفَعُ رَحْلَهُ فَانْفَعْ رَحْلَكَ لَا تَغْلِبُنْ ضَلِيلَهُمْ وَمَخَالَهُمْ غَدَاً بِمَخَالِكَ

19 Hz. İsmail.

20 Asıl metinde, "الأصاب الحمر" ifadesi geçmektedir. Eserin muhakkiki Süheyl Zekkâr, bu putların İsfâf ve Nâile olduğunu söylemişse de aslında bunlar, önünde kesilen kurbanın kanından onlara sürülmesi nedeniyle bu ismi almış putların genel adıdır. Öte yandan asıl metinde tesniye değil, cemi sigası bulunmaktadır. Bu da mezkûr ismin sadece İsfâf ve Nâile'ye hasredilmesinin doğru olmayacağı kanaatini bizde uyandırmıştır. (çev.)

önündeki karınca yuvasının olduğu yerde gizlidir," denildi. Daha sonra Abdülmuttalib kalkıp Mescid-i Harâm'a varınca ya kadar yürüdü, kendisine gizli kalan işaretlere bakıyordu. Hazver'e²¹ bir inek boğazlandı. İnek, boğazlayanın elinden son nefeste kaçıp kurtuldu ve mescitte Zemzem'in yerinde ölünceye kadar koştu. Bu inek Zemzem'in bulunduğu yerde boğazlandı ve eti vahşi hayvanlar ve fakirler tarafından kaldırılıp götürülünceye kadar dokunulmadı. O esnada bir karga geldi, hayvanın tersine (pisliğine) kondu ve (orayı eşelerken) karınca yuvasını ortaya çıkardı. Bunun üzerine Abdülmuttalib kalkıp orayı kazmaya başladı. Kureyş, Abdülmuttalib'e gelip: "Bu yaptığın da nedir, senin bu işi bilinçsiz yaptığını düşünmüyoruz, niçin mescidimizi kazıyorsun?" dedi. Abdülmuttalib de onlara: "Ben bu kuyuyu kazacağım ve beni bundan meneden kimseyle de savaşırmım," dedi ve oğlu Hâris ile kazmaya başladılar. O sırada Abdülmuttalib'in Hâris'ten başka oğlu yoktu. Kureyş'ten bazıları onu ve oğlunu saçmalamakla itham ettiler, onlarla tartıştılar, kavgaya tutuştular. Kureyş'ten bazıları ise Abdülmuttalib'in nesebinin asaletini, onun doğruluğunu, dini konusundaki gayretini bildikleri için insanları ondan uzaklaştırdılar. Kazmaya devam ettikçe, kendisine yapılan eziyetler de arttı. Bunun üzerine, eğer on çocuğu olursa onlardan birini kurban etmeyi adadı. Daha sonra Abdülmuttalib, Zemzem'de gömülü kılıçları buluncaya kadar kazdı. Kureyş, onun kılıçlara ulaştığını görünce Abdülmuttalib'e: "Bulduğundan bize de pay ver," dedi. Abdülmuttalib: "Bu kılıçlar Allah'ın evine (Kâbe'ye) aittir," dedi. Sonra suyu buluncaya kadar kazdı. Yeterince kazınca suyun akıp gitmesini engellemek için etrafını çevirdi. Abdülmuttalib, Zemzem'in üstüne bir havuz yaptı ve oğluyla birlikte Zemzem'den havuza su çekmeye başladılar. Hacıların su içmesi için bu havuzu doldurdular. Kureyş'in kıskançlarından bazıları gece olunca havuzu kırıyor, sabah olunca da Abdülmuttalib tamir ediyordu. Kureyşliler havuza çokça zarar verince Abdülmuttalib, Rabbine dua etti ve uyku-

21 Mekke'de bir çarşı adıdır. Daha sonra Mescid-i Harâm'a dâhil edilmiştir. (Yâkût, II, 255). Bugün buraya Kaşaşiyye denmektedir. (Bkz. Atîk b. Gays el-Harbî, *Mu'cemu'l-Meâlimi'l-Cografîyye fî's-Sîreti'n-Nebeviyye*, Dârü Mekte, Mekke 1982, s. 98). (çev.)

da kendisine şöyle denildi: “De ki: Allah’ım! Zemzem’i gusül abdesti alacaklar için helal kılmıyorum. Lakin Zemzem, ondan içecek kimseler için helaldir ve şifadır.” Sonra Zemzem onla- [39] ra yeterli geldi. Kureyş, mescitte törendeyken Abdülmuttalib ayağa kalktı ve rüyada kendisine gösterilen şekilde seslendi ve oradan ayrıldı. Kureyş’ten her kim havuzu bozmaya kalkışırsa kendisine hastalık isabet ederdi. Bu durum, havuzu ve sikâye²² görevini Abdülmuttalib’e bırakıncaya kadar devam etti. Sonra Abdülmuttalib pek çok kadınla evlendi, on çocuk sahibi oldu ve şöyle dedi: “Allah’ım! Ben bir çocuğumu Senin için kurban etmeyi adamıştım. Onlar arasında kura çekiyorum, Sen kura-yı dilediğine isabet ettir.” Aralarında kura çekti ve en sevdiği oğlu Abdullah’a çıktı. Bunun üzerine, “Allah’ım! Abdullah mı Sana daha sevimli yoksa yüz deve mi?” dedi ve Abdullah ile yüz deve arasında kura çekti. Kura yüz deveye isabet etti ve Abdülmuttalib, Abdullah’ın yerine yüz deveyi kesti. Kesinlikle Abdullah Kureyş’te görülen en güzel kişiydi. Bir gün Abdullah, Kureyş kadınlarından bir topluluğun karşısına çıktı, onlardan biri şöyle dedi: “Ey Kureyş kadınları, hanginiz bu gençle evlenir de iki gözü arasındaki nuru seçer?” -Zührî dedi ki: İki gözü arasında bir nur vardı.- Âmine bint Vehb b. Abdimenâf b. Zühre onunla evlendi, Abdullah onunla zifafa girdi ve Âmine, Resulullah’a gebe kaldı.

Daha sonra Abdülmuttalib, oğlu Abdullah’ı Yesrib’e hurma getirmesi için gönderdi. Abdullah orada vefat etti. Âmine, Resulullah’ı Abdülmuttalib’in odasında doğurdu. Benî Sa’d b. [40] Bekir kabilesinden bir kadın bebeği emzirmek istedi ve onu alarak Ukâz panayırına geldi. O sırada bir kâhin bebeği gördü ve “Ey Ukâz halkı! Bu çocuğu öldürün, çünkü o devlet sahibi olacaktır,” dedi. Sütannesi onu sakındı ve Allah onu kurtardı ve çocukluğu sütannenin yanında geçti. Bir gün o, süt kız kardeşiyle kovalamaca oynarken süt kız kardeşi annesine geldi ve “Anne! Az önce bir grup gördüm, kardeşimi aldılar

22 *Sikâye*: Hac mevsiminde Kâbe’ye gelen hacılara su dağıtma işine denir. Geniş bilgi için bkz. Şemseddîn Muhammed b. Yûsuf el-Kirmânî, *el-Kevâ-kibu’d-Derâfî fî Şerhi Sahîhi’l-Buhârî*, Dârü lhyâit-Türâsî’l-Arabî, I-XXV, Lübnan 1981, VIII, 137;-Mustafa Sabri Küçükbaşçı, “Sikâye”, *DİA*, XXXVII, 177-178. (çev.)

ve karnını yardılar,” dedi. Sütannesi korkarak kalktı ve onun yanına geldi. O (Hz. Peygamber) oturuyordu, benzi sararmıştı. Sütannesi onun yanında kimseyi göremedi. Onu alıp annesi Âmine'nin yanına götürdü ve şöyle dedi: “Oğlunu benden al, onun hakkında endişeleniyorum.” Âmine de ona dedi ki: “Hayır, vallahi, oğlum hakkında hiçbir şeyden korkmam. O benim karnımdayken ondan bir nur çıktı ve Şam'ın saraylarını aydınlattı. Onu, elleri üzerine kapanmış ve başını da göğe doğru kaldırmış olarak doğurdum.”

Annesi ve dedesi onu sütannesinden aldılar. Daha sonra annesi (Âmine) vefat etti. O (Hz. Peygamber) dedesinin himayesine girdi. Hz. Peygamber –henüz çocukken– gelir ve dedesinin minderine oturur, bunun üzerine dedesi dışarı çıkardı. Hz. Peygamber de kendisini büyümüş hissedirdi. Onunla ilgilenen cariyeye ona: “Dedenin minderinden in aşağı!” derdi. Bunun üzerine Abdülmuttalib: “Oğlumu rahat bırak, muhakkak ki o, hayırlar ihsan edilecek biridir,” derdi.

Sonra dedesi vefat etti, Resulullah henüz çocuktur. Abdullah'ın, ana-baba bir kardeşi Ebû Tâlib onun bakımını üstlendi. Ergenliğe erince Ebû Tâlib onu Şam tarafına ticaret için yolculuğa çıkardı. İkisi, Teymâ²³ bölgesine varınca Temîm Yahudilerinden bir din adamı onu (Hz. Peygamber'i) gördü ve Ebû Tâlib'e şöyle dedi: “Bu çocuk senin mi?” Ebû Tâlib de: “O, kardeşimin oğludur,” dedi. Adam ona: “Sen ona düşkün müsün?” dedi. Ebû Tâlib de “Evet,” dedi. Bunun üzerine rahip: “Vallahi eğer onu Şam'a götürürsen ebediyen ehline kavuşturamazsın, muhakkak ki onu öldürürler, bu çocuk onların düşmanıdır,” dedi. Ebû Tâlib de Teymâ'dan Mekke'ye geri döndü.

[41] Resulullah bulûğ çağındayken bir kadın Kâbe'de ateş yaktı, yakılan ateşten bir kıvılcım Kâbe'nin örtüsüne sıçradı ve onu yaktı. Bunun üzerine Kâbe zarar gördü. Kureyş, Kâbe'yi yıkma konusunda istişarede bulundu ve onu yıkmaktan korktular. Velîd b. Mugîre onlara şöyle dedi: “Kâbe'yi yıkmaktan kastınız

23 *Teymâ*: Vâdilkurâ ile Şam arasında küçük bir beldedir. Bkz. Yâkût, II, 67; Medine'nin kuzeyinde ve yaklaşık olarak 420 km mesafededir. Muhammed b. Muhammed Hasan eş-Şurrâb, *el-Meâlimu'l-Esîre fî's-Sünneti ve's-Sîre*, Dârü'l-Kalem, Beyrut 1411, s. 74. (çev.)

nedir? Düzeltmek mi yoksa kötülük yapmak mı?" Onlar: "Düzeltmek istiyoruz," dediler. Bunun üzerine Velîd: "Allah düzeltmeni helak etmez," dedi. Onlar da: "Kim Kâbe'nin üzerine çıkıp onu yıkar?" dediler. Velîd: "Ben çıkıp yıkarım," dedi ve eline balta alarak Ev'in (Kâbe'nin) üstüne çıktı. "Allah'ım! Biz düzeltmekten başka bir şey istemiyoruz," dedi ve yıkmaya başladı. Kureyşliler Velîd'i Kâbe'yi yıkarken gördü, korktukları azap onların başına gelmeyince de Velîd'le beraber Kâbe'yi yıktılar. Ancak, Kâbe'yi bina edip rükne (Hacerülesved'e) gelince Kureyş arasında, hangi kabilenin onu yerine koyacağı konusunda tartışma çıktı. Neredeyse aralarında kavga vuku bulacaktı. Dediler ki: "Geliniz, bu yoldan bize ilk gelen kişiyi hakem tayin edelim." Bunun üzerinde anlaştılar. Hz. Peygamber geldi. O sırada gençti. Üzerinde siyah beyaz çizgili bir cübbe (aba) vardı. Onu hakem tayin ettiler. Rüknü (Hacerülesved'i) istedi, onu bir elbiseye yerleştirdi, sonra her kabilenin liderine elbisenin bir kenarını vererek tutmasını istedi. Sonra her kabile lideri elbiseyi kaldırdı, rüknü onun hizasına kadar kaldırıncaya Hz. Peygamber onu yerine koydu.

Daha sonra Kureyşlilerin, her geçen sene Hz. Peygamber'e [42] olan hoşnutlukları arttı. Hatta onu, vahiy gelmeden önce "el-Emîn" diye isimlendirdiler. Sonra satın aldıkları kurbanlık hayvanı boğazlamadan önce ona götürüp bereket duasını alıyorlardı.

Yiğitlik çağına gelip olgunlaştığında fazla malı yoktu. Hadîce bint Huveylid, Hubâşe pazarı -Tihâme'de bir pazardır- için Hz. Peygamber'i ve Kureyş'ten bir adamı daha işçi olarak tuttu. Resulullah, Hadîce'den şöyle bahseder: "Ben Hadîce'den daha hayırlı bir işveren görmedim. Ben ve iş arkadaşım her iş dönüşümüzde Hadîce'nin bizim için ayırdığı yemek ikramıyla karşılaşırdık." Resulullah der ki: Biz, Hubâşe pazarından dönünce arkadaşşıma dedim ki: "Hadîce'ye uğrayalım da, onunla konuşalım." Hadîce'ye uğradık. Biz onun yanındayken Kureyş'in müvelledinden²⁴ olup erkeklere dair haberleri araştıran bir kâhin kadın geldi. Dedi ki: "Bu Muhammed mi? Kendisi adına yemin edilene and olsun ki eğer geldiyse kız

24 Müvelled/Müvellede: Araplar arasında doğup onların örfünü alan yabancı kimse. Bkz. İbnü'l-Esîr, *en-Nihâye*, I, 225. (çev.)

isteyecektir." Ben de: "Hayır!" dedim. Biz dışarı çıkınca, arkadaşım bana: "Hadîce'yi istemekten utanıyor musun? Vallahi Kureyş'ten her kadın seni ona denk görür," dedi. Hz. Peygamber şöyle der: Hadîce'ye ikinci kez uğradım, aynı kâhin kadın tekrar bizim yanımıza geldi ve şöyle dedi: "Bu Muhammed midir? Kendisi adına yemin edilene and olsun ki eğer gelirse kız isteyecektir." Hz. Peygamber: "Utanarak 'Evet,' dedim," dedi. Hadîce'yi, kız kardeşinin arkasından babası Huveylid b. Esed'in yanına gönderdim. –Huveylid o sırada sarhoştü.– Kız kardeşi, (babasına) şöyle dedi: "Bu, kardeşinin oğlu Muhammed b. Abdullah'tır, Hadîce'yi istiyor, Hadîce de razı olmuştur." Hz. Peygamber'i çağırdı, ona bu durumu sordu. Hz. Peygamber de ondan kızını istedi. Huveylid onu kızıyla nikâhladı. (Ravi) der ki: Hadîce, babasına güzel koku sürdü ve elbise giydirdi. Resulullah, Hadîce ile zifafa girdi. Sabah olunca ihtiyar [43] (Huveylid b. Esed) ayıldı ve şöyle dedi: "Bu kokuyla elbise de neyin nesi?" Hadîce'nin kız kardeşi cevap verdi: "Bu, kardeşinin oğlu Muhammed b. Abdullah'ın sana giydirdiği elbisedir. Sen onunla Hadîce'yi evlendirdin, Muhammed de onunla zifafa girdi. İhtiyar, bundan hoşlanmadı, ama sonunda kabul etti ve yaptığından utandı. Kureyş şairleri şöyle demeye başladılar:

*Ey Hadîce vazgeçme Muhammed'den,
Kutup yıldızı gibi ışık saçan tenden.*²⁵

Resulullah, Hadîce ile birlikte yaşadı ve Hadîce onun kızlarının annesidir. Kâsım da Hz. Peygamber ve Hadîce'nin çocuğudur.

Âlimlerin bir kısmı Hz. Peygamber'in Hadîce'den Tâhir isminde başka bir erkek çocuğu daha olduğunu iddia etmişlerdir. Bazıları ise "Hz. Peygamber'in, Kâsım'dan başka Hadîce'den oğlunu bilmeyiz," demişlerdir. Hz. Peygamber'in Hz. Hadîce'den şu dört kızı dünyaya gelmiştir: "Zeyneb, Fâtıma, Rukiyye ve Ümmü Külsûm."

Resulullah, kızlarının bir kısmı doğduktan sonra ibadete çekilmeye başladı ve kendisine yalnızlık sevdirdi.

25 "لَا تَرْهَبِي حَدِيحُ بِنِي مُحَمَّدٍ جَلَدٌ بِيضِي؛ كَفَيْنَاهُ الْفَرْقِدُ"

Abdürrezzâk dedi ki: Bize Ma'mer haber verdi. O da Zührî'den haber verdi. O da Urve'nin Âişe'den haber verdiğini söyledi. Âişe şöyle demiştir:

“Resulullah'ın ilk vahiy başlangıcı uykuda sadık rüya görmekle olmuştur. Gördüğü her rüya sabah aydınlığı gibi apaçık gerçekleşirdi. Ondan sonra kendisine yalnızlık sevdirdi. Artık Hira dağındaki mağarada yalnızlığa çekilip ailesinin yanına dönünceye kadar sayılı gecelerde tehannüs –taabbüd demektir– eder ve yine azık alıp giderdi. Sonra yine Hadîce'nin yanına dönüp, bir o kadar zaman için yine azık tedarik ederdi. Hira mağarasında bulunduğu bir sırada ona hak (vahiy) geldi. Melek (Cebrail) ona mağarada geldi ve: “Oku!” dedi. Resulullah'a 'Oku!' diyordu. Resulullah dedi ki: “Ben okuma bilmem,” dedim. Bunun üzerine melek beni alıp takatim kesilinceye kadar sıktı. Sonra beni bıraktı ve “Oku!” dedi. Ben de: “Ben okuma bilmem,” dedim. Beni alıp üçüncü defa²⁶ takatim kesilinceye kadar sıktı ve beni bırakıp *“Yaratan rabbinin adıyla oku! O, insanı 'alak'tan yarattı. Oku! Senin rabbin en cömert olandır. O, kalemle yazmayı öğretendir, insana bilmediğini öğretendir,”*²⁷ dedi. Bunun üzerine Allah'ın Rasulü (kendisine vahyolunan) bu ayetlerle (korkudan) yüreği²⁸ titreyerek döndü ve Hadîce bint Huveylid'in yanına girerek: “Beni örtünüz!” dedi. Korkusu geçinceye kadar vücudunu sarıp örttüler. Hadîce ona: “Sana ne oldu?” dedi. Bunun üzerine Hz. Peygamber, hadiseyi Hadîce'ye anlattı ve “Kendimden korktum,” dedi. Hadîce: “Hayır, öyle deme! Vallahi, Allah hiçbir vakit seni utandırmaz. Çünkü sen sıla-i rahmi gözetirsin, doğru söz söylersin, misafiri ağırlarsın, hak yolun temsilcilerine (yardımcılarına) yardım edersin,” dedi. Bundan sonra Hadîce, Hz. Peygamber'i alıp babasının öz kardeşinden amcasının oğlu olan Varaka b. Nevfel b. Esed b. Abdiluzâ b. Kusay'a götürdü. Varaka, Cahiliye zamanında Hristiyan dinine girmişti. Arapça yazabiliyordu ve İncil'den de Allah'ın dilediği kadar bazı şeyleri Arapça yazmıştı. Varaka, âmâ olmuş bir ihtiyardı. Hadîce, Varaka'ya:

26 Rivayette ikinci defa zikredilmemiştir. (çev.)

27 Alak, 96/1-5.

28 Asıl metinde “omuz ile boyun arasındaki etler” anlamına gelen “موادر” ifadesi geçmektedir. (çev.)

“Ey Amcam oğlu! Kardeşinin oğlunu dinle, bak ne söylüyor,” dedi. Varaka da: “Ne var kardeşimin oğlu?” dedi. Resulullah gördüğü şeyleri anlattı. Bunun üzerine Varaka şöyle dedi: “Bu gördüğün, Allah’ın Musa’ya gönderdiği Nâmûs’tur. Keşke kavmin seni yurdundan çıkaracağı günlerde genç olabilseydim!” Bunun üzerine Resulullah: “Onlar beni yurdundan mı çıkaracaklar?” dedi. O da: “Evet, senin getirdiğin gibi bir şey getirip de düşmanlık ve eziyet edilmeyen hiç kimse yoktur. Şayet senin davet günlerine kadar yaşarsam sana önemli yardımım dokunur,” dedi. Bu olayın ardından çok geçmedi, Varaka vefat etti.

Vahiy bir müddet kesildi. Hatta Resulullah öyle hüznüldü [45] ki –onda çok şiddetli bir üzüntü görüldü– bu üzüntüden dolayı defalarca kendisini aşağı atmak için yüksek dağ başlarına çıktı. Dağın zirvesine ulaşınca Cibril ona görünüp şöyle diyordu: “Ey Muhammed! Ey Allah’ın hak elçisi!” Böylece heyecanı diniyor, gönlü rahatlıyor ve geri dönüyordu. Vahyin kesilmesi uzadıkça, bu olayda olduğu gibi, dağa geri dönüyor, dağın zirvesine ulaşınca Cibril ona görünüyor ve benzer şeyler söylüyordu.

Ma’mer, Zührî’nin şöyle dediğini, o da Ebû Seleme’den Abdurrahmân b. Câbir b. Abdillâh’ın şöyle haber verdiğini söylemiştir:

Resulullah’ı vahyin kesilmesinden bahsederken işittim, (ilgili) hadisinde şöyle dedi: Ben yürürken gökten bir ses duydum, başımı kaldırdım, bir de baktım ki Hira’da bana gelen (Cebrail) yer ile gök arasında bir kürsüde oturmuş. Ondan çok korktum, sonra eve döndüm ve dedim ki: “Beni örtün, beni örtün!” Onlar da beni örttüler. Bunun üzerine Yüce Allah, “*Ey örtünüp bürünen*” ayetinden “*kötü şeyleri terk et*”²⁹ ayetine kadar olan kısmı indirdi. Bu namazın farz kılınmasından önceydi. Ayetteki kötü şeylerden kasıt putlardır.

Ma’mer, Zührî’nin şöyle dediğini haber vermiştir:

Hadîce vefat etti. Bunun üzerine Resulullah şöyle dedi: “Hadîce’nin cennetteki inciden evi bana gösterildi. İçinde ne gürültü ne de yorgunluk vardı.”

Ravi dedi ki: Resulullah'a Varaka b. Nevfel soruldu –bize bildirdiği üzere– o şöyle dedi: “Rüyada onu, üzerinde beyaz bir elbise varken gördüm. Eğer ateş ehlinden olsaydı üzerinde beyaz olmayacağını düşünüyorum.”

Ravi dedi ki: Daha sonra Resulullah gizli ve açık bir şekilde [46] insanları İslam'a ve putları terk etmeye çağırdı.

Ma'mer dedi ki: Katâde, Hasan'dan ve başkalarından bize şöyle haber vermiştir:

Hız. Peygamber'e ilk iman eden kişi Ali b. Ebû Tâlib idi. O sırada Ali on beş veya on altı yaşındaydı.

Ravi dedi ki: Osmân el-Cezerî, Miksem'den, o da İbn Ab-bâs'ın şöyle dediğini bana haber vermiştir: Müslüman olanların ilki Ali'dir.

Ravi dedi ki: Zührî'ye İslam'a ilk gireni sordum, şöyle dedi: “Biz, Zeyd b. Hârise'den önce Müslüman olan birini bilmiyoruz.”

Ma'mer dedi ki: Zührî'ye İslam'a ilk girenler hakkında sordum, şöyle dedi:

“Ona iman edenlerin sayısı çoğalıncaya kadar insanların zayıf olanları ve gençlerden Allah'ın dilediği kimseler onun davetine icabet ettiler. Kureyş kâfirleri ise onun dediklerini inkâr ediyorlar ve Hız. Peygamber onların meclislerine uğradığında onu işaret ederek şöyle diyorlardı: İşte Abdülmuttalib'in çocuğu –iddiaya göre– ona gökten haber geliyormuş.”

Ma'mer, Zührî'nin şöyle söylediğini rivayet etti: Hız. Peygamber'e, kavminin ileri gelenlerinden olan iki kişiden –Ebû Bekir ve Ömer (radiyallahu anhuma)– başka kimse uymadı. Ömer, Resulullah'a ve müminlere karşı şiddetliydi. Hız. Peygamber şöyle dedi: “Allah'ım! Dinini Hattâb'ın oğluyla güçlendir.” Hız. Ömer'in İslam'a girişi, –kendisinden önce pek çok insan Müslüman olduktan sonradır– kız kardeşi Ümmü Cemîl bint Hattâb'ın İslam'a girdiğinin söylenmesiyledir. Ümmü Cemîl bint Hattâb'ın yanında, Kur'an'dan (ayetlerin) yazılı olduğu bir kürek kemiği vardı. Onu gizli gizli okurdu. Ömer'in yediği leş etinden onun yemediği söylenmiştir. Ömer ona uğradı ve şöyle dedi: “Bana senin yanında olduğu söylenen kürek kemiği nedir? İbn Ebî Kebşe'nin –Resulullah'ı kastediyor– söylediklerini mi okuyorsun?” Kız kardeşi dedi ki: “Yanımda kürek kemiği yoktur.” Bu- [47]

nun üzerine Ömer ona vurdu, sonra kalktı ve buluncaya kadar evde kürek kemiğini aradı, bulunca da şöyle dedi: "Senin, benim yediğim yemeği yemediğin bana söylendi." Sonra kürek kemiğiyle kafasına vurup iki yerden kafasını yardı. Sonra kürek kemiğini okuyacak birini çağırmak için çıktı ve o kişi kendisine okudu. Ömer (okuma ve) yazma bilmezdi. Kürek kemiğindeki ler kendisine okunup da Kur'an'ı işitince kalbi depreşti/harekete geçti ve İslam gönlüne girdi. Akşam olunca Ömer dışarı çıktı. Hz. Peygamber namaz kılariken ona yaklaştı. Hz. Peygamber kıraati açıktan yapıyordu. Resulullah': *"Sen bundan önce ne bir yazı okur, ne de elinle onu yazardın. Öyle olsaydı, bâtila uyanlar kuşku duyarlardı. Hayır, o (Kur'an), kendilerine ilim verilenlerin sinelerinde (yer eden) apaçık ayetlerdir. Ayetlerimizi, ancak zalimler bile bile inkâr eder,"*³⁰ ayetlerini okurken dinledi. Aynı şekilde (Kur'an'dan) *"Kâfir olanlar: Sen resul olarak gönderilmiş bir kimse değilsin, derler. De ki: Benimle sizin aranızda şahit olarak Allah ve yanında kitabın bilgisi olan (Peygamber) yeter,"*³¹ ayetlerini dinledi. Ravi dedi ki: Ömer, Resulullah'ı namazdan selam verip çıkıncaya kadar bekledi. Sonra Resulullah evine dönmek için çıktı. Ömer de onun peşi sıra yürüyüşünü hızlandırdı ve şöyle dedi: "Ey Muhammed! Bana bak." Hz. Peygamber şöyle dedi: "Senden Allah'a sığınırım." Ömer şöyle dedi: "Ey Muhammed! Ey Allah'ın Resulü bana bak." Ravi dedi ki: Resulullah onu bekledi. Ömer ona iman etti ve onu tasdik etti. Ömer, Müslüman olunca dayısı Velîd b. Mugîre'nin yanına uğradı ve şöyle dedi: "Ey dayım! Benim Allah'a ve Resulü'ne iman ettiğime, Allah'tan başka ilah olmadığına ve Muhammed'in O'nun kulu ve Resulü olduğuna şahadet getirdiğime şahit ol ve bunu kavmine haber ver." Velîd şöyle dedi: "Ey kız kardeşimin oğlu! Durumunu iyi düşün, sen insanlarca bilinen bir hâl üzeresin. Kişi bir hâldeyken başka bir hâlde sabahlar, akşam başka bir hâlde." Bunun üzerine Ömer şöyle dedi: "Vallahi, durumum aşikârdır. Kavmine Müslüman olduğumu haber ver." Velîd: "Bunu ilk söyleyen ben olmam," dedi.

Ömer onların meclislerine girdi. Velîd'in, kendisinin durumu hakkında hiçbir şey söylemediğini anlayan Ömer, Cemîl

30 Ankebût, 29/48-49.

31 Ra'd, 13/43.

b. Ma'mer el-Cumahî'nin yanına gitti ve ona: "Herkesen benim, Allah'tan başka ilah olmadığına ve Muhammed'in O'nun kulu ve resulü olduğuna şahitlik ettiğimi haber ver," dedi. Ravi dedi ki: Cemîl b. Ma'mer aceleyle ridasını toplayarak kalktı ve Ku- [48] reyş'in meclislerine ulaştı. Şöyle diyordu: "Ömer b. Hattâb dinini terk etti." Kureyş, Ömer'e hiçbir şey yapmadı. Ömer, kavminin efendisiydi; onu ayıplamaktan korktular. Ömer, kendisini kınamadıklarını görünce onların meclislerine kadar yürüdü, meclisleri tamdı, Hicr'e³² girdi, sırtını Kâbe'ye dayadı ve şöyle dedi: "Ey Kureyş topluluğu! Biliyor musunuz, ben şahitlik ederim ki Allah'tan başka ilah yoktur ve Muhammed O'nun kulu ve resulüdür." Bunun üzerine ona saldırdılar ve onlardan bir kısmı Ömer'le şiddetli bir kavgaya tutuştu. Ömer de, onlar kendisini bırakıncaya kadar gün boyunca onlarla kavga etti. Müslüman olduğunu ilan etti. Onlara gidip gelmeye başladı, Allah'tan başka ilah olmadığına ve Muhammed'in O'nun kulu ve resulü olduğuna şahitlik ediyordu. Bunun üzerine onu rahat bıraktılar. İlk saldırımları dışında ona eziyet etmediler. Bu durum, Kureyş kâfirlerine ağır geldi ve İslam'a giren herkese düşmanlık beslediler ve Müslümanlardan bir gruba işkence yaptılar.

Ma'mer, Zührî'nin şöyle dediğini rivayet etti:

(Yüce Allah, Kur'an-ı Kerim'de) Kureyşlilerin kâfir olarak ölen atalarının helakinden bahsedince, onlar da Resulullah'ı sıkıntıya sokup ona düşmanlık beslediler. Hz. Peygamber, Mescid-i Aksâ'ya gece yürüyüşüne çıkarılınca insanlar, onun gece yolculuğundan bahsettiler. Ona iman edip tasdik edenlerden bir kısmı irtidat etti. Ona eziyet ettiler ve onu isrâ konusunda yalanladılar. Müşriklerden bir adam Ebû Bekir'e koştu ve şöyle dedi: "Senin bu arkadaşın bir gecede Beytül-makdis'e gittiğini, sonra aynı gecede döndüğünü iddia ediyor." Bunun üzerine Ebû Bekir şöyle dedi: "O mu böyle dedi?" Adam "Evet," dedi. Bunun üzerine Ebû Bekir: "Bunu o söylediye doğru söylemiştir," dedi. Dediler ki: "Sen onu bir gecede Şam'a gidip sabah olmadan döndüğü hususunda tasdik mi

32 Kâbe ile Hatîm denilen yarım daire şeklindeki duvar arasında kalan ve altın oluğun altına rastlayan yer. (çev.)

ediyorsun?” Ebû Bekir: “Evet, ben onu bundan daha uzağı için de tasdik ederim, sabah-akşam gökten gelen haberleri konusunda da tasdik ederim,” dedi. İşte bundan dolayı Ebû Bekir, “es-Siddîk” diye isimlendirilmiştir.

Ma’mer, Zührî’den, Enes b. Mâlik’in şöyle rivayet ettiğini bana haber verdi:

Hz. Peygamber’e elli rekât namaz isrâ gecesinde farz kılın-
[49] dı, sonra beş rekâta düşürüldü. Sonra şöyle nida edildi: “Ey Muhammed! ‘Benim huzurumda söz değiştirilmez ve Ben kul-
lara asla zulmedici değilim.’³³ Senin için beş vakte karşı elli vakit sevabı vardır.”

Ma’mer bize, Zührî’nin Ebû Seleme’den, o da Abdurrahmân b. Câbir b. Abdullah’tan şöyle rivayet ettiğini haber verdi:

Hz. Peygamber şöyle dedi: “Kavmim beni yalanladığında Hicr’de ayağa kalktım. Ben onun vasıflarını sayıncaya kadar Beytülmakdis bana gösterildi.”

Ma’mer, Zührî’nin şöyle dediğini haber verdi: Saîd b. el-Müseyyeb³⁴ bana Ebû Hüreyre’nin şöyle dediğini haber verdi:

Hz. Peygamber şöyle dedi: –İsrâ yolculuğuna çıkarıldığım-
da– Musa ile karşılaştım. Ravi dedi ki: Hz. Peygamber, Musa’yı şöyle vafetti: “Bir de baktım ki zayıf³⁵ bir adam, Şenûe kabilesinin adamları gibi saçı ne çok kıvrıkcık ne de çok düzdü.” Hz. Peygamber dedi ki: “İsa ile karşılaştım.” Hz. Peygamber, İsa’yı şöyle vafetti: “Ne uzun ne kısa (orta boylu), kırmızı tenli, zindandan (veya karanlık dehlizden) çıkmış gibiydi.” Hz. Peygamber dedi ki: “İbrahim’i gördüm, çocuklarından ona en çok benzeyen benim.” Hz. Peygamber şöyle dedi: “Bana, birinde süt diğeriinde şarap olan iki kap getirildi ve şöyle denildi: ‘Dilediğini seç.’ Ben sütü seçtim ve içtim. Bana denildi ki: Fit-rata yöneltildin –veya fitratı seçtin–, şarabı alsaydın ümmetin doğru yoldan sapardı.”

33 Kâf, 50/29.

34 Sa’îd b. el-Müseyyeb: Tâbiînin önemli isimlerindedir. Hz. Ömer’in hilafeti-nin 2. yılında dünyaya gelmiş ve 84 yaşındayken vefat etmiştir. Medine’nin meşhur fakihlerindedir. Hatta sahabe hayattayken fetva verdiği ifade edilmiştir. (Geniş bilgi için bkz. Muhammed İbn Sa’îd, *et-Tabakâtü’l-Kübrâ*, Dârü’l-Kütübü’l-İlmiyye, I-VIII, Beyrut 1990, V, 89 vd.) (çev.)

35 Ravi, Hz. Peygamber’in bu ifadeyi kullandığını düşünüyor. (çev.)

HUDEYBİYE³⁶ GAZVESİ

[50]

Abdürrezzâk, Ma'mer'den şöyle rivayet etmiştir: Zührî bana haber verdi, dedi ki: Urve b. Zübeyr; Misver b. Mahreme ve Mervân b. el-Hakem'den -her biri arkadaşının söylediğini tasdik etti- şöyle dediklerini haber verdi:

Resulullah, Hudeybiye zamanında ashabından yüz on küsur kişiyle yola çıktı. Resulullah Zülhuleyfe'ye³⁷ varınca kurbanlığını (boynuna bir alamet takarak) işaretledi. Kurbanlığının iki hörgücünden birini kesip kanını akıtarak kurbanlık olduğunu belirledi ve umre için ihrama girdi. Kureyş hakkında haber getirecek Huzâalı birini gözcü olarak önden gönderdi. Hz. Peygamber de devam etti ve Usfân'a yakın Gadîrû'l-Eştât'tayken³⁸ Huzâalı gözcüsü kendisine geldi ve şöyle dedi: "Ben yerime Ka'b b. Lüey ve Âmir b. Lüey'i bıraktım. Kureyşliler sana karşı Ehâbîş'i³⁹ ve başka grupları toplamışlar, onlar seninle savaşacaklar ve seni Beyt'ten (Kâbe'den) alıkoyacaklar." Bunun üzerine Resulullah şöyle dedi: "Bana öneride bulunun. Onlara yardım edenlerin ailelerine yönelip onları mı [51] ele geçirelim -bu durumda bize karşı savaşmazlarsa mevtûr⁴⁰ ve mahrûb⁴¹ olurlar, bize karşı gelirlerse de Allah'ın kestığı boyun olurlar-; yoksa Beyt'e (Kâbe'ye) yönelip bizi ondan alıkoymak isteyenlerle mi savaşalım?" Dediler ki: "Allah'ın Resulü daha iyi bilir. Ey Allah'ın Elçisi! Bizler umre yapmak

36 *Hudeybiye*: Orta büyüklükte bir köydür. İsmi burada bulunan kuyudan almıştır. Hz. Peygamber'in sahabe ile Rıdvan biati yaptığı yerdir. Mekke'ye bir; Medine'ye dokuz merhale mesafededir. Geniş bilgi için bkz. Yâkût, II, 229; Mekke'nin batısında, Cidde yolu üzerinde ve şu anda Mekke'ye 22 km uzaklıktadır. Bkz. Şurrâb, s. 97. (çev.)

37 *Zülhuleyfe*: Medine'ye 6 veya 7 mil mesafede bulunan bir köy adıdır ve Medine'den hac veya umre için yola çıkanların mîkat mahallidir. Bkz. Yâkût, II, 295. (çev.)

38 *Gadîrû'l-Eştât*: Usfân'a yakın bir yer adıdır. Bkz. Yâkût, I, 198. (çev.)

39 *Ehâbîş*: Çeşitli kabilelerin bir araya gelmesiyle kurulmuş topluluklar. Bkz. Ebü'l-Ferec Abdurrahmân b. Alî İbnü'l-Cevzi, *Keşfü'l-Müşkil min Hadîsî's-Sahîhayn*, Dârü'l-Vatan, I-IV, Riyad, trz., IV, 62. (çev.)

40 *Mevtûr*: Kendisinden biri öldürülüp onun intikamını alamayan kimse. (Muhammed b. Ya'kûb Fîrûzâbâdî, *el-Kâmusu'l-Muhît*, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 2005, s. 491.) (çev.)

41 *Mahrûb*: Malı alınmış kimse. (Fîrûzâbâdî, s. 73.) (çev.)

için geldik, biz kimseyle savaşmak için gelmedik. Fakat kim bizimle Beyt arasına girerse onunla savaşırız.” Hz. Peygamber şöyle dedi: “Öyleyse gidiniz (devam ediniz).”

Ma’mer, Zührî’nin şöyle dediğini söylemiştir: Ebû Hüreyre şöyle diyordu:

“Resulullah’tan daha çok ashabıyla istişare eden birini kesinlikle görmedim.”

Zührî; Misver b. Mahreme ve Mervân hadisinde şöyle demiştir:

Müslümanlar yürüdüler, yolun bir kısmını kat etmişken Hz. Peygamber şöyle dedi: “Hâlid b. Velîd, Gamîm’de⁴² öncü olarak Kureyş süvarilerinin içindedir, sağ tarafa yönelin.” Valahi, Hâlid onların farkına varmadı, bir de baktı ki ordunun tozunda kalmış. Bunun üzerine Hâlid gruptan ayrıldı ve Kureyş’i uyarmak için atını dört nala koşturdu. Hz. Peygamber harekete geçti. Müslümanlar Kureyşlilerin üzerine çökecekleri tepeye varınca Hz. Peygamber’in devesi çöktü, insanlar onu yürütmeye çalıştı ve şöyle dediler: “Kasvâ inat etti, Kasvâ inat etti.” Bunun üzerine Hz. Peygamber: “Kasvâ inat etmedi, onun böyle bir huyu yoktur. Fakat fili engelleyen onu da engellemiştir.” Sonra şöyle dedi: “Nefsim kudret elinde olana and olsun ki Allah’ın hürmet gösterilmesini istediği şeyleri tazim adına, Kureyşliler her ne taviz isterlerse istediklerini onlara vereceğim.” Sonra deveyi zorladı ve deve sıçrayıp kalktı.

Ravi dedi ki: Hz. Peygamber yönünü değiştirdi, Hudeybiye’nin en uzak noktasında bulunan ve suyu az olan Samed [52] kuyusunun yanında konakladı. İnsanlar kuyudan azar azar su aldılar, çok geçmeden kuyunun suyunu kuruttular. Durum Resulullah’a şikâyet edildi. Hz. Peygamber sadağından bir ok çektii ve onu kuyuya koymalarını emretti. Ravi dedi ki: Vallahi, onlar kuyudan ayrılincaya kadar onların suya kanmaları için kuyu coşkuyla akmaya devam etti.

Onlar bu hâldeyken Büdeyl b. Verkâ el-Huzâî, Huzâa kavmin-den bir topluluğun içinden çıkageldi. Onlar, Resulullah’ın Tihâme’den sırdaşlarıydılar. Büdeyl b. Verkâ şöyle dedi: “Ben, Ka’b b. Lüey ve Âmir b. Lüey kabilelerini Hudeybiye’nin birçok suyu-

42 *Gamîm*: Mekke ile Medine arasında bir yer adıdır. Yâkût, IV, 214. Usfân’ın güneyindedir. Usfân’dan Mekke’ye doğru giderken 16 km mesafededir ve bugün Berkau’l-Gamîm olarak bilinmektedir. Atık b. Gays, s. 263-264. (çev.)

nun başında, yanlarında sütlü ve yavrulu develeri olduğu hâlde konaklarken bıraktım. Onlar seninle savaşıyor ve seni Beyt'ten alıkoyacaklar." Bunun üzerine Hz. Peygamber şöyle dedi: "Biz kimseyle savaşmak için gelmedik, umre yapmaya geldik. Savaş, Kureyş'i bitkin düşürmüş ve onlara zarar vermiştir. Eğer isterlerse kendilerine süre tanırım, benimle insanlar arasından çekilirler. Galip gelirim, dilerlerse insanların girdikleri şeye⁴³ dâhil olup öyle yaparlar; galip gelemesem o zaman da rahat ederler. Bu teklife itiraz ederlerse nefsim elinde olana yemin ederim ki ya bu davam için onlarla tek başıma kalıncaya kadar savaşırım ya da muhakkak ki Allah emrini yerine getirecektir." Bunun üzerine Büdeyl: "Onlara senin dediklerini iletteceğim," dedi ve ayrıldı. Kureyş'e varınca şöyle dedi: "Size şu adamın yanından geldim, onun söylediği bazı sözleri işittik. Eğer dilerseniz size onun sözlerini söyleyelim. Onların sefihleri: 'Bize ondan bir şey bahsetmene gerek yok,' dediler. Onlardan söz sahibi (görüş sahibi) olanlar ise: 'Onun söylediklerinden işittiğini söyle,' dediler." Büdeyl de "şöyle şöyle" diyerek Hz. Peygamber'den işittiklerini onlara söyledi. Urve b. Mes'ûd es-Sekafî ayağa kalkarak şöyle dedi: "Ey kavmim! Sizler baba değil misiniz?" "Tabii ki," dediler. Urve şöyle dedi: "Ben de oğul değil miyim?" Dediler ki: "Tabii ki." Urve dedi ki: "Siz beni suçlar mısınız?" Dediler ki: "Hayır." Dedi ki: "Ukâz halkını savaşa çağırdığımı ve onlar benim çağırma icabet [53] etmekten kaçınınca size ailem, çocuklarım ve bana itaat edenlerle geldiğimi bilirsiniz değil mi?" (Orada bulunanlar) "Tabii ki" dediler. Dedi ki: "Bu adam, yani Büdeyl size iyi bir teklif sundu. Onu kabul edin ve benim ona (Hz. Peygamber'e) gitmeme izin verin." Bunun üzerine onlar da, "Git," dediler. Urve de ona geldi.

Ravi dedi ki: Urve, Hz. Peygamber ile konuşmaya başladı. Resulullah, Büdeyl'e söylediklerinin benzerini ona da söyledi. Bu esnada Urve şöyle dedi: "Ey Muhammed! Kavminin kökünü kazırsan (eline ne geçecek hiç) düşündün mü? Senden önce, Araplardan birinin kendi kavmini yok ettiğini duydun mu? Eğer başka bir durum olursa (aksi gerçekleşirse) muhakkak ki seni bırakıp kaçmaya meyilli yüzler ve değersiz kalabalıklar görüyorum." Bunun üzerine Ebû Bekir -Allah ona rahmet etsin ve ondan razı

43 Burada hem "din" hem de "sulh" düşünülebilir. (çev.)

olsun– dedi: “Git de Lât’ın bızırını em. Biz mi Hz. Peygamber’i bırakıp kaçacağız?” Urve: “Bu da kim?” dedi. “Ebû Bekir!” dediler. Urve dedi ki: “Dikkat et! Nefsim kudret elinde olana yemin olsun ki senin bende karşılığını vermem gereken bir nimetin olmasaydı, sana gereken cevabı verirdim.”⁴⁴ Ravi dedi ki: “Urve, Hz. Peygamber ile konuşmaya başladı (döndü, devam etti). Onunla her konuştuğunda Hz. Peygamber’in sakalını tutuyordu. Bu esnada Mugîre b. Şu’be de kılıcını kuşanmış ve üzerinde miğferi olduğu hâlde Hz. Peygamber’in yanı başında ayaktaydı. Urve, elini Hz. Peygamber’in sakalına her uzatışında, Mugîre kılıcının kınının en alt kısmındaki demirle onun eline vuruyor ve şöyle diyordu: “Elini Resulullah’ın sakalından çek.” Urve başını kaldırıp: “Bu da kim?” dedi. “Mugîre b. Şu’be” dediler. Bunun üzerine Urve şöyle dedi: “Ey vefasız, senin ihanetini ödemeye çalışmadım mı? –Mugîre b. Şu’be, Cahiliyede bir toplulukla arkadaşlık kurdu, ardından onları öldürdü ve mallarını aldı. Daha sonra gelip Müslüman oldu. Resulullah şöyle dedi: “Müslümanlığını kabul ediyorum, mallarda ise benim bir hakkım yoktur.”– Sonra Urve, Hz. Peygamber’in arkadaşlarını gözleriyle süzüyordu. Urve şöyle demiştir: “Vallahi, Resulullah bir kere tükürmeye görsün, muhakkak sahabilerinden birinin eline düşerdi. O kimse de o tükürüğü alıp yüzünü ve tenini onunla ovalardı. Onlara emretse hemen emrini yerini getirirlerdi. Abdest aldığı anda neredeyse abdest suyu için birbirleriyle savaşıyorlardı. Konuştuklarında onun yanında seslerini alçaltıyorlardı. Ona saygıdan ötürü gözlerini [54] ona dikip bakmıyorlardı.” Ravi dedi ki: Urve arkadaşlarının yanına geri döndü ve şöyle dedi: “Ey kavmim! Ben kraların huzuruna çıktım; Kayser’in, Kısra’nın ve Necâşî’nin huzuruna çıktım. Vallahi ben hiçbir kralın arkadaşlarının, Muhammed’in ashabının Muhammed’e gösterdiği saygı gibi bir saygı gösterildiğini görmedim. Vallahi, o (Muhammed) bir kere tükürse muhakkak sahabilerinden birinin avucuna düşerdi. O kimse de o tükürüğü alıp yüzünü ve tenini onunla ovardı. Onlara emretse hemen emrini yerini getirirdiler. Abdest aldığı anda neredeyse abdest suyu

44 Urve, daha önce bir diyet borcu yüklenmişti. Bunun ödenmesi konusunda Hz. Ebû Bekir ona, on genç deve vererek yardım etmişti. Bkz. Nureddîn Alî b. İbrâhîm b. Ahmed el-Halebî, *İnsânu'l-Uyûn fî Sîreti'l-Emîni'l-Me'mûn (es-Sîretü'l-Halebiyye)*, Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, I-III, Beyrut 1427, III, 20. (çev.)

için birbirleriyle savaşıyorlardı. Konuştuklarında onun yanında seslerini alçaltıyorlardı. Ona saygıdan ötürü gözlerini ona dikip bakmıyorlardı, muhakkak ki o, size iyi bir teklif sunmuştur, onu kabul edin.” Kinâne’den biri:⁴⁵ “Beni bırakın da ona gideyim,” dedi. Kureyşliler: “Git,” dediler. O, Hz. Peygamber ve ashabına yaklaşıncı Resulullah: “Bu falandır ve kurbanlık develere saygı gösteren bir kavimdir. Develeri ona doğru gönderin,” dedi ve develeri ona doğru gönderdiler. Topluluk (sahabe) onu telbiye getirerek karşıladı. Adam bu durumu görünce şöyle dedi: “Sü-bhanallah! Bunların Kâbe’den engellenmesi uygun olmaz.” Ravi dedi ki: Adam arkadaşlarının yanına dönünce şöyle dedi: “Boynuna gerdanlığı takılmış⁴⁶ ve iki hörgücünden biri kesilip kanı akıtılmış kurbanlık develer gördüm. Onların Kâbe’den alıkonmalarını uygun görmüyorum.” Onlardan biri –kendisine Mikrez b. Hafs deniyordu–: “Beni bırakın da ona gideyim,” dedi. Kureyşliler: “Git,” dediler. O, Hz. Peygamber ve ashabına yaklaşıncı Hz. Peygamber: “Bu Mikrez’dir. O günahkâr biridir,” dedi. Mikrez, Hz. Peygamber’le konuşurken Süheyl b. Amr çıkageldi.

Ma’mer dedi ki: Eyyûb, İkrime’den bana şöyle haber verdi:

Süheyl gelince Hz. Peygamber şöyle dedi: “İşiniz kolaylaştı.”

Ma’mer dedi ki: Zührî hadisinde şöyle dedi: Süheyl b. Amr geldi ve şöyle dedi:

“Getir de, bizimle sizin aranızda bir antlaşma metni yazalım.” Hz. Peygamber kâtibi çağırdı ve şöyle dedi: “Yaz: Rahmân ve Rahîm Allah’ın adıyla.” Süheyl dedi ki: “Rahmân mı? Onun kim olduğunu bilmiyorum. Fakat daha önce yazdığın gibi ‘Allah’ım, Senin adınla,’ diye yaz.” Müslümanlar: “Vallahi, onu sadece ‘Rahmân ve Rahîm Allah’ın adıyla’ diye yazar,” dediler. Hz. Peygamber şöyle dedi: “Allah’ım, Senin adınla, diye yaz.” Sonra da şöyle [55] dedi: “Bu, Allah’ın Resülü Muhammed’in üzerinde mutabık kaldığı şeydir (metindir).” Bunun üzerine Süheyl: “Vallahi, biz senin, Allah’ın resülü olduğunu bilseydik seni Kâbe’den alıkoymazdık, seninle savaşmazdık. Fakat ‘Muhammed b. Abdillah’ diye yaz,”

45 Gönderilen kişi, Huleys b. Alkame (bkz. Muhammed b. Ömer el-Vâkidî, *Kitâbü'l-Meğâzi*, Alemü'l-Kütüb, Beyrut 2006, s. 421) veya İbn Zebbân’dır (bkz. Muhammed b. İshâk b. Yesâr, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 2009, s. 457).

46 Kurbanlık olduğuna dair kurbanlığın boynuna takılan bir alamet. (çev.)

dedi. Hz. Peygamber şöyle dedi: Allah'a yemin olsun ki siz beni yalanlasanız bile ben Allah'ın elçisiyim. Yaz: "Muhammed b. Abdillah." -Zührî şöyle demiştir: Bunu kabul etmesi, "Allah'ın hürmet gösterilmesini istediği şeyleri tazim adına, Kureyşliler her ne adımı atmamı isterlerse istediklerini onlara vereceğim," sözü dolayısıyla idi.- Hz. Peygamber: "Bizimle Kâbe arasından çekilmeniz ve orayı tavaf etmemiz üzere sizinle antlaşırız," dedi. Süheyl ise: "Araplar, baskıyla ele geçirildiğimizi konuşmasın, bu talebiniz ancak gelecek seneden itibaren geçerli olur," dedi ve öyle yazıldı. Sonra Süheyl şöyle dedi: "Bizden biri sana gelirse senin dinin üzere olsa bile, onu bize iade etmen üzere seninle antlaşırız." Müslümanlar dediler ki: "Sübhanallah! Müslüman olarak gelmişse nasıl olur da müşriklere iade edilir?" Onlar bu durumdayken Ebû Cendel b. Süheyl b. Amr zincirler içerisinde prangalanmış olarak çıkageldi. Mekke'nin aşağısından çıkmış ve kendisini Müslümanların arasına atmıştı. Süheyl şöyle dedi: "Ey Muhammed! Bu senin üzerinde mutabık kaldığın hükümlerin ilkidir. Onu bana iade etmen gerekir." Hz. Peygamber şöyle dedi: "Henüz bir antlaşma metnini bitirmedik." Bunun üzerine Süheyl: "Vallahi, öyleyse hiçbir şeyde ebedî olarak seninle antlaşma yapmam," dedi. Hz. Peygamber de: "Benim için ona izin ver," dedi. Süheyl: "Sana izin vermem," dedi. Hz. Peygamber: "Evet, yap," dedi. Süheyl: "Yapmam," dedi. Mikrez dedi ki: "Evet, senin için ona izin verdim." Ebû Cendel dedi ki: "Ey Müslüman topluluğu! Ben Müslüman olarak gelmişken beni müşriklere iade mi edeceksiniz? Benim neyle karşılaştığımı görmüyor musunuz?" Allah yolunda ona şiddetli işkenceler yapılmıştı. Bunun üzerine Ömer b. Hattâb şöyle dedi: "Vallahi, Müslüman olduğumdan beri bugünkü gibi şüpheye düşmemiştim (işler bana karışık gelmemişti)." Hz. Peygamber'e gittim ve şöyle dedim: "Sen, Allah'ın hak peygamberi değil misin?" Dedi ki: "Evet." Ravi dedi ki: Ömer şöyle dedi: "Biz hak üzere, düşmanlarımız da bâtil üzere değiller mi?" Dedi ki: "Evet." Dedim ki: "Öyleyse niçin dinimize alçaklığı müstahak görüyorsunuz?" Hz. Peygamber dedi ki: "Muhakkak ki ben Allah'ın Resulü'yüm. Ben O'na isyan etmem, O bana yardım edecektir." Dedim ki: "Kâbe'ye varıp onu tavaf edeceğimizi bize söylemedin mi?" Hz. Peygamber dedi ki: "Evet, ama ben sana bu sene gideceğini söyledim mi?" Dedim ki: "Hayır." O da dedi ki:

“Sen Kâbe’ye gidip onu tavaf edeceksin.” Ömer dedi ki: Ebû Bekir’e geldim ve şöyle dedim: “O, Allah’ın hak peygamberi değil mi?” Dedi ki: “Evet.” Dedim ki: “Öyleyse niçin dinimize alçaklığı müstahak görüyoruz?” Ebû Bekir dedi ki: “Ey adam, o Allah’ın Resulü’dür. O, Allah’a isyan etmez; Allah, ona yardım edecektir. Ölünceye kadar onun üzengi kayışına tutun (emrine uy)! Vallahi o, hak üzeredir.” Dedim ki: “O, Kâbe’ye varıp onu tavaf edeceğimizi bize söylemedi mi?” Ebû Bekir dedi ki: “Sana bu sene gideceğimizi söyledi mi?” Dedim ki: “Hayır.” O da şöyle dedi: “Sen Kâbe’ye gidip onu tavaf edeceksin.”

Zührî, Ömer’in şöyle dediğini söylemiştir: “Bundan dolayı (Hz. Peygamber’e karşı tavrımdan dolayı kendimi affettirmek için) çokça iyi amellerde bulundum.”

Ravi dedi ki: Antlaşma metninin yazımı tamamlanınca Resulullah ashabına: “Kalkınız, kurbanlarınızı kesiniz ve tıraş olunuz,” dedi. Ravi dedi ki: Bunu üç defa tekrar etmesine rağmen hiç kimse kalkmadı. Kimse kalkmayınca kendisi kalktı, Ümmü Seleme’nin yanına gitti ve insanlardan gördüğü tavrı ona anlattı. Bunun üzerine Ümmü Seleme: “Ey Allah’ın Elçisi! Seni dinlemelerini istiyor musun? Çık, kurbanlık develerini kesip berberini çağırıp tıraş olmadıkça onlardan kimseyle konuşma,” dedi. Hz. Peygamber kalktı, dışarı çıktı, kurbanlık develerini kesti, berberini çağırıp tıraş oluncaya kadar onlardan kimseyle konuşmadı. Sahabe bu durumu görünce kalkıp kurbanlarını kestiler, birbirlerini tıraş ettiler, hatta neredeyse kederden bazıları birbirlerini öldürecektiler.

Daha sonra Hz. Peygamber’e mümin kadınlar geldiler, bu eşnada Allah: *“Ey iman edenler! Mümin kadınlar hicret ederek size geldiği zaman, onları imtihan edin. Allah onların imanlarını daha iyi bilir. Eğer siz de onların inanmış kadınlar olduklarını öğrenirseniz onları kâfirlere geri göndermeyin. Bunlar onlara helal değildir. Onlar da bunlara helal olmazlar. Onların kocalarının sarf ettikleri (mehirleri) geri verin. Mehirlerini kendilerine verdiğiniz zaman onlarla evlenmeniz size bir günah yoktur. Kâfir kadınları nikâhınızda tutmayın...”*⁴⁷ ayetini

indirdi. Bunun üzerine Ömer şirk döneminde nikâhladığı iki karısını boşadı. Ardından bunlardan biriyle Muâviye b. Ebû Süfyân, diğeriyle de Safvân b. Ümeyye evlendi.

- [57] Daha sonra Hz. Peygamber Medine'ye döndü. Kureyş'ten olup Müslüman olan Ebû Basîr Hz. Peygamber'e geldi. Kureyşliler onu istemek üzere iki kişi gönderdiler. Dediler ki: "Bizimle yaptığın bir ahit var, ona uy." Hz. Peygamber de Ebû Basîr'i bu iki adama teslim etti. Yola çıktılar ve Zülhuleyfe'ye vardılar. Orada konakladılar, hurma yiyorlardı. Ebû Basîr iki adamdan birine: "Ey falan! Vallahi, kılıcını iyi görüyorum," dedi. Diğeri onu kınından sıyırdı ve şöyle dedi: "Evet, vallahi iyidir. Onu tecrübe ettim, sonra yine tecrübe ettim." Ebû Basîr dedi ki: "Bana göster de bakayım ona," dedi ve bakma imkânı bulunca adama kılıçla vurdu ve onu öldürdü. Diğeri Medine'ye varıncaya kadar kaçtı ve koşarak mescide girdi. Resulullah adamı görünce: "Muhakkak ki bu adam korkmuş," dedi. Adam, Hz. Peygamber'e: "Vallahi, arkadaşım öldürüldü, ben de öldürüleceğim (beni de öldürecek)," dedi. O esnada Ebû Basîr de geldi ve şöyle dedi: "Ey Allah'ın Elçisi! Vallahi, Allah senin sorumluluğunu yerine getirdi, sen beni onlara iade ettin, sonra Allah beni onlardan kurtardı." Bunun üzerine Hz. Peygamber: "Savaşı kızıştıranın anasının vay hâline! Keşke ona yardım edip onu (savaşa girmekten) alıkoyacak biri olsa!"⁴⁸ dedi. Ebû Basîr, bunu işitince Hz. Peygamber'in onu iade edeceğini anladı ve çıkıp deniz kıyısına kadar geldi. Ravi dedi ki: Ebû Cendel b. Süheyl, Kureyşlilerden kaçıp Ebû Basîr'e katıldı ve kaçanlardan bir grup oluşturuldu.

Ravi dedi: Vallahi, Kureyş'ten Şam'a doğru yola çıkan bir kervan duyduklarında hemen ona engel olurlardı. Onları öldürüyorlar ve mallarına el koyuyorlardı. Kureyş, Hz. Peygamber'e elçi gönderdi. Kureyş, Hz. Peygamber'e Allah ve akrabalık bağlarını hatırlatıp onlar üzerine yemin ederek, Ebû Basîr ve onunla beraber olanlara elçi gönderip "Onlardan her kim Hz. Peygamber'e gelirse güven içinde olacağını (Kureyş'e iade edilmeyeceğinin) onlara söylenmesini" istiyordu. Hz. Peygamber de Ebû Basîr ve beraberindekilere elçi gönderdi. Bunun

48 Ebû'l-Hasan Alî b. Halef b. Abdilmelik İbn Battâl, *Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, Mektebetü'r-Rüşd, I-X, Riyad 2003, VIII, 134.

üzerine Allah: “O sizi onlara karşı muzaffer kıldıktan sonra, Mekte’nin içinde onların ellerini sizden, sizin ellerinizi de onlardan çekendir,” ayetinden “Cahiliye taassubunu yerleştirmişlerdi,”⁴⁹ bölümüne kadar olan ayetleri indirdi. Kureyşlilerin taassubu, Hz. Muhammed’in Allah’ın elçisi olduğunu ikrar etmemeleri, besmeleyi (*Bismillahirrahmânirrahîm*) de ikrar etmemeleri ve Hz. Peygamber ile Kâbe arasına girerek engel olmalarıydı.

Abdürrezzâk, İkrime b. Ammâr’ın şöyle dediğini nakletti: Ebû Zümeyl [58] Semmâk el-Hanefî, İbn Abbâs’tan şöyle işittiğini bize haber verdi:

Hudeybiye günü antlaşma metnini yazan kişi Ali b. Ebû Tâlib’dir.

Abdürrezzâk şöyle dedi: Ma’mer bize haber verdi ve şöyle dedi:

Hudeybiye günü antlaşma metnini yazan kişiyi Zührî’ye sordum, güldü ve “O, Ali b. Ebû Tâlib’dir,” dedi. Eğer sen şunlara –Ümeyyeoğullarına– sorsaydın sana ‘Osman’ derlerdi,” dedi.

Abdürrezzâk, Ma’mer’in, o da Zührî’nin şöyle dediğini rivayet etti:

Hirakl, kâhindi ve yıldızlara bakıp onlardan haber verirdi. Bir gün sabahladığında, meclisindekiler onun durumundan hoşnut olmadılar ve şöyle dediler: “Bu ne hâl?” O da dedi ki: “Bu gece yıldızlara baktım ve sünnet olan taifenin efendisinin (ناتخ ل ك ل م)⁵⁰ ortaya çıktığını gördüm.” Meclistekiler dediler ki: “Bu durum, sana ağır gelmemeli, Yahudiler sünnet olurlar, şehirlerine haber gönder ve tüm Yahudileri öldürt.”

Zührî dedi ki: Hirakl kendisi gibi, yıldızlara bakan bir başka kâhine mektup yazdı. Diğer kâhin de ona kendisinin sözlerinin benzerini cevap olarak yazdı. Ravi dedi ki: “Busrâ Meliki, Hirakl’ın huzuruna Hz. Peygamber’den haber veren bir adamı çıkardı. Hirakl dedi ki: “Bakın, o sünnetli mi?” Baktılar ve şöyle dediler: “O, sünnetlidir.” Bunun üzerine dediler ki: “İşte! Sünnet olan taifenin efendisi zuhur etmiştir.”

49 Fetih, 48/24-26.

50 Bazı kaynaklarda “مَلِكُ الخَتَانِ” şeklinde geçmektedir. Bkz. Ebû'l-Fadl Ahmed b. Alî b. Muhammed b. Ahmed İbn Hacer el-Askalânî, *Fethu'l-Bârî Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, Dârü'l-Ma'rife, I-XIII, Beyrut 1379, I, 42; Bedrüddîn Mahmûd b. Ahmed el-Aynî, *Umdetu'l-Kârî Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, Dârü İhyâit-Türâsî'l-Arabî, I-XII, Beyrut, trz, I, 89. Ancak racih olan “مَلِكُ” şeklindeki okunuştur. Bkz. Aynî, *Umdetu'l-Kârî*, I, 89.

Abdürrezzâk, Ma'mer ve Zührî'den şöyle dediğini rivayet etti: Ubeyd b. Abdillah b. Utbe b. Mes'ûd, İbn Abbâs'tan bana şöyle haber verdi, dedi ki:

Ebû Süfyân bana şifahen bizzat anlattı, dedi ki: Resulullah ile aramızdaki antlaşma müddeti içerisinde Mekke'den ayrıldım. Ebû Süfyân dedi ki: Ben Şam'dayken, Hirakl'a Resulullah'tan bir mektup getirildi. Ebû Süfyân dedi ki: Mektubu getiren Dih-yetü'l-Kelbî idi. Mektubu Busrâ'nın büyüğüne (efendisine) verdi. Busrâ'nın büyüğü de onu Hirakl'a verdi. Hirakl: "Peygamber olduğunu iddia eden bu adamın kavminden burada kimse var mı?" dedi. "Evet," dediler. Bunun üzerine Kureys'ten bir topluluğün içerisinde çağrıldım ve Hirakl'ın huzuruna girdik ve önünde [59] oturduk. Hirakl dedi ki: "Nesep olarak hanginiz peygamber olduğunu iddia eden bu adama daha yakınsınız?" Ebû Süfyân dedi ki: "Ben," dedim. Beni, Hirakl'ın önüne oturtular, arkadaşlarımı da arka tarafıma oturtular, sonra tercümanını çağırdılar. Tercümanına dedi ki: Onlara de ki: Ben bu adama (Ebû Süfyân'a), peygamber olduğunu iddia eden şu adamı soracağım, eğer o yalan söylerse siz de onu yalanlayın." Ebû Süfyân dedi ki: "Allah'a yemin olsun ki eğer yalanı yeğleseydim yalan söylerdim." Sonra Hirakl, tercümanına dedi ki: "Sor ona, soyu aranızda nasıldır?" Ebû Süfyân: "O aramızda soylu biridir," dedim. Hirakl: "Atalarından kral olan var mı?" dedi. Ebû Süfyân: "Hayır," dedim. Hirakl dedi ki: "Peygamber olduğunu söylemeden önce onu yalanla itham ediyor muydunuz?" Ebû Süfyân dedi ki: "Hayır," dedim. Hirakl dedi ki: "Kimler ona uyuyor, zayıflarınız mı güçlüleriniz mi?" Dedim ki: "Bilakis zayıflarımız." Hirakl dedi ki: "Sayı olarak artıyorlar mı yoksa eksiliyorlar mı?" Dedim ki: "Hayır, bilakis artıyorlar." Hirakl dedi ki: "Onun dinine girdikten sonra hiç kimse ona gücenerek dininden dönmüş müdür?" Ebû Süfyân dedi ki: "Hayır," dedim. Hirakl dedi ki: "Onunla savaştınız mı?" Dedim ki: "Evet." Hirakl dedi ki: "Onunla savaşınız nasıl oluyor?" Ebû Süfyân dedi ki: "Savaş bazen lehimize bazen de aleyhimize oluyor, bazen o bize hasar veriyor, bazen biz ona," dedim. Hirakl dedi ki: "Ahde vefasızlıkta bulunur mu?" Dedim ki: "Hayır, onunla ateşkes içerisindeyiz ve şu anda ne yapacağımızı bilmiyoruz. -Ebû Süfyân dedi ki: Vallahi, bana (kendiliğimden) bir şey katmaya imkân verecek, bu sözden başkasını bulamadım.-" Hirakl dedi ki: "Ondan önce bu sözü (peygamberliği) hiç kimse söyledi mi?" Dedim ki:

“Hayır.” Tercümanına dedi ki: Ona de ki: Ben sana soyunu sordum, sen “Aramızda soylu biridir,” dedin. Elçiler de kavimlerinin soylularındandır. Sana, atalarının kral olup olmadığını sordum, sen olmadığını iddia ettin. Eğer sen, “Atalarından kral bulunduğunu” söyleseydin, ben de “Atalarının gücünü isteyen bir adam,” diyecektim. Ben sana “Ona uyanların zayıflar mı yoksa güçlüler mi olduğunu sordum,” sen “Zayıflar,” olduğunu söyledin. Zaten resullere uyanlar zayıflardır. Sana, “Dediği şeyi söylemeden önce yalanla onu itham ediyor muydunuz,” diye sordum, sen “Hayır,” dedin. Böylece onun, insanlara yalan söylemeyi bırakıp da Allah’a karşı yalan söyleyen biri olmayacağını anladım. Sana “Onun dine girdikten sonra onlardan kimse onun dininden irtidat ediyor mu?” diye sordum, sen de “Hayır,” dedin. İşte iman, kalplerin sevincine karışınca böyledir. Sana, “Artıyorlar mı yoksa eksiliyorlar mı?” diye sordum, sen “Onların arttığını” söyledin. İşte iman, ta- [60] mamlanıncaya kadar böyle devam eder. “Onunla savaştınız mı?” diye sana sordum. Sen de savaşın bazen sizin lehinize bazen de onun lehine olduğunu, onun sizlerden bir şeyler elde ettiğini, sizin de ondan bir şeyler elde ettiğinizi söyledin. İşte elçiler böyle imtihan olunurlar, sonra güzel akıbet onların olur. Sana, “Ahde vefasızlıkta bulunur mu?” diye sordum. Sen de “Ahde vefasızlıkta bulunmadığını” söyledin. İşte elçiler böyledir, ahde vefasızlıkta bulunmazlar. Sana, “Ondan önce kimse böyle bir söz söyledi mi?” diye sordum, sen de “Hayır,” dedin. Dedim ki: Şayet kendisinden önce biri bu sözü söylemiş olsaydı, “Kendisinden önce söylenen bir söze uyan biridir,” derdim.

Hirakl dedi ki: “Size neyi emrediyor?” Dedim ki: “Bize, namazı, zekâtı, iffetli olmayı ve sıla-i rahmi emrediyor.” Dedi ki: “Eğer senin bu dediklerin doğru ise muhakkak o peygamberdir. Ben onun çıkacağını biliyordum; ancak sizden olacağını düşünmemiştim. Ona varacağımı bilsem, onunla karşılaşmayı (buluşmayı) isterdim. Eğer onun yanında olsam ayaklarını yıkarım. Muhakkak ki onun mülkü (yönetimi, hükümranlığı) benim ayaklarımın altına kadar ulaşacaktır (benim ülkeme kadar ulaşacaktır).”

Ebû Süfyân dedi ki: Sonra Resulullah’ın mektubunu istedi ve onu okudu. Mektupta şöyle yazılıydı: “Rahmân ve Rahîm

Allah'ın adıyla. Allah'ın Resulü Muhammed'den Rum'un büyüğü Hirakl'a. Hidayete tâbi olanlara selam olsun. Mesele şu ki ben seni İslam davetine çağırıyorum. İslam'a gir, selamette kal. İslam'a gir ki Allah sana ecrini iki kez versin (hem dünya hem de ahirette). Eğer kabul etmezsen Erîsîlerin⁵¹ günahı senin boynunadır. *"De ki: Ey Kitap ehli! Bizimle sizin aranızda ortak bir söze gelin: Yalnız Allah'a ibadet edelim. Ona hiçbir şeyi ortak koşmayalım. Allah'ı bırakıp da kimimiz kimimizi ilah edinmesin. Eğer onlar yine yüz çevirirlerse deyin ki: Şahit olun, biz Müslümanlarız."*⁵² Hirakl mektubu okumayı bitirince ya-

[61] nında sesler yükseldi, gürültü çoğaldı, bize emretti ve dışarı çıkarıldık. Ebû Süfyân dedi ki: "Bizi çıkardıklarında arkadaşlarıma: 'İbn Ebî Kebşe'nin⁵³ işi büyüyor,' dedim. Allah, İslam'ı kalbime yerleştirdiye kadar bu kanaatim devam etti."

Zührî dedi ki: Hirakl, Rum büyüklerini çağırdı ve onları kendisine ait bir evde topladı ve şöyle dedi: "Ey Rum topluluğu! Sonsuza kadar kurtuluş ve doğruluğun sizin olmasını ve mülkünüzün (devletinizin) sağlamlaşmasını istemez misiniz?" Zührî dedi ki: "Rum büyükleri kapılara doğru yaban eşekleri gibi kaçtılar ve kapıların kapalı olduğunu gördüler." Zührî dedi ki: "Hirakl onları çağırdı ve şöyle dedi: 'Sizin, dininize bağlılığınızı sınadım ve sizden hoşuma giden şeyi gördüm.' Bunun üzerine onlar da onun için secdeye kapandılar/hürmetle eğildiler ve ondan razı oldular."

51 Metinde geçen "الأرسيين" kelimesi "Erîsîn, İrrîsîn ve Erîsiyyîn" şekillerinde okunmuştur. "Reise/başkana/emire tâbi olanlar" ve "hizmetkârlar" gibi anlamlar (bkz. İbn Manzûr, VI, 4-5) verilmişse de meşhur olan görüşe göre "çiftçiler" ve "toprağı işleyenler" anlamında kullanılmaktadır. (Bkz. Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref en-Nevevî, *el-Minhâc Şerhu Sahîhi Müslim el-Haccâc, Dârü İhyâi't-Turasi'l-Arabî, I-XVIII, Beyrut 1392, XII, 109.*) Bunların kimler olduğuna dair çeşitli açıklamalar yapılmıştır. Bunlardan birine göre, Hristiyanlığa bağlı Erüsiliğin kendisine nispet edildiği Abdullah b. Erîs'e tâbi olan Yahudi ve Hristiyanlara verilen isimdir. Bir diğer görüşe göre Erîsîler, kendilerine tâbi olan insanları fasit mezheplere götüren krallara verilen isimdir. Başka bir görüşe göre Erîsî ismi sadece çiftçileri değil, Herakl'ın memleketinin tüm ahalisini kapsamaktadır. (Bkz. Nevevî, *Şerhu Müslim, XII, 109-110.*) (çev.)

52 Âl-i İmrân, 3/64.

53 Ebû Kebşe, putlara tapmaktan yüz çevirip Şi'ra'l-Ubûr adındaki yıldızapan Huzâa kabilesinden bir adamdı. Hz. Peygamber'i de putlardan yüz çevirdiği için bu adama benzeterek ve ona nispet ederek "İbn Ebî Kebşe" demekle, güya Hz. Peygamber'in de bu adama çektiğini alayvari ifade etmek istiyorlardı. Geniş bilgi için bkz. İbn Manzûr, (k-b-ş) mad., V, 3812. (çev.)

BEDİR VAK'ASI

[62]

Abdürrezzâk, Ma'mer'den, Zührî'nin, Allah'ın "(Ey inkârcılar!) Eğer fetih istiyorsanız işte size fetih geldi,"⁵⁴ sözü hakkında şöyle dediğini rivayet etmiştir:

Ebû Cehîl b. Hişâm, Allah'tan fetih istedi ve şöyle dedi: "Allah'ım! Hangimiz sana karşı daha facir ve sıla-i rahmi kesersek onu bugün helak et!" –Muhammed ve kendisini kastediyor.– Allah da onu cehennem için inkârcı olarak öldürdü.

Abdürrezzâk, Ma'mer'den, o da Zührî'den, o da Urve b. Zübeyr'den naklen şöyle demiştir:

Resulullah Kur'an'ın pek çok ayetinde savaşmakla emrolunmuştur. Resulullah'ın tanıklık ettiği ilk sefer Bedir idi. O gün müşriklerin lideri Utbe b. Rebîa b. Abdışems idi. Ramazan ayından on altı veya on yedi gün geçmişken (Müslümanlar ve müşrikler) cuma günü Bedir'de karşılaştılar. Resulullah'ın ashabı üç yüz on küsur kişi; müşrikler ise bin ile dokuz yüz arası kişiydiler. Bu, Furkan Günü⁵⁵ idi. Allah, o gün müşrikleri hezimetle uğrattı ve müşriklerden yetmişden fazla kişi öldürüldü, onlardan bir o kadar da esir alındı. Zührî demiştir ki: Bedir'e sadece Kureyşliler, ensardan olanlar veya bu iki gruptan birine antlaşmalı olanlar şahit olmuştur/katılmıştır.

Abdürrezzâk, Ma'mer'in şöyle dediğini rivayet etmiştir: Eyyûb, İkrime'den bana şöyle haber verdi:

Ebû Süfyân, Kureyş kervanıyla Şam'dan hareket etti. Müşrikler de kervanlarına yardım etmek için yola çıktılar. Hz. Peygamber de Ebû Süfyân ve arkadaşlarını ele geçirmek düşüncesiyle Medine'den yola çıktı. Resulullah ashabından iki kişiyi Kureyş kervanının hangi kuyunun yanında olduğuna bakmaları için önden gözcü olarak gönderdi. O ikisi, kervanın bilgi-

54 Enfâl, 8/19.

55 Furkan Günü ifadesiyle, küfür ve imanın arasını ayıran, hak ile bâtılın arasını tefrik eden ya da Hz. Peygamber ile düşmanın arasını ayıracak yardımın geleceği gün anlamında kullanılmıştır. Bununla da Bedir Savaşı kastedilmiştir. (Bkz. Nasırüddîn Ebû Saîd Abdullah b. Ömer el-Beydâvî, *Envârü't-Tenzil ve Esrâru't-Te'vil (Tefsîrül-Beydâvî)*, Dâr'ül-Kütübî'l-İlmiyye, I-II, Beyrut 2011, I, 80) (çev.)

[63] sini alıp ondan haberdar olunca hızlı bir şekilde Hz. Peygamber'e gelerek haber verdiler. Ebû Süfyân geldi ve o iki adamın uğradığı kuyunun yanında konakladı ve suyun yanındaki halka: "Yesrib halkından kimseyi gördünüz mü?" dedi. Dediler ki: "Hayır." Ebû Süfyân dedi ki: "Size hiç kimse uğradı mı?" Dediler ki: "Şu şu halklardan olan iki kişiden başka hiç kimseyi görmedik." Ebû Süfyân dedi ki: "O ikisi nerede mola verdiler?" Ona gösterdiler. Ebû Süfyân oraya gitti, onların hayvanlarının gübresini gördü ve gübreyi karıştırdı ve içinde hurma çekirdeği gördü. Bunun üzerine şöyle dedi: "Bu çekirdek nasıl filan oğullarının olur? İşte bunlar, Yesrib ahalisinin su çeken develeridir." Bunun üzerine kervan, yolunu bırakıp sahil yolunu tuttu. O iki adam (Hz. Peygamber'in gözcüleri) geldiler ve Hz. Peygamber'e kervanın haberini verdiler. Hz. Peygamber de: "Hanginiz bu yolu tutacak?" dedi. Ebû Bekir -Allah ona rahmet etsin- şöyle dedi: "Muhakkak ki kervan, filanca suyun yanındadır, biz de filanca suyun yanındayız. Kervan yola devam eder ve filanca suyun yanında konaklar. Biz de filanca suyun yanında konaklarız. Sonra kervan filanca suyun yanında konaklar, biz de filanca suyun yanında konaklarız, sonra da filanca suyun yanında karşılaşırız. Bizler rahvan atlar gibiyiz." Bunun üzerine Hz. Peygamber Bedir'de konaklayıncaya kadar yoluna devam etti. O esnada Bedir kuyusunun yanında Ebû Süfyân'a yardım için çıkan Kureş'in bazı kölelerini gördü. Hz. Peygamber'in ashapı onları yakaladılar ve onları sorgulamaya başladılar. Yakalanan köleler doğru söylediklerinde onları dövdüler, yalan söylediklerinde ise bıraktılar. Ashap böyle davrandığı esnada Hz. Peygamber onlara uğradı ve şöyle dedi: "Size doğru söylediklerinde dövdünüz, yalan söylediklerinde ise bıraktınız." Sonra yakalananlardan birini çağırdı. "Topluluğa kim yemek yediyor?" dedi. Adam: "Falan ve falan," diyerek adamları saydı.⁵⁶ "Bu adamların her biri topluluğa bir gün yemek yediyor," dedi. Hz. Peygamber, "Onlar için kaç deve boğazlanıyor?" dedi. Adam: "On deve," dedi. Bunun

56 Yemek yedirenlerin şu kişiler olduğu belirtilmiştir: el-Hâris b. Âmir b. Nevfel, Rebîa'nın iki oğlu Utbe ve Şeybe, Zem'a b. el-Esved, Nevfel b. Huveylid, Ebû Cehil, Ümeyye b. Halef, Haccâc'ın iki oğlu Nebih ve Münebbih. Bkz. Vâkıdî, s. 121. (çev.)

üzerine Hz. Peygamber, “Boğazlanan her bir deve yüz kişiliktir. Öyleyse onlar da dokuz yüz ile bin kişi arasındadır.” Ravi dedi ki: Müşrikler gelip Müslümanlar karşısında saf düzenine geçince –ki bundan önce Hz. Peygamber ashabıyla, onlarla savaşıma konusunda istişare etti– Ebû Bekir ayağa kalktı ve ona kendi fikrini sundu. Hz. Peygamber onun oturmasını istedi. Sonra ashap ile tekrar istişarede bulundu. Bunun üzerine Ömer ayağa kalktı ve ona kendi fikrini sundu. Hz. Peygamber onun da oturmasını istedi. Sonra ashap ile tekrar istişarede bulundu. Bunun üzerine Sa’d b. Ubâde⁵⁷ ayağa kalktı ve şöyle [64] dedi: “Ey Allah’ın Elçisi! Bugün, gönüllerimizdekini öğrenmek amacıyla bizi sınıyor gibisin. Nefsim elinde olana and olsun ki sen deveni mahmuzlayıp Yemen’in en uzak yerinde olan Birkü’l-Gimâd’a⁵⁸ kadar sürsen biz de seninle beraber oluruz.” Resulullah sabır ve savaş üzerine ashabını (zihinsel olarak) hazırladı ve ashabında bu tavrı görmekten dolayı sevindi.

Ordular karşılaştıkça Utbe b. Rebîa Kureyş’in arasında doluşmaya başlayıp şöyle dedi: “Ey kavmim! Bana itaat ediniz. Muhammed ve arkadaşlarıyla savaşmayınız. Eğer onlarla savaşırsanız, hayatta kaldığınız sürece aranızda kan davası bitmez, sizden birinin kardeşinin katiline, amca oğlunun katiline bakmaya devam ettiği bir fitne-fesat sürer. Eğer onunki bir krallıkta siz de ondan faydalanırsınız, eğer peygamberlikse insanlar arasında en mesut olacak olan sizlersiniz, eğer yalancı ise ona karşı size Arap hırsızları ve avareleri yeter.” İnsanlar onun sözlerini işitmek ve ona itaat etmek istemediler. Bunun üzerine Utbe şöyle dedi: “Size, Allah adına soruyorum: Lambalar gibi (ışıldayan) şu yüzlerle gözleri yılan gibi olan şu yüzleri bir mi tutuyorsunuz?” Bunun üzerine Ebû Cehil, Utbe’ye şöyle dedi: “Sen yüreğini/içini korkuyla doldurmuşsun.” Daha sonra Kureyş’in arasında gezinip şöyle dedi: “Utbe b. Rebîa’nın bu görüşü söylemesi, oğlunun Muhammed ile be-

57 Bazı kaynaklarda bu sözü söyleyen kişi Sa’d b. Muâz’dır. Bkz. Ebü’l-Fidâ İsmâîl b. Ömer İbn Kesîr, *el-Bidâye ve’n-Nihâye*, Dârü’l-Fikr, I-X, Beyrut 1998, III, 12-13; Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Yûsuf b. Alî b. Yûsuf es-Sâlihî eş-Şâmî, *Subulu’l-Hüdâ ve’r-Reşâd fi Sîreti Hayri’l-İbâd*, Dârü’l-Kütübü’l-İlmiyye, I-XII, Beyrut 1993, IV, 26. (çev.)

58 *Birkü’l-Gimâd*: Yemen’in en uzak köşesinde veya Mekke’ye beş günlük yürüme mesafesinde bir yer adı. Bkz. Yâkût, I, 399. (çev.)

raber olması, Muhammed'in onun amca oğlu olmasındandır. O, oğlunun ve amca oğlunun öldürülmesini istemiyor." Bunun üzerine Utbe öfkeleni ve şöyle dedi: "Ey tecrübesiz ve korkak (adam)!!⁵⁹ Hangimizin daha korkak, daha adi ve kavmi için daha başarısız olduğunu bugün anlayacaksınız." Sonra o ve onunla beraber kardeşi Şeybe b. Rebîa ve oğlu Velîd b. Utbe savaş meydanına indiler ve şöyle dediler: "Bize denk olanları mübareze için karşımıza çıkar." Bunun üzerine Hazrecoğullarından bazı kimseler harekette geçti, Hz. Peygamber ise onları oturttu. Bunun üzerine Ali, Hamza ve Ubeyde b. Hâris b. Abdülmuttalib b. Abdimenaf mübareze için kalktı. Mübareze için çıkanların her biri eşleştiği rakibiyle birbirine girdiler. Müslümanlardan her biri eşleştiği kimseyi öldürdü. Hamza, eşleştiği kişiyi öldürmesi için Ali'ye yardım etti ve Ali, rakibini öldürdü. Ubeyde'nin ayağı koptu ve daha sonra öldü.

[65] Müslümanlardan ilk öldürülen kişi Ömer'in kölesi Mihce' idi. Daha sonra Allah yardımını indirdi ve düşmanını yenilgiye uğrattı. Ebû Cehil b. Hişâm öldürüldü, bunun üzerine Hz. Peygamber'e haber verildi. O, haber verenlere: "Siz mi yaptınız?" dedi. Dediler ki: "Evet, ey Allah'ın Elçisi." Hz. Peygamber bundan dolayı mutlu oldu ve şöyle dedi: "Ona olan ahdimin gerçekleştiğini tasdik etmek için dizinde bir dağlanma izi var, gidin ve bakın onu görebilecek misiniz?" Ravi dedi ki: Baktılar ve izi gördüler.

Ravi dedi ki: O gün Kureyş'ten bazıları da esir alındı. Daha sonra Hz. Peygamber öldürülenlerin atılmalarını emretti, bunun üzerine sahabe, onları çekip Kalîb kuyusuna attılar. Ardından Resulullah ölüleri kontrol etti ve şöyle dedi: "Ey Utbe b. Rebîa, Ümeyye b. Halef –onların isimlerini tek tek zikrediyordu–, rabbinizin vadettiğini hak olarak buldunuz mu?" Sahabe dedi ki: "Ey Allah'ın Elçisi! Söylediklerini işitiyorlar mı?" Hz. Peygamber: "Siz, söylediklerimi onlardan daha iyi bilemezsiniz." Yani muhakkak ki onlar (daha önceden işledikle-

59 Metinde "مُضْفَرٌ اسْتِه" ifadesi geçmektedir. Kaynaklarda bu ifade hakkında şöyle denmektedir: "Osurukçu" (Fîrûzâbâdî, I, 425 (ص-ف-ر) maddesi.). Kendisini tecrübelerin ve zorlukların pişirmedığı, rahatlığa alışmış kimseler için kullanılan bir ifadedir. Aynı zamanda, korkak olanları vasfetmek için de kullanılır. (İbn Manzûr, IV, 460 (ص-ف-ر) maddesi.) (çev.)

ri) amellerini görmüşlerdir. Ma'mer şöyle demiştir: "Hişâm b. Urve'nin şöyle anlattığını işittim: O gün Hz. Peygamber, Zeyd b. Hârise'yi savaşı kazandıklarının müjdesini vermesi için Medine ahalisine müjdecî olarak gönderdi. İnsanlar ise ona inanamayıp şöyle diyorlardı: "Vallahi, bu sadece kaçarak dönmüştür." Zeyd onlara esirlerden haber veriyor, öldürülenlerden haber veriyordu. Ancak esirler, şeritler arasında bağlanmış olarak getirilinceye kadar insanlar ona inanmadılar. Daha sonra Hz. Peygamber esirleri fidye karşılığı serbest bıraktı.

H. Peygamber'in Bedir Ehlinden Esir Aldığı Kimseler

Abdürrezzâk şöyle diyerek bize haber verdi: Ma'mer; Katâde ve Osmân el-Cezerî'nin şöyle dediğini bize haber verdi:

Resulullah Bedir esirlerini fidye karşılığı serbest bıraktı. Onlardan her birinin fidyesi dört bin⁶⁰ idi. Ukbe b. Ebî Muayt [66] ise fidye belirlenmesinden önce öldürüldü. Ali b. Ebû Tâlib görevi yerine getirdi ve onu öldürdü. Ukbe (ölmeden önce Hz. Peygamber'e) şöyle dedi: "Ey Muhammed! (Geride kalan) çocuklara kim bakacak?" Hz. Peygamber şöyle dedi: "Ateş (onlar için ateş vardır)."

Abdürrezzâk, Ma'mer'in şöyle dediğini rivayet etmiştir: Osmân el-Cezerî, Miksem'in şöyle dediğini bize haber vermiştir:

"Bedir günü esirleriyle birlikte Abbâs da esir alınca Resulullah onun bağlanmış olarak inlemesini işitti. O gece Hz. Peygamber'in gözünü uyku tutmuyordu. Ensardan biri onun durumunu fark etti ve şöyle dedi: "Ey Allah'ın Resulü! Gece-den beridir uyumuyorsunuz." Hz. Peygamber dedi ki: "Abbâs'ın bağlı olması ona acı veriyor, bu da beni uyutmuyor." Bunun üzerine adam şöyle dedi: "Gidip çözeyim mi?" Hz. Peygamber dedi ki: "Yapmak istersen, bunu kendin yapmış olursun." Ensardan olan adam çıktı ve Abbâs'ın bağlarını çözdü, bunun üzerine Abbâs sakinleşti ve Resulullah da uyudu.

60 İbn Hişâm dört bin "dirhem" olduğunu belirtir. Bkz. Ebû Muhammed Abdülmelik İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, Matbaatu Mustafâ el-Bâbî el-Halebî, I-II, Mısır 1955, I, 646. (çev.)

[67] **RECİ'DEKİ⁶¹ HÜZEYL VAK'ASI**

Abdürrezzâk, Ma'mer'den, o da Zührî'den, o da Amr b. Ebû Süfyân es-Sekafî'den, Ebû Hüreyre'nin şöyle dediğini nakletmiştir:

Resulullah bir gözcü birliği⁶² gönderdi. Başlarına Âsım b. Ömer'in dedesi Âsım b. Sâbit'i de emîr tayin etti. Birliktekiler Usfân ile Mekke arasında bir yerde konaklamışken Hüzeyl'in Lihyânoğulları⁶³ denilen kabilesine haberleri verildi. Lihyânoğulları yaklaşık yüz okçuyla izlerini buluncaya kadar onları takip ettiler ve onların konakladıkları yere kadar geldiler ve orada yedikleri Medine hurmalarının çekirdeklerini buldular. Bunun üzerine "Bunlar Yesrib hurmasıdır," dediler ve onları yakalayınca kadar izlerini takip ettiler. Âsım b. Sâbit ve arkadaşları onları fark edince Fedfed'e⁶⁴ sığındılar. Topluluk gelip onların etrafını kuşattı ve şöyle dedi: "Eğer bizim zimmetimize girerseniz size eman ve misak vardır ve sizden hiç kimseyi öldürmeyiz." Âsım b. Sâbit şöyle dedi: "Biz, bir kâfirin zimmetine asla girmeyiz. Allah'ım! Resulü'nü bizden haberdar et." Ravi dedi ki: O topluluk (Lihyânlılar) onlarla, içinde Âsım'ın da bulunduğu yedi kişiyi öldürünceye kadar savaştılar. Geriye Hubeyb b. Adî, Zeyd b. Desine ve başka bir adam kaldı. Eğer kendileriyle gelirlerse onlara ahd ve misak vereceklerini söylediler, onlar da onların yanına katıldılar (zimmetlerine girdiler). Onları ele geçirince yaylarının tellerini çözerek onları bu tellerle bağladılar. Ele geçirilen üçüncü adam: "Bu ilk ihanettir," dedi ve onlara eşlik etmek istemedi, onu çektiler, yine onların peşinden gitmek istemedi ve şöyle dedi: "Be-

61 *Recî'*: Mekke'nin yaklaşık 70 km kuzeyinde yer alan ve bugün "el-Vatiyye" diye bilinen yerin adıdır. (Geniş bilgi için bkz. Atîk b. Gays, s. 138) (çev.)

62 Ebû Esmâ Muhammed b. Tâhâ, *el-Ağsanu'n-Nediyye şerhu Hulâsatu'l-Behiyye bi Tertibi Ahdası's-Sireti'n-Nebeviyye*, Dârü İbn Hazm, Kahire 2012, I, 259.

63 *Lihyânoğulları*: Kureyş'in Adnânî kolundan gelen Hüzeyloğullarına bağlı bir kabiledir. Bkz. Ömer b. Rıza b. Muhammed Kehhâle, *Mu'cemu Kabâil-i'l-Arabi'l-Kadîme ve'l-Hadîse*, Müessesetü'r-Risâle, I-V, Beyrut 1994, III, 1010. (çev.)

64 *Fedfed*: Çöl veya taşlı sert zemin. Bkz. İbn Manzûr, III, 330.

nim için ölenlerde güzel örnek vardır.” Bunun üzerine onun [68] da boynunu vurdular ve Hubeyb b. Adî ve Zeyd b. Desine ile yola çıktılar ve Mekke’de bu iki kişiyi sattılar. Hâris b. Âmir b. Nevfel’in oğulları Hubeyb’i satın aldılar. Hubeyb, Bedir günü Hâris’i öldürmüştü. Onun ölümüne karar verinceye kadar onların yanında esir olarak kaldı. Hâris’in kızlarından birinden temizlenmek için ustura istedi ve kadın da ona usturayı verdi. Kadın şöyle der: “Ben fark etmeden bir çocuğum ona yaklaştı ve onun yanına vardı.” Kadın şöyle der: “Hubeyb çocuğu aldı ve dizine oturttu. Onu görünce çok korktum, bunu fark etti, (o sırada) ustura da elindeydi. Dedi ki: Onu öldürmemden mi korkuyorsun? Allah’ın izniyle böyle bir şey yapmam.” Kadının şöyle dediğini ravi nakletmiştir: “Hubeyb’den daha iyi bir esir görmedim. O sırada Mekke’de hiçbir meyve yokken, Hubeyb de demirler içinde bağlıken (zincirlenmiş hâldeyken) salkımında üzüm yerken gördüm. Bu da ancak Allah’ın ona verdiği bir rızıktır.” Daha sonra Hubeyb’i öldürmek için Harem dışına çıkardılar. O da: “İki rekât namaz kılmam için bana izin verin,” dedi ve iki rekât namaz kıldı. Sonra da şöyle dedi: “Eğer ölümden korktuğumu düşünmeseydiniz namazımı uzatırdım.” Öldürülmeden önce iki rekât namaz kılınmasını ilk kez yapan odur. Ardından da şöyle dedi: “Allah’ım onları tek tek say!”⁶⁵ Sonra şöyle dedi:

*Müslüman olarak öldürüldükten sonra umrumda değil,
Ölümüm Allah için olduktan sonra nerede düşmüşüm,
Eğer kabul buyurursa bu Allah yolundadır,
Parçalanmış cesedin azalarına mübarek olsun.*⁶⁶

Daha sonra Ukbe b. Hâris kalktı ve Hubeyb’i öldürdü.

Ravi dedi ki: Kureyş, Âsım’ın cesedinden bir şeyler getirmeleri için Âsım’ı tanıyan bir grup gönderdi. Âsım, Kureyş’in [69]

65 Metinde “اللَّهُمَّ أَحْصِهِمْ عَدَدًا” ifadesi geçmektedir. Bu da iki şekilde anlaşılmıştır: 1) Allah’ım! Onlardan bereketi kaldı. (Bkz. Ahmed b. Muhammed el-İskenderânî, *el-Mütevârâ alâ Terâcimi Ebvâbi’l-Buhârî*, Mektebetu’l-Mualla, Kuveyt, trz., s. 179). 2) Allah’ım! Onlardan kimse kalmasın, onların kökünü kazı. (Aynî, *Umdetü’l-Kâfî*, XIV, 293) (çev.)

66 Şiirin Arapça metni şöyledir:

وَأَسْتُ أَنْبَاءِ جَيْشٍ أَقْتَلُ مُسْلِمًا عَلَى أَبِي سَعْدٍ كَانَ اللَّهُ مُضْرَجِي
وَذَلِكَ فِي ذَاتِ الْإِلَهِ وَإِنْ يَشَاءُ يَبَارِكْ عَلَى أَوْصَالِ سَلْبِي مُضْرَعِ

ileri gelenlerinden birini⁶⁷ öldürmüştü. Allah, arı topluluğunun gölgesi gibi bir bulut gönderdi. Âsım'ın cesedini elçilerden korudu ve naaştan hiçbir şey alamadılar.

Abdürrezzâk, Ma'mer'den, o da Osmân el-Cezerî'den, o da İbn Abbâs'ın kölesi Miksem'den şöyle rivayet etmiştir:

Ma'mer dedi: Zührî bana bir kısmını anlattı ve şöyle dedi: İbn Ebî Muayt ve Übey b. Halef el-Cumahî karşılaştılar ve Ukbe b. Ebî Muayt, Übey b. Halef'e –ikisi Cahiliyede arkadaşları, Übey b. Halef, Hz. Peygamber'e geldi, Hz. Peygamber de ona İslam'ı anlattı. Ukbe bunu duyunca– şöyle dedi: “Sen Muhammed'e gidip onun yüzüne tükürmedikçe, ona sövmedikçe ve onu yalanlamadıkça ben senden razı olmam.” Allah, ona bu konuda fırsat vermedi ve Bedir günü esir edilenlerle beraber Ukbe b. Ebî Muayt da esir düştü. Hz. Peygamber, Ali b. Ebû Tâlib'e onu öldürmesini emretti. Bunun üzerine Ukbe şöyle dedi: “Ey Muhammed! Bunlar arasında mı öldürüleceğim?” Hz. Peygamber “Evet,” dedi. Ukbe: “Niçin?” dedi. Hz. Peygamber: “Küfrün, günahların ve Allah ve Resulü'ne karşı küstahlığın (inatla büyüklenmen) dolayısıyla,” dedi.

Ma'mer, Miksem'in şöyle dediğini söylemiştir: Ukbe'nin –Allah en iyi bilendir– şöyle dediği bize ulaşmıştı: “Geride kalan çocuklara kim bakacak?” Hz. Peygamber şöyle dedi: “Ateş (onlar için ateş vardır).” Ravi dedi ki: “Ali b. Ebû Tâlib kalktı ve onun boynunu vurdu.”

Übey b. Halef'e gelince o şöyle diyordu: “Vallahi, Muhammed'i öldüreceğim.” Bu söz Resulullah'a ulaştı ve o da şöyle dedi: “Bilakis, Allah'ın izniyle onu ben öldüreceğim.” Ravi dedi ki: Bu sözü Hz. Peygamber'den duyanlardan biri Übey b. Halef'e geldi ve şöyle dedi: “Senin söylediğin Muhammed'e söylenince o, 'Allah'ın izniyle onu ben öldüreceğim,' dedi.” Bu söz Übey'i korkuttu ve şöyle dedi: “Allah adına sana soruyorum onu bu sözü söylerken duydun mu?” Adam: “Evet,” deyince Übey b. Halef'in kalbine korku düştü. Çünkü onlar, Resulullah'tan işittikleri her sözün gerçek olduğunu biliyorlardı. Uhud günü olunca Übey b. Halef, müşriklerle beraber yola

67 Âsım'ın öldürdüğü kişinin, Bedir günü esir edildikten sonra öldürülen Ukbe b. Ebî Muayt olduğu belirtilmiştir. Bkz. Vâkidî, I, 148. (çev.)

çıktı. Hz. Peygamber'e saldırmak için onun dalgın olduğu ânı kollamaya başladı. Bu esnada onunla Hz. Peygamber arasına bir kişi girdi. Resulullah bu durumu görünce ashabına: "Onu bırakın," dedi. Mızrak aldı ve ona doğru harekete geçti -mızrağı ona attı- ve mızrak, Übey'in miğferinin altı ile zırhın üst kısmı arasındaki boşluğa, köprücük kemiğine geldi. Çok fazla kan akmadı, kan içinde toplandı. Übey öküzlerin böğürmesi gibi böğürmeye başladı. Arkadaşları onunla ilgilendiler ve o böğürürken onu taşıdılar. Bunun üzerine arkadaşları: "Bu da nedir? Vallahi, küçük bir yaradan başka bir şeyin yok," dediler. Übey ise: "Vallahi, onun tükürüğü bile bana isabet etseydi beni öldürürdü. O, 'İnşallah ben seni öldüreğim,' demedi mi? Vallahi, Zülmecâz ahali benimle olsaydı bile o, onları öldürürdü." Ravi dedi ki: "Bir gün veya yaklaşık bir gün kadar vakit geçmedi ki Übey ölüp cehenneme gitti. Allah, onun hakkında: *"O gün zalim kimse, (çaresizlik içinde) ellerini ısıırıp (şöyle) diyecektir: Ne olurdu ben de peygamberle beraber aynı yolu tutsaydım! Yazıklar olsun bana, keşke falanı dost edinmeseydim! And olsun, Kur'an bana geldikten sonra beni ondan o saptırdı. Zaten şeytan insanı yardımcısız bırakıverir,"*⁶⁸ ayetlerini indirdi.

[71] **BENÎ NADÎR VAK'ASI**

Abdürrezzâk, Ma'mer'den o da Zührî'den o da Urve'den rivayet ettiği hadisinde şöyle demiştir:

Daha sonra, Bedir Vak'ası'nın üzerinden altı ay geçmemişken⁶⁹ Yahudi bir topluluk olan Nadîroğulları Gazvesi meydana geldi. Evleri ve hurmalıkları Medine'nin bir nahiyesinde⁷⁰ idi. Resulullah onları kuşattı ve onlar da sürgün hükmünü kabul ettiler. Silah hariç, bir deve yükünden az mal ve eşyayla göç etme hükmüne razı oldular. Allah onlar hakkında: *"Göklerde ve yerde olanların hepsi Allah'ı tesbih etmektedir. O, üstündür, hikmet sahibidir. Ehl-i kitaptan inkâr edenleri, ilk sürgünde yurtlarından çıkararak O'dur,"*⁷¹ ayetlerini indirdi. Hz. Peygamber onlarla, sürgünü kabul edinceye kadar savaştı ve onları Şam bölgesine sürdü. Onlar daha önce göçe maruz kalmamış Yahudi kabilesindendiler. Allah onlara göçü zorunlu kılmıştı. Eğer öyle olmasaydı dünyada onları, öldürülme ve esir alınmayla azaplandırırdı. Allah'ın (ayetteki) *"ilk sürgünde"* sözü, onların sürgünlerinin dünyadayken Şam'a ilk sürgünleri olmalarındandı.

Abdürrezzâk; Ma'mer'den o da Zührî'den şöyle dediğini rivayet etmiştir: Abdullah b. Abdirrahmân b. Ka'b b. Mâlik bana Hz. Peygamber'in arkadaşlarından birinden şöyle haber verdi:

Kureyş kâfirleri, Abdullah b. Übey b. Selûl ile Evs ve Hazrec'den puta tapan kimselere mektup yazdılar. O sırada Resulullah Medine'deydi ve Bedir Vak'ası'ndan önceydi. Şöyle diyorlardı: *"Siz bizim arkadaşımızı barındırdınız. Sizler Medine halkının sayıca en fazla olanlarısınız. Allah'a yemin ederiz ki*

69 Bu vakianın farklı tarihlerde olduğuna dair rivayetler vardır. İbn İshâk ve Taberî'ye göre bu olay, hicretin 4. yılında ve Bi'rîmaüne Vak'ası'ndan sonra gerçekleşmiştir. (Bkz. İbn İshâk, s. 382; Muhammed b. Cerîr b. Yezîd et-Taberî, *Târîhu'l-Umem ve'l-Mulûk*, Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, I-VI, Beyrut 1407, II, 83). Vâkıdî'ye göre ise, Recî Vak'ası'ndan hemen sonra, hicretin üzerinden 37 ay geçmişken bu olay meydana gelmiştir. (Bkz. Vâkıdî, s. 272). (çev.)

70 Köşesinde veya bölgesinde. (çev.)

71 Haşr, 59/1-2.

ya onu öldürürsünüz ya yurduvuzdan çıkarırsınız ya da biz size karşı Araplara yardım ederiz de ardından savaşçılarınızı öldürüp kadınlarınıza sahip oluncaya kadar hepimiz sizin üzerinize yürürüz.” Bu mektup İbn Übey ve onunla beraber puta tapanlara ulaşınca birbirlerine mektup gönderip bir araya toplandılar ve elçiler gönderip Hz. Peygamber ve arkadaşlarıyla savaşmak için adam topladılar. Bu durum Hz. Peygamber’e ulaşınca onlar bir topluluk içerisindeyken Hz. Peygamber onlarla karşılaştı ve şöyle dedi: “Kureyş’in tehdidi sizi son derece etkilemiş. Kureyş’in size kurmak istediği tuzak sizin kendinize kuracağınız tuzaktan daha fazla değildir. İşte sizler kendi çocuklarınızı ve kardeşlerinizi öldürmek istiyorsunuz.” Toplananlar Hz. Peygamber’den bu sözleri işitince dağıldılar. Bu haber Kureyş kâfirlerine ulaştı.

Bedir Vak’ası oldu ve Bedir Vak’ası’ndan sonra Kureyş kâfirleri Yahudilere şöyle bir mektup yazdı: “Sizler silahların ve kalelerin ehlisiniz. Muhakkak ki sizler arkadaşımızla savaşacaksınız ve ona şöyle şöyle yapacaksınız. Eğer savaşmazsanız bizimle kadınlarınızın halhalları arasına hiçbir şey giremez.” Kureyşlilerin mektubu Yahudilere ulaşınca Nadîroğulları ihanet etmek üzere antlaştılar ve Hz. Peygamber’e elçi gönderip şöyle dediler: “Sen ashabından otuz kişiyle beraber bize doğru gel, biz de otuz hahamla yola çıkalım ve bizimle sizin aranızda orta bir yerde buluşalım. Hahamlar seni dinlesinler, seni tasdik edip sana iman ederlerse hepimiz iman ederiz.” Peygamber ashabından otuz kişinin arasında yola çıktı; Yahudilerden de otuz haham yola çıktılar. Mübareze alanında karşılaşınca Yahudilerden bazıları diğerlerine şöyle dedi: “Onunla beraber, her biri ondan önce ölmeyi arzulayan otuz adamı varken ona nasıl ulaşacaksınız?” Bunun üzerine Hz. Peygamber’e elçi gönderdiler. “Biz altmış adamken birbirimizi nasıl anlarız? Ashabından üç kişiyle çık; bizim bilginlerimizden de üç kişi sana doğru gelsin ve seni dinlesinler, eğer onlar sana iman ederlerse hepimiz sana iman eder ve seni tasdik ederiz,” dediler. Peygamber de ashabından üç kişiyle çıktı. Yahudiler hançerlerini kuşandılar ve Resulullah’a suikast yapmak istediler. Nadîroğullarından samimi bir kadın kardeşinin

oğullarına elçi gönderdi, bu kişi ensardan bir Müslümandı. Nadîroğullarının Resulullah'a yapmak istedikleri ihaneti haber verdi. Kardeşi hızlı bir şekilde Hz. Peygamber'e ulaştı ve Peygamber Yahudilere ulaşmadan evvel onların haberini ona açıkladı. Hz. Peygamber geri döndü ve ertesi gün Resulullah sabah erkenden onların üzerine askerî birliklerle geldi. Onları kuşatıp şöyle dedi: "Size, benim katımda, benimle yapacağınız sözleşme dışında eman yoktur." Onunla sözleşme yapmaktan uzak durdular. Bunun üzerine o gün Hz. Peygamber ve Müslümanlar onlarla savaştılar. Ardından, bir sonraki günün sabahı Hz. Peygamber, Kurayzaoğulları üzerine atlar ve birliklerle geldi ve Nadîroğullarını bıraktı. Onları kendisiyle antlaşma yapmaya çağırdı, onlar da antlaşma yaptıkları için Hz. Peygamber onlardan vazgeçti. Sabah erkenden tekrar Nadîroğulları üzerine askerî birliklerle geldi. Resulullah onlarla savaştı ve onlar da sürgün hükmünü kabul ettiler. Silah hariç, bir deve yükünden az bir mala (razı oldular). Nadîroğulları eşyalarından, evlerinin kapılarından ve tahtalarından bir deve yükünden az olan bir miktarı taşıdılar. Evlerini tahrip edip yıkarak evin tahtalarından kendilerine yarayanları taşıyıp götürüyorlardı. Onların bu sürgünü Şam'a toplu olarak ilk göçleriydi. Nadîroğulları, İsrailoğullarının kabilelerinden biriydi ve Allah, İsrailoğullarına sürgünü zorunlu kıldığından beri başka göçe maruz kalmamışlardı. Bu yüzden Resulullah onları sürdü. Eğer Allah onlara sürgünü zorunlu kılmasaydı, Kurayzaoğullarının cezalandırıldığı gibi onları da dünyadayken azaba çarptırırdı. Bunun üzerine Allah: "*Göklerde ve yerde olanların hepsi Allah'ı tesbih etmektedir. O, üstündür, hikmet sahibidir,*" (ayetlerini) "*Allah'ın her şeye hakkıyla gücü yeter,*"⁷² ifadesine kadar indirdi. Nadîroğullarının hurmalıkları, özel olarak Resulullah'a aitti. Allah bu hurmalığı ona verdi, ona has kıldı ve şöyle dedi: "*Onların mallarından Allah'ın, savaşmaksızın peygamberine kazandırdığı mallar için siz, at ya da deve koşturmuş değilsiniz.*"⁷³ –Ravi diyor ki: "Savaşız (elde ettiniz)."⁷³ – Ravi dedi ki: Hz. Peygamber hurmalıkların çoğunu muhacirlere verdi ve onları aralarında taksim etti. Ensardan

72 Haşr, 59/1-6.

73 Haşr, 59/6.

ihtiyaç sahibi iki kişiye de ondan pay verdi. Ensardan, o iki [74] kişi dışında kimseye pay vermedi. Geriye, Resullullah'ın, Fâtıma evlatlarının elindeki fey sadakası kaldı.

Abdürrezzâk, Ma'mer'in şöyle dediğini rivayet etmiştir: İkrime'den işiten bir kişi bana şöyle diyerek haber verdi:

“Hz. Peygamber Mekke’de on beş yıl kaldı. Bunlardan dört veya beş yıl korkarak,⁷⁴ İslam’a gizli olarak davet ediyordu. Bu durum, Allah’ın, haklarında: “Şüphesiz biz, Allah ile beraber başka ilah edinen alaycılara karşı sana yeteriz. İleride bilecekler.”⁷⁵ “Onlar, (bir kısmına inanıp bir kısmını inkâr ederek) Kur’an’ı da parça parça edenlerdir;”⁷⁶ ayetlerini indirdiği şahıslara gönderinceye kadar devam etti. – “الْعِضِينَ” kelimesi Kureyş lisanında “sihir” demektir. “Sihir yapan”a da “عَاضِيَةً” denir.– Allah, onlara karşı düşmanlık beslenmesini emretti ve şöyle dedi: “Ey Muhammed! Şimdi sen, sana emrolunanı açıkça ortaya koy ve Allah’a ortak koşanlara aldırış etme.”⁷⁷ Sonra da Medine’ye doğru yola çıkılmasını emretti. Rebîülevvel ayından sekiz gece geçince Medine’ye geldi. Daha sonra Bedir olayı oldu. Allah onlar hakkında: “Hani Allah size iki taifeden birini, o sizindir diye vadeliyordu. Siz de güçsüz olanın sizin olmasını istiyordunuz. Oysa Allah sözleriyle hakkı meydana çıkarmak ve kâfirlerin ardını kesmek istiyordu,”⁷⁸ ayetini indirdi. Yine onlar hakkında: “O topluluk yakında (Bedir’de) bozguna uğrayacak ve arkalarını dönüp kaçacaklardır.”⁷⁹ “Nihayet refah ve bolluk içinde olanlarını azapla kısıvrak yakaladığımız zaman, bakmışsın ki feryat edip duruyorlar.”⁸⁰ “Bir de Allah bunu, inkâr edenlerden bir kısmını helak etsin veya perişan etsin de umutsuz olarak dönüp gitsinler diye yaptı.”⁸¹ “Bu işte senin yapacağın bir şey yoktur. Allah, ya tövbelerini kabul edip onları affeder ya da zalim olduklarından dolayı onlara azap eder,”⁸² ayetleri

74 İslam’a ve Müslümanlara zarar gelmesinden endişe ederek. (çev.)

75 Hicr, 15/95.

76 Hicr, 15/91.

77 Hicr, 15/94.

78 Enfâl, 8/7.

79 Kamer, 54/45.

80 Mü’minûn, 23/64.

81 Âl-i İmrân, 3/127.

82 Âl-i İmrân, 3/128.

indi. Allah, Kureyş'le karşılaşmalarını dilemişti, Resulullah ise kervanı amaçlamıştı. Kureyş hakkında: *"Allah'ın nimetini küfre değişenleri ve kavimlerini helak yurduna sürükleyenleri görmedin mi?"*⁸³ *"Binlerce kişi oldukları hâlde, ölüm korkusuy- la yurtlarını terk edenleri görmedin mi?"*⁸⁴ *"Şüphesiz, karşı karşıya gelen iki toplulukta sizin için bir ibret vardır,"*⁸⁵ ayetleri indi. Kervan hakkında da: *"Hani siz vadinin (Medine'ye) yakın tarafında; onlar uzak tarafında, kervansa sizin aşağıңызdaydı,"*⁸⁶ ayeti inmiştir. Yani kervan, vadinin aşağı tarafında yol tutmuştu. Bu ayetlerin tamamı Bedir ehli hakkındadır. Bedir'den iki ay önce Hadramî'nin⁸⁷ öldürüldüğü gün bir seriyye⁸⁸ meydana geldi. Daha sonra Uhud oldu, Uhud'dan iki sene sonra Ahzab Günü (Hendek Savaşı) oldu. Sonra Hudeybiye oldu; o, Ağaç⁸⁹ Günü'dür. Bu ayda Hz. Peygamber müşriklerle gelecek yıl umre yapmak üzere antlaşmaya vardı. Bu ay hakkında: *"Haram ay haram aya karşılıktır,"*⁹⁰ ayeti indi. Yani ilk yılın bu ayı, ikinci yılın bu ayına karşılıktır. *"Hürmetler (dokunulmazlıklar) karşılıklı"*⁹¹ oldu. Umreden sonra Mekke'nin Fethi oldu. Bu konu hakkında: *"En nihayet üzerlerine, azabı çok şiddetli bir kapı açtığımız zaman, bir de bakarsın ki onlar orada şaşkın ve ümitsiz kalmışlardır!"*⁹² ayeti indi. Bu ayet, onlar, ona karşı savaş hazırlığı içinde değillerken Allah'ın Elçisi'nin onlarla savaşması hakkındaydı. Kureyş'ten dört grup⁹³

83 İbrâhîm, 14/28.

84 Bakara, 2/243.

85 Âl-i İmrân, 3/13.

86 Enfâl, 8/42.

87 Batn-ı Nahle Seriyyesi'nde katledilen Amr b. el-Hadramî'dir. Bkz. Vâkidî, s. 46-50 (çev.)

88 Nahle Seriyyesi'dir. Bu seriyye, Bedir Savaşı'ndan önce, hicretin ikinci yılında meydana gelmiş ve Abdullah b. Cahş komutasında gönderilmiş sekiz veya on iki kişilik bir birlikten müteşekkildir. Bu savaşta, haram aylardan olan receb ayının son günü şaban ayına girilip girilmediği tereddütü yaşamış, ancak bir müddet kararsızlığın ardından Kureyş'e ait kervana saldırılmış, bir kişi öldürülmüş ve iki kişi de esir alınmıştır. (Geniş bilgi için bkz. Vâkidî, s. 46-50; Taberî, II, 15-18). (çev.)

89 Ridvan Biatı'nın ağaç altında yapılmasından dolayı böyle denmiştir. (çev.)

90 Bakara, 2/194.

91 Bakara, 2/194.

92 Mü'minûn, 23/77.

93 Asıl metinde "رحط" kelimesi kullanılmıştır. Normal şartlarda bu kelime, "3-9" arası kişi için kullanılmaktadır. Bkz. Ebû Muhammed Abdullah b. Müs-

öldürüldü. Kureyş'in antlaşmaları olan Bekiroğullarından ise elli veya daha fazla kişi öldürüldü. Allah'ın dinine girdikleri için onlar hakkında şu ayet indi: "O, sizin için kulakları, gözleri ve gönülleri yaratandır. Ne de az şükrediyorsunuz!"⁹⁴ Ardından, Hz. Peygamber, yirmi gece sonra Huneyn'e doğru yola çıktı, daha sonra da Tâif'e, ardından da Medine'ye döndü. Sonra Ebû Bekir'i hac için emîr tayin etti. Ardından, bir sonraki yıl Resulullah da hac yaptı. Sonra insanlarla vedalaştı ve geri döndü. Rebî' ayından⁹⁵ iki gün⁹⁶ geçmişken vefat etti. Ebû Bekir hacdan dönünce Resulullah Tebük Seferi'ne çıktı.

lim İbn Kuteybe, *Garîbu'l-Hadîs*, Matbaatü'l-Ânî, I-III, Bağdad 1397, I, 467. Ancak bu kelimenin, yukarıdaki cümlede "kişi" anlamında kullanılmasının yerinde olacağı kanaatindeyiz. Zira farklı kaynaklarda "dört kişi" dışında herkese eman verildiği söylenmiştir. Bu isimler: Mikyes b. Subâbe, Abdullah b. Ebî Serh, İbn Hatal ve Hâşimoğullarının azatlısı Sare. (Bkz. Ebû Bekir b. Ebî Şeybe, *el-Musannef fi'l-Ehâdis ve'l-Âsâr*, Mektebetü'r-Rüşd, I-VII, Riyad 1409, VII, 400; Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. Selâme et-Tahâvî, *Şerhu Meâni'l-Âsâr*, Alemü'l-Kütüb, I-V, byy., 1994, III, 312.) Öte yandan, bu dört kişiden Abdullah b. Ebî Serh'in öldürülmediği dikkate alınırsa mezkûr dört kişinin "öldürüldüğü" değil, "öldürülmesi için izin verildiği" anlamı daha uygun olacaktır. (çev.)

94 Mü'minûn, 23/78.

95 Rebîülevvel ayı. Bkz. Taberî, II, 232. (çev.)

96 Bazı kaynaklarda ise rebîülevvel ayının on ikisi olduğu belirtilmiştir. Bkz. Vâkîdî, s. 735. (çev.)

[76] UHUD VAK'ASI

Abdürrezzâk; Ma'mer, Zührî ve Urve'den rivayet ettiği hadisinde şöyle demiştir:

Uhud Vak'ası, Nadîroğulları Vak'ası'ndan altı ay sonra şevval ayında oldu.

Zührî, Urve'den Allah'ın, *"Allah arzuladığımız (galibiyeti) size gösterdikten sonra zaafa düştünüz,"*⁹⁷ sözü hakkında şöyle demiştir: Ebû Süfyân ve Kureyş kâfirleri savaş isteyince Hz. Peygamber Uhud Günü şöyle dedi: "Ben sağlam bir zırh giydigimi (rüyada) gördüm ve bu zırhı Medine'ye yordum. Yerinizde kalın (Medine'de kalın). Şehrin gerisinden savaşın." Medine duvarlarla çevriliydi. Kale gibiydi. Bedir'e katılamayanlardan biri şöyle dedi: "Ey Allah'ın Resulü! Bizimle beraber onların karşısına çık da onlarla savaşalım". Abdullah b. Übey b. Selûl de: "Evet, Allah'a and olsun ki ey Allah'ın Elçisi, ben de (Medine dışında savaşmayı uygun) görmedim. Vallahi bize her ne zaman düşman gelmiş, biz de onlara doğru (Medine dışına) çıkmışsak bize (yenilgi) isabet etmiştir. (Ama her ne kadar) Medine'de kalıp şehrin gerisinden savaştıysak düşmanımızı hezimete uğratmışızdır."

Müslümanlardan bazı kimseler de Hz. Peygamber ile konuşup şöyle dediler: "Evet, ey Allah'ın Resulü, bizimle beraber onların karşısına çık." Bunun üzerine Hz. Peygamber zırhını istedi ve onu giydi, sonra da şöyle dedi: "Sizden ve onlardan [77] çokça kurbanlar olacak, ben rüyada, boğazlanmış hayvanlar görüyorum ve diyorum ki boğazlanmış kurbanların te'vili 'Topluluğun ölümüdür, Allah'tan hayırlısını' dilerim." Biri şöyle dedi: "Ey Allah'ın Resulü! Anam babam sana feda olsun, bizimle otur (burada kal)." Bunun üzerine Hz. Peygamber: "Bir peygamberin, zırhını giydikten sonra insanlarla karşılaşmadan onu çıkarması uygun değildir. Bizi kısa yoldan Kureyş topluluğuna götürecek yolu gösterecek biri var mı?" dedi.

Yolu gösterecekler öne geçtiler ve Cebbâne'deki⁹⁸ Şavt⁹⁹ denilen yere vardıklarında Abdullah b. Übey ile beraber ordunun üçte biri veya üçte birine yakın kısmı ayrıldı. Hz. Peygamber, Uhud'da müşriklerle karşılaşınca yola devam etti. Taraflar saf düzenine geçtiler. Peygamber ashabını, Kureyşlileri hezimete uğrattırlarsa ordu olarak onları takip etmemeleri konusunda sorumlu tuttu. Müşriklerle karşılaştıklarında onları yenilgiye uğrattılar ve Hz. Peygamber'in emrine asi oldular. Kendi aralarında tartışmaya girdiler ve ayrılığa düştüler. Allah'ın buyurduğu üzere, Allah da onları imtihan etmek için Kureyşlileri Müslümanların ellerinden çıkardı. Müşrikler saldırıya geçtiler, süvarilerinin başında Hâlid b. Velîd b. Mugîre vardı. Müslümanlardan yetmiş kişi öldürüldü. Müslümanlar büyük yaralar aldılar. Resulullah'ın azı dişi kırıldı, yüzü kanadı. Hatta şeytan en yüksek sesiyle "Muhammed öldürüldü," diye bağırdı. Ka'b b. Mâlik şöyle demiştir: Hz. Peygamber'i ilk tanıyan kişiydim, miğferin arkasından gözlerini tanıdım ve olanca yüksek sesimle "Bu, Allah'ın Resulü'dür," diye seslendim. Bunun üzerine bana susmamı işaret etti. Allah, müşriklere müsaade etmedi (onları Müslümanlardan uzaklaştırdı). Hz. Peygamber ve arkadaşları dururken Resulullah'ın bazı arkadaşlarına müsle¹⁰⁰ yapılip vücutlarının bazı bölgeleri kesilerek koparıldıktan ve karınları deşildikten sonra Ebû Süfyân seslendi ve şöyle dedi: "Siz ölülerinizin bir kısmına müsle yapıldığını göreceksiniz; bu, görüş sahiplerinden ve ileri gelen- [78] lerimizden kaynaklanan bir durum değildir." Daha sonra Ebû Süfyân: "Yüce ol Hübel!" dedi. Bunun üzerine Ömer b. Hattâb: "Allah en yüce ve en büyüktür," dedi. Ebû Süfyân da şöyle dedi: "İlahlarımızı kötü sözle anma, Bedir'in ölülerine karşılık bu ölüler." Ömer şöyle dedi: "İki tarafın ölüleri eşit değildir. Bizim ölülerimiz cennette; sizin ölüleriniz ise ateştedir." Bunun

98 *Cebbâne*: Sahra veya kabristan anlamındadır. Bkz. İbnü'l-Esîr, *en-Nihâye*, I, 236-237. (çev.)

99 *Şavt*: Medine ile Uhud arasında bir bahçeliğin adıdır. Aynı zamanda burası Uhud Savaşı için yola çıkan münafıkların, Medine'ye geri döndüğü noktadır. Bkz. Yâkût, III, 372. (çev.)

100 *Müsle*: Öldürülmüş bir kimsenin burnunu, kulaklarını veya çeşitli uzuvlarını kesmek suretiyle cesedine yapılan işkenceye denir. Bkz. İbnü'l-Esîr, *en-Nihâye*, IV, 294. (çev.)

üzerine Ebû Süfyân şöyle dedi: “Eğer dediğin doğru çıkarsa biz hüsrana uğradık.” Ardından da müşrikler geri dönerek ayrıldılar.

Hız. Peygamber ashabını, müşrikleri aramak üzere Hamrâülesed’e¹⁰¹ yakın bir yere ulaşıncaya kadar görevlendirdi. Müşrikleri arayanlar arasında Abdullah b. Mes’ûd da vardı. Bu olay, Allah’ın, “*Bir kısım insanlar, müminlere: ‘Düşmanlarınız olan insanlar, size karşı asker topladılar; aman sakının onlardan!’ dediklerinde bu, onların imanlarını bir kat daha arttırdı ve ‘Allah bize yeter. O ne güzel vekildir!’ dediler,*”¹⁰² buyurduğu ayetin nüzul zamanına denk gelmişti.

Abdürrezzâk, Ma’mer’den, o da Zührî’nin hadisinde şöyle dediğini rivayet etmiştir:

Resulullah Mescid-i Nebevî’ye varınca kâfirleri takip etmeleri için Müslümanları çağırdı, onlar da icabet ettiler. Gün boyunca müşrikleri aradılar, sonra Resulullah onları geri çağırdı. Bu olay üzerine Allah, “*Yara aldıktan sonra yine Allah’ın ve Peygamber’in çağrısına uyanlar (özellikle) bunların içlerinden iyilik yapanlar ve takva sahibi olanlar için pek büyük bir mükâfat vardır,*”¹⁰³ ayetini indirdi.

Abdürrezzâk bize şöyle haber vermiştir:

“Resulullah’ın yüzü o gün yetmiş kılıç darbesine¹⁰⁴ maruz kaldı, ancak Allah hepsinin şerrinden onu korudu.”

101 *Hamrâülesed*: Medine’ye 8 mil mesafede bir yer adıdır. Bkz. Ebû’l-Feyz Muhammed el-Murtazâ b. Muhammed b. Muhammed ez-Zebîdî, *Tâcu’l-Arûs min Cevâhiri’l-Kâmûs*, Matbaatu Hukûmeti’l-Kuveyt, I-XL, Kuveyt 1980, XI, 77. (çev.)

102 Âl-i İmrân, 3/173.

103 Âl-i İmrân, 3/172.

104 Bazı müellifler bu rakamdan kastın kesretten kinaye ve mübalağa anlamı ifade ettiğini söylemişlerdir. Ayrıca rivayet mürsel olarak değerlendirilmiştir. Bkz. İbn Hacer, *Fethu’l-Bârî*, VII, 372. (çev.)

AHZÂB VE KURAYZAOĞULLARI VAK'ASI

[79]

Abdürrezzâk şöyle demiştir:

Uhud Vak'ası'ndan iki sene sonra Ahzâb Vak'ası oldu. Bu, Hendek Günü idi. Resulullah Medine tarafında idi. O sıralarda müşriklerin reisi Ebû Süfyân idi. Müşrikler; Resulullah ve arkadaşlarını, onlardan her birine sıkıntı ulaşıncaya kadar, on küsur gece muhasara altında tuttular. Hatta -İbnü'l-Müseyyeb'in haber verdiği üzere- Hz. Peygamber şöyle dedi: "Allah'ım! Senden başkasına kul olunmasını istemiyorsan Senin vaadini ve ahdini istiyorum."

Onlar bu durumdayken Hz. Peygamber, o sırada Gatafân müşriklerinin reisi Uyeyne b. Hısn b. Bedr el-Fezârî'ye bir elçi gönderdi. O sırada Uyeyne, Ebû Süfyân ile beraberdi. Hz. Peygamber, Uyeyne'ye: "Eğer sana, ensara ait meyvelerin üçte birini verirsem seninle beraber olan Gatafânlılarla (memleketine) geri dönüp ahzâbdan ayrılır mısınız?" dedi. Uyeyne de Hz. Peygamber'e elçi göndererek şöyle dedi: "Eğer meyvelerin yarısını verirsen dediğini yaparım." Bunun üzerine Hz. Peygamber Evs kabilesinin reisi Sa'd b. Muâz'a ve Hazrec'in reisi Sa'd b. Ubâde'ye elçi gönderdi ve onlara şöyle dedi: "Uyeyne b. Hısn, kendisiyle beraber olan Gatafânlıların ahzâbdan ayrılıp (onları) yalnız bırakmaları karşılığında, sizin meyvelerinizin yarısını benden istedi. Ben de ona üçte birini teklif ettim), o ise buna yanaşmayıp yarısını istedi. Siz ikiniz ne dersiniz?" Dediler ki: "Ey Allah'ın Resulü! Eğer böyle bir şeyle emrolunduysan Allah'ın emrini uygula." Resulullah şöyle dedi: "Emrolunsaydım sizin görüşünüzü sormazdım, fakat bu benim kendi görüşümdür, size sunuyorum." Dediler ki: "Biz ona (Uyeyne'ye) kılıçtan başka bir şey vermeyi düşünmüyoruz." Hz. Peygamber de: "Tamam, o zaman," dedi.

Ma'mer şöyle demiştir: İbn Ebî Necîh, o ikisinin Hz. Peygamber'e şöyle dediklerini bana haber verdi:

[80] “Vallahi, ey Allah’ın Resulü! Uyeyne, Cahiliyede deve sürüsünü buradan geçirirken olgunlaşmamış hurmaları almaya bile güç yetiremezdi. Şimdi, Allah, İslam’ı getirdiğinde mi onlara (istediklerini) vereceğiz?!” Hz. Peygamber de: “Tamam, o zaman,” dedi.

Zührî, İbnü’l-Müseyyeb’den rivayet ettiği hadisinde şöyle demiştir:

Onlar bu durumdayken Nuaym b. Mes’ûd el-Eşcaî çıka geldi. İki grup da ona güvenirdi. İki tarafla da antlaşmalıydı. Nuaym dedi ki: “Ben, Uyeyne ve Ebû Süfyân’ın yanındayken Kurayzaoğullarının elçisi geldi ve ‘Sebat ediniz, biz Müslümanlara muhalefet edip merkezlerine saldıracağız,’ dedi.” Hz. Peygamber şöyle dedi: “Belki de Kurayza’ya bunu biz emrettik.” Nuaym, söz tutamayan biriydi ve Hz. Peygamber’in sözünü yerine getirdi. Ömer, Hz. Peygamber’e geldi ve şöyle dedi: “Ey Allah’ın Resulü! Bu, Allah’tan bir emir ise onu uygula, ama eğer senin görüşün ise Kureyş’in ve Kurayzaoğullarının durumu hakkında senden öte kimsenin sözü olamaz.” Bunun üzerine Hz. Peygamber: “O adamı (Nuaym’ı) getirin,” dedi ve getirdiler. Hz. Peygamber şöyle dedi: “Sana dediğimize dikkat et, onu kimseye söyleme.” Hz. Peygamber, onun aklını çeldi. Nuaym çıktı, Uyeyne ve Ebû Süfyân’a geldi. Nuaym şöyle dedi: “Siz Muhammed’in haktan başka bir söz söylediğini duydunuz mu?” “Hayır” dediler. Nuaym dedi ki: “Ben ona (Hz. Peygamber’e) Kurayza’nın durumunu söyleyince: ‘Belki onlara bunu biz emrettik,’ dedi.” Bunun üzerine Ebû Süfyân şöyle dedi: “Tuzaksa/hileyse bunu anlarız.” Ebû Süfyân, Kurayzaoğullarına elçi gönderdi ve (şöyle dedi): “Siz bizim sebat göstermemizi ve sizin de Müslümanlara muhalefet edip merkezlerine saldıracağınızı söylediniz,” buna karşılık bize rehin olarak bir şey verin. Bunun üzerine Kurayzaoğulları şöyle dedi: “Cumartesi gecesi girmiştir, biz cumartesi günü hiçbir şey vermeyiz.” Bunun üzerine Ebû Süfyân: “Siz (Mekkeliler), Kurayza’nın hilesinin içindesiniz. (Dönmek için) toplanın!” dedi. Allah, onların üzerine rüzgâr gönderdi. Kalplerine korku salındı, ateşleri söndü, atlarının yularları parçalandı ve yenilmiş olarak savaşmaksızın ayrıldılar.

Ravi dedi ki: Allah'ın, "*Allah(ın yardımı) savaşta müminlere yetti. Allah güçlüdür, mutlak galiptir,*"¹⁰⁵ sözü bu durum hakkındadır.

Ravi dedi ki: Hz. Peygamber ashabını, müşrikleri aramak ^[81] üzere görevlendirdi. Ashap, Hamrâülesed'e ulaşıncaya kadar onları aradılar. Ravi dedi ki: Döndüler. Ravi dedi ki: Hz. Peygamber zırhını çıkardı, guslünü aldı ve güzel koku süründü. Cibril, Hz. Peygamber'e şöyle seslendi: "Seni savaşta alıkoyan nedir? Ne oluyor da biz henüz zırhımızı çıkarmamışken seni zırhını çıkarmış görüyorum?" Bunun üzerine Hz. Peygamber ürpermiş olarak (panik içinde) kalktı ve ashabına şöyle dedi: "Sizi, Kurayzaoğullarına ulaşıncaya kadar ikinci namazını kılmamaya çağırıyorum." Kurayzaoğullarına ulaşmadan önce güneş battı, bunun üzerine Müslümanlardan bir grup, "Hz. Peygamber namazı bırakmanızı kastetmedi," dedi ve ardından namaz kıldı. Başka bir grup ise, "Biz, Resulullah'ın kesin kararı üzereyiz, bizim için bir sakınca yoktur," dedi. İlk grup inanarak ve sevabını Allah'tan umarak namazı kıldı. İkinci grup ise inanarak ve sevabını Allah'tan umarak (Hz. Peygamber'in emrettiği üzere) namazı sonraya bıraktı. Ravi dedi ki: "Hz. Peygamber iki gruptan hiçbirini azarlamadı."

Hz. Peygamber yola çıktı ve kendisiyle Kurayzaoğulları arasındaki oturma yerlerine uğradı ve "Size kimse uğradı mı?" dedi. Onlar: "Evet, kır bir katırın üzerinde Dıhyetü'l-Kelbî bize uğradı, altında da ipekli kadife bir (eyer) vardı," dediler. Bunun üzerine Hz. Peygamber: "O, Dıhye değil Cibril'dir. Kurayzaoğullarının kalelerini sarsmak ve kalplerine korku salmak için gönderildi," dedi. Hz. Peygamber'in ashabı Kurayzaoğullarının etrafını kuşattı. Ashap kuşatma işini tamamlayınca Hz. Peygamber onlara, onu taşlardan korumaları için kalkanlarıyla üzerini örtmelerini emretti. Hz. Peygamber, Kurayzaoğullarının sözlerini duyuncaya kadar bu şekilde kaldılar. Sonra Hz. Peygamber, Kurayzaoğullarına: "Ey Maymunların ve domuzların kardeşleri!" diye seslendi. Onlar da "Ey Ebü'l-Kâsım! Sen zalim değildin," dediler. Hz. Peygamber savaşmadan önce onları İslam'a davet etti. Onlar onun İslam'a

davetine icabet etmeye yanaşmadılar. Resulullah ve beraberi-
 rindeki Müslümanlar onlarla Sa'd b. Muâz'ın hükmüne razı
 oluncaya kadar savaştılar. Hz. Peygamber'in hükmüne razı
 [82] olmaktan kaçındılar ve Sa'd'ın hükmüne razı oldular. Ashap;
 Sa'd b. Muâz'ı palanlı dişi bir merkebin üzerinde Kurayzaoğ-
 ulları ve Resulullah'a getirdiler. Kurayza, Sa'd'a aralarındaki
 antlaşmayı hatırlatmaya başladı. Sa'd b. Muâz, Resulullah'a
 doğru (hükmü vermek için) izin istemek üzere ilerleyiverdi.
 Sa'd, hüküm vermesini istediği konuda Hz. Peygamber'i bek-
 liyordu. Sa'd: "Benim hükmedeceğim şeyi kabul ediyor mu-
 sun?" demeyi ve Resulullah'ın da "Evet," sözüyle ona cevap
 vermesini istiyordu. Sa'd şöyle dedi: "Ben, savaşçıların öl-
 dürülmesine, mallarının paylaşılmasına, zürriyetlerinin esir
 alınmasına hükmediyorum." Bunun üzerine Hz. Peygamber:
 "Doğru hükmü verdi," dedi.

Ravi dedi ki: Huyey b. Ahtab, müşrikleri Resulullah'a karşı
 harekete geçirmişti. Kurayzaoğullarına geldi ve bir gece on-
 lardan yardım istedi. Kurayzaoğullarının reisi: "Bu, uğursuz
 bir adamdır. Huyey sizi de uğursuzluğa sevk etmesin," dedi.
 Bunun üzerine Huyey onlara şöyle seslendi: "Ey Kurayzaoğ-
 ulları! Benim çağırma icabet etmeyecek misiniz? Bana katıl-
 mayacak mısınız? Beni ağırlamayacak mısınız? Ben sefil bir
 açım." Kurayzaoğulları: "Vallahi, biz ona kapılarımızı açaca-
 ğız," dediler ve çok geçmeden açtılar. Huyey, onların kaleleri-
 ne girince: "Ey Kurayzaoğulları! Zor bir zamanda size geldim,
 akıntısının karşısında hiçbir şeyin ayakta kalamadığı bir so-
 ğuğun ortasında¹⁰⁶ size geldim." Onların reisi dedi ki: "Bizden
 bu soğuğu gidermeyi vadederken hiç ayrılmayacak sabit bir
 denizin yanında bizi yalnız mı bırakacaksın? Muhakkak ki sen
 bize riski/tehlikeyi vadediyorsun."

Ravi dedi ki: Huyey onlarla uzlaştı ve eğer Ahzâb Birlik-
 leri dağılırsa gelip onlarla birlikte kaleleri savunma konu-
 sunda sözleşme yaptı. Bunun üzerine Kurayzaoğulları da Hz.
 Peygamber ve Müslümanlara karşı vefasızlıkta bulunma ko-
 [83] nusunda ona itaat ettiler. Allah, Ahzâb Birliklerini dağıtınca

Huyey yola çıktı ve Ravhâ'ya¹⁰⁷ varmışken Kurayzaoğullarına verdiği sözü ve misakı hatırladı. Geri döndü ve onlarla beraber kaleye girdi. Kurayzaoğulları yenilince Huyey de elleri bağlanarak getirildi. Huyey, Hz. Peygamber'e dedi ki: "Doğrusu ben, sana düşmanlığımdan dolayı nefsimi kınamadım. Fakat şu var ki kim Allah'ı terk ederse o da terk olunur." Ardından, Hz. Peygamber emretti ve boynu vuruldu.

107 *Ravhâ*: Medine ile Bedir yolu arasında, Medine'ye 76 km mesafede bir yer adıdır. Geniş bilgi için bkz. Ebû Ubeyd Abdullah b. Abdilazîz el-Bekrî, *Mu'cemu Ma'sta'cem min Esmâ'il-Bilâd ve'l-Mevâdi'*, Alemü'l-Kütüb, I-IV, Beyrut 1403, II, 681-682; Şurrâb, s. 131. (çev.)

[84] **HAYBER¹⁰⁸ VAK'ASI**

Abdürrezzâk, Ma'mer'den, o da Zührî'nin şöyle dediğini rivayet etti:

Resulullah, Hudeybiye'den ayrıldı ve Medine'ye geldi. Hudeybiye'nin ardından Hayber üzerine sefer düzenledi. Allah, *"Allah size, elde edeceğiniz birçok ganimet vadetmiştir. Şimdilik bunu size hemen vermiş ve insanların ellerini sizden çekmiştir. (Allah böyle yaptı) ki bunlar müminler için bir delil olsun, sizi de doğru bir yola iletsin,"*¹⁰⁹ ayetini Hz. Peygamber'e indirdi. Hayber fethedilince Hz. Peygamber onun ganimetlerini, ister Hayber'e katılsın isterse katılmasın, kendisiyle Hudeybiye'ye sefere çıkanlara ve ağacın altında biat edenlere has kıldı. Çünkü Allah, Hayber'i onlara vadetmişti. Resulullah, Hayber ganimetlerinin humusunu (beşte birini) aldı ve daha sonra da geri kalanları ganimet olarak Hudeybiye ehlinde Hayber'e katılan ve katılamayan Müslümanlar arasında bölüştürdü.

Resulullah ve ashabının Hayber'de çalışacak ve orada çiftçilik yapacak işçileri yoktu.

Zührî şöyle dedi: Saîd b. el-Müseyyeb bana şöyle haber verdi:

Resulullah Hayber Yahudilerini çağırды, o sırada onlar Hayber'den ayrılmak üzere çıkmışlardı. Hz. Peygamber onlara Hayber'i (ürünlerinin) yarısı karşılığında işletmeleri için verdi. Ürünlerin yarısını Resulullah ve ashabına ödüyorlardı. Resulullah onlara şöyle dedi: *"Allah'ın, sizin hakkınızda razı* [85] *olduğu şeye ben de rıza gösteriyorum."* Resulullah onlara Abdullah b. Revâha el-Ensârî'yi gönderiyordu. Abdullah henüz hurmadan hiçbir şey yenmeden, hurmanın ilk olgunlaştığı sırada hurmanın ödenecek miktarını takdir ediyor, sonra da belirlenen takdiri kabul edip etmemede Yahudileri muhayyer bırakıyordu.

108 *Hayber*: Medine'den Şam'a doğru giderken 8 berid (yaklaşık 165 km; bkz. Şurrâb, s. 109) mesafede bir yer adı. Yahudi dilinde Hayber, "kale" anlamına gelir. Hayber; hurmalıkları, ekinlikleri ve yedi kalesiyle meşhurdur. Geniş bilgi için bkz. Yâkût, II, 409-410. (çev.)

109 Fetih, 48/20.

Zührî dedi ki: Daha sonra Resulullah zilkade ayında kendisiyle Kureyş arasındaki süre kapsamında umre yaptı. Kureyşliler, Resulullah için Mekke'yi boşalttılar. Geride Huveytib b. Abduluzâ el-Kureşî el-Advî'yi bıraktılar. Resulullah üç gün tavaf yapınca ona gidip yola çıkmasını söylemesini emrettiler.

Resulullah, üç gün (Mekke'de) kalıp Beyt'i tavaf etme konusunda müşriklerle anlaşmıştı. Üç günden sonra Huveytib, Resulullah'a geldi ve onunla, Mekke'den ayrılması konusunda konuştu. Resulullah Medine'ye dönmek üzere yola çıktı.

Daha sonra Resulullah Mekke'nin fethi için sefere çıktı.

[86] **MEKKE'NİN FETHİ**

Zührî dedi ki: Ubeydullah b. Abdillah b. Utbe, İbn Abbâs'tan bana şöyle haber verdi:

Hız. Peygamber, on bin Müslümanla beraber ramazan ayında Medine'den yola çıktı. Bu, Medine'ye gelişinin sekiz buçukuncu yılının başı idi. Müslümanlardan kendisiyle olanlarla birlikte Mekke'ye doğru hareket etti. O ve Müslümanlar, Kedîd'e varıncaya kadar oruçluydular. Kedîd (Küdeyd);¹¹⁰ Uşfân ile Kadîd arasında bir su idi. Hız. Peygamber orucunu açtı, Müslümanlar da onunla beraber oruçlarını açtılar, ramazanın geri kalan günlerinde oruç tutmadılar.

Zührî dedi ki: Oruç açma iki durumun sonuncusuydu, son emir olarak Resulullah'ın emri alınır. Ravi dedi ki: Resulullah, Mekke'yi ramazandan on üç gün geçtikten sonra¹¹¹ fethetti.

110 Her iki kullanım da mevcuttur. Bkz. Bekrî, IV, 1119; Yâkût, IV, 442. (çev.)

111 Bazı rivayetlerde ise Mekke'nin fethinin ramazanın bitimine on gün kala olduğu da belirtilmiştir. (Bkz. Vâkîdî, s. 594; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 118). (çev.)

FETİH GAZVESİ

[87]

Abdürrezzâk, Ma'mer'den, o da Osmân el-Cezerî'den -Ma'mer dedi ki: Osmân el-Cezerî'ye [Osmân] el-Müşâhid de denirdi-, o da İbn Abbâs'ın kölesi Miksem'in şöyle dediğini rivayet etmiştir:

Resulullah ile Kureyş arasındaki Hudeybiye Antlaşması'nın üzerinden iki yıl geçmişti. Ravi şöyle anlattı: -Kureyş'in antlaşmaları olan- Bekiroğulları ile -Resulullah'ın antlaşmaları olan- Huzâaoğulları arasında savaş vardı. Kureyş, antlaşmaları olan Bekiroğullarına Huzâa'ya karşı yardım etti. Bu haber Resulullah'a ulaştı. Hz. Peygamber şöyle dedi: "Nefsim kudret elinde olana and olsun ki kendimi ve ev halkımı koruduğum şeyden sizi de koruyacağım." Onlara karşı hazırlanmaya başladı.

Bu haber Kureyş'e ulaştı ve Ebû Süfyân'a şöyle dediler: "Bu ordular bize karşı hazırlanırken sen ne yapacaksın? Git ve bizimle Muhammed arasındaki antlaşmayı yenile." Bu, Ebû Süfyân'ın Şam'dan geldiği esnadaydı. Ebû Süfyân yola çıktı ve Medine'ye geldi. Resulullah ile konuştu ve şöyle dedi: "Getir de aramızdaki antlaşma metnini yenileyelim." Hz. Peygamber: "Biz, önceki durum üzereyiz, siz sonradan bir şey mi yaptınız?" dedi. Ebû Süfyân da: "Hayır," dedi. Bunun üzerine Hz. Peygamber: "Biz, daha önce aramızda olan durum üzereyiz," dedi. Ebû Süfyân, Ali b. Ebû Tâlib'e geldi ve şöyle dedi: "Sen Araplara lider olmak, kavmine minnette bulunmak, onlara eman vermek ve onların antlaşma metnini yenilemek istemez misin?" Ali b. Ebû Tâlib dedi ki: "Resulullah'ın emrinin üzerine konuşamam." Bunun üzerine Ebû Süfyân, Fâtıma'ya uğradı ve şöyle dedi: "Sen insanlar arasında bana eman vererek Arapların en hayırlı ciğerparesi olmak ister misin? Senin kız kardeşin, Resulullah'ın emrine karşın eşi Ebû'l-Âs b. Rebî'e eman vermişti. Hz. Peygamber de bu emanı değiştirmemişti." Bunun üzerine Fâtıma: "Resulullah'ın emrinin üzerine konuşamam," dedi. Sonra bu şeyleri Hasan ve Hüseyin'e de söyledi: "İnsanlar arasında bana eman verin. 'Evet,' deyin." Fakat o ikisi bir şey söylemedi. (Arından) annelerine baktılar ve şöyle dediler: "Annemizin söyle-

diğini biz de söylüyoruz.” Ebû Süfyân, onların hiçbirinden istediğini elde etme konusunda başarılı olamadı.

Ebû Süfyân Medine’den çıktı ve Kureyş’e geldi. Kureyşliler “Ne getirdin?” dediler. Ebû Süfyân şöyle dedi: “Kalpleri tek kalp olmuş bir topluluğun yanından geliyorum. Vallahi onlardan büyük-küçük, kadın-erkek kimseyi bırakmadım, herkesle konuştum; fakat bir şey elde etmede başarılı olamadım.” Bunun üzerine Kureyşliler: “Sen hiçbir şey yapmamışsın, geri dön,” dediler; o da döndü.

Resulullah Kureyş’i amaçlayarak yola çıktı. Yolun bir kısmına vardıklarında Resulullah ensardan bazılarına “Ebû Süfyân’a bakınız, onu göreceksiniz,” dedi. Ensar da baktı ve onu gördü. Ebû Süfyân, ordunun içine girdiğinde Müslümanlar onun vücuduna dokunuyor ve ona doğru koşuyorlardı. Bunun üzerine Ebû Süfyân: “Ey Muhammed! Ben öldürüleceğim, beni yanına almasını Abbâs’a emret,” diye seslendi. Abbâs, Cahiliyede onun dostu ve sırdaşıydı. Hz. Peygamber, Abbâs’a onu yanına almasını emretti. Ebû Süfyân, Abbâs’ın yanında geceledi. Sabah namazı vakti olunca müezzin ezan okudu, insanlar harekete geçti. Bunun üzerine Ebû Süfyân, kendisini öldürmek istediklerini zannetti ve şöyle dedi: “Ey Abbâs! İnsanların durumu nedir, ne yapıyorlar?” Abbâs dedi ki: “Müezzinin namaza çağrısından dolayı harekete geçtiler.” Ebû Süfyân: “Muhammed’in çağrıcısının namaza çağırmasından dolayı mı bunların tamamı harekete geçti?” dedi. Abbâs da “Evet,” dedi. Ravi dedi ki: Abbâs namaz kılmak için ayağa kalktı. Ebû Süfyân da onunla beraber kalktı. Ashap namazı bitirince Ebû Süfyân: “Ey Abbâs! Muhammed her ne yapsa onlar da aynısını mı yapar?” dedi. Abbâs da: “Evet, eğer Hz. Peygamber, açlıktan ölünceye kadar yemeyi ve içmeyi terk etmelerini onlara emretse öyle yaparlar. Ben yarın onların, senin kavmini yok edeceklerini düşünüyorum,” dedi. Ebû Süfyân da: “Ey Abbâs! Bizi Hz. Peygamber’e götür,” dedi ve deriden bir çadırın içinde bulunan Hz. Peygamber’in yanına vardı. Ömer b. Hattâb da çadırın arkasındaydı. Hz. Peygamber Ebû Süfyân’a [89] İslam’ı sunuyordu. Ebû Süfyân: “Uzzâ’yı ne yapacağım?” dedi. Ömer çadırın arkasından: “Onun üzerine pislensin,” dedi. Bu-

nun üzerine Ebû Süfyân: “Babana and olsun ki sen kötü birisin, ey Hattâb’ın oğlu! Ben sana gelmedim, ben amcamın oğluna geldim ve onunla konuşuyorum,” dedi.

Ravi dedi ki: Abbâs şöyle dedi: “Ey Allah’ın Resulü! Ebû Süfyân, kavmimizin ileri gelenlerinden ve büyüklerinden biridir. Onun için, kendisiyle bilineceği özel bir şey belirlemeni isterim.” Bunun üzerine Hz. Peygamber de: “Her kim Ebû Süfyân’ın evine girerse ona eman verilmiştir,” dedi.

Ravi dedi ki: Ebû Süfyân: “Benim evim mi, benim evim mi?” dedi. Hz. Peygamber de: “Evet, kim de silahını bırakırsa ona eman verilmiştir, kim kapısını kapatırsa ona da eman verilmiştir,” dedi. Ebû Süfyân, Abbâs ile beraber yola çıktı ve yolun bir kısmını katetmişken Abbâs, onun hakkında bazılarının ihanet etmesinden korktu ve onu askerler geçinceye kadar bir tepenin üzerine oturttu. Ravi dedi ki: Bir grup onların bulunduğu yere vardı. Ebû Süfyân: “Ey Abbâs! Bunlar kimdir?” dedi. Abbâs da: “Bu ordunun sağ cenahı üzerindeki Zübeyr b. Avvâm’ın bölüğüdür,” dedi. Ravi dedi ki: Başka bir grup onların bulunduğu yere vardı. Ebû Süfyân: “Ey Abbâs! Bunlar kimdir?” dedi. Abbâs da: “Onlar Kudâa kabilesidir. Başlarında da Ebû Ubeyde b. Cerrâh vardır,” dedi. Ravi dedi ki: Başka bir grup onların bulunduğu yere vardı. Ebû Süfyân: “Ey Abbâs! Bunlar kimdir?” dedi. Abbâs da, “Bu ordunun sol cenahı üzerindeki Hâlid b. Velîd’in bölüğüdür,” dedi. Ravi dedi ki: Daha sonra demir zırhlar içinde yürüyen bir grup onların bulunduğu yere vardı. Ebû Süfyân: “Ey Abbâs! Bu siyah taşlık arazi gibi olanlar kimlerdir?” dedi. Abbâs da: “Bunlar ensardır. Yanlarında kızıl ölüm vardır. Ortalarında Resulullah, onun etrafında da ensar vardır.” Ebû Süfyân: “Ey Abbâs! Yürü, kendi diyarlarında bugün gibi bir sabah yaşayan hiçbir kavim görmedim,” dedi. Ravi dedi ki: Daha sonra Ebû Süfyân yola çıktı ve Mekke’ye ulaştı. “Ey Gâlib ehli! –Bu söz Kureyş’in şiarıydı.– Müslüman olun, kurtulun,” diye seslendi. Karısı Hind onunla karşılaştı ve sakalını tutup şöyle dedi: “Ey Gâlib ehli! Bu ahmak ihtiyarı öldürün, çünkü o, dininden dönmüştür.” Bunun üzerine Ebû Süfyân da: “Nefsim kudret elinde olana and olsun ki, ya Müslüman olursun ya da boynun vurulur,” dedi.

Hız. Peygamber Mekke'ye ulaşınca insanları Abbâs'ın elçisi gelinceye kadar Mekke'ye girmekten alıkoymdu. Abbâs'ın elçisinin gelmesi gecikince Hız. Peygamber şöyle dedi: "Belki de onlar Sakîf kabilesinin Urve b. Mes'ûd'a yaptığı şeyi Abbâs'a [90] yapıyorlar, vallahi eğer öyleyse onlardan hiç kimseyi sağ bırakmayacağım."

Ravi dedi ki: Daha sonra Abbâs'ın elçisi Hız. Peygamber'e geldi. Resulullah Mekke'ye girdi ve ashabına silah kullanmaktan kaçınmalarını emretti ve şöyle dedi: "Silahları bırakın, sadece Huzâalılara ve Bekiroğullarına karşı bir süreliğine izin verilmiştir. Ardından da Hız. Peygamber emretti ve silahları bıraktılar. Hız. Peygamber; İbn Ebî Serh, İbn Hatal, Mikyas el-Kinânî ve bir kadın dışında herkese eman verdi. Daha sonra Hız. Peygamber şöyle dedi: "Mekke'nin Haram bölge oluşunu ben yapmadım. Allah onu haram kılmıştır. Mekke, benden önce kimseye helal olmadı, benden sonra da kıyamete kadar kimseye helal olmaz. Muhakkak ki Allah, onu benim için günün bir kısmında helal kılmıştır."

Ravi dedi ki: Daha sonra Osmân b. Affân, İbn Ebî Serh'i getirdi. "Ey Allah'ın Resulü! Onun biatını al," dedi. Hız. Peygamber ondan yüz çevirdi, sonra diğer taraftan yine geldi, Hız. Peygamber ondan yine yüz çevirdi, sonra yine geldi ve "Ey Allah'ın Resulü! Onun biatını al," dedi. Onlar biat edip gittikten sonra Resulullah şöyle dedi: "Biriniz kalkıp onu öldürecek diye ondan yüz çevirdim." Ensardan biri şöyle dedi: "Ey Allah'ın Elçisi! Bana işaret etseydin ya!" Hız. Peygamber de: "Peygamber, işaret ederek adam öldürtmez," dedi. Hız. Peygamber işaretle öldürtmeyi ihanet gibi görmüştü.

Zührî şöyle demiştir: Resulullah, Hâlid b. Velîd'i gönderdi. O ve onunla beraber olanlar, Mekke'nin alt taraflarında Kureys'in saflarıyla, Allah müşrikleri yenilgiye uğrattıncaya kadar savaştılar. Daha sonra Resulullah emretti ve Hâlid onlardan elini çekti. Onlar dine girdiler. Bunun üzerine Allah, "*Allah'ın yardımını ve fetih (Mekke fethi) geldiğinde...*"¹¹² ayetlerini (Nasr suresinin sonuna kadar) indirdi.

Ma'mer, Zührî'nin şöyle dediğini söylemiştir:

[91]

Resulullah Fetih Günü Kureyş'ten –o, Kinâne'dir– kendisiyle beraber olanlar ve İslam'a girenlerle Huneyn tarafına yöneldi. Huneyn, Tâif'ten önceki sulak bir vadidir. O sıralarda orada müşriklerden Hevâzin kabileleri ve onlarla beraber Sakîf kabilesi vardı. O gün müşriklerin lideri Mâlik b. Avf en-Nasrî idi. Ordular Huneyn'de savaştılar. Allah; Peygamber'ine ve Müslümanlara zafer verdi. Huneyn Günü, insanlara ağır gelen bir gündü. Allah, o gün hakkında: *"And olsun, Allah birçok yerde ve Huneyn Savaşı gününde size yardım etmiştir. Hani, çokluğunuz size kendinizi beğendirmiş, fakat (bu çokluk) size hiçbir yarar sağlamamış, yeryüzü bütün genişliğine rağmen size dar gelmişti. Nihayet (bozularak) gerisin geriye dönüp kaçmıştınız,"*¹¹³ ayetini indirdi.

Ma'mer, Zührî'nin şöyle dediğini söylemiştir:

Resulullah Kureyşlilerin kalbini İslam'a ısındırmak istiyordu. Bu yüzden de Hâlid b. Velîd'i o gün gönderdi.¹¹⁴

Abdürrezzâk, Mâlik b. Enes'ten o da İbn Şihâb'dan şöyle rivayet etmiştir:

Resulullah fetih günü, başında miğfer varken Mekke'ye girdi.

113 Tevbe, 9/25.

114 Hâlid b. Velîd, İslam'a gireli yaklaşık bir yıl olmuştu. (çev.)

[92] **HUNEYN¹¹⁵ VAK'ASI**

Abdürrezzâk, Ma'mer'den, o da Zührî'nin şöyle dediğini rivayet etmiştir: Küseyyir b. Abbâs b. Abdülmuttalib babası Abbâs'ın şöyle dediğini bana haber verdi:

Resulullah ile Huneyn Savaşı'na katıldım. Abbâs devamla dedi ki: "Huneyn Günü, ben ve Ebû Süfyân b. Hâris b. Abdülmuttalib'den başka hiç kimse Hz. Peygamber'in yanında yokken onu gördüm. Resulullah'ın yanında kaldık ve ondan ayrılmadık. Bu sırada o, kır renkli katırının üzerindeydi. –Belki de Ma'mer, 'beyaz' demiştir.– Bu katırı, Hz. Peygamber'e Ferve b. Nüfâse el-Cüzâmî hediye etmişti. Küseyyir dedi ki: Müslümanlar ile kâfirler karşı karşıya gelince Müslümanlar arkalarını dönerek kaçtılar, Resulullah ise katırını kâfirlere doğru mahmuzlamaya başladı. Abbâs dedi ki: "Ben Resulullah'ın katırının yularından tutmuş onu engelliyordum, Hz. Peygamber ise müşriklere doğru ne kadar hızlı gittiğini umursamıyordu bile." Ebû Süfyân b. Hâris de Resulullah'ın katırının üzengi kayışını tutmuştu. Resulullah: "Ey Abbâs! 'Ey Semüre Ashabı'¹¹⁶ diye seslen," dedi. Abbâs dedi ki: "Ben gür sesli biriydim ve olanca sesimle 'Semüre Ashabı nerede?' diye seslendim." Abbâs dedi ki: Kaçan Müslümanlar benim sesimi işitince geriye dönme içgüdüleri, büyükbaş bir hayvanın yavrularına olan içgüdüleri gibi oldu. "Ya Lebbeyk, Ya Lebbeyk, Ya Lebbeyk," diyorlardı.

Müslümanlar düşmana yöneldiler, kâfirlerle savaşa tutuştular. Ensar "Ey Ensar topluluğu!" diye haykırdı. Sonra çağırانlar, çağırüyü sadece Hâris b. Hazrecoğullarına hasrettiler ve "Ey Hâris b. Hazrecoğulları!" diye seslendiler. Abbâs dedi ki: Resulullah katırının üzerinde yukarıdan aşağı bakar (pozisyonunda) gibi (boynunu uzatarak) savaşmalarına baktı ve

115 *Huneyn*: Tâif'e yakın bir vadidir. Mekke ile arasında on küsur mil mesafe vardır. Bkz. Bekrî, II, 471. Çağdaş kaynaklarda Huneyn'in Mekke'ye 26 km mesafede olduğu, ancak bugün Huneyn adıyla değil de, Şerai' adıyla bilindiği ifade edilmektedir. Bkz. Şurrâb, s. 109. (çev.)

116 Rıdvan biatının, altında alındığı ağaç, Semüre ağacıydı. Buna atfen bu çağrı kullanılmıştır. (çev.)

“İşte şimdi tandır kaynadı,”¹¹⁷ dedi. Daha sonra Resulullah çakıl taşları aldı ve bunları kâfirlerin yüzlerine doğru atarak: “Kâbe’nin rabbine and olsun ki onlar yenildiler,” dedi. Abbâs dedi ki: Bakmaya gittim ve savaşın şöyle olduğunu gördüm. Abbâs dedi ki: “Vallahi, Resulullah onlara çakıl taşlarını attıktan sonra) müşriklerin bıçaklarının kesici yanının köreldiğini ve arkalarını dönüp kaçtıklarını gördüm. Böylece Allah onları yenilgiye uğrattı.” Abbâs dedi ki: “Hz. Peygamber’i onların arkasından katırını mahmuzlarken görür gibiyim.”

Zührî dedi ki: Abdurrahmân b. Ezher, Hâlid b. Velîd b. Muğîre’nin o gün süvari birliğinin –Resulullah’ın süvari birliğinin– başında olduğunu anlatırdı. İbn Ezher şöyle dedi: «Allah, kâfirleri yenilgiye uğrattınca Resulullah’ı, Müslümanlar konaklama yerlerine dönerken o da aralarında yürürken gördüm: “Kim bana Hâlid b. Velîd’in konaklama yerini gösterir?” diyordu. Ben de –o esnada ergenlik çağında bir çocuktum– Hz. Peygamber’in önünde yürüyordum –veya “koşuyordum,” dedi– Hâlid bize gösterilinceye kadar da: “Kim bana Hâlid’i gösterir?” diyordum. Bir de baktım ki Hâlid konaklama yerine sırtını dayamış duruyor. Resulullah ona vardı ve yarasına baktı.»

Zührî dedi ki: Saîd b. el-Müseyyeb bana “Huneyn Günü Hz. Peygamber’in çocuk ve kadınlardan altı bin kişiyi esir aldığını ve başlarına da gözcü olarak Ebû Süfyân’ı bıraktığını” haber verdi.

Zührî dedi ki: Urve b. Zübeyr bana şöyle diyerek haber verdi:

Hevâzinliler, Resulullah’a müracaat edince şöyle dediler: “Sen, insanların en iyisisin ve akrabalık bağlarını en çok gözetensin. Bizim kadınlarımız ve eş-dostlarımız esir alınmıştır. Mallarımız ele geçirilmiştir.” Resulullah şöyle dedi: “Ben ve benimle beraber şu gördükleriniz¹¹⁸ sizi bekledik.¹¹⁹ Bana sözün en hoş geleni, doğru olanıdır. Şu iki gruptan birini seçi-

117 Bu ifade, savaşın kızıştığına işaret eden bir darbimeseldir. Bkz. Nevevî, *Şerhu Müslim*, XII, 116. (çev.)

118 Esirler. (çev.)

119 Hz. Peygamber, on küsur gün boyunca beklemişti. Aynî, *Umdetü’l-Kârî*, XII, 137. (çev.)

niz: Ya mallarınız ya da esirleriniz.” Onlar: “Ey Allah’ın Resulü! Sen bizi mal ve soy arasında muhayyer bırakınca biz soyu seçeriz –veya şöyle dediler: Biz hiçbir şeyi soya denk görmeyiz,”– dediler ve kadınlarıyla çocuklarını tercih ettiler. Resulullah ayağa kalktı ve Müslümanlara hitap etti. Allah’a layık [94] olduğu üzere övgüde bulundu. Sonra şöyle dedi: “İşte sizin şu kardeşleriniz, Müslüman olarak veya teslim olmuş olarak geldiler. Biz ise onları zürriyetleri ve malları arasında muhayyer bıraktık; onlar soya hiçbir şeyi denk görmediler. Ben de onlara çocuklarını ve kadınlarını geri vermeniz gerektiğini düşündüm. Sizden her kim gönül hoşnutluğuyla böyle yapmak isterse bunu yapsın. Sizden her kim de payını, Allah’ın bize ganimet olarak vereceği şeylerin bir kısmını ona vermemize kadar bizi zorunlu (borçlu) kılacaksa öyle yapsın.” Ravi dedi ki: Müslümanlar dediler ki: “Resulullah için, şunu (ilk öneriyi) gönül hoşnutluğuyla kabul ettik.” Hz. Peygamber de dedi ki: “Ben, bu konuda kimin, esirlerin serbest bırakılmasına izin verip kimin izin vermediğini bilmiyorum. Kayyımlarınıza¹²⁰ söyleyin, bize bu durumu bildirsınler.” Kayyımlar, Resulullah’a insanların Hz. Peygamber’in dediğini kabul ettiklerini ve onun kararını uygulamasına izin verdiklerini bildirdiler. Resulullah Hevâzin’e esir alınan kadınlarını ve çocuklarını geri verdi. Resulullah, Kureyş’ten bazı kimselere verdiği kadınları, buldukları kişinin yanında kalmak ve ailelerine geri dönmek arasında muhayyer bıraktı.

Zührî, “Bana şöyle ulaştı,” dedi: Hevâzinlilerden bir kadın Abdurrahmân b. Avf’ın eli altındaydı, kadın muhayyer bırakıldı o da ailesine dönmeyi tercih etti ve Abdurrahmân’ı terk etti. Oysa Abdurrahmân kadından hoşlanmıştı. Bir diğeri de Safvân b. Ümeyye’nin yanındaydı, o kadın da ailesini tercih etti.

Zührî dedi ki: Saîd b. el-Müseyyeb, “Resulullah, Müslümanlar arasında paylaşılacak ganimeti paylaştırdı. Huneyn Sa-

120 Bir topluluk adına, işleri sevk ve idare etmek üzere yükümlülük alan kimseler. Bkz. Bedrüddîn Mahmûd b. Ahmed el-Aynî, *Şerhu Süneni Ebî Dâvûd*, Mektebetü’r-Rüşd, I-VII, Riyad 1990, VI, 269. (çev.)

vaşından döndükten sonra Ci'râne'den¹²¹ itibaren umre için ihrama girdi. Umreden sonra Medine'ye doğru yola çıktı ve o hac döneminde Ebû Bekir'i emîr tayin etti," diyerek bana haber verdi.

Ma'mer, Zührî'nin şöyle dediğini söyledi: İbn Ka'b b. Mâlik bana şöyle diyerek haber verdi:

"Mülâ'ibu'l-Esinne,¹²² Hz. Peygamber'e bir hediye getirdi. Hz. Peygamber ona İslam'ı sundu, ancak Mülâ'ibu'l-Esinne, İslam'a girmekten kaçındı. Bunun üzerine Hz. Peygamber de: 'Ben bir müşriğin hediyesini kabul etmem,' dedi. Mülâ'ibu'l-Esinne de: 'Necid halkına dilediğin kimseyi gönder, ben de onları himayeme alacağım,' dedi." Hz. Peygamber de onlara, aralarında kendisine "ölüme koşan" denilen Münzir b. Amr'ın da bulunduğu bir grubu gönderdi. Bu grubun içerisinde Âmir b. Führeyre de vardı. Âmir b. Tufeyl, Âmiroğullarını Müslümanlara karşı harekete geçirmeye çalıştı; fakat onlar ona itaat etmekten kaçındıkları gibi Mülâ'ibu'l-Esinne'yi kollamaktan da kaçındılar. Ravi dedi ki: Âmir b. Tufeyl Müslümanlara karşı Süleymoğullarını harekete geçirmeye çalıştı. Onlar, ona itaat ettiler ve yaklaşık yüz okçuyla Müslümanları takip ettiler ve Bi'rîmaüne'de¹²³ onlara yetiştiler. Amr b. Ümeyye ed-Damrî hariç Müslümanları öldürdüler. Amr'ı ise gönderdiler.

Zührî, Urve b. Zübeyr'in şöyle haber verdiğini söyledi:

121 Tâif ile Mekke arasında umre için ihrama girilen Harem sınırlarından biri. (çev.)

122 *Mülâ'ibu'l-Esinne*: Âmir b. Sa'saa kabilesinin reisi olan Ebû Berâ Âmir b. Mâlik b. Ca'fer b. Kilâb adlı şahıstır. Mızrak vb. savaş aletlerini iyi kullandığı için "Sivri uçlarla oynayan" anlamında bu isim kullanılmıştır. Süheylî, bu şahsa bu ismin verilmesine sebep olarak şöyle bir nakilde bulunur: Cahiliye döneminde yapılan savaşlardan olan Sûbân Günü (Kays ve Temîm kabileleri arasında meydana gelmişti) Âmir'in kardeşi Tufeyl b. Mâlik onu bırakıp kaçır. Bunun üzerine bir şair şu beyti okur:

فَزَوْتُ وَأَسْلَفْتُ ابْنَ أَمِّكَ عَامِرًا ... يَلْعَبُ أَطْرَافَ الْوَشِيحِ الْمُرْغَزِ

"Sallanan (mızrakların) uçlarıyla oynayan annenim oğlu Âmir'i teslim ettin ve bırakıp kaçtın" (bkz. Ebu'l-Kâsım Abdurrahmân b. Abdillâh b. Ahmed es-Süheylî, *Ravzü'l-Ünüf*, Dârü İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, I-VII, Beyrut 2000, VI, 147-148). (çev.)

123 *Bi'rîmaüne*: Süleymoğulları ile Âmiroğulları arasındaki arazide bulunan bir suyun adıdır ve Süleymoğullarına aittir. Hicretin 4. yılında bu kuyunun başında meydana gelen olayda Müslümanlardan 70 kişi şehit edilmiştir. (Geniş bilgi için bkz. Vâkîdî, s. 261 vd.) (çev.)

Amr b. Ümeyye, Hz. Peygamber'e gelince Hz. Peygamber ona, "Onların aralarından mı (çıkıp geldin)?" dedi. Zührî dedi ki: Onlar (saldıranlar), Müslümanları gömünce Âmir b. Führeyre'nin¹²⁴ cesedini aradılar, ancak onu bulamadılar. Onlar, meleklerin onu defnettiğini düşündüler.

Abdürrezzâk, Ma'mer'in şöyle dediğini rivayet etmiştir: Sümâme b. Abdillâh b. Enes, Enes b. Mâlik'ten bize şöyle haber verdi:

Harâm b. Milhân –Enes'in dayısıdır–, o gün yaralanmıştı, kanını avuçladı, sonra da onu başına ve yüzüne serpti ve şöyle dedi: "Kâbe'nin rabbine and olsun ki ben kazandım."

Ma'mer şöyle dedi: Âsım, Enes b. Mâlik'in şöyle dediğini bana haber verdi:

"Ben, Resulullah'ın, Bi'rîmaûne ashabının –Münzir b. Amr Seriyyesi'nin ashabının– başına gelen şeye kızdığı kadar hiçbir şeye kızdığını görmedim. Sabah namazı kunutunda onlara saldıranlara beddua etmeyi bir ay sürdürdü. Hz. Peygamber, Süleymoğullarından Ri'l, Zekvân, Usayye, Lihyân kabilelerine beddua ediyordu."

HABEŞİSTAN'A HİCRET EDENLER

Abdürrezzâk, Ma'mer'den, o da Zührî'nin Urve'den rivayet ettiği hadisinde şöyle dedi:

Müslümanların sayısı artıp Allah'a iman zuhur edince, Kureyş kâfirlerinden müşrikler bu din hakkında konuştu ve kabilelerinden iman eden kimselere öfkeleniler. Müslümanlara işkence yapıyorlar, onları hapsediyorlar, böylece dinlerinden döndürmeyi amaçlıyorlardı.

Ravi dedi ki: Resulullah'ın iman edenlere şöyle dediği bize ulaştı: Yeryüzüne dağılın. Müslümanlar da: "Nereye gidelim Ey Allah'ın Resülü?" dediler. Hz. Peygamber: "Şuraya," dedi ve eliyle Habeşistan'ı işaret etti. Habeşistan tarafına hicret edilmesi Resulullah'a en sevimli olan yerdi. Çok sayıda insan hicret etti, onların bir kısmı ailesiyle birlikte, bir kısmı ise yalnız Habeşistan'a vardılar.

Zührî dedi ki: Hicret yolculuğuna, Ca'fer b. Ebî Tâlib ile eşi Esmâ bint Umeyy el-Has'amiyye; Osmân b. Affân -Allah'ın rahmeti üzerine olsun- ile eşi, Resulullah'ın kızı Rukiyye; (yine) Hâlid b. Saîd b. el-Âs ile eşi Ümeyme bint Halef; Ebû Seleme ile eşi Ümmü Seleme bint Ebî Ümeyye bint Mugîre ve Kureyş'ten başka kimseler de eşleriyle birlikte yola çıktılar. Abdullah b. Ca'fer, Eme bint Hâlid b. Saîd (أُمَّ بِنْتُ خَالِدِ بْنِ سَعِيدٍ), Ümmü Amr b. Zübeyr, Hâlid b. Zübeyr ve Hâris b. Hâtîb Habeşistan'da doğan Kureyşli kimseler arasındadır.

Zührî dedi ki: Urve b. Zübeyr, Hz. Âişe'nin şöyle dediğini bana haber verdi:

Anne babamın başka bir dini benimsediklerini hatırlamıyorum. Hiçbir gün geçmezdi ki Resulullah bize günün iki vaktinde -sabah ve akşam- gelmesin. Müslümanlar imtihana çekilince Ebû Bekir -Allah ondan razı olsun- muhacir olarak Habeşistan tarafına yola koyuldu. Birkü'l-Gimâd bölgesine ulaşınca Kâre kabilesinin lideri İbnü'd-Dügunne onunla karşılaştı ve şöyle dedi: "Ey Ebû Bekir nereye gidiyorsun?" Ebû Bekir: "Kavmim beni yurdumdan çıkardı; ben de yeryüzünde dolaşmak ve rabbime kulluk etmek istiyorum," dedi. İb-

nü'd-Dügunne: "Ey Ebû Bekir senin gibi biri yurdundan ne çıkar ne de çıkarılır. Muhakkak ki sen, yoklukta olanın ihtiyacını temin edersin, sila-i rahmi gözetirsin, yükü taşımaya yardım edersin, misafiri ağırlarsın, hakkın naiplerine yardım edersin, ben sana komşuyum. Geri dön ve memleketinde rabbine ibadet et," dedi, ardından yola koyulup Ebû Bekir ile geri döndü. Kureyş kâfirlerinin arasında: "Ebû Bekir memlekette çıkmış; onun gibisi çıkarılmaz. O, yoklukta olanın ihtiyacını temin eder, sila-i rahmi gözetir, yükü taşımaya yardım eder, misafiri ağırlar, hakkın naiplerine yardım eder," diyerek dolaştı. Bunun üzerine Kureyş, İbnü'd-Dügunne'nin himayesini kabul ettiler ve Ebû Bekir'e eman verdiler. Kureyşliler İbnü'd-Dügunne'ye: "Ebû Bekir'e, evinde rabbine ibadet etmesini ve evinde dilediği kadar namaz kılmasını, bize eziyet etmemesini ve evi dışında Kur'an okumayı ve namaz kılmayı açıktan yapmamasını emret," dediler. Ebû Bekir de öyle yaptı.

Ebû Bekir'in aklına bir fikir geldi ve evinin bitimine bir mescit bina etti. Ebû Bekir orada namaz kılıyor ve Kur'an okuyordu. O, Kur'an okurken müşriklerin kadınları ve çocukları onun başına toplanıyorlardı. Onların hoşuna gidiyordu ve ona bakıyorlardı. Ebû Bekir çokça ağlayan bir adamdı, Kur'an okurken göz yaşlarına hâkim olamıyordu. Bu durum Kureyş'in ileri gelenlerini korkuttu.

Bunun üzerine Kureyşliler, İbnü'd-Dügunne'ye elçi gönderdiler, o da çıkıp onlara geldi. Dediler ki: "Biz, evinde Allah'a kulluk etmesi şartıyla Ebû Bekir'e eman vermene müsaade ettik, fakat o, haddi aştı ve evinin sonuna bir mescit bina edip kıraat ve namazı aleni yaptı. Biz, kadınlarımızın ve çocuklarımızın büyülenmesinden korktuk. Onu çağır ve ona [98] emret: 'Allah'a ibadet etmeyi evine hasretmek isterse yapsın; eğer bundan kaçınıp (ibadet etmeyi) açıktan yapmayı arzularsa himayeni sana iade etmesini ondan iste.' Biz senin onu kollamandan hoşlanmadık ve Ebû Bekir'in ibadeti açıktan yapmasını da onaylamıyoruz."

Âişe dedi ki: İbnü'd-Dügunne, Ebû Bekir'e geldi ve şöyle dedi: "Ey Ebû Bekir! Senin için söz verdiğim şeyi bilirsin. Ya onunla yetinarsın ya da emanımı bana iade edersin. Ben Arap-

ların, kendisi için söz verdiğim birinin emanından caydığımı işitmelerini istemem.” Bunun üzerine Ebû Bekir: “Ben, emanını sana iade ediyorum ve Allah’ın ve Resulü’nün himayesini istiyorum,” dedi.

O sırada Resulullah Mekke’deydi. Resulullah Müslümanlara: “Ben hicret yurdunuzu gördüm, bana, iki *harre*¹²⁵ arasında bulunan ve hurma ağaçları olan verimli bir yurt gösterildi,” dedi.

Resulullah bunu söyleyince Medine tarafına hicret edecekler ettiler. Habeşistan’a hicret eden Müslümanlardan bazıları da Medine’ye geçtiler.

Ebû Bekir –Allah ondan razı olsun–, hicret etmek üzere hazırlandı. Resulullah ona: “Yavaş ol, bana da izin verileceğini umuyorum,” dedi. Bunun üzerine Ebû Bekir: “Ey Allah’ın Elçisi! Bunu umuyor musun?” dedi. O da “Evet,” buyurdu. Bunun üzerine Ebû Bekir kendisini Resulullah’ın arkadaşlığına adadı ve yanındaki iki deveyi dört ay boyunca semüre ağacının yapraklarıyla yemledi.

Zührî dedi ki: Urve dedi:

Âişe şöyle dedi: Bir gün biz evimizde otururken, öğlenin ortasında biri Ebû Bekir’e şöyle seslendi: İşte Resulullah, yüzünü örtmüş ve sizin eve yönelmiş olarak, hiç gelmediği bir vakitte [99] geliyor. Bunun üzerine Ebû Bekir: “Anam babam ona feda olsun, onu bu saatte ancak Allah’tan bir emir getirmiştir,” dedi.

Âişe dedi ki: Resulullah geldi, içeri girmek için izin istedi, kendisine izin verilince içeri girdi. Hz. Peygamber, Ebû Bekir’e şöyle dedi: “Yanıdakilerden ayrıl.” Bunun üzerine Ebû Bekir (Âişe ve Esmâ’ya işaret ederek): “Anam babam sana feda olsun ey Allah’ın Resulü! Onlar senin ailendendir,” dedi. Hz. Peygamber: “Çıkmam için bana izin verildi,” dedi. Ebû Bekir: “Babam sana feda olsun ey Allah’ın Resulü! Bana da, sana arkadaşlık izni mi verildi?” dedi. Hz. Peygamber de “Evet,” dedi. Bunun üzerine Ebû Bekir: “Anam babam sana feda olsun ey Allah’ın Resulü! Şu iki deveden birini al,” dedi. Resulullah: “Ücreti karşılığında alırım,” dedi.

125 *Harre*: Siyah taşların örttüğü ve ateşle yakılmış gibi görünen sert zemin. Bkz. İbn Manzûr, IV, 179. (çev.)

Âişe dedi ki: Hz. Peygamber ve Ebû Bekir'i hızlı bir şekilde hazırladık ve onlar için bir kabın içinde azık yaptık. Esmâ bint Ebî Bekir kuşağından bir parça kopardı ve onunla kabı bağladı. Bu yüzden "Zâtünnitâkayn" (İki Kuşak Sahibi) diye isimlendirildi. Daha sonra Resulullah ve Ebû Bekir Sevr denilen dağdaki mağaraya ulaştılar ve orada üç gece kaldılar.

Ma'mer dedi ki: Osmân el-Cezerî, İbn Abbâs'ın kölesi Miksem'in kendisine Allah'ın "*Hani kâfirler seni tutuklamak veya öldürmek veyahut (Mekke'den) çıkarmak için tuzak kuruyorlardı. Onlar tuzak kuruyorlar. Allah da tuzak kuruyordu. Allah tuzak kuranların en hayırlısıdır,*"¹²⁶ sözü hakkında şöyle dediğini bana haber verdi: Kureys, Mekke'de istişarede bulundu ve bazıları şöyle dedi: Sabah olunca onu bağlayarak tutuklayın -Hz. Peygamber'i kastediyorlardı-. Onların bir kısmı ise, "Bilakis onu öldürün," dediler. Bazıları ise, "Onu Mekke'den çıkarın," dediler. Allah, Peygamber'ini bundan haberdar etti. Ali, o gece Hz. Peygamber'in yatağında uyudu. Hz. Peygamber yola çıktı ve mağaraya ulaşınca kadar yola devam etti. Müşrikler, Hz. Peygamber zannederek Ali'yi gözetliyorlardı. Ali'yi görünce Allah'ın, onların tuzaklarını geri çevirdiğini anladılar ve "Arkadaşın nerede?" dediler. Ali de "Bilmiyorum," dedi.

[100] Hz. Peygamber'in izini sürdüler. Dağa ulaştıklarında durum onlara karmaşık hâle geldi. Dağa çıktılar, mağaraya uğradılar ve mağaranın kapısında örümcek ağını gördüler ve "Buraya girmiş olsaydı mağaranın girişinde örümcek ağı olmazdı," dediler. Hz. Peygamber orada üç gün kaldı.

Ma'mer dedi ki: Katâde şöyle dedi:

Müşrikler, Hz. Peygamber'e suikast planı kurmak üzere Dârünnedve'ye girdiler. "Sizden olmayan biri içeri girmesin," dediler. Şeytan ise Necid halkından bir ihtiyar suretinde onlarla birlikte içeri girdi. Bazıları dedi ki: "Bu adamdan şüpheniz olmasın. Bu, Necid halkından biridir." Ravi dedi ki: İstişarede bulundular ve onlardan biri: "Onun, bir deveye bindirilerek Mekke'den sürülmesini uygun görüyorum," dedi. Bunun üzerine şeytan dedi ki: "Ne kötü bir görüş! Aranızdayken aranıza bozgunculuk yapıyordu, onu çıkardığınızda insanları nasıl ifsat

edeceğini varın siz düşünün. Ardından insanları size saldırtır, sizinle savaşır.” Bunun üzerine dediler ki: “Bu yaşlının görüşü ne güzeldir.” Başka biri de: “Ben, onu bir eve koyup üzerine kapıyı çamurla kaplayıp ölünceye kadar onu orada bırakmanızı uygun görüyorum,” dedi. Bunun üzerine şeytan: “Bu ne kötü bir görüştür! Onun kavminin, onu orada sonsuza dek bırakacağını mı zannediyorsun? Onun için öfkelenip onu dışarı çıkarmaları kesindir,” dedi. Bunun üzerine Ebû Cehil: “Ben, her kabileden bir adam çıkarmanızı ve daha sonra onların kılıçlarını alıp ona tek vuruşla bir darbe indirmelerini uygun görüyorum. Böylece onu kimin öldürdüğü bilinmez ve siz de onun diyetini ödersiniz,” dedi. Şeytan dedi ki: “Bu ne güzel görüş...”

Allah, Peygamber’ini bu durumdan haberdar etti. Bunun üzerine o ve Ebû Bekir, Sevr denilen dağdaki mağaraya doğru yola çıktılar. Ali, Hz. Peygamber’in yatağında uyudu. Müşrikler, Hz. Peygamber zannederek Ali’yi gözetliyorlardı. Sabah olunca Ali, sabah namazı için kalktı. Müşrikler bir anda Ali’ye yöneldiler, bir de baktılar ki Ali. Dediler ki: “Arkadaşın nerede?” Ali: “Bilmiyorum,” dedi. Mağaraya ulaşınca kadar Hz. Peygamber’in izini sürdürdüler, sonra geri döndüler. Hz. Peygamber ve Ebû Bekir orada üç gece kaldılar.

Ma’mer dedi ki: Zührî, Urve’den naklettiği hadisinde şöyle dedi:

O ikisi mağarada üç gece kaldılar, Abdullah b. Ebû Bekir onla- [101] rın yanında geceliyordu. Abdullah; genç, zeki ve becerikli biriydi. Seher vaktinde onların yanından ayrılır ve Mekke’de gecelemiş gibi Kureys’in yanında sabahlardı. O ikisi hakkında kurulan tuzakları duyar ve onları aklında tutarak karanlık olunca bunların haberini o ikisine getirirdi. Ebû Bekir’in azatlısı Âmir b. Führeyre sağmal bir koyun sürüsünü onlar için otlatır ve gecenin ilerle- yin saatlerinde sürüyü ikisinin yanına getirir, onlar da süt iç- rek gecelerlerdi. Âmir b. Führeyre sabahın ilk ışıklarında sürüye sesleninceye kadar uyurlardı. Âmir b. Führeyre, üç gün boyunca her gece böyle yaptı.

Resulullah ve Ebû Bekir, Abd b. Adîoğullarından Benî Dîl’den kılavuzlukta mahir bir adamı ücretle tuttular. Bu şahıs, Âs b. Vâil ailesinin antlaşmalısı olarak elini kana batırıp

yemin etmişti.¹²⁷ Kureyş kâfirlerinin dini üzereydi. Hz. Peygamber ve Ebû Bekir ona güvendiler, bineklerini ona verdiler ve üç gün sonra Sevr mağarasında buluşmak üzere sözleştiler. Adam, üçüncü gecenin sabahında bineklerini onların bulunduğu mağaraya getirdi. O ikisi yola koyuldular, onlarla beraber Ebû Bekir'in kölesi Âmir b. Führeyre ve Dîl kabilesinden kılavuz da yola çıktılar. Kılavuz, onları sahil yolu olan Ezâhir¹²⁸ yoluna sevk etti.

Ma'mer, Zührî'nin şöyle dediğini söyledi:

Abdurrahmân b. Mâlik el-Müdlîcî –Kardeşim Sürâka b. Cu'süm'ün oğludur– babasının, Sürâka'yı şöyle söylerken işittiğini ona haber verdiğini belirtti: Kureyş kâfirlerinin elçileri bize geldiler. Resulullah ve Ebû Bekir hakkında onlardan her biri için, onları öldüren veya esir alan kişiye ödül vadedyordular.

[102] Sürâka dedi ki: Ben, kavmim Müdlîcoğullarının meclislerinden birinde otururken Kureyş'ten biri geldi, başımıza dikildi ve şöyle dedi: "Ey Sürâka! Az önce ben sahilde karaltılar gördüm ve onların Muhammed ve arkadaşları olduğunu düşünüyorum."

Sürâka dedi ki: Gördükleri karaltıların Hz. Peygamber ve arkadaşları olduğunu anladım. Ama ona: "Onlar değildir, sen, kayıplarını aramak için çıkan falan ve falanı görmüşsündür," dedim.

Sürâka dedi ki: Kalkıncaya kadar bir süre daha mecliste kaldım, daha sonra eve vardım ve cariyeme, atımı benim için çıkarmasını ve tepenin arkasında benim için atımı tutmasını emrettim. Kargımı aldım ve evin arkasından çıktım. Atıma varıncaya kadar temrenimi yere sürttüm ve mızrağın üst kısmını

127 Kureyşliler, yeminleri ya da akitleri sırasında, içinde kan, koku veya kum bulunan bir kap/kâse getirtip içine ellerini daldırarak bir konuda beraber hareket edeceklerine dair yeminleşirlerdi. Geniş bilgi için bkz. İbnü'l-Esîr, *en-Nihâye*, III, 386. (çev.)

128 *Ezâhir*: Kendisine Ezâhir tepesinin izafe edildiği dağın adıdır. Bu gün "Zâhir" olarak bilinmektedir. (Bkz. Atîk b. Gays, s. 21). Hz. Peygamber, Fetih Günü bu tepeden Mekke'ye giriş yapmıştır. (Ebû'l-Velîd Muhammed b. Abdillâh b. Ahmed b. Muhammed el-Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, Dârü'l-Endelüs, I-II, Beyrut, trz., II, 289) (çev.)

da gizledim. Ardından ata bindim ve onların karaltılarını görecek derecede arayı kapatıncaya kadar atı koşturdum.¹²⁹ Sesleri işitiyordum. (Bu esnada) atım tökezledi ve attan düştüm. Kalktım, elimi sadağıma attım ve oradan fal oklarını çıkardım ve oklarla “Onlara zarar vereyim mi yoksa vermeyeyim mi?” diye fal çektim. Ancak sonuç, hoşlanmayacağım, yani “Onlara zarar verme,” şeklinde çıktı. Atıma bindim ve fal oklarına aykırı davrandım. Tekrar, onlara yaklaşıncaya kadar atımı koşturdum. Resulullah’ın Kur’an okumasını işittim, o dönüp bakmıyordu, ancak Ebû Bekir sık sık bakıyordu. Atımın ön ayakları dizlerine kadar kuma battı. Ben de attan düştüm. Ayağa kalkınca atı kalkmaya zorladım, o da kalkmaya çalıştı ama ön ayaklarını çıkarmaya güç yetiremedi. At ayağa kalkıp kendini düzeltince ön ayaklarının izinden, duman (الدُّمَانُ) gibi bir şey göğe yükseldi.

Ma’mer dedi ki: Ebû Amr b. el-Alâ’ya “الدُّمَانُ nedir?” dedim. Bir süre sus- [103] tu ve sonra “O, ateşsiz dumandır,” dedi.

Ma’mer dedi ki: Zührî rivayet ettiği hadiste şöyle dedi:

Fal oklarıyla kısmet aradım ve hoşlanmayacağım “Onlara zarar verme,” seçeneği çıktı. Bunun üzerine onlardan “eman” diledim. O ikisi durdular ve atıma binip onlara ulaştım. Onlara ulaşıncaya değin, onlardan dolayı karşılaştığım engellerden, içimde Resulullah’ın emrinin galip geleceği hissi belirdi. Ona: “Senin kavmin bir ödül tayin etti,” dedim ve yolculuğumda başıma gelenleri ve insanların karşılığında arzuladıkları ödülü ona söyledim. Onlara azık ve (lazım olabilecek) eşya teklif ettim, ancak yanımdakilerden hiçbir şey almadılar. Benden sadece, kendileri hakkındaki bilgiyi gizlememi istediler.¹³⁰ Hz. Peygamber’den, ona iman ettiğime dair bir eman mektubu yazmasını istedim. O da Âmir b. Führeyre’ye emretti ve o da benim için deri parçasına yazdı ve Hz. Peygamber beraberindekilerle yola devam etti.

Ma’mer dedi ki: Zührî şöyle dedi: Urve b. Zübeyr şöyle haber verdi:

129 Atın koşusunun tırıs veya rahvan şeklinde olduğunu tahmin ediyoruz. Çünkü yapılan açıklamalarda en hızlı ile yavaş arası bir hızda atın koşturulduğu ifade edilmiştir.

130 Asıl metinde “Bizimle ilgili (haberleri) gizle” ifadesi geçer. Ancak cümlenin akıcılığını bozmamak için böyle bir çeviri tercih ettik. (çev.).

Hız. Peygamber (Medine'ye hicret yolunda) Zübeyr ve bir grup Müslümanla karşılaştı. Onlar, Şam bölgesinin bir şehrine ticaret için gitmişlerdi ve Mekke'ye dönüyorlardı. Hız. Peygamber ve Ebû Bekir'e beyaz elbise sundular.

Başka bir rivayette denir ki: "Onları giydirdiler" (كَسَوْهُمْ): Bundan kasıt ise "Onlara verdiler"dir.¹³¹

Medine'deki Müslümanlar Resulullah'ın yola çıktığını işittiler. Her sabah, Harre'ye gidiyor ve öğle sıcağı onları bunaltıncaya kadar Hız. Peygamber'i bekliyorlardı. Bir gün uzunca bir bekleyişten sonra döndüler ve evlerine varmışlardı ki beklediği bir işi için kulelerden birine çıkmış bir Yahudi, beyazlara bürünmüş olarak Resulullah ve arkadaşlarını gördü. Serap onlarla kayboluyordu. Yahudinin, en yüksek ses tonuyla çağrıda bulunması gecikmedi: "Ey Arap topluluğu! [104] Beklediğiniz büyüğünüz geldi." Müslümanlar silahlı olarak harekete geçtiler ve Harre bölgesine vardıklarında Resulullah'la karşılaştılar. Resulullah onlarla birlikte (Yesrib'in) sağ tarafına doğru yöneldi ve Amr b. Avfoğulları bölgesine vardı. Bu rebülevvel ayının pazartesi günüydü. Ebû Bekir insanlara konuşmak üzere ayağa kalktı. Resulullah ise sessizce oturmuştu. Ensardan daha önce Resulullah'ı görmeyen kimseler, Ebû Bekir'i Hız. Peygamber sanmaya başladılar. Bu durum, Resulullah'a güneş vurup Ebû Bekir ona ridasıyla gölge yapmak için yönelinceye kadar devam etti. Bu esnada insanlar Resulullah'ı tanıdılar. Resulullah, Amr b. Avfoğullarının yurdunda on küsur gece kaldı. Takva üzere kurulan mescidi¹³² bina etti ve orada namaz kıldı.

Daha sonra Resulullah, devesine bindi ve devam etti. Deve, Medine'de Mescid-i Resûl'ün yanında çökünceye kadar insanlar da yürüdü. O alanda, o zamanlar Müslümanlardan bazı kimseler namaz kılıyorlardı. Alan, Neccâroğullarından Ebû Ümâme Es'ad b. Zürâre'nin sorumluluğu altında bulunan iki

131 Bkz. Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil el-Buhârî, *el-Câmiu's-Sahîhu'l-Münedü'l-Muhtasar min Umûri Resûlillâh ve Sünenihî ve Eyyâmihî* (ta'lik: Mustafa Dîb el-Buğâ), Dârü Tavki'n-Necât, I-IX, byy., 1422, Menâkıbu'l-Ensâr, 45. (çev.).

132 Bkz. Tevbe, 9/108.

yetim kardeş olan Sehl ve Süheyl'e ait bir hurma kurutma yeriydi. Deve orada çökünce Resulullah şöyle dedi: "İnşallah yer burasıdır." Daha sonra Resulullah iki çocuğu çağırıp harman yerini mescit yapmak için onlardan satın almak istedi. Onlar da: "Ey Allah'ın Resulü! Biz bu arsayı sana hibe edelim," dediler. Hz. Peygamber, hibe olarak kabul etmek istemedi, sonra onlardan onu satın aldı ve oraya mescit yaptı. Resulullah, insanlarla beraber, elbisesinde kerpiç taşımaya başladı. O şöyle diyordu:

*Bu yük, Hayber'in (hurma) yükü değildir,
Ey Rabbimiz! Bu ondan daha hayırlı ve daha temizdir.
Allah'ım! (En iyi) ücret ahiret ücretidir.
Ensar ve muhacire merhamet et.*

Resulullah, Müslümanlardan ismi bana bildirilmemiş biri- [105] nin şiirini darbimesel olarak getirmiştir. Aynı şekilde hadislerde, Resulullah'ın bu beyitler dışında, başka bir şiirin bir beytini darbimesel olarak dile getirdiği bana ulaşmamıştır. Sadece mescidin yapımı için insanlara şiir okumuştur.

Resulullah, Kureyş kâfirleriyle savaşınca, Habeş topraklarındaki muhacirler ile Resulullah'a gelişleri arasına harp girmiş oldu. Bu durum onların Hendek Savaşı sırasında Medine'de karşılaşmalarına kadar devam etti. Esmâ bint Umeys, Habeş topraklarında kalmaları dolayısıyla Ömer b. Hattâb'ın onları ayıpladığını, Esmâ'nın da Hz. Ömer'in söylediklerini Resulullah'a anlattığını, Resulullah'ın da: "Siz öyle değilsiniz," dediğini nakleder.

Savaş konusunda indirilen ilk ayet "*Kendilerine savaş açılan Müslümanlara, zulme uğramaları sebebiyle cihad için izin verildi. Şüphe yok ki Allah'ın onlara yardım etmeye gücü yeter,*"¹³³ idi.

[106] GERİDE KALAN ÜÇ KİŞİ HADİSİ

Abdürrezzâk, Ma'mer ve Zührî'den şöyle dediğini rivayet etmiştir: Abdurrahmân b. Abdillâh b. Ka'b b. Mâlik bana babasından¹³⁴ şöyle haber verdi:

Tebük Gazvesi oluncaya kadar, Bedir Savaşı hariç, Hz. Peygamber'in katıldığı hiçbir gazadan geri kalmadım. Hz. Peygamber Bedir'e katılmayan hiçbir kimseyi kınamadı. O, kervanı amaçlayarak yola çıkmıştı; Kureyşliler de kervanlarına yardım için yola koyulmuşlardı. Allah'ın buyurduğu üzere,¹³⁵ herhangi bir vaatleşme olmadan karşılaşmışlardı. Ömrüme and olsun ki insanlar arasında, Resulullah'ın hayatına ait sahnelerden en üstünü Bedir Savaşı'dır. Bana en sevimli olan ise, Akabe gecesinde bulunduğum sahnedir. Zira biz İslam üzere anlaştık. Daha sonra, Tebük Gazvesi oluncaya kadar Hz. Peygamber'in katıldığı hiçbir gazadan geri kalmadım. Tebük Gazvesi, Hz. Peygamber'in katıldığı son gazvedir. Hz. Peygamber, insanlara yolculuğa çıkılacağını duyurarak, savaş hazırlıklarını yapmalarını istedi. Bu çağrı, gölge ve meyvelerin güzel olduğu bir sıradaydı. Hz. Peygamber, nadiren savaşa çıkmak istediğinde onun (nereye gidileceğinin) bilgisini gizler ve "Harp hiledir," derdi. Hz. Peygamber Tebük Gazvesi'ne insanların hazırlıklarını yapmasını istedi. Benim, en zengin olduğum dönemdi ve iki devem vardı. Nefsimi cihada ikna etme, ailemden geri kalanların ihtiyaçlarını da giderme konusunda gücüm yerindeydi. Ben bu hâl üzereyken gölgelere [107] ve meyvelerin güzelliğine yöneldim ve Hz. Peygamber sabah yola çıkıncaya kadar öylece kaldım. Perşembe günüydü -Hz. Peygamber perşembe günü yola çıkmaktan hoşlanırdı-. Sabah oldu ve şöyle dedim: "Yarın, çarşıya çıkarım, teçhizatımı

134 Ahmed b. Hanbel'de aynı senedle gelen rivayette "Abdurrahmân b. Abdillâh b. Ka'b b. Mâlik" yerine "Abdurrahmân b. Ka'b b. Mâlik" ismi geçmektedir. (Bkz. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, Müessesetü'r-Risâle, I-L, Beyrut 1999, XXV, 66). Rivayetin, Zührî kanalıyla gelen farklı bir versiyonunda ise "Abdurrahmân b. Abdillâh b. Ka'b b. Mâlik" in babası "Abdullah"tan nakil yaptığı görülmektedir. (Bkz. Ahmed b. Hanbel, XLV, 148). (çev.)

135 Enfâl, 8/7.

alırım ve sonra da onlara yetişirim.” Ertesi gün çarşıya çıktım, bazı işlerim bana ağır geldi, geri döndüm ve “İnşallah yarın tekrar gelirim ve onlara yetişirim,” dedim. Aynı şekilde, bazı işlerim bana yine ağır geldi ve günah kafamı karıştırmaya kadar öylece kaldım ve bunun sonucunda da Resulullah’tan geri kaldım. Çarşılarda geziniyor, Medine’yi dolaşıyordum. Nifaka batmış olanlardan başka geride kalan bir kimse görmemek beni üzüyordu. Geride kalan herkes, kendisinin durumundan Resulullah’ın haberdar olmayacağını düşünmüştü. Geride kalanlar, kayıtları tutulamayacak kadar çoktu. Hz. Peygamber’den geri kalanların tamamı seksen küsur kişiydi. Hz. Peygamber Tebük’e varıncaya kadar benden bahsetmemişti. Tebük’e varınca: “Ka’b b. Mâlik ne yaptı?” dedi. Kavmimden biri: “Ey Allah’ın Resulü! Onun iki elbisesi ve sağına-soluna kibirle bakması onu alıkoydu,” dedi. Bunun üzerine Muâz b. Cebel: “Söylediğin şey ne kötüdür. Ey Allah’ın Elçisi! Allah’a and olsun ki biz onun hakkında hayırdan başka bir şey bilmez,” dedi.

Ravi dedi ki: Onlar bunları konuşadururken bir de baktılar ki adamın biri serabı yara yara geliyor. Bunun üzerine Hz. Peygamber: “Ebû Hayseme olsun,” dedi. Bir de baktık ki gelen, Ebû Hayseme.

Ka’b dedi ki: Hz. Peygamber, Tebük Gazvesi’ni bitirince yola koyuldu ve Medine’ye yaklaştı. Beni Hz. Peygamber’in öfkesinden kurtaracak şeyi düşünmeye ve ailemden görüş sahibi herkesten bu konuda yardım istemeye koyuldum. Hz. Peygamber’in ertesi sabah erkenden geleceği söylenince bâtil (düşünceler) benden uzaklaştı ve doğruluktan başka bir yolla kurtulamayacağımı anladım.

Hz. Peygamber kuşluk vakti Medine’ye vardı. Mescitte iki [108] rekât namaz kıldı -Hz. Peygamber, seferden geldiğinde böyle yapardı.- ve sonra oturdu. Geride kalanlar ona gelip yemin ederek mazeret bildiriyorlardı. O da onlar için bağışlanma diyor, onların açıkladıklarını kabul ediyor, gizlediklerini ise Allah’a havale ediyordu. Ben de mescide girdim, o oturuyordu. Beni görünce öfkeli bir kimsenin tebessümüyle gülümsedi. Geldim ve önüne oturdum. Bana: “Bineğini almamış mıydın?”

dedi. Ben de: “Tabii ki aldım, ey Allah’ın Resulü!” dedim. Dedi ki: “Seni seferden geri bırakan nedir?” Dedim ki: “Vallahi, benim önümde senden başka biri olsaydı özür beyan ederek onun öfkesinden kurtulurdum; zira bana cedel (söz söyleme kuvveti) verilmiştir. Ey Allah’ın Elçisi! Anladım ki kendi aleyhime olsa bile, bir sözü hak olarak söylersem bu sözle Allah’ın affını umabilirim. Ama bugün, seni razı edecek yalan bir söz söylersem kısa sürede Allah seni için aslına muttali kılar. Ey Allah’ın Elçisi! Vallahi, hiçbir zaman, sizden geri kaldığım bu zamanda olduğum kadar zengin ve ailemin ihtiyaçlarını gidecekkadar güçlü değildim.” Hz. Peygamber dedi ki: “Bu adam size doğru olanı söyledi. Git ve Allah senin hakkında hükmünü verinceye kadar bekle.” Bunun üzerine kalktım, kaviminden bazı kimseler peşim sıra koşup yanıma geldi ve beni kınayıp şöyle dediler: “Bundan önce günah işlediğini hiç bilmiyoruz. Niçin Allah’ın Elçisi’ne senden razı olacağı bir özür beyan etmedin? Resulullah’ın bağışlanma dileği, senin günahından sonra gelirdi. Neden kendini, bu konuda senin için nasıl bir hüküm verileceğini bilmediğin konumda bıraktın?” Kendimi yalanlamak üzere geri dönmeyi arzulayınca kadar beni azarlamaya devam ettiler. Bunun üzerine ben de: “Benden başka kimse bu sözü söyledi mi?” dedim. “Evet, –Bedir Gazvesi’ne katılan iki salih adam– Hilâl b. Ümeyye ve Mürâre b. Rebîa öyle yaptılar,” dediler. Benim için o ikisi örnekti. Bunun üzerine dedim ki: “Hayır, vallahi bu konuda bir daha asla Hz. Peygamber’e dönmem ve kendimi yalanlamam.”

[109] Ka’b dedi ki: Hz. Peygamber insanları bizimle –bu üç kişiyle– konuşmaktan nehyetti. Ka’b dedi ki: “Çarşıya çıkıyordum, hiç kimse benimle konuşmuyordu. İnsanlar bize karşı yabancılaştı, tanıdığımız kişiler değillerdi sanki. Duvarlar bize yabancılaştı; onlar sanki bizi tanıyan duvarlar değildi. Yeryüzü bize yabancılaştı, tanıdığımız yer değildi sanki. Ben, geride kalan üç kişinin en kuvvetlisi¹³⁶ idim. Çarşıya çıkıyordum, mescide gelip giriyordum, Hz. Peygamber’e geliyor, ona selam veriyor ve kendi kendime, şöyle diyordum: ‘Selamı almak üzere dudaklarını kımıldattı mı?’ Namaz kılmak

136 Yaşı genç olması ve daha sert olması sebebiyle. (Bkz. Buhârî, Meğâzî, 81).

için kalktığımda sütuna doğru namaz kılardım. Namazımdan önce (namaz kıldığı yere) yöneldim, Hz. Peygamber bana göz ucuyla baktı ve ben ona bakınca da yüzünü benden çevirdi.

Ka'b dedi ki: İki arkadaşımın gururları kırıldı, gece gündüz ağladılar. Başlarını evden çıkarmıyorlardı. Ben (bir gün) çarşıda dolaşırken Hristiyan birine denk geldim. O, satmak için buğdayını getirmişti. Şöyle diyordu: "Kim bana Ka'b b. Mâlik'i gösterir?" Ka'b dedi ki: "İnsanlar ona, beni işaret etmeye başladılar, bana geldi, Gassân kralından bir sahife getirmişti. Bir de baktım ki sahifede şunlar yazıyordu: "Arkadaşının sana eziyet ettiği ve seni insanlardan uzaklaştırdığı bana ulaştı. Sen küçük düşürülecek ve hakkı zayi edilecek bir konumda değilsin. Bize katıl, sana destek oluruz." Ka'b dedi ki: "Bu talep de aynı şekilde imtihan ve şerdendir," dedim ve sahifeyle ocağı tutuşturdum ve onu ocakta yaktım. Kırk gün geçince Hz. Peygamber'in bir elçisi¹³⁷ çıkageldi ve "Zevcenden uzak dur!" dedi. Ben de: "Onu boşayayım mı?" dedim. "Hayır, fakat ona yaklaşma!" dedi. Ka'b dedi ki: Hilâl b. Ümeyye'nin karısı Hz. Peygamber'e gelerek "Ey Allah'ın Elçisi! Hilâl b. Ümeyye zayıf ve yaşlı biridir. Ona hizmet etmeme izin verir misin?" dedi. Hz. Peygamber de: "Evet, fakat sana yaklaşmayın!" dedi. Kadın: "Ey Allah'ın Elçisi! Vallahi, zaten hiçbir şekilde hareket etmiyor, malum durumundan beri hâlâ yüz üstü uzanmış gece gündüz ağlıyor," dedi.

Ka'b dedi ki: Üzerimdeki imtihan uzayınca izinsiz bir şekilde Ebû Katâde'ye uğradım –duvarını aştım, o benim amcamın oğluydu, ona selam verdim fakat selamımı almadı. Ona dedim [110] ki-: "Ey Ebû Katâde! Allah aşkına sana soruyorum. Benim, Allah'ı ve Resulü'nü sevdiğimi biliyor musun?" Sustu. Sonra tekrar: "Ey Ebû Katâde! Allah aşkına sana soruyorum; benim, Allah'ı ve Resulü'nü sevdiğimi biliyor musun?" "Allah ve Resulü daha iyi bilir," dedi. Ka'b dedi ki: "Kendimi ağlamaktan alıkoymadım, sonra da bir anda evden dışarı çıktım. Hz. Peygamber'in, bizimle konuşulmasını nehyetmesinin üzerinden elli gün geçmişti. Bize ait bir evin damında sabah namazını kıldım, sonra da oturdum. Ben, Allah'ın, "*Bütün genişliğine rağ-*

137 Bu elçi, Huzeyme b. Sâbit'tir. (Vâkıdî, s. 693). Bu sahabe, Hz. Peygamber'in, şahitliğinin iki kişinin şahitliği yerine geçeceğini belirttiği kişidir. (Bkz. Buhârî, el-Cihâd ve's-Siyer, 12). (çev.).

men yer onlara dar gelerek nefisleri kendilerini sıkıştırdığı"¹³⁸ diye buyurduğu hâldeydim. Bir anda Sel' dağının zirvesinden bir ses işittim: "Ey Ka'b b. Mâlik müjdeler olsun sana!" Bunun üzerine secdeye kapandım ve Allah'ın bize sevinçli bir haber gönderdiğini anladım. Ardından, atını mahmuzlayarak bana müjde getiren bir adam geldi. Sesi atından daha hızlıydı. Ona müjde olarak iki elbisemi verdim ve başka iki elbise giydim.

Ka'b dedi ki: Tövbemizin kabulüyle ilgili ayet gecenin üçte birlik kısmında inmişti. Ümmü Seleme: "Ey Allah'ın Elçisi! Ka'b b. Mâlik'e müjdeyi verelim mi?" demişti. Hz. Peygamber: "O zaman, insanlar (sevinçten) üzerinize kümelenir (ve size zarar verir), sizi gecenin geri kalan kısmında da uyutmazlar," demişti.

Ümmü Seleme, benim durumum hakkında iyi düşünen biri idi ve durumuma üzülmüyordu. Hz. Peygamber'e gitmek için yola çıktım.¹³⁹ O esnada mescitte oturuyordu, çevresinde de Müslümanlar vardı. Hz. Peygamber ayın parıltısı gibi parılıyordu. Bir şeye sevindiğinde (yüzü veya gözlerinin içi) parlardı. Geldim ve önüne oturdum. Bana dedi ki: "Ey Ka'b b. Mâlik! Annen seni doğurduğundan beri sana uğrayan en hayırlı gün dolayısıyla sana müjdeler olsun!" Ka'b dedi ki: "Ey Allah'ın Elçisi! Bu, Allah'tan mı yoksa senin nezdinden olan bir şey midir?" dedim. Hz. Peygamber: "Bilakis Allah'tan," dedi ve sonra insanlara "*And olsun Allah; Peygamber ile içlerinden bir kısmının kalpleri eğilmeye yüz tuttuktan sonra, sıkıntılı bir zamanda ona uyan muhacirlerle ensarın tövbelerini kabul etmiştir. Evet, onların tövbelerini kabul etmiştir. Savaştan geri kalan üç kişinin de tövbelerini kabul etti. Yeryüzü bütün genişliğine rağmen onlara dar gelmiş, vicdanları da kendilerini sıktıkça sıkılmış, böylece Allah(ın azabın)dan yine ona sığınmaktan başka çare olmadığını anlamışlardı. Sonra (eski hâllerine) dönsünler diye, onların tövbelerini de kabul etti. Şüphesiz Allah, tövbeyi çok kabul eden ve çok merhamet edendir,*"¹⁴⁰ ifadelerine ula-

138 Tevbe, 9/118.

139 Çeviride esas aldığımız bölümde satırlar arasında, muhtemelen basımdan kaynaklanan küçük bir kaydırma yapılmıştır. Farklı kaynaklarda yer alan aynı rivayeti esas alarak düzeltme yapılmıştır. (çev.)

140 Tevbe, 9/117-118. Metinde ayetlerin tamamı verilmemiş olmasına rağmen, cümlelerin anlam bütünlüğünü bozmamak için meal tam olarak verilmiştir. (çev.)

şıncaya kadar ayetleri okudu. Hz. Peygamber bizim aramızdayken: “Ey iman edenler! Allah’a karşı gelmekten sakının ve doğrularla beraber olun,”¹⁴¹ ayeti de indirildi. Ka’b dedi ki: “Ey Allah’ın Elçisi! Öyleyse doğrudan başka bir söz söylememek ve malımın tamamını Allah ve Resulü’nün yolunda sadaka olarak vermek benim tövbemden olsun,” dedim. Bunun üzerine Hz. Peygamber: “Malının bir kısmını kendine ayırman senin için daha hayırlıdır,” dedi. Ben de: “Kendim için Hayber’deki payımı ayırıyorum,” dedim.

Ka’b dedi ki: Ben, İslam’a girdikten sonra Allah bana, Allah’ın Resulü’ne karşı, ben ve iki arkadaşım doğruyu söylediğimiz esnadaki, doğruluktan (bana göre) daha büyük bir nimet vermemiştir. Eğer ona yalan söyleseydik helak olanlar gibi helak olacaktık. Allah’ın hiç kimseyi, beni imtihan ettiği gibi doğrulukla imtihan etmemesini ümit ederim. Bundan sonra yalana hiç yönelmedim ve geri kalan ömrümde de Allah’ın beni yalandan korumasını dilerim.

Zührî dedi ki: Bu, Ka’b b. Mâlik hadisinden bize ulaşan kısım dır.

Tebük Gazvesi’nde Hz. Peygamber’den Geri Kalanlar

Abdürrezzâk, Ma’mer’in şöyle dediğini nakletmiştir: Katâde ve Ali b. Zeyd b. Cud’ân, Saîd b. el-Müseyyeb’i şöyle derken işittiklerini bana haber verdiler: Sa’d b. Ebî Vakkâs şöyle söyledi: Resulullah Tebük Seferi’ne çıkarken yerine, sorumlu olarak Ali b. Ebû Tâlib’i Medine’de bıraktı. Bunun üzerine Ali: “Ey Allah’ın Resulü! Ben, seninle olmadan hiçbir yere çıkmayı istemiyorum,” dedi. Hz. Peygamber de: “Sen, benim yanımdaki konumunun Musa’nın yanındaki Harun’un konumu gibi olmasını istemez misin? Ancak tek farkla, benden sonra peygamber yoktur,” dedi.

Ma’mer dedi ki: Zührî bana şöyle diyerek haber verdi:

Ebû Lübâbe, Tebük Gazvesi’nde Resulullah’tan geri kalanlardandı. Kendisini bir sütuna bağladı ve sonra da: “Vallahi, [112] kendimi buradan çözmeyeceğim, ölünceye ya da Allah tövbe mi kabul edinceye kadar da hiçbir yiyecek ve içeceğin tadına

bakmayacağım,” dedi. Yedi gün boyunca, bayılıp yere düşünceye kadar hiçbir şey yeyip içmeden orada kaldı. Ravi dedi ki: Sonra, Allah onun tövbesini kabul etti. Bunun üzerine ona: “Ey Ebû Lübâbe! Tövben kabul edildi,” dendi. Ebû Lübâbe: “Resullullah kendi elleriyle beni çözmeyinceye kadar ben kendimi çözmeyeceğim,” dedi. Ravi dedi ki: Hz. Peygamber geldi ve onu kendi elleriyle çözdü. Sonra Ebû Lübâbe şöyle dedi: “Ey Allah’ın Resulü! İçlerinde günaha düştüğüm kavmimin yurdundan ayrılmak ve malımın tamamını Allah ve Resulü’nün yolunda sadaka olarak sarf etmek benim tövbemdir.” Bunun üzerine Hz. Peygamber: “Üçte birini sarf etmen senin için yeter ey Ebû Lübâbe!” dedi.

Abdürrezzâk, Ma’mer’in şöyle dediğini nakletmiştir: Zührî bana şöyle haber verdi: Ka’b b. Mâlik’in oğlu bana şöyle diyerek haber verdi:

Ebû Lübâbe’nin ayıplandığı ilk şey, onunla bir yetim arasındaki bir hurma ağacı meselesiydi. Birbirlerinden şikâyetçi olarak Hz. Peygamber’e geldiler. Hz. Peygamber, bu meselede Ebû Lübâbe’nin lehine hüküm verdi. Bunun üzerine yetim ağladı. Hz. Peygamber de Ebû Lübâbe’ye: “Ağacı ona ver,” dedi. Ebû Lübâbe ise vermekten kaçındı. Hz. Peygamber: “Ağacı ona ver, senin için cennette onun misli vardır,” dedi; ancak Ebû Lübâbe vermedi. İbnü’l-Dahdâha çıkıp Ebû Lübâbe’ye vardı ve “İki bahçe karşılığında bu hurma ağacını bana sat,” dedi. Ebû Lübâbe de kabul etti. Sonra İbnü’l-Dahdâha oradan çıkıp Hz. Peygamber’in yanına gitti ve ona şöyle dedi: “Ey Allah’ın Resulü! Eğer bu hurma ağacını bu yetime verirsem bana da cennette mislinin verileceğini düşünüyor musun?” Hz. Peygamber de “Evet,” dedi. İbnü’l-Dahdâha da hurma ağacını ona verdi. Ka’b’in oğlu dedi ki: Hz. Peygamber şöyle diyordu: “Cennette İbnü’l-Dahdâha için nice toplanması kolay, meyveleri sarkmış hurma ağaçları vardır.”

Ravi dedi ki: Ebû Lübâbe, Sa’d’ın hükmüne boyun eğdiklerinde Kurayzaoğullarına işaret etmiş ve boğazını göstermişti.¹⁴² O da boğazlanmalarıydı. Tebük Gazvesi’nde de Hz. Peygamber’den geri kalmıştı, ardından Allah onun tövbesini kabul etmişti.

EVs VE HAZREC HADİSİ (OLAYI)¹⁴³

[113]

Abdürrezzâk, Ma'mer'den, o da Zührî'nin Abdurrahmân b. Ka'b b. Mâlik'in şöyle dediğini rivayet etmiştir:

Ensarın iki kabilesinin –Evs ve Hazrec– Müslüman olması Allah'ın, Peygamber'i için lütuflarındandır. Bu iki kabile İslamiyet'te, iki atın yarışması gibi rekabet hâlindeydiler. Evs bir şey yaptığında Hazrec: "Vallahi, Müslümanlık konusunda bizden daha üstün olmalarına neden olacak bu işi asla yerine getiremeyecekler," derdi. Hazrec bir şey yaptığında da aynısını Evs derdi.

Evs, Ka'b b. Eşref'i öldürünce¹⁴⁴ Hazrec şöyle dedi: "Evs'in, Resulullah için ifa ettiği gibi bir şeyi yerine getirmeden bu işi bitirmeyiz." Yahudilerden (Ka'b'a) denk bir adam üzerinde anlaştılar ve Hz. Peygamber'den o adamı öldürmek için izin istediler. O adam, Hayber'deki Ebû Râfi' Sellâm b. Ebi'l-Hukayk el-A'ver idi. Hz. Peygamber onu öldürmelerine izin verdi ve "Çocuk ve kadın öldürmeyin," dedi. Onu öldürmek üzere bir grup yola koyuldu. Bu grup içerisinde Benî Seleme'den biri ve grubun lideri olan Abdullah b. Atîk, (onun yanı sıra) Abdullah b. Üneys, Mes'ûd b. Sinân, Ebû Katâde, Huzâî b. Esved, Eslem kabilesinin antlaşmalı olan biri ve kendisine Fulân b. Seleme denen biri de vardı. Yola koyulup Hayber'e vardılar. Şehir girince tüm evlere yöneldiler ve hepsinin kapısını ev hal-

143 Bu olay hicretin 6. yılının ramazan ayında gerçekleşmiştir. (Bkz. Vâkîdî, s. 293). (çev.)

144 *Ka'b b. Eşref*: Tay kabilesindendi, anne tarafından ise Nadîroğulları Yahudilerindendi. Bedir Savaşı'nda müşriklerin hezimete uğradığını duyunca büyük bir üzüntü içine düşmüş ve "Yerin altı, üstünden daha hayırlıdır," demiştir. Daha sonra da acılarını paylaşmak için Mekke'ye giderek ölenler için ağıtlar yakarak ağlamıştır. Ardından Medine'ye dönmüş ve Müslüman kadınlara dil uzatan şiirler söylemiştir. Bunun üzerine Hz. Peygamber, onun ölüm emrini vermiş ve Muhammed b. Mesleme, Ebû Nâile Selkan b. Selâme, Hâris b. Evs tarafından öldürülmüştür. (Geniş bilgi için bkz. İbn İshâk, s. 326-328). Hicretten yaklaşık yirmi beş ay sonra bu olay gerçekleşmiştir. (Geniş bilgi için bkz. Vâkîdî, s. 158-164). (çev.)

[114] kının üzerine dışarıdan kapattılar.¹⁴⁵ Sonra Sellâm'ın, hurma kütüğünden yontulmuş merdivenle ulaşılan odasına çıktılar. Müslümanlar, yukarı çıkıp kapısını çaldılar. Karısı çıktı ve "Siz kimsiniz?" dedi. Müslümanlar da: "Arap bir topluluğuz, yiyecek istemeye geldik," dediler. Kadın da: "(Ev sahibi) adam işte burada, yanına varın," dedi. İçeri girince kendileri ve o ikisinin üzerine kapıyı kapattılar. Sonra bir anda kılıçlarıyla saldırma-ya başladılar. Onlardan biri şöyle der: "Vallahi, Sellâm'ın gece karanlığında yatağın üzerinde, yere serilmiş Mısır kumaşı gibi olan beyazlığı onu bana göstermişti." Gruptakilerden biri dedi ki: "Kadın bize bağırdı," bunun üzerine "Bizden biri kadına vurmak üzere kılıcını kaldırdı, ancak daha sonra Hz. Peygamber'in yasağını hatırladı ve şöyle dedi: "Eğer Hz. Peygamber'in nehyi olmasaydı o gece kadından da kurtulmuştuk." Ravi dedi ki: Abdullah b. Üneys, hükmü infaz edinceye kadar kılıcıyla Sellâm'ın karnına yükledi. Abdullah b. Üneys, iyi göremeyen biriydi. Merdivenden inerken düştü¹⁴⁶ ve ayağı feci bir şekilde kırıldı.

Gruptakilerden biri dedi ki: "Aşağı indik ve Abdullah b. Üneys'i kaldırıp yanımızda götürdük. Su kaynaklarından birinin dere yatağına girdik ve orada bekledik." Ravi dedi ki: Yahudiler ateş yaktılar ve hurma yapraklarını tutuşturdular. Bizi arıyorlardı, çok öfkeliydiler. Allah, onlara yerimizi göstermedi. Ravi dedi ki: "Sonra geri döndüler."

Ravi dedi ki: Arkadaşlarımızdan bazıları: "Allah düşmanının ölüp ölmediğini bilmiyoruz, gidip bakalım mı?" dedi. Ravi dedi ki: Bizden biri, insanların arasına karışarak onlarla beraber (Sellâm'ın evine) girdi. Karısını, elinde kandil ve çevresinde bazı Yahudiler varken yere kapanmış olarak buldu. Onlardan biri şöyle dedi: Vallahi ben İbn Atîk'in sesini işittim, sonra da kendi kendimi yalanladım ve şöyle dedim: "İbn Atîk nasıl [115] bu şehirde olur?" O esnada kadın bir şey söyledi, ardından başını kaldırdı ve "Yahudilerin ilahına and olsun ki (Sellâm'ın)

145 Evlerinin kapılarını kapatmamaları Yahudilerin âdetlerindendi. Onlar bir misafir gelip de kapıyı açık bulmadığı için dışarıda kalmasından endişe ettiklerinden kapılarını açık bırakırlardı. (Bkz. Vâkidî, s. 291). (çev.)

146 Buhârî'ye göre, düşen kişi Abdullah b. Atîk'tir (Buhârî, Meğâzî, 16). Vâkidî ise Ebû Katâde olduğunu söylemiştir (Bkz. Vâkidî, s. 292). (çev.)

ruhu çıktı,” –öldü demek istiyor–. Ravi dedi ki: “Nefsime bundan daha hoş gelen bir söz duymadım.”

Ravi dedi ki: “Sonra oradan çıktım ve arkadaşlarıma adamın öldüğünü haber verdim. Daha sonra arkadaşımızı da yükledik, Resulullah’a geldik ve ona olanları haber verdik.” Ravi dedi ki: Hz. Peygamber’e cuma günü geldiler. Hz. Peygamber o sırada minberde hutbe okuyordu. Onları görünce “İşte bu yüzler kurtuluşa ermiştir,” dedi.

[116] İFK HADİSİ

Abdürrezzâk, Ma'mer'den, o da Zührî'nin şöyle dediğini rivayet etmiştir:

Saîd b. el-Müseyyeb, Urve b. Zübeyr, Alkame b. Vakkâs ve Ubeydullah b. Abdillâh b. Utbe b. Mes'ûd; Hz. Peygamber'in eşi Âişe hadisini, yani iftira sahiplerinin Âişe hakkındaki iftiralarını söyledikleri zaman Allah'ın onu temize çıkarmasını bana haber verdiler. Ravilerin her biri bana Âişe hadisinden bir bölümü tahdis etti. Ravilerin bir kısmı, Âişe hadisini diğer bir kısmından daha iyi ezberlemişti ve rivayetçe de daha sağlamdı. Onların her birinden, Âişe'den tahdis ettikleri hadisi ezberledim. Bir kısım ravilerin hadisi diğer bir kısminkini tasdik ediyordu.

Hz. Peygamber'in eşi Âişe'nin şöyle dediğini söylediler: "Resulullah sefere çıkmak istediğinde eşleri arasında kura çekti. Kura, hangisine çıkarsa Resulullah kendisiyle beraber onu götürürdü."

Âişe dedi ki: "Hz. Peygamber, katıldığı bir savaşta aramızda kura çekti ve kurada benim hakkım çıktı. Resulullah ile beraber çıktım. Bu sefer, örtü ayeti¹⁴⁷ indikten sonraydı. Ben hevdecimde taşınıyordum. Durduğumuzda da iniyordum. Resulullah'ın gazvesi sona erip geri dönünceye kadar böylece yola devam ettik. Medine'ye yaklaştık. Bir gece yola çıkılacağı haberi verildi. Ben de yolculuk emri verilince kalktım ve ordudan ayrılınca kadar yürüdüm. Defihacette bulunduktan [117] sonra bineğime yöneldim ve o esnada göğsümü yokladım. Bir de baktım ki Zafâr¹⁴⁸ akikinden yapılmış gerdanlığım kopmuş. Gerdanlığımı aradım. Onu aramam beni (topluluktan) alıkoydu.

Beni taşıyan grup, hevdece yönelip hevdeci taşıdılar ve onu, bindiğim deveme yüklediler. Onlar, benim hevdecin içinde olduğumu zannediyorlardı. -Ravi dedi ki: O dönemde kadınlar hafifti. Ağır ve şişman değillerdi. Az yemek yerlerdi.-

147 Ahzâb, 33/28-35.

148 Yemen'in San'a kentine yakın bir şehir. (Bkz. Yâkût, IV, 60). (çev.)

Bundan dolayı hevdeci kaldıran topluluk onu taşıdıklarında onun ağırlığını garipsemediler ve onu kaldırıp deveye yüklediler. Ben genç bir kadındım. Deveyi sürüp hevdeci götürdüler. Ordu yola koyulduktan sonra gerdanlığımı buldum ve konaklama yerine geldim; ancak, ne bir çağıran ne de çağrıya cevap veren kimse vardı. Bulduğum yerde teyemmüm aldım ve topluluğun beni kaybettiklerini anlayıp geri döneceklerini düşündüm.

Yerimde otururken uyku bastırdı ve ben de sabaha kadar uyudum. Safvân b. Muattal es-Sülemî, sonra ez-Zekvânî¹⁴⁹ ordunun arkasından gelirken dinlenmek için mola vermişti.¹⁵⁰ Gecenin sonunda tekrar yola koyulmuş ve sabah olunca benim konakladığım yerin yanına varmıştı. Uyuyan birinin karartısını görmüş ve yanıma gelmişti. Beni gördüğünde tanımıştı. Çünkü ben örtünmeden önce¹⁵¹ beni görmüştü. Onun beni tanıyıp “*Innâ lillâh ve innâ ileyhi râciûn*”¹⁵² demesiyle uyandım. Hemen, cilbabımla yüzümü örttüm. Vallahi, bineğini ihtırincaya kadar, istircâ dışında benimle tek bir kelime bile konuşmadı. Ardından, devenin ön ayaklarına bastı ve ben de kalkıp bineğe bindim. Yola koyulduk ve ben üzerindeyken bineği götürdü. Orduya, öğle vakti, şiddetli sıcaktan bıkararak konaklamalarından sonra yetiştik.

Benim durumum konusunda¹⁵³ helak olanlar oldu. İşin bü- [118] yük kısmını yüklenen ise Abdullah b. Übey b. Selûl idi. Medine’ye geldim ve oraya gelince bir ay boyunca hastalandım. İnsanlar, iftirayı ortaya atanların (*Ehlü’l-İfk*) sözüyle meşgul-

149 Benî Süleym kabilesinin Zekvân b. Sa’lebe koluna mensup olduğu için bu isim verilmiştir. Bkz. Ebû Ömer Yûsuf b. Abdillâh İbn Abdilberr el-Kurtubî, *el-İnbâh alâ Kabâilî’r-Ruvât*, Dârü’l-Kitâbi’l-Arabî, Beyrut 1985, s. 71. (çev.)

150 Safvân, ordunun arkasından geliyordu. Bunun için iki gerekçe ileri sürülmüştür: 1) Ordu mensuplarının kaybedip geride bıraktıkları eşyaları alıp onlara teslim etmek, [kendisine bu sebeple “sakatu’l-ceyş-ordu artçısı” deniliyordu; bkz. Mehmet Azimli, *Hız. Safvan b. Muattal*, İstanbul 2015 (ed.)] 2) Uykusunun ağır olması. İkinci hususla ilgili olarak, Safvân’ın eşinin Hz. Peygamber’e dert yanması kaynaklarda zikredilmiştir. Bkz. Aynî, *Umde-tü’l-Kârî*, XIII, 229. (çev.)

151 Hicab ayeti inmeden önce (çev.)

152 *Istircâ*: إِنَّا لِلَّهِ وَإِنَّا إِلَيْهِ رَاجِعُونَ (Biz Allah’a aitiz ve yine O’na döneceğiz.) Bkz. Bakara, 2/156. (çev.)

153 Bana iftira atma hususunda (çev.)

dü. Ancak benim, bunların hiçbirinden haberim yoktu. Başka zaman hastalandığımda Resulullah'tan gördüğüm ilgiyi bu rahatsızlığımda görememem beni kuşkulandırıyor. Zira yanıma varıp selam veriyor ve sadece "Nasılısınız?"¹⁵⁴ diyordu.

Bu beni kuşkulandırıyor, fakat kötülükten (*ifk*) habersizdim. Bu durum, biraz iyileşip dışarı çıkıncaya kadar devam etti. Ümmü Mistah ile beraber defihacet yapılan yerlere doğru çıktık. Oralar bizim helalarımızdı. Oraya, sadece gecedен geceye çıkardık. Bu durum, evlerimize yakın yerlerde helalar edinmeden önceydi. Ben ve Ümmü Mistah çıktık. Ümmü Mistah, Ebû Rühm b. Abdülmuttalib b. Abdimenâf'ın kızıydı. Annesi Ebû Bekir es-Sıddîk'ın teyzesi Reyta bint Sahr b. Âmir idi. Oğlu da Mistah b. Üsâse b. Abbâd b. Muttalib¹⁵⁵ b. Abdimenâf idi.

İşimiz bitince, ben ve Ebû Rühm'ün kızı evime doğru yönelidik. Bu esnada Ümmü Mistah'ın ayağı kıyafetine takıldı ve tökezledi. Bunun üzerine "Mistah helak olsun," dedi. Ben de ona: "Ne kötü şey söyledin, Bedir Savaşı'na katılmış birine mi sövüyorsun?" dedim. O da: "Ey kadın!¹⁵⁶ Onun ne dediğini duymadın mı?" dedi. Âişe dedi ki: Ben de "Ne demiş?" dedim.

Âişe dedi ki: Ümmü Mistah bana iftiracıların sözlerini haber verdi. Hastalığımın üzerine daha çok hastalandım. Evime dönünce Resulullah bana uğradı, selam verdi ve "Nasılısınız?" dedi. Ben de: "Ebeveynimin yanına gitmeme izin verir misin?" [119] dedim. Âişe der ki: Ben o sırada haberi onlardan tam olarak öğrenmek istiyordum. Resulullah bana izin verdi. Ebeveynime geldim ve anneme: "İnsanlar ne hakkında konuşuyor?" dedim. Annem de: "Ey kızcağızım! Sakin ol! Vallahi, temiz bir kadın ki kendisini seven bir adamın yanında bulunsun ve o kadının kumaları olsun da hakkında çok laf edilmesin, bu mümkün değil." Ben de "Subhanallah, insanlar bunu mu koştular?" dedim. O da "Evet," dedi.

154 Asıl metinde "كيف تكم" ifadesi geçmektedir. (çev.)

155 "Abdülmuttalib" olması daha doğrudur. (çev.)

156 Asıl metinde "أي هتاه" ifadesi yer almaktadır. Bu tabir, insanların hile ve serlerini fazla bilmeyen kişiler için kullanılır. Bkz. Kirmânî, *el-Kevâki-bu'd-Derâî*, XI, 184. (çev.)

Âişe dedi ki: O gece ağladım. Ne göz yaşım dindi ne de gözüme uyku girdi. Sonra ağlayarak sabahladım. Benim hakkımda vahiy gecikince Resulullah, ailesinden boşanma konusunda istişarede bulunmak üzere Ali b. Ebû Tâlib ve Üsâme b. Zeyd'i çağırırdı.

Âişe dedi ki: Üsâme, Resulullah'a ailesinin suçsuz olduğuna ve Hz. Peygamber'in içinde onlara beslediği sevgiyi bildiğine işaret etti ve "Ey Allah'ın Resülü! Onlar senin ailendir. Biz (onlar hakkında) hayırdan başka bir şey bilmeyiz," dedi. Ali ise: "Allah seni darda bırakmaz, ondan başka kadın da çoktur. Cariyeye sorsan sana doğruyu söyler," dedi. Âişe dedi ki: Resulullah Berîre'yi¹⁵⁷ çağırdı ve "Ey Berîre! Âişe'nin durumu hakkında seni şüphelendiren bir şey gördün mü?" dedi. Berîre: "Seni hak ile gönderene and olsun ki, Âişe genç bir kadındır. Ailesine yoğurduğu hamurun başında uyur da bir koyun gelip hamuru yer. Âişe'de bundan başka ayıplayacağım hiçbir şey görmedim," dedi.

Âişe dedi ki: Resulullah ayağa kalktı ve Abdullah b. Übey b. [120] Selûl'den özür almak istedi. Âişe dedi ki: Resulullah minberin üzerindeyken şöyle dedi: "Ey Müslüman topluluğu! Kim benim yerime, eziyeti Ehl-i Beytime ulaşmış olan bir adamdan özrümü alır? Vallahi, ben ev halkım hakkında hayırdan başka bir şey bilmedim. İnsanlar, bir adamın adını (Safvân b. Muattal) söylediler, bu adam hakkında da hayırdan başka bir şey bilmedim. Bu adam benim ailemin yanına sadece benimle beraber uğramıştır." Sa'd b. Muâz el-Ensârî ayağa kalktı ve "Ey Allah'ın Resülü! Senin yerine ben ondan özrünü alırım. Eğer Evs kabilesinden ise boynunu vururuz. Kardeşlerimiz olan Hazrec kabilesinden ise sen bize emredersin biz de emrini yerine getiririz," dedi. Âişe dedi ki: Hazrec'in lideri Sa'd b. Ubâde ayağa kalktı. Sa'd b. Ubâde salih bir adamdı; fakat Cahiliye hamiyeti kendisine ağır bastı ve Sa'd b. Muâz'a: "Allah'a yemin olsun ki sen ne onu öldürebilir ne de onu öldürmeye güç yetirebilirsin," dedi. Sa'd b. Muâz'ın amcasının oğlu Üseyd b. Hudayr ayağa kalktı ve Sa'd b. Ubâde'ye: "Allah'a yemin olsun ki yalan söyledin. Biz onu öldürebiliriz. Sen de münafıksın ve münafıkları savunuyorsun," dedi.

157 Berîre, Hz. Âişe'nin azatlı kölesidir. (çev.)

Âişe dedi ki: Resulullah henüz minberdeyken iki kabile, Evs ve Hazrec harekete geçtiler, hatta savaşılmaya niyetlendiler. İnsanlar susuncaya kadar Hz. Peygamber onları sakinleştirdi ve ardından Hz. Peygamber de sustu.

Âişe dedi ki: Ben o gün göz yaşım dinmeksizin kaldım. Gözüme uyku girmiyordu. Ebeveynim ise ağlamanın ciğerimi parçalayacağını düşünüyordu. Âişe dedi ki: Annem babam benim yanımda oturuyor ve ben de ağlıyorken bir kadın (yanıma gelmek için) benden izin istedi. Ben de ona izin verdim, kadın oturdu ve benimle ağlamaya başladı. Biz bu durumdayken Resulullah yanıma girdi, ardından oturdu. Âişe dedi ki: İftiradan beri yanımda oturmamıştı. Kendisine (benim hakkımda) vahyedilmeksizin bir ay beklemişti. Âişe dedi ki: Resulullah oturduğunda teşehhüt getirdi ve ardından şöyle dedi: "Ey Âişe! Senin hakkında bana şöyle şöyle sözler ulaştı. Eğer suçsuzsan Allah senin suçsuzluğunu ortaya koyacaktır. Eğer sen bir günah işlediysen Allah'tan bağışlanma dile ve O'na tövbe et. Muhakkak ki kul günahını itiraf edip sonra da tövbe ederse Allah onun tövbesini kabul eder."

[121] Âişe dedi ki: Resulullah sözlerini bitirince, gözlerimde, bir damla yaş kalmadığını hissedecek kadar gözyaşım kesildi. Babama dedim ki: "Söyledikleri konusunda benim adıma Resulullah'a cevap ver." Babam: "Vallahi, Resulullah'a ne diyeceğimi bilmiyorum," dedi. Anneme: "Benim adıma Resulullah'a cevap ver," dedim. Annem: "Vallahi, Resulullah'a ne diyeceğimi bilmiyorum," dedi. Dedim ki –ben genç bir kadındım ve Kur'an'ı fazla okumuyordum (bilmiyordum)–: Vallahi anladım ki siz bu işi duydunuz da bu iş sizin içinize işledi ve bu haberi tasdik ettiniz. Ben size "Ben suçsuzum, ki Allah benim suçsuzluğumu biliyor," desem siz benim dediğimi tasdik etmeyeceksiniz. Ben size bir günahı itiraf etsem, ki Allah benim suçsuzluğumu biliyor, siz beni tasdik edersiniz. Vallahi, ben Yusuf'un babasının (Hz. Yakub) şu sözünden başka bir şey bulamıyorum: "*Artık bana düşen, güzel bir sabırdır. Anlattıklarınıza karşı yardımı istenilecek de ancak Allah'tır.*"¹⁵⁸

Âişe dedi ki: Sonra döndüm ve yatağıma uzandım. Vallahi, ben o zaman, suçsuz olduğumu ve Allah'ın benim suçsuzluğumu ortaya çıkaracağını da biliyordum. Fakat hakkımda tilavet olunacak bir vahiy ineceğini vallahi düşünmüyordum. Bana göre, benim durumum, hakkımda tilavet olunacak bir şeyle Allah'ın konuşmasından daha aşağı bir konumdaydı. Lakin Resulullah'ın uykuda, Allah'ın benim suçsuzluğumu ortaya çıkaracağını göreceğini umuyordum.

Âişe dedi ki: Vallahi, Resulullah meclisinden ayrılmamış ve ev halkından da hiç kimse dışarı çıkmamıştı ki Allah, Peygamber'ine vahiy indirdi. Hz. Peygamber'i, vahiy esnasında tutan zorluk yakaladı. Hatta kendisine indirilen vahyin ağırlığından dolayı, –soğuk bir gün olmasına rağmen– ondan inci tanesi gibi ter damlaları süzülüyordu.

Âişe dedi ki: Resulullah sakinleşince¹⁵⁹ gülüyordu. Konuştuğu ilk söz: “Müjdeler olsun ey Âişe! Allah senin suçsuzluğunu ortaya koydu,” demesi oldu. Annem bana: “Kalk da onun yanına git,” dedi. Ben de: “Vallahi, onun yanına gitmem, sadece benim suçsuzluğum hakkında ayet indiren Allah'a hamd ederim,” dedim. Âişe dedi ki: Yüce Allah, “*O ağır iftirayı uyduranlar, sizin içinizden bir güruttur,*”¹⁶⁰ ile başlayan on ayeti indirdi. Allah, bu ayetleri benim suçsuzluğum hakkında nazil etmişti.

Âişe dedi ki: Ebû Bekir –akrabası olması ve yoksul olmasından dolayı Mistah'a infakta bulunurdu– şöyle dedi: “Vallahi, Âişe hakkında söylediklerinden sonra, ebediyen Mistah'a hiçbir şey infak etmeyeceğim.” Allah, “*İçinizden varlık ve servet sahibi kimseler yemin etmesinler,*” ayetini “*Allah'ın sizi bağışlamasını arzu etmez misiniz?*”¹⁶¹ ifadesine kadar indirdi. Bunun üzerine Ebû Bekir: “Ben, Allah'ın beni bağışlamasını arzu ederim,” dedi. Ebû Bekir, Mistah'a infak ettiği nafakayı ödemeye devam etti ve “Vallahi, nafakayı ebediyen kesmem,” dedi.

Âişe dedi ki: Resulullah, eşi Zeyneb bint Cahş'a benim durumumu: “Ne bildin ya da ne gördün?” diyerek sormuştu. O

159 Vahiy hâli sona erince (çev.)

160 Nisâ, 4/11.

161 Nûr, 24/22.

da: “Ey Allah’ın Resulü! Ben gözümü ve kulağımı korurum. Ben hayırdan başka bir şey bilmiyorum,” demişti. Âişe dedi ki: Oysa Hz. Peygamber’in eşlerinden benimle rekabet hâlinde olan oydu. Allah onu vera¹⁶² ile korudu. Kız kardeşi Hamne bint Caş onunla bu konuda mücadele etmeye başladı ve helak olanlarla birlikte o da helak oldu.

Zührî dedi ki: “Bu topluluk hakkında bize ulaşan budur.”

Abdürrezzâk, İbn Ebî Yahyâ’dan, o da Abdullah b. Ebî Bekir’den, o da Amre’den Âişe’nin şöyle dediğini rivayet etmiştir:

“Allah, Âişe’nin suçsuzluğu hakkında ayet indirince Hz. Peygamber Âişe hakkında diyeceklerini diyen o topluluğa had uyguladı.”

Abdürrezzâk, Ma’mer’den, o da Zührî’den, Resulullah’ın o insanlara had uyguladığını rivayet etmiştir.

162 *Takva*, haramlardan uzak durmak şeklinde tanımlanırken; *vera* ise sadece haramlardan değil aynı zamanda şüpheli şeylerden de uzak durmak demektir. Bkz. Muhammed Hıdır b. Seyyid Abdullah b. Ahmed eş-Şankîti, *Keşerü-l-Meâni’d-Derârî fî Keşfi Hebyâ Sahîhi’l-Buhârî*, Müessesetü’r-Risâle, I-XV, Beyrut 1995, VIII, 480. (çev.)

ASHÂB-I UHDÛD HADİSİ

[123]

Abdürrezzâk, Ma'mer'den, o da Sâbit el-Bennânî'den, o da Abdurrahmân b. Ebî Leylâ'dan Suheyb'in şöyle dediğini rivayet etmiştir:

“Resulullah ikindi namazını kıldığında fısıldardı¹⁶³ - الهمس -: bazılarına göre, Hz. Peygamber, bir şeyler konuşur gibi dudaklarını hareket ettirirdi.- Ona denildi ki: “Ey Allah'ın Elçisi! İkinci namazını kılarken fısıldıyordun.” O da “Peygamberlerden biri ümmetiyle övündü ve ‘Bunlara kim karşı durabilir?’ dedi. Allah ona şöyle vahyetti: “Onları, onlardan intikam almam ya da üzerlerine düşmanlarını musallat kılmam konusunda tercih için muhayyer bırak.” Onlar da intikamı seçtiler ve Allah onların üzerine ölümü musallat kıldı. Bir günde onlardan yetmiş bin kişi öldü.

Ravi dedi ki: Bu hadisi naklettiğinde bir diğer hadisi de söylerdi: Ravi dedi ki: Krallardan biri vardı. Bu kralın, onun için gaybdan haber veren bir kâhini vardı. Bu kâhin: “Bana zeki bir çocuk bulun da -veya ravi dedi: ‘kıvrak zekâlî’- ona bu ilmimi öğreteyim. Ben, ölmemden ve içinizde bu ilmi bilen kimse bulunmadığı için sizin bu ilimden mahrum kalmanızdan korkuyorum,” dedi. Ravi dedi ki: Kâhin için, vafettiği üzere bir çocuk bakındılar ve ona, kâhine gelmesini ve sık sık ziyaret etmesini emrettiler.

Ravi dedi ki: Çocuğun yolu üzerindeki bir manastırda, bir rahip vardı. -Ma'mer dedi ki: Manastırlarda yaşayanların o gün Müslüman olduklarını zannediyorum.- Ravi dedi ki: Çocuk, rahibe her uğradığında ona sorular sormaya başladı. Bu durum rahip çocuğa şunu haber verinceye kadar devam etti: “Ben Allah'a kullukta bulunuyorum.” Çocuk, rahibin yanında kalıp kâhine gitme hususunda geç kalmaya başladı.

Ravi dedi ki: Kâhin, çocuğun ailesine bir elçi gönderdi [124] ve “Neredeyse bana gelmez oldu,” dedi. Çocuk, rahibe bunu haber verdi. Rahip ona: “Kâhin, ‘Neredeydin?’ dediğinde ‘Ai-

163 Asıl metinde “همس” ifadesi geçmektedir. (çev.)

lemin yanındaydım,' de. Ailen sana 'Neredeydin?' dediğinde 'Kâhinin yanındaydım,' de," dedi.

Ravi dedi ki: Çocuk bu durum üzere devam ederken bir gün bir hayvanın –bazıları bu hayvanın aslan olduğunu söylemişlerdir– alıkoyduğu büyük bir insan topluluğuna uğradı. Çocuk bir taş aldı ve "Allah'ım! Rahibin dediği hak ise bu hayvanı öldürmeyi diliyorum. Kâhinin dediği hak ise bu hayvanı öldürememeyi senden istiyorum," dedi. Ravi dedi ki: Sonra taşı attı ve hayvanı öldürdü. İnsanlar: "Onu kim öldürdü?" dediler. İnsanlar, "Çocuk" dediler. İnsanlar ona doğru koşuştular ve "Bu çocuk, başkasının bilmediği bir bilgiyi bilmıştır," dediler.

Çocuğu bir kör işitmiş ve ona gelmişti. Çocuğa: "Eğer gözümü (görme yeteneğimi) bana geri getirebilirsen sen şöyle şöylesin." dedi. Çocuk ona: "Ben senden bunu istemiyorum. Ancak sana görme yeteneğini geri getirebilirsem, gözünü sana geri verene iman eder misin?" dedi. Adam "Evet," dedi. Ravi dedi ki: Çocuk, Allah'a dua etti, Allah da adama gözünü geri verdi. Ravi dedi ki: Bunun üzerine kör adam iman etti.

Bu mesele krala ulaştı. Onlara (çocuk, rahip ve kör adam) elçi gönderdi ve onlar getirtildiler. Kral: "Sizden her birinizi, diğer arkadaşınızı öldürmediğim bir şekilde öldüreceğim," dedi. Ravi dedi ki: Kral; rahip ve kör olan adamı getirtti. Onlardan birinin başının ortasına testere kondu ve o kişi böylece öldürüldü. Diğeri de başka bir şekilde öldürüldü. Sonra kral, çocuğun getirilmesini emretti ve şöyle dedi: "Onu falan dağa çıkarın ve baş aşağı dağdan atın." Çocuğu götürmek istedikleri dağa çıkardıklarında kralın adamları dağdan düşmeye başladılar ve çocuktan başka kimse kalmayınca kadar hepsi dağdan yuvarlanıp aşağı düştü. Çocuk geri döndü. Kral, çocuk hakkında emretti ve "Onu denize götürün ve oraya atın," dedi. Çocuk denize götürüldü. Ancak Allah, çocukla beraber gelenleri suda boğdu ve onu kurtardı. Çocuk dedi ki: "Sen, beni çarmıha gerip bana ok atın, ok atarken de 'Çocuğun rabbinin adıyla' ya da 'Çocuğun rabbi olan Allah'ın adıyla' demedikçe beni öldüremeyeceksin." Bunun üzerine emredildi ve çocuk çarmıha gerildi. Sonra kral: "Çocuğun rabbi olan Allah'ın adıyla," dedi ve oku attı. Ravi dedi ki: Çocuk elini şakağına kadar

kaldırdı ve sonra öldü. Bunun üzerine insanlar dediler ki: “Bu [125] çocuk hiç kimsenin bilmediği bir bilgiyi biliyor. Biz bu çocuğun rabbine iman ediyoruz.” Ravi dedi ki: Krala şöyle denildi: “Sen, üç kişinin sana muhalif olmasından mı korktun, şimdi tüm dünya sana muhalif oldu.” Ravi dedi ki: Kral çukurlar kazdırdı, sonra da içine odun ve ateş doldurdu, ardından da insanları topladı ve şöyle dedi: “Her kim eski dinine dönerse onu serbest bırakacağız, her kim de dönmezse onu ateşe atacacağız.” Ardından onları bu çukurlara atmaya başladılar. Ravi dedi ki: Bu olay, “(Müminleri yakmak için) hendek kazıp (içinde) alevli ateş yakanlar lanetlenmiştir,” ifadelerinden “mutlak güç sahibi ve övülmeye layık”¹⁶⁴ ifadesine kadar olan Allah’ın sözleridir. Ravi dedi ki: Çocuğa gelince, o defnedildi. Ravi dedi ki: Ömer b. Hattâb –Allah rahmet eylesin– zamanında çocuğun çıkarıldığı ve parmağının, çocuğun (ölürken) bıraktığı gibi hâlâ şakağında olduğu söylenir.

Abdürrezzâk, “Uhdûd, Necrân’dadır,” demiştir.

[126] **ASHÂB-I KEHF HADİSİ**

Abdürrezzâk, Ma'mer'in şöyle dediğini rivayet etmiştir: İsmâil b. Şerûs, Vehb b. Münebbih'in şöyle dediğini bana haber verdi:

İsâ b. Meryem'in havarilerinden biri Ashâb-ı Kefh'in şehrine geldi. Şehre girmek istedi, ancak ona "Şehrin kapısının üzerinde bir put var, ona secde etmeyen kimse şehir kapısından içeri giremez," dendi. Havari, bu yüzden şehre girmek istemedi. Havari, şehre yakın bir hamama geldi. Orada çalışıyordu. Kendisini hamam sahibine işçi olarak kiralamıştı. Hamamın sahibi hamamında bereket ve nezaket gördü ve işi havariye emanet etti. Havariye önem veriyordu. Şehirden bir grup genç ondan hoşlandılar. Havari onlara yer, gök ve ahirete dair haberler veriyordu. Bu durum, gençler ona iman edip onu tasdik edinceye kadar devam etti. Güzel tavır konusunda gençler de onun gibiydiler. Havari, hamam sahibine, "Gece bana aittir, namaz vakti geldiğinde ben ve namazım arasına girme," diyerek şart koşmuştu.

Bir gün, kralın oğlu bir kadınla beraber hamama girmek üzere geldi. Havari onu ayıpladı ve "Sen kralın oğlusun, şöyle şöyle bir kadınla içeri giriyorsun," dedi. Bunun üzerine kralın oğlu utandı ve gitti. Başka bir sefer tekrar hamama döndü. –Havari, ona benzer şeyler söyledi.– Bunun üzerine kralın oğlu ona sövdü, onu azarladı ve onu dikkate almaksızın içeri girdi. Yanında getirdiği kadın da onunla beraber içeri girdi. Hamamda gecelediler ve orada öldüler. Kral oraya getirildi ve ona: "Oğlunu, hamamın sahibi öldürdü," denildi. Hamamın sahibi arandı ama bulunamadı. Hamamın sahibi kaçtı. Kral dedi ki: "Kim onunla arkadaştı?" Gençleri gösterdiler. Gençler de şehirden çıktılar ve kendisine ait tarlasında (bulunan) bir arkadaşlarına uğradılar. O da onlarla aynı durumdaydı. Arandıklarını ona söylediler. O da onlarla beraber çıktı, beraberlerinde bir köpek de vardı. Gece, onları mağaraya sığınmaya zorlayınca kadar yürüdüler, mağaraya girdiler ve şöyle dediler: "Bu gece burada uyuyalım. Sonra, inşallah sabah olunca

[127]

uyanır ve ardından (ne yapacağımız konusunda) görüşlerinizi söylersiniz.” Ravi dedi ki: Kulaklarına mühür vuruldu. Kral, arkadaşlarıyla beraber onları aramak üzere çıktı ve onları buldular. (Saklandıkları) mağaraya girdiler. Onlardan her biri mağaraya girmek istediğinde korkutuldu ve onlardan hiçbiri girmeye güç yetiremedi. Biri, krala şöyle dedi: “Sen, ‘Onları ele geçirirsem öldüreceğim,’ demedin mi?” Kral “Evet,” dedi. Adam dedi ki: “Öyleyse mağaraya, onların üzerine bir kapı yap ve onları aç ve susuz ölüme terk et.” Kral da öyle yaptı ve ardından mağaradakiler bir süre orada kaldılar.

Daha sonra bir koyun çobanı, mağaranın yanında yağmura yakalandı. O da “Keşke şu mağara kapısını açsam da yağmurdan korumak için koyunlarımı oraya koysam,” dedi ve koyunları için kapıyı açıncaya kadar çaba sarf etti. Ardından koyunlarını mağaraya yerleştirdi. Mağaradakiler sabah uyanınca Allah, onların ruhlarını bir sonraki gün¹⁶⁵ cesetlerine geri çevirdi. Onlar içlerinden birini kendilerine yemek almak üzere gümüş parayla gönderdiler. Şehirlerinin kapısına gelince, her kime gümüş paralarından bir şey gösterse o parayı tanımıyordu. Bir adama gelip şöyle dedi: “Bu dirhemler karşılığında bana yiyecek sat.” Adam: “Bu dirhemleri nereden getirdin?” dedi. O da: “Dün, ben ve arkadaşlarım bu şehirden çıktık. Gece, bizi bir mağaraya sığınmaya zorladı. Sonra sabah uyandık ve beni buraya gönderdiler,” dedi. Adam: “Bu dirhemler falan kral dönemine aittir. Bu dirhemler nasıl sana ait olabilir?” dedi.

Adam onu kralın huzuruna çıkardı. Kral, salih biriydi, şöyle dedi: “Bu gümüş paraları nereden getirdin?” O da dedi ki: “Dün, ben ve arkadaşlarım bu şehirden çıktık. Gece olup falan mağaraya ulaşıncaya kadar yürüdük. Sonra arkadaşlarım bana onlar için yiyecek almamı söylediler.” Kral: “Arkadaşların nerede?” dedi. O da “Mağarada,” dedi. Kral, adamla beraber çıkıp mağaranın kapısına kadar geldi. O, “Bana izin verin sizden önce arkadaşlarımın yanına varayım,” dedi. Arkadaşları onu görüp o da onlara yaklaşıncaya o ve arkadaşları uykuya daldılar.

165 Kur'an'ın ifadesiyle, mağaradakiler uyanınca çok az bir süre kaldıklarını söylemişlerdir (bkz. Kehf, 18/19). Buna işaretten öyle denmiş olabilir. (çev.)

Kral ve beraberindekiler onların yanına girmek istediler, ancak onlardan her kim içeri girerse korkutuldu. Onların yanına girmeye güç yetiremediler. Bunun üzerine onların yanına bir kilise bina ettiler ve onu, içinde namaz kıldıkları bir mescit edindiler.

BEYTÜLMAKDİS'İN BİNA EDİLMESİ

[128]

Abdürrezzâk, Ma'mer'den, o da Katâde'nin "(Süleyman'ın) tahtının üstüne bir ceset bıraktık. Sonra tövbe edip bize yöneldi,"¹⁶⁶ ayeti hakkında şöyle dediğini rivayet etti: Allah, Süleyman'a hükümranlığını geri verinceye kadar Süleyman'ın tahtının üzerinde kırk gün boyunca bir şeytan vardı. Ma'mer dedi ki: Şeytan, Süleyman'ın eşlerine musallat olamadı.

Ma'mer dedi ki: Katâde şöyle dedi:

Süleyman, şeytanlara "Ben, içinde ne bir testere ne de kazma sesi duymayacağım bir mescit –Beytülmakdis'i kastediyor– bina etmekle emrolundum." Şeytanlar dedi ki: "Denizde bir şeytan vardır, eğer onu ele geçirebilirsen sana bu konuda bilgi vermesi umulur." Bu şeytan her yedi günde bir pınara gelir ve oradan su içerdi. Şeytanlar bu pınara gittiler ve suyunu kuruttular, sonra da onu şarapla doldurdular. Şeytan geldi: "Sen güzel kokulusun, fakat sen yumuşak huylu olanı sefih yaparsın, sefih olanın da sefihliğini artırırsın," dedi ve içmeden gitti. Susadı ve geri döndü. Benzer şeyler söyledi. Bu durum üç kez tekrar etti. Ardından yudumlayıp içti ve sarhoş oldu. Şeytanlar onu alıp Süleyman'a getirdiler. Süleyman ona mührünü gösterdi. Ona mührünü gösterince –Süleyman'ın hükümranlığı mühründeydi– Süleyman ona şöyle dedi: "Ben içinde testere ve kazma sesi duymayacağım bir mescit bina etmekle emrolundum." Şeytan bir cam yapılmasını emretti ve yapıldı. Sonra Hüdhüd'ün yumurtasının üzerine konuldu. Hüdhüd, yumurtasının üzerine yatmak için geldi; ancak buna güç yetiremedi ve gitti. Şeytan, "Hüdhüd'ün getireceği şeye bakın ve getirince onu alın," dedi. Hüdhüd, elmas getirdi, onu camın üzerine koydu ve camı yardı. Bunun üzerine elması aldılar. Böylece elmasla, taşları istedikleri şekilde kesmeye başladılar. Ta ki Beytülmakdis bina edilinceye kadar onu kullandılar.

Ravi dedi ki: Süleyman, bir gün çıkıp hamama gitti. Bazı [129] günahlar nedeniyle eşlerinin bir kısmından ayrı düşmüştü.

Hamama girdi, yanında o şeytan da vardı. Süleyman hama- ma girince, şeytan onun mührünü aldı, denize attı ve kürsü- sünün –tahtının– üzerine de Süleyman’a benzeyen bir ceset attı. Süleyman sudan çıktı, mülkü elinden gitmişti. Şeytan, Süleyman’ın tahtı üzerinde kırk gün kaldı. Arkadaşları ondan hoşlanmadılar ve şöyle dediler: “Süleyman, namazı küçüm- semesinden dolayı imtihana tâbi tutulmuştur.” Zira, (Süley- man’ın yerine geçen) şeytan, namazı ve dinin emirlerinden olan şeyleri küçümsüyordu. Süleyman’ın arkadaşlarından, sertlik ve güç bakımından Ömer b. Hattâb’a benzeyen biri o şeytanın yanındaydı. O dedi ki: “Ben sizin için ona bu durumu soracağım.” Ona geldi ve “Ey Allah’ın Elçisi! Bizden biri, soğuk bir gecede eşiyle münasebete girer, ardından güneş doğun- caya kadar uyur ve gusül almayıp namaz da kılmazsa onun hakkında ne dersin? Bu meselede, o kişi hakkında bir sakınca görüyor musun?” Şeytan dedi ki: “Onun için sakınca yoktur.” Bunun üzerine adam arkadaşlarının yanına döndü ve: “Mu- hakkak ki Süleyman’ın aklı başından gitmiştir,” dedi.

Ravi dedi ki: Süleyman yeryüzünde dolaşırken bir kadına sığındı. Kadın onun için balık hazırladı –veya ravi dedi ki: Ona balık getirdi–. Kadın, balığın karnını yarı. Süleyman balığın karnında yüzüğünü gördü, onu çıkarıp aldı ve taktı. Bunun üzerine karşılaştığı kuş, başka şeyler veya hayvanlar ona sec- de etti. Böylece Allah ona hükümranlığını geri verdi. Bu esna- da Süleyman: “*Ey Rabbim! Beni bağışla. Bana, benden sonra kimseye layık olmayacak bir mülk (hükümranlılık) bahşet!*”¹⁶⁷ dedi. Katâde dedi ki: Süleyman bu duayla diyor ki: “Bir daha onu (yüzüğü/mülkü benden) alma.” Ma’mer, Kelbî’nin şöyle dediğini söyledi: “İşte o zaman, şeytanlar ve kuşlar, hep berab- er, Süleyman’ın emrine musahhar kılındı.”

RESULULLAH'IN HASTALIĞININ BAŞLAMASI

[130]

Abdürrezzâk, Ma'mer'den, Zührî'nin şöyle dediğini rivayet etmiştir: Ebû Bekir b. Abdirrahmân b. el-Hâris b. Hişâm, Esmâ bint Umeys'in şöyle dediğini bana haber verdi:

Resulullah ilk olarak Meymûne'nin evinde hastalandı. Hastalığı şiddetlendi ve bayıldı. Hz. Peygamber'in eşleri, ona, izinsiz olarak ilaç içirme konusunda istişarede bulundular ve ilaç içirdiler. Hz. Peygamber ayılınca "–Habeşistan'a doğru işaret ederek– Bu, oradan gelen kadınların yaptığı bir iştir," dedi. Zira, aralarında Esmâ bint Umeys de vardı. Oradakiler dediler ki: "Ey Allah'ın Resulü! Biz senin zatülcenp¹⁶⁸ olmandan endişe ediyorduk." Hz. Peygamber dedi ki: "Bu bir hastalıktır. Allah beni bununla cezalandıracak değildir." Daha sonra, Resulullah'ın amcası –Abbâs'ı kastediyor–¹⁶⁹ hariç evde bulunan herkese (Hz. Peygamber'in emriyle bu ilaçtan) içirildi. Ravi dedi ki: "Meymûne, oruçlu olmasına rağmen, Resulullah'ın kararlılığından dolayı o gün ona da bu ilaçtan içirildi."

Zührî dedi ki: Ubeydullah b. Abdillâh b. Utbe, Âişe'nin kendisine şöyle diyerek haber verdiğini bana bildirdi:

"Resulullah ilk defa Meymûne'nin evinde hastalandı ve benim evimde bakımının yapılması için hanımlarından izin istedi, onlar da kendisine izin verdiler."

Âişe dedi ki: Hz. Peygamber, bir eli Fadl b. Abbâs'ın üzerinde diğer eli de başka birinin üzerinde olarak evden çıktı. Hastalığın verdiği bitkinlikten, ayaklarını sürüklüyordu. Ubeydullah dedi ki: Bunu İbn Abbâs'a anlattım, o da bana "Âişe'nin, ismini söylemediği adamın kim olduğunu biliyor musun? O, Ali b. Ebû Tâlib'dir. Fakat Âişe, ondan hoşnut değildi," dedi.

168 *Zatülcenp*: Akciğerleri saran zarın iltihaplanması sonucu görülen bir hastalıktır. Tıp dilinde plörezi denir. Nedeni, zatürre, verem veya akciğer apsesinden yayılan iltihaptır. Bkz. <http://hastalik.terimleri.com/zatulcenp.html> (Erişim tarihi: 29.12.2015). (çev.)

169 Hz. Abbâs'a ilaç içirilmemesinin iki nedeni olabilir: 1) Hz. Peygamber'e ilaç içirilirken orada bulunmaması, 2) Hz. Peygamber'in, ona saygısından dolayı böyle bir şey yapmaması. Bkz. Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. Selâme Tahâvî, *Şerhu Müşkili'l-Âsâr*, Müessesetu'r-Risale, I-XVI, Mısır 1994, V, 195. (çev.)

Zührî dedi ki: Urve, başkasından, o da Âişe'den bana haber verdi.

- [131] Âişe dedi ki: "Resulullah, ölümüne sebep olan hastalığı esnasında şöyle dedi: "Üzerime, bağı çözülmemiş yedi kırbadan su dökün. Belki rahatlarım da insanlara öğüt/vasiyette bulunurum." Âişe dedi ki: Hz. Peygamber'i, Hafsa'nın bakırdan leğenine oturttuk ve "Yaptınız (tamam/yeter)" diye işaret edinceye kadar üzerine su döktük. Sonra da dışarı çıktı.

Zührî dedi ki: Abdurrahmân b. Ka'b b. Mâlik -babası (Tebük Savaşı'na katılmadıkları için) tövbesi kabul edilenlerden biri idi- Hz. Peygamber'in ashabından birinden bana şöyle haber verdi: Hz. Peygamber o gün hutbe irat etmek üzere ayağa kalktı, Allah'a hamd ve senada bulundu, Uhud Günü şehit edilenler için istiğfarda bulundu ve ardından şöyle dedi: "Ey Muhacir topluluğu! Siz, gün geçtikçe artıyorsunuz, ensar ise artmıyor. Ensar, kendisine sığındığım sır kutumdur. Onların iyilerine karşı ikramda bulunun, kötülerini de affedin."

Zührî dedi ki: Ben, bir adamı, Hz. Peygamber'in şöyle dediğini zikrederken işittim: "Rabbi, bir kulunu dünya ve ahiret arasında bir tercih yapma konusunda muhayyer bıraktı ve o kul da rabbinin yanındakini seçti." Ebû Bekir, Hz. Peygamber'in, kendisini kastettiğini anladı ve ağladı. Hz. Peygamber ona "Sakin ol!" dedi ve ardından da şöyle dedi: "Ebû Bekir'in -Allah ona rahmet etsin- kapısı hariç, mescide açılan şu çarşı kapılarını kapatın. Muhakkak ki ben, nezdimde sahabeden, Ebû Bekir'den daha üstün birini bilmiyorum."

Zührî dedi ki: Ubeydullah b. Abdillah b. Utbe; Âişe ve İbn Abbâs'ın ona şöyle haber verdiklerini bana bildirdi:

Ona ölüm meleği¹⁷⁰ inince Hz. Peygamber, kendisine ait bir örtüsünü yüzüne örtüyor, kederlenince de onu yüzünden kaldırıyor ve şöyle diyordu: "Allah'ın laneti, Yahudi ve Hristiyanların üzerine olsun. Peygamberlerinin kabirlerini mescitler (namazgâh) edindiler." Ravi dedi ki: Âişe şöyle diyordu: "Hz. Peygamber bu sözleriyle, onların yaptıklarının benzerlerinin yapılmasından sakındırıyordu."

Ma'mer dedi ki: Zührî şöyle dedi:

Hz. Peygamber, Abdullah b. Zem'a'ya: "İnsanlara emret namaz kılsınlar," dedi. Abdullah b. Zem'a da çıktı ve Ömer b. Hat-tâb ile karşılaştı ve ona: "İnsanlara namaz kıldır," dedi. Ömer insanlara namaz kıldırıldı. Namaz kıldırırken sesini yükseltti -Ömer, sesi gür biriydi-. Resulullah sesi işitti ve "Bu, Ömer'in [132] sesi değil mi?" dedi. "Evet, ey Allah'ın Resülü!" dediler. Bunun üzerine Hz. Peygamber: "Allah ve müminler bunu kabul etmez. Ebû Bekir'e söyleyin insanlara namaz kıldırırsın," dedi. Ömer, Abdullah b. Zem'a'ya: "Ne kötü bir iş yaptın! Resulullah'ın bana söylemeni sana emrettiğini sanıyordum," Abdullah dedi ki: "Hayır, vallahi, Hz. Peygamber bana birinin ismini vererek söylememi emretmedi."

Zührî dedi ki: Hamza b. Abdillah, kendisine Abdullah b. Ömer'in, Âişe'nin şöyle dediğini bana haber verdi:

Resulullah'ın hastalığı ağırlaşınca "Ebû Bekir'e emredin insanlara namaz kıldırırsın," dedi. Âişe dedi ki: "Ey Allah'ın Resülü, Ebû Bekir duygusal (yufka yürekli) bir adamdır. Kur'an okuduğunda göz yaşlarına hâkim olamaz. Keşke Ebû Bekir'den başka birine emretsen," dedim. Âişe dedi ki: "Vallahi, bende Resulullah'ın makamına geçecek ilk kişiyle insanların kötümserliğe kapılmasından başka bir endişe yoktu." Âişe dedi ki: "Hz. Peygamber'e (Ebû Bekir'i değiştirmesi için) iki veya üç defa başvurduğum." Bunun üzerine: "Ebû Bekir insanlara namaz kıldırırsın, sizler¹⁷¹ Yusuf'un dönemindeki kadınlar gibisiniz,"¹⁷² dedi.

Zührî dedi ki: Enes b. Mâlik bana şöyle diyerek haber verdi:

Pazartesi günü olunca Resulullah odasının perdesini açtı ve Ebû Bekir'i insanlara namaz kıldırırken gördü. Enes dedi ki: Hz. Peygamber'in yüzüne baktım, yüzü mushaf yaprağı¹⁷³ gibiydi ve gülümsüyordu. Enes dedi ki: Resulullah'ı görmenin sevinciyle neredeyse namazdan çıkacaktık. Bir anda, Ebû Be-

171 Hz. Peygamber, hanımlarını kastediyor. (çev.)

172 "Hz. Yusuf'u ısrarla isteyen ve ona meyiletme konusunda birbirlerini destekleyen kadınlar" demektir (Bkz. Nevevî, *Şerhu Müslim*, IV, 140). Hz. Peygamber'e Hz. Ebû Bekir'i değiştirmesi için ısrarla müracaat etmelerinden dolayı böyle denmiştir. (çev.)

173 Bu ifadeyle yüzün güzelliği ve parlaklığı kastedilir. (çev.)

kir geri dönmek¹⁷⁴ isteyince Hz. Peygamber ona “bulunduğu yerde kalmasını” işaret etti, ardından da perdeyi indirdi. İşte, Hz. Peygamber o gün vefat etti.

(Hz. Peygamber’in vefat haberi üzerine) Hz. Ömer ayağa kalktı ve: “Resulullah ölmemiştir. Fakat rabbi, Musa’ya elçi göndererek onu kavminden kırk gün ayrı bıraktığı gibi Hz. Peygamber’e de elçi göndermiştir. Vallahi, ben Resulullah’ın ‘Muhakkak ki Resulullah ölmüştür,’ iddiasında bulunan –veya ravi ‘diyen’ dedi– münafıkların ellerini ve dillerini kesinceye kadar yaşayacağını umuyorum,” dedi.

[133] Ma’mer dedi ki: Eyyûb, İkrime’nin şöyle dediğini bana haber verdi: Abbâs b. Abdülmuttalib dedi ki:

“Vallahi, ben Resulullah’ın aramızda ne kadar kalacağını anlarım.” Dedim ki: “Ey Allah’ın Resulü! Keşke seni tozdan koruması için üzerine oturacak ve davalıları senden uzak tutacak bir şey (kürsü, taht vb.) edinsen.” Bunun üzerine Hz. Peygamber dedi ki: “Ridamdan beni çekiştirmelerine, ökçelerime basmalarına ve tozlarının beni bürümesine Allah beni onlardan kurtarınca kadar onlara müsaade edeceğim.” Hz. Peygamber’in aramızda kalacağı sürenin kısa olacağını anladım.

Ravi dedi ki: Resulullah vefat edince Ömer ayağa kalktı ve şöyle dedi: Muhakkak ki Resulullah ölmemiştir. Fakat Musa’nın kendinden geçmesi gibi bayılmıştır. Vallahi, ben Resulullah’ın “Muhakkak ki Resulullah ölmüştür,” diyen münafıkların ellerini ve dillerini kesinceye kadar yaşayacağını umuyorum,” dedi. Abbâs b. Abdülmuttalib ayağa kalktı ve: “Ey İnsanlar! Sizden hiçbirinizin yanında Hz. Peygamber’in bir ahdi veya akdi var mıdır?” dedi. İnsanlar: “Allah’a and olsun ki hayır,” dediler. Abbâs dedi ki: “Resulullah, helali yerleştirip, ardından savaşmış, savaşı devam ettirip, ardından barış yapıp kadınlarla evlendi, onları boşadığı da oldu. Sizi apaçık ve dosdoğru bir yol ve delil üzere bıraktı. Ey Hattâb’ın oğlu! Senin dediğin hak olsaydı, bahsettiğin şey, Hz. Peygamber’in üzerindeki kabir toprağını kaldırıp onu karşımıza çıkarması konusunda Allah’ı âciz bırakacak (bir şey) değildir. Söylediğin

hak değilse biz ve arkadaşımızın arasına girmeyi bırak. Çünkü ölen insanların cesetlerinin değişmesi gibi, o da değişir.”¹⁷⁵

Zührî dedi ki: Ka'b b. Mâlik'in oğlu İbn Abbâs'tan şöyle dediğini bana haber verdi:

Hastalığı esnasında Abbâs ve Ali, Resulullah'ın huzurundan dışarı çıktılar. Adamın biri onlarla karşılaştı ve “Ey Hasan'ın babası! Resulullah nasıl sabahladı?” dedi. Ali de: “Resulullah iyileşmiş olarak sabahladı,” dedi. Abbâs, Ali b. Ebû Tâlib'e: “Sen üç gün sonra âsânın kölesi¹⁷⁶ olacaksın,” dedi. Sonra Ali ile baş başa kaldılar ve Abbâs şöyle dedi: “Hz. Peygamber'in hastalığı bana [134] vefat edeceği izlenimi veriyor. Muhakkak ki ben, ölüm anını Abdülmuttaliboğullarının yüzlerinden anlarım. Ben, Resulullah'ın bu hastalığından doğrulamayacağından endişe ediyorum. Bizi ona götür de ona soralım. Bu emîr (iş, hilafet veya imamet) bize ait ise bunu öğrenmiş oluruz; bize ait değilse bize daha hayırlı bir şeyi tavsiye etmesini ondan isteriz.” Ali ona dedi ki: “Biz ona gittiğimizde ve o da bize onu (hilafeti) vermediğinde insanların onu bize vereceğini mi zannediyorsun? Vallahi, ben ondan o işi asla istemem.”

Zührî dedi ki: Âişe dedi ki:

Resulullah, hastalığı ağırlaşınca üç defa “En yüce dosta,” dedi ve vefat etti.

Ma'mer dedi ki: Katâde'yi şöyle derken işittim:

Resulullah'ın son söylediği şey: “Kadınlarınız ve elinizin altındaki (cariyeler) konusunda Allah'tan korkunuz,” idi.

Abdürrezzâk, Ma'mer'den, o da Zührî'den şöyle dediğini rivayet etmiştir: Ebû Seleme b. Abdirrahmân bana şöyle diyerek haber verdi: İbn Abbâs anlatıyordu:

Ömer insanlara konuşurken Ebû Bekir es-Sıddîk mescide girdi ve Resulullah'ın içinde vefat ettiği eve geçti. Hz. Peygamber, Âişe'nin evindeydi. Ebû Bekir, Hz. Peygamber'in üzerine

175 Hz. Abbâs bu sözyle Hz. Peygamber'in bir an evvel defnedilmesini engelleyen Hz. Ömer'e, Hz. Peygamber'in mübarek bedenlerinin deforme olabileceğine işaret etmiştir. Bkz. İbnü'l-Esîr, *en-Nihâye*, I, 49-50. (çev.)

176 Bu ifadeyle “başkasına tâbi olmak” kastedilmiştir. Yani Hz. Peygamber üç gün sonra vefat ederse sen insanlar arasında hürmeti olmayan ve kendisine emredilen biri olacaksın (bkz. Aynî, *Umdetü'l-Kârî*, XVIII, 69). (çev.)

örtülü yemânî, çizgili ve işlemeli bürdeyi onun yüzünden kaldırıp Hz. Peygamber'in yüzüne baktı, sonra üzerine kapandı ve onu öptü. Ardından da şöyle dedi: "Vallahi, Allah senin üzerine iki ölümü birleştirmez. Sen, kendisinden sonra bir daha asla öldürülmeyeceğin ölümü tattın."

Sonra Ebû Bekir mescide gitti, Ömer insanlara konuşuyordu. Ebû Bekir ona: "Otur ey Ömer!" dedi. Ömer oturmak istemedi. Ebû Bekir, Ömer'e iki veya üç kez daha söyledi, fakat Ömer oturmak istemedi. Bunun üzerine Ebû Bekir ayağa kalktı ve şehadet getirdi. İnsanlar, Ömer'i bırakıp Ebû Bekir'e yöneldiler. Ebû Bekir şehadet getirmeyi bitirince şöyle dedi: "Her kim Muhammed'e tapıyorsa muhakkak ki Muhammed [135] ölmüştür ve sizden her kim Allah'a tapıyorsa Allah hayyır, ölmez." Ardından şu ayeti okudu: "*Muhammed, ancak bir peygamberdir. Ondan önce de peygamberler gelip geçmiştir.*"¹⁷⁷ Ebû Bekir -Allah ona merhamet etsin- ayeti okuyunca insanlar Resulullah'ın vefat ettiğini kesin olarak anladılar ve bu ayeti Ebû Bekir'den öğrendiler. Hatta insanlardan biri: "Ebû Bekir okuyuncaya kadar insanlar bu ayetin indirilmiş olduğunu bilmiyordular," demiştir.

Zührî dedi ki: Saîd b. el-Müseyyeb bana haber verdi ve dedi ki:

Ömer şöyle dedi: "Ben ayaktaydım, vallahi, Ebû Bekir'in ayeti okuduğunu (işitince) yere düştüm ve Resulullah'ın öldüğünü anladım."

Abdürrezzâk bize haber verdi ve dedi ki: Ma'mer, Zührî'den bize haber verdi. Zührî dedi ki:

Enes b. Mâlik'in, Ömer'in -Allah ona rahmet etsin-, Hz. Peygamber'in minberine oturarak irat ettiği son hutbesini işittiğini bana haber verdi. Bu, Resulullah'ın vefatından sonraki gündü. Enes dedi ki: Ömer, kelime-i şehadet getirdi. Ebû Bekir o sırada susmuş, konuşmuyordu. Sonra Ömer dedi ki: "Ben bir söz söylemişim, ancak o söz benim söylediğim gibi değilmiş. Vallahi ben söylediğim sözü Yüce Allah'ın kitabında bulamadım. Resulullah'ın bana haber verdiği bilgide bulamadım. Fakat ben, Resulullah'ın, bizim arkamızdan gelinceye -Hz. Ömer, bununla Hz.

Peygamber'in onlardan en son vefat eden olacağını kastediyor-kadar yaşamasını umuyordum. Muhammed öldüyse, Allah aranızda, kendisiyle hidayete ereceğiniz bir nur var etmiştir. Bu da Allah'ın kitabıdır, ona sımsıkı sarılın. Allah'ın, onunla Muhammed'i doğru yola erdirdiği şeyle hidayet bulursunuz. Sonra, muhakkak ki Ebû Bekir -Allah ona rahmet etsin- Resulullah'ın arkadaşı ve ikinin ikincisidir.¹⁷⁸ O, işleriniz hususunda insanların en üstünüdür. Kalkınız ve ona biat ediniz." İnsanlardan bir grup, bu olaydan önce Benî Sâide gölgeliğinde Ebû Bekir'e biat etmişti. Fakat genel biat minberin üzerindeyken olmuştu.

Zührî dedi ki: Enes bana şöyle haber verdi: Ben Ömer'i gördüm, Ebû Bekir'i minbere çıkması için zorluyordu.

Abdürrezzâk, Ma'mer'den, o da Zührî'den, o da Ubeydullah b. Abdillâh [136] b. Utbe'den, o da İbn Abbâs'tan şöyle dediğini rivayet etmiştir:

"Resulullah'a ölüm gelince, o esnada evde -Allah ondan razı olsun- Ömer b. Hattâb'ın da aralarında bulunduğu bazı kimseler vardı. Hz. Peygamber şöyle dedi: "Bana yazı malzemesi getirin de kendisinden sonra sapmayacağınız bir yazı yazayım." Ömer dedi ki: "Şüphesiz ki ağrısı Resulullah'ı galebe çalmıştır. Yanınızda Kur'an vardır, Kur'an bize yeter." Bunun üzerine ev halkı ihtilafa düştü ve tartışılar. Onlardan bazıları "Yazı malzemesini getirin de Resulullah sizin için kendisinden sonra sapmayacağınız bir şey yazsın," dedi. Bazıları da Ömer'in dediğini söyledi. Resulullah'ın yanında anlaşmazlık ve boş sözler artınca Resulullah: "Kalkınız!" dedi.

Ubeydullah dedi ki: İbn Abbâs şöyle diyordu: "En büyük felaket, Resulullah ile onlar için yazacağı bu yazının arasına engel olan ihtilaf ve gürültüleri idi."

[139] **BENÎ SÂİDE GÖLGELİĞİNDE¹⁷⁹ EBÛ BEKİR'E BİAT EDİLMESİ**

Abdürrezzâk, Ma'mer'den, o da Zührî'den, o da Ubeydullah b. Abdillâh b. Utbe'den, o da İbn Abbâs'tan şöyle dediğini rivayet etmiştir:

Ömer'in hilafeti döneminde Abdurrahmân b. Avf'a Kur'an öğretiyordum. Ömer'in yaptığı son hacda¹⁸⁰ biz Mina'dayken Abdurrahmân b. Avf akşam vakti evime geldi ve şöyle dedi: Sen bugün Müminlerin Emîri'ni görseydin, adamın biri ona geldi ve: "Ey Müminlerin Emîri! Ben falan kişiyi 'Müminlerin Emîri ölürse falana¹⁸¹ biat ederim,' derken duydum," dedi. Bunun üzerine Ömer dedi ki: "Akşam halka hitap edip müminlerin yönetimini gasp etmek isteyen bu gruba karşı onları uyaracağım."

İbn Abbâs dedi ki: "Ey Müminlerin Emîri! Hac mevsimi, farklı insan gruplarını¹⁸² bir araya getirir. Senin konuşacağın meclisin çoğunluğunu onlar teşkil edecektir. Bugün, onların arasındayken söyleyeceğin sözün uçup gitmesinden, onların anlamamasından ve sözlerinizi (zihinlerinde) doğru yere yerleştirememelerinden endişe ediyorum. Fakat, ey Müminlerin Emîri! Medine'ye varıncaya kadar söyleyeceklerini ertele. Çünkü Medine, sünnet ve hicret yurdudur, muhacir ve ensar ile baş başa kalırsın, tam olarak ne demek istediğini söylersin ve onlar da seni anlarlar ve sözünü doğru yere yerleştirirler."

İbn Abbâs dedi ki: Ömer şöyle dedi: "Beni dinle, vallahi, inşaallah Medine'de hutbe için ilk durduğum anda bu işi yerine getireceğim." İbn Abbâs dedi ki: Biz Medine'ye varıp cuma günü gelince, Abdurrahmân b. Avf'ın bana anlattığı şeyden

[140]

179 *Sakîfetu Benî Sâide*: Medine'de, insanların altında oturduğu gölgelik veya çardaktır. Medine'deki Hazrec kabilelerinden biri olan Benî Sâide'ye aittir (Yakût, III, 228-229). Mescid-i Nebevî'nin kuzeybatı köşesine bitişiktir (Şurrâb, s. 141). (çev.)

180 Hicretin 23. yılı.

181 Bazı rivayetlerde Talha b. Ubeydullah olarak geçer (bkz. Ahmed b. Amr b. Abdilhâlık b. Hallâd el-Bezzâr, *Müsnedü'l-Bezzâr (el-Bahrü'z-Zehhâr)*, Mektebetü'l-Ülûm, I-XVIII, Medine 2009, I, 409-410). (çev.)

182 Metinde "رِعَاعِ النَّاسِ وَغَوْغَاهُمْ" ifadesi geçmektedir. "(Tecrübesiz) gençler ve kötülüğe koşan ayaktakımı" anlamına gelmektedir (İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, XII, 147). (çev.)

ötürü, namazın ilk vaktinde mescide gitmek için acele ettim. Saîd b. Zeyd'i benden önce gelip minberin yanında oturmuş buldum. Onun yanına oturdum. Dizim onun dizine değiyordu. İbn Abbâs dedi ki: Güneş zeval vaktine girince Ömer, hutbe için karşımıza çıktı. İbn Abbâs dedi ki: Ömer'in gelmekte olduğunu görünce Saîd b. Zeyd'e: "Dikkat et, vallahi, Müminlerin Emîri bu minber üzerinde daha önce söylemediği bir şeyler söyleyecek," dedim. İbn Abbâs dedi ki: Saîd b. Zeyd öfkelendi ve: "Daha önce söylemediği ne söyleyecek ki?!" dedi.

İbn Abbâs dedi ki: Ömer minbere çıkınca müezzin ezanı okumaya başladı. Müezzin ezanı bitirince Ömer ayağa kalktı, Allah'a en layık olduğu şekliyle hamd ve senada bulundu ve ardından da şöyle dedi: "Muhakkak ki ben, söylemem takdir edilmiş bir sözü söylemek istiyorum. Bilmiyorum belki ecelim de yakındır.

Allah, Muhammed'i hak ile peygamber olarak gönderdi, onunla beraber kitap indirdi. Recm ayeti, Allah'ın ona indirdiği şeylerdendir. Resulullah –Allah'ın salat ve selamı onun üzerine olsun– (muhsan zinakârı) recmetmiştir ve biz de ondan sonra recmettik. Ben insanların üzerinden uzun bir zaman geçip birinin "Vallahi, Allah'ın kitabında recm yoktur," demesinden ve bunun üzerine dalalete düşmesinden ya da Allah'ın indirdiği bir farzı terk etmesinden endişe ediyorum. Dikkat edin, zina etmiş olana muhsan olması ve delil/şahit bulunması, gebe kalınması veya itiraf edilmesi¹⁸³ kaydıyla, recm haktır.

Sonra, biz "Babalarınızdan yüz çevirmeyin, çünkü o (böyle yapmanız, yani ondan başkasına nesebinizi intisap etmeniz) sizin için küfürdür/nankörlüktür," veya "Sizin küfrünüz/nankörlüğünüz babalarınızdan yüz çevirmenizdir," ayetini de okuyorduk. Ardından Resulullah şöyle buyurdu: "Hristiyanların, Meryem'in oğlunu –Allah'ın salatı onun üzerine olsun– aşırı övdükleri gibi siz de beni övmeyin, muhakkak ki ben Allah'ın kuluyum. Siz benim hakkımda 'Allah'ın kulu ve resulü,' deyin."

183 Aynı senedle gelen bir başka rivayette, "Zina eden kimse muhsan olduğunda (bununla beraber) delil/şahit bulunduğu veya gebe kalındığında ya da itiraf edildiğinde" ifadeleri geçmektedir (bkz. Ebû Bekir Abdürrezzâk b. Hemmâm b. Nâfi' es-San'ânî el-Himyerî, *el-Musannef*, el-Mektebü'l-İslâmî, I-XI, Beyrut 1403, VII, 315). (çev.)

Sonra, sizden falanın¹⁸⁴ “Müminlerin Emîri ölürse ben de falana¹⁸⁵ biat ederim,” dediği bana ulaştı. Birinin, “Ebû Bekir’e biat edilmesi planlanmamış¹⁸⁶ bir işti,” demesi (sizi) aldatma-
[141] sın. (Evet) Ebu Bekir’e biat işi öyleydi. Ancak, Allah (bu biat vesilesiyle olası fitnenin) şerrinden korumuştur. Aranızda Ebû Bekir gibi, kendisine boyunların koparcasına uzatılıp biat edileceği hiç kimse yoktur.¹⁸⁷ Resulullah vefat ettiğinde Ebû Bekir en hayırlılarımızdandı. Ali, Zübeyr ve onunla beraber olanlar Fâtîma’nın evindeyken Ebû Bekir’e biat etmekten geri kaldılar. Ensar da tamamıyla Benî Sâide gölgeliğinde (toplanarak) bize muhalif davrandı. Muhacirler ise Ebû Bekir’e –Allah ona rahmet etsin– biatta bir araya geldiler. Dedim ki: “Ey Ebû Bekir! Bizi ensar kardeşlerimizin yanına götür.” Onlara gitmek üzere çıktık. Yolda ensardan Bedir Savaşı’na katılmış iki salih adamla¹⁸⁸ karşılaştık. Dediler ki: “Ey Muhacir topluluğu! Nereye gidiyorsunuz?” “Şu ensar kardeşlerimize gidiyoruz,” dedik. Dediler ki: “Geri dönün ve siz kendi aranızda işinizin hükmünü verin.” Ömer dedi ki: “Siz devam edin, muhakkak ki biz onlara uğrayacağız.” Ensara vardık. Ensar, Benî Sâide gölgeliğinde toplanmıştı. Aralarında örtüye sarılı bir adam vardı. “Bu kimdir?” dedim. “Sa’d b. Ubâde” dediler. “Neyi var?” dedim. “O, hastadır,” dediler.

Ömer dedi ki: Ensarın hatibi¹⁸⁹ ayağa kalktı ve Allah’a, ona layık şekilde hamd ve senada bulundu ve ardından da şöyle dedi: “Biz ensarız, İslam’ın alayıyız/askerî birliğiyiz. Ey Kureyş topluluğu! Siz ise bizden daha küçük bir grupsunuz.

184 Bu kişinin Zübeyr olduğu söylenmiştir. Bkz. Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvûd el-Belâzürî, *Ensâbu'l-Eşrâf*, Dârü'l-Fikr, I-XIII, Beyrut 1996, I, 581. (çev.)

185 Bu kişinin Ali olduğu söylenmiştir. Bkz. Belâzürî, *Ensâb*, I, 581. (çev.)

186 Metinde “الفنة” kelimesi geçmektedir. O da “bir anda olan veya önceden planlama yapılmaksızın gerçekleşen iş” anlamındadır. Bkz. İbnü'l-Esîr, *en-Nihâye*, III, 467.

187 Bazı kaynaklarda “Sizden hiç kimseye, Hz. Ebû Bekir’e yapıldığı şekilde boyunlar koparcasına baş uzatılmaz,” ifadeleri geçmektedir (bkz. Ahmed b. Hanbel, I, 451-452; Buhârî, Hudûd, 31). (çev.)

188 Bunların “Uveyym b. Sâide ve Ma’n b. Adî” olduğu belirtilmiştir (bkz. Buhârî, Meğâzî, 12). (çev.)

189 Bu kişinin Sâbit b. Kays b. Şemmâs olabileceği söylenmiştir. Zira, Sâbit için “Ensarın hatibi” lakabı kullanılmaktadır (İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, XII, 151; Aynî, *Umdetü'l-Kârî*, XXIV, 10-11). (çev.)

Sizden bir topluluk bize sığındı, şimdi bir de bakıyorsun ki onlar bizi aslımızdan koparmak ve bizi yönetim konusunda yönlendirmek istiyorlar.”

Ömer dedi ki: İçimde söylemek istediğim bazı sözler hazırlamıştım ve bunları Ebû Bekir'in önünde söylemek istiyordum. Bir taraftan da, benden daha vakur ve daha haşmetli olmasına rağmen Ebû Bekir'in öfkesini yatıştırıyordum. Ben konuşmak isteyince Ebû Bekir bana: “Yavaş ol!” dedi. Ben de, ona karşı çıkmak istemedim.

Ebû Bekir –Allah ondan razı olsun– Allah'a, layık olduğu şekliyle hamd ve senada bulundu. Sonra da vallahi, içimde ha- [142] zırladığım hiçbir sözü eksik bırakmaksızın ya da daha güzeliyle irticalen söyledi.

Ardından, “Ey Ensar topluluğu! Hayır olarak hakkınızda ne yâd ettiyseniz onlara sahipsiniz. Ancak Araplar, yönetim işini Kureyş'ten olan şu topluluktan başkasına verilmesini tanımaz. Zira onlar, yurt ve soy bakımından Arapların merkezidir/üstünüdür. Ben de sizin için şu iki adama razı oldum. Onlardan dilediğinize biat edin,” dedi ve benim ve Ebû Ubeyde b. Cerrâh'ın elini tuttu.

Ömer dedi ki: Vallahi, Ebû Bekir'in söylediği bu söz dışında hiçbir şeyden rahatsızlık duymadım. Beni günaha yaklaştırmayacaksa öne alınıp boynumun vurulması, bana Ebû Bekir'in içinde bulunduğu bir topluluğa emîr olmaktan daha sevimli gelir.

Ebû Bekir sözünü bitirince ensardan biri¹⁹⁰ ayağa kalktı ve: “Ben, kaşınma çubukçuğuyum,¹⁹¹ desteklenmiş hurma fidanıyım.¹⁹² Ey Kureyş topluluğu! Bizden bir emîr; sizden de bir

190 Bu kişinin Hubâb b. el-Münzir olduğu belirtilmiştir (bkz. Abdürrezzâk, V, 445). (çev.)

191 Metinde “جَذْبُهَا الْفَحْكُوكُ” ifadesi geçmektedir. Darbimeseldir. Uyuz olan develerin kendisiyle kaşındığı odun parçasıdır. “Kendisiyle şifa bulunan şey” anlamında kullanılmıştır. (İbn Battal, VIII, 464) Türkçede “kaşağı” şeklinde düşünülebilir. (çev.)

192 Metinde “عَذْبُهَا الْفَرْجُوبُ” ifadesi geçmektedir. Hurma ağacında bol ürün olunca bükülmesini engellemek için yanına destek konur. Bu ifadeyle kastedilen odur. Bu ifadeler, medih ve tazim amaçlı söylenir (İbn Battâl, VIII, 464) (çev.).

emîr olsun. Aksi takdirde sizinle bizim aramıza savaşı çekmiş oluruz,” dedi.

Ma'mer dedi ki: Katâde dedi: Ömer b. Hattâb dedi ki:

İki kılıç bir kında olmaz. Fakat emîrlere bizden; vezirler sizdendir.

Ma'mer dedi ki: Zührî, müsned (merfû) olan hadisinde şöyle dedi: Ömer dedi ki:

Aramızda sesler yükseldi, gürültü çoğaldı ben ihtilaf çıkmasından korktum ve: “Ey Ebû Bekir! Elini uzat da sana biat edeyim,” dedim. Ömer dedi ki: Ebû Bekir elini uzattı, ben de ona biat ettim, muhacirler de ona biat etti, ensar da ona biat etti. Ömer dedi ki: Biata yönelirken Sa'd'ı ezdik, hatta biri: “Sa'd'ı öldürdünüz,” dedi. Ömer dedi ki: “Ben de 'Allah onu öldürsün,' dedim. Vallahi biz, hazır bulunduğumuz bu durumda, Ebû Bekir'e biat edilmesinden daha önemli bir iş düşünemedik. Bizden sonra bir biat ihdas etme konusunda halkın yanından ayrılırsak, ya biz onlara razı olmayacağımız bir şey üzere biat edecektik ya da onlara muhalif davranacaktık. Bu da aramızda fesada yol açacaktı. Sizden hiç kimse, onun 'Ebû Bekir'e biat edilmesi bir anlık/planlanmamış bir işti,' demesine aldanmasın. O iş, öyle/bir anda/planlanmaksızın olan bir şeydi. Ancak Allah (böylece) şerlerden korumuştur. Aramızda Ebû Bekir gibi, kendisine boyunların kesileceği biri yoktur. Her kim, Müslümanlardan birine istişare olmaksızın biat ederse ne biat edene ne de edilene uyulur. Her ikisi de kendi kendilerini aldatarak ölüme maruz bırakmamaya dikkat etsinler.”¹⁹³

Ma'mer dedi ki: Zührî şöyle dedi:

Urve bana ensardan onlarla (Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer'in de aralarında bulunduğu grupla) yolda karşılaşan iki kişinin Uveym b. Sâide ve Ma'n b. Adî olduğunu; “Ben, kaşınma çubukçuyum, desteklenmiş hurma fidanıyım,” diyen kişinin de Hubâb b. Münzir olduğunu haber verdi.

Abdürrezzâk, Ma'mer'den, o da Leys'ten, o da Vâsıl el-Ahdeb'den, o da el-Ma'rûr b. Süveyd'den, o da Ömer b. Hattâb'dan naklederek şöyle demiştir:

193 Anlamı için bkz. İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, XII, 150. Metinde “تَمْرَةٌ أَنْ يَفْتَلِدَ” ifadesi geçmektedir. (çev.)

“Her kim kendi ya da başkasının halifelğine Müslümanların istişaresi olmaksızın çağrıda bulunursa size sadece onu öldürmek helal olur.”

Abdürrezzâk, Ma’mer’den, o da İbn Tâvûs’tan, o da babasından, o da İbn Abbâs’tan Ömer b. Hattâb’ın şöyle dediğini rivayet etmiştir:

“Benden üç şeyi aklında tut: İmaret/hilafet şûrâ ile dir. Arapların fidyesi konusunda bir köleye karşı bir köle verilir. Cariyenin oğlu için iki köle verilir.”¹⁹⁴ Üçüncüyü İbn Tâvûs gizlemiştir/söylememiştir.

Abdürrezzâk, Ma’mer’den dedi ki: Muhammed b. Abdillâh b. Abdurrahmân bana babasından şöyle haber verdi:

Ömer b. Hattâb ve ensardan biri oturuyorlardı. Abdurrahmân b. Abdilkârî geldi ve onların yanına oturdu. Ömer dedi ki:

“Biz, söz taşıyan kimselerin bizimle oturmasından hoşlanmayız.” Abdurrahmân ona dedi ki: “Ey Müminlerin Emîri! Ben onlarla oturmam.” Bunun üzerine Ömer dedi ki: “Bilakis, hem onlarla hem de bunlarla otur, ama söz taşıma.” Sonra Ömer, ensardan olana dedi ki: “Benden sonra halife olacak kimse hakkında insanların söyledikleri hususunda ne dersin?” Ravi dedi ki: Abdurrahmân, muhacirlerden bazılarını saydı,^[144] fakat Ali’nin ismini söylemedi. Bunun üzerine Ömer dedi ki: “Ebû’l-Hasan’ı niye söylemiyorlar? Vallahi, Ali, onların en uygun olanıdır. Onlara yönetici olursa onları doğru yol üzerinde devam ettirir.”

Ma’mer dedi ki: Ebû İshâk bana Amr b. Meymûn’dan haber verdi, dedi ki:

Hilafet/imaret şûrâsının sorumluluğunu altı kişiye yüklediğinde Ömer b. Hattâb’ın yanındaydım. Onlar geçip gittiğinde onları (altı kişiyi) gözleriyle takip etti ve ardından şöyle dedi: “Saçları dökülmüş olana¹⁹⁵ hilafeti verirlerse –Ali’yi kastediyor– onları (doğru) yola sevk eder.”

194 Hür biri, başka birine ait bir cariyeyle evlenip cariyeden çocuk sahibi olur da doğan çocuğu köle olarak bırakmazsa (örneğin azat ederse) buna karşılık iki köle fidye olarak vermesi gerekir. Sevrî ve İbn Râheveyh bu görüşü tercih etmişlerdir. Bkz. İbnü’l-Esîr, *en-Nihâye*, III, 170. (çev.)

195 Asıl metinde “الأخيلج” ifadesi geçmektedir. Bu da saçları, yanlardan dökülmüş kimse demektir. Bkz. İbn Manzûr, IX, 652. (çev.)

[145] **ÖMER'İN, ŞÛRÂDAKİ KİMSELER HAKKINDAKİ SÖZLERİ**

Mugîre b. Şu'be'nin de aralarında bulunduğu bir grup toplanıp dediler ki: "Müminlerin Emîri'nin yerine kimi halife olarak bırakacağını düşünüyorsunuz?" Biri "Ali" dedi; bir başkası "Osman" dedi. Bir diğeri "Abdullah b. Ömer, zira onun (oğlu olması nedeniyle) yerine geçme hakkı vardır," dedi. Mugîre dedi ki: "Sizin için bunu öğreneyim mi?" "Evet" dediler. Ravi dedi ki: Ömer her cumartesi kendisine ait bir araziye giderdi. Cumartesi günü olunca Mugîre, Ömer'in gideceğini hatırladı. Yolun üzerinde durdu, Ömer kendisine ait merkebin üzerinde ona uğradı. Ömer'in altında merkebine örttüğü bir örtü vardı. Ömer selam verdi, Mugîre de selamına karşılık verdi. Sonra da Mugîre: "Ey Müminlerin Emîri! Seninle yürümeme izin verir misin?" dedi. Ömer de "Evet," dedi.

Ömer, arazisine gelince merkebinden indi, (merkebin üzerinde örtülü olan) örtüyü aldı, yere serdi ve üzerine yaslandı.¹⁴⁵ Mugîre de onun önüne oturdu ve onunla konuştu. Ardından Mugîre: "Ey Müminlerin Emîri! Sen, ecelinin ne kadar kaldığını bilemezsin, insanlar için bir sınır belirlesen ya da insanların kendisine ulaşacakları bir işaret bildirsen uygun olmaz mı?" dedi.

Mugîre dedi ki: Ömer oturup doğruldu, sonra da şöyle dedi: "Hadî! Bir araya geldiniz ve 'Müminlerin Emîri'nin yerine kimi halife olarak bırakacağını düşünüyorsunuz?' dediniz. Biri "Ali" dedi; bir başkası "Abdullah b. Ömer, zira onun, Ömer'in yerine geçme hakkı vardır," dedi. Ömer dedi ki: "Ömer ailesinden iki kişinin hilafetin sorumluluğunu üstlenmelerini (ahirette bundan mesul olmalarını) garanti edemezler." Dedim ki: "Senin için böyle bir sorumluluk olacağını zannetmiyorum."

Mugîre dedi ki: "Yerine halife olarak birini bırak," dedim. "Kimi?" dedi. "Osman," dedim. Ömer dedi ki: "Onun, akraba-

larına düşkün olması ve onları tercih etmesinden endişe ediyorum.”¹⁹⁶

Mugîre dedi ki: “Abdurrahmân b. Avf,” dedim. O da “Zayıf bir mümin,” dedi.

Mugîre dedi ki: “Zübeyr,” dedim. O da “Kötü huylu ve zor (biridir)”¹⁹⁷ dedi.

Mugîre dedi ki: “Talha b. Ubeydullah,” dedim. O da “Rızası [146] müminin rızası; öfkesi kâfirin öfkesi gibidir. Ben ona hilafet sorumluluğunu yüklersem hilafet mührünü karısının eline verir,” dedi.

Mugîre dedi ki: “Ali,” dedim. O da “-Şayet olursa- Ali, onları Peygamberlerinin sünneti üzerine düzeltmeye en münasip olandır. Ancak biz onu, kendisinde var olan aşırı şaka yapmasından dolayı ayıplardık,” dedi.

Abdürrezzâk, Ma’mer’den, o da Zührî’den, o da Sâlim’den, o da İbn Ömer’den şöyle dediğini rivayet etmiştir:

Hafsa’ya uğradım. Bana: “Babanın, yerine halife olarak kimseyi bırakmayacağını biliyor musun?” dedi. İbn Ömer dedi ki: “O böyle bir şey yapmaz,” dedim. Hafsa da “Yapar,” dedi. İbn Ömer dedi ki: Bu konuda onunla konuşmaya yemin ettim. Ancak sustum ve onunla (babamla) konuşmadan sefere¹⁹⁸ çıktım.¹⁹⁹ İbn Ömer dedi ki: (Yolculuğum boyunca) dağ gibi bir yükün altında gibiydim. Nihayet döndüm ve yanına vardım. İnsanların durumunu bana sordu, ben de ona haber verdim. Sonra da ona: “İnsanların dile getirdikleri bir söz işittim ve onu sana söylemeye yemin ettim. İnsanlar, senin, yerine kimseyi bırakmayacağını iddia ediyorlar. Senin bir deve veya

196 Metinde “أخشى غفنه وأثرته” ifadeleri geçerken; bazı kaynaklarda “أخشى خفنه” tabiri kullanılmıştır. Bkz. Ebû Süleymân Hamd (Ahmed) b. Muhammed b. İbrâhîm b. Hattâb el-Hattabî, *Garîbu'l-Hadîs*, Dârü'l-Fikr, I-III, Dimaşk 1982, II, 111. (çev.)

197 Bkz. İbnü'l-Esîr, *en-Nihâye*, III, 111. (çev.)

198 Bazı kaynaklarda “عدوت” ifadesi geçmektedir. Benzer rivayetler için bkz. Abdürrezzâk, V, 448; Ebü'l-Hüseyn Müslim b. Haccâc el-Kuşeyrî, *el-Câmiu's-Sahîh* (thk. Muhammed Fuad Abdülbâkî), Dâru lhyâi't-Türâsî'l-Arabî, I-V, Beyrut, trz., İmâre, 12. (çev.)

199 İbn Ömer'in bu sırada bir yolculuk veya gazveye çıktığı belirtilmiştir. Ebû Avâne Ya'kûb b. İshâk el-İsferâyînî, *Müstahrecu Ebî Avâne*, Dârü'l-Ma'rife, I-V, Beyrut 1998, IV, 375. (çev.)

koyun çobanın olsa sonra da sana gelip sürüyü terk etse, çobanın sürüyü kaybettiğini anlarsın. İşte insanların himayesi daha zordur.”

İbn Ömer dedi ki: Sözüm ona münasip gibi geldi ve bir süre başını eğdi. Ardından başını bana doğru kaldırarak şöyle dedi: “Allah dinini korur. Yerime kimseyi halife bırakmazsam, muhakkak ki Resulullah da bırakmamıştı. Yerime birini halife olarak bırakırsam muhakkak ki Ebû Bekir de bırakmıştı.” İbn Ömer dedi ki: O, Resulullah ve Ebû Bekir’i anmaktan başka bir şey söylemedi. Ben de, onun Resulullah’a hiç kimseyi denk görmeyeceğini ve yerine kimseyi halife bırakmayacağını anladım.

EBÛ BEKİR'İN, ÖMER'İ YERİNE HALİFE BIRAKMASI -Allah İkisine de Rahmet Etsin-

[147]

Abdürrezzâk, Ma'mer'den, o da Zührî'den, o da Kâsım b. Muhammed'den, o da Esmâ bint Umeys'ten şöyle dediğini rivayet etmiştir:

Ebû Bekir hastayken muhacirlerden biri²⁰⁰ Ebû Bekir'e - Allah ona rahmet etsin- uğradı ve şöyle dedi: "Yerine halife olarak Ömer'i mi bıraktın? O, elinde yetki yokken bize sert davranıyordu. Hükümdar olursa bize karşı daha zorba ve şiddetli olur. Allah ile karşılaştığında O'na ne diyeceksin?" Ebû Bekir uzanmıştı: "Beni oturtun!" dedi. Onu oturtular. Ebû Bekir şöyle dedi: "Beni Allah ile mi korkutuyorsun? Allah ile karşılaştığımda ona 'Senin ehlinin en hayırlısını onların üzerine halife olarak bıraktım,' diyeceğim," dedi.

Ma'mer dedi ki: "Zührî'ye, 'Ehlinin en hayırlısı' sözünün anlamı nedir?" dedim. "Mekke ehlinin en hayırlısı"²⁰¹ demektir, dedi.

200 Bu ismin Talha b. Ubeydullah olduğu belirtilmiştir (bkz. Taberî, II, 355). (çev.)

201 Bazı kaynaklarda, Mekkeliler için tazim amaçlı "Ehlullah" dendiği belirtilmiştir (bkz. İbnü'l-Esîr, *en-Nihâye*, I, 84). (çev.)

[148] **EBÛ BEKİR'E BİAT**

Abdürrezzâk, Ma'mer'den, o da Eyyûb'dan, o da İkrime'den şöyle rivayet etmiştir:

Ebû Bekir'e biat edilirken Ali evinde bulunup biatten geri kaldı. Ömer, onunla karşılaştı ve "Niçin Ebû Bekir'e biatten geri kaldın?" dedi. Ali dedi ki: "Resulullah vefat edince, farz namazlara çıkmak dışında, Kur'an'ı cemedinceye kadar ridamı giymemeye yemin ettim. Muhakkak ki ben, Kur'an'ın unutulmasından endişe ettim." Daha sonra Ali evden çıktı ve Ebû Bekir'e biat etti.²⁰²

Abdürrezzâk, Ma'mer'den, o da Ebû İshâk'tan, o da Alâ b. Ayzâr'ın²⁰³ şöyle dediğini rivayet etmiştir:

İbn Ömer'e Osman ve Ali'yi sordum, dedi ki: "Ali'ye gelince, onun evi işte şudur -onun evinin mescitte Hz. Peygamber'in evine yakın olduğunu kastediyor-. Sana ondan -Osman'ı kastediyor- da bahsedeceğim. Osman'a gelince -Allah ona rahmet etsin- o kendisiyle Allah arasında olan meselede büyük bir günah işledi, ancak Allah onu bağışladı. Kendisiyle sizin aranızda olan bir meselede günah işledi, siz ise onu katlettiniz."

Abdürrezzâk şöyle diyerek bize haber verdi: İbn Mübârek bize Mâlik b. Migvel'den, o da İbn Ebcer'den şöyle dediğini haber verdi:

Ebû Bekir'e (Allah ondan razı olsun) biat edilince Ebû Süf-yân, Ali'ye geldi: "Kureyş arasındaki en zelil hane halkı bu meselede (hilafette) size galebe çaldı. Vallahi (eğer istersen) Medine'yi at ve adamlarla doldururuz," dedi. Ali dedi ki: "Sen hâlâ İslam'a ve ehline düşmanlık besliyorsun. Bu durum (Ebû Bekir'e biat edilmesi) İslam'a ve ehline hiçbir zarar vermemiştir. Biz Ebû Bekir'i bu işe ehil görüyoruz," dedim.

202 Tercih edilen görüşe ise Hz. Ali'nin, eşi Fâtıma'nın vefatının ardından, yani Hz. Peygamber'in vefatından altı ay sonra biat ettiğiidir. Bkz. Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvûd el-Belâzürî, *Ensâbu'l-Eşrâf*, Dârü'l-Fikr, I-XIII, Beyrut 1996, I, 586; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 187. (çev.)

203 Bu isim bazı kaynaklarda "Alâ b. Arrâr" olarak geçmektedir. Bkz. Abdürrezzâk, V, 450. (çev.)

Abdürrezzâk şöyle diyerek bize haber verdi: Ma'mer bize Eyyûb'dan, o [149] da İbn Sîrîn'den şöyle dediğini haber verdi:

Bir adam, Ali'ye: "Bana Kureyş'ten haber ver," dedi. Ali dedi ki: "Anlayış konusunda en ölçülü olanlarımız, kardeşlerimiz Ümeyyeoğullarıdır. Karşılaşma (savaş) esnasında en cesurumuz ve ellerinin sahip oldukları konusunda en cömertlerimiz ise Hâşimoğullarıdır. Kureyş'in kendisiyle koklandığı kokulu çiçeği (sembölü) Mugîreoğullarıdır."

Abdürrezzâk bize şöyle diyerek haber verdi: Ma'mer dedi ki:

Bir adam, Ali'ye: "Bana Kureyş'ten haber ver," dedi. Ali dedi ki: "Biz Hâşimoğulları, savaşçılarız, şeref sahipleriyiz, yöneticileriz ve cömert olanlarız. Kardeşlerimiz Ümeyyeoğullarına gelince, onlar komutanlar ve koruyuculardır. Kureyş'in kendisiyle koklandığı kokulu çiçeği (sembölü) ise Mugîreoğullarıdır."

[150] **ZÂTÜSSELÂSİL SAVAŞI VE ALİ İLE MUÂVİYE'NİN HABERİ**

Abdürrezzâk, Ma'mer'den, o da Zührî'den şöyle demiştir:

Resulullah Medine'ye hicret ettikten sonra Habeş topraklarında bulunan Müslümanlar da oraya geldiler. Şam tarafına, Kelb, Bulkîn, Gassân ve Şam bölgesine yakın köylerdeki kâfir Araplara iki seriyye gönderdi. Resulullah seriyyelerden birinin başına Fihroğullarından Ebû Ubeyde b. Cerrâh'ı emîr tayin etti. Diğer seriyyenin başına ise Amr b. el-Âs'ı emîr tayin etti. Ebû Bekir ve Ömer'i de Ebû Ubeyde'nin seriyyesinde görevlendirdi.

İki seriyyenin hareketi esnasında Resulullah, Ebû Ubeyde b. Cerrâh ve Amr b. el-Âs'ı çağırdı ve onlara: "Birbirinize asi olmayın," dedi. İki seriyye grubu Medine'den ayrılınca Ebû Ubeyde geldi ve Amr b. el-Âs'a: "Resulullah bize, 'Birbirinize asi olmayın,' diyerek bizi sorumlu kıldı. Bu nedenle, ya sen bana itaat et, ya da ben sana itaat edeyim," dedi. Bunun üzerine Amr b. el-Âs: "Sen bana itaat et," dedi.

Ebû Ubeyde ona itaat etti. Amr her iki seriyye birliğinin de emîriydi. Ömer b. Hattâb, bundan dolayı cûş u huruşa geldi ve Ebû Ubeyde ile konuştu, dedi ki: "Sen, İbn Nâbiga'ya²⁰⁴ mı itaat edecek ve onu kendine, Ebû Bekir'e ve bize emîr tayin edeceksin? Bu görüş doğru değil!" Ebû Ubeyde, Ömer b. Hattâb'a: "Ey annemin oğlu! Muhakkak ki Resulullah beni ve onu 'Birbirinize asi olmayın!' diye uyardı. Ben ona itaat etmezsem Resulullah'a isyan etmiş olmaktan endişe ettim," dedi. Medine'ye döndükten sonra Resulullah'a durum haber verildi ve ona şikâyette bulunuldu. Bunun üzerine Resulullah: "Ben, sizin üzerinize sizden bir kısmınızdan başkasını tercih edecek değilim –Muhacirleri kastediyordu–," dedi. Bu savaş Zâtüs-

204 Nâbiga, Amr b. As'ın annesidir. Ebû Ömer Yûsuf b. Abdillâh b. Muhammed İbn Abdilberr el-Kurtubî, *el-İstîâb fi Ma'rifeti'l-Ashâb*, Dârü'l-Ma'rife, Beyrut 2012, s. 571. (çev.) [Hz. Ömer, bu sözünü Amr'ı aşağıladığı anlaşılıyor. Bkz. Mehmet Azimli, Dört Halifeyi Farklı Okumak-3, Hz. Osman, Ankara 2015, Amr b. As bölümü. (Ed.)]

selâsil²⁰⁵ diye isimlendiriliyordu. Bu savaşta pek çok Arap esir ^[151] alınmıştır.

Daha sonra, Zâtüsselâsil'in ardından Resulullah, genç bir delikanlı olan Üsâme b. Zeyd'i emîr tayin etti. Onun seriyeye birliğinde Ömer b. Hattâb ve Zübeyr b. Avvâm'ı da görevlendirdi. Bu birlik (Medine'den henüz) ayrılmadan Resulullah vefat etti. Resulullah'tan sonra Ebû Bekir birliği gönderme görevini yerine getirdi.

Daha sonra, Ebû Bekir hilafete gelince Şam tarafına üç emîr gönderdi: Bir ordunun başına Hâlid b. Saîd'i, bir ordunun başına Amr b. el-Âs'ı, bir diğer ordunun başına ise Şürahbîl b. Hasene'yi emîr tayin etti. Hâlid b. Velîd'i ise Irak tarafına giden ordunun başına (emîr tayin ederek) gönderdi.

Ardından Ömer, Ebû Bekir ile konuştu ve onunla konuşmasının üzerinden çok geçmemişti ki Ebû Bekir, Yezîd b. Ebû Süfyân'ı Hâlid b. Saîd ve ordusunun üzerine emîr tayin etti. Bu tayin, Ömer b. Hattâb'ın Hâlid b. Saîd'e duyduğu bir kızgınlıktan dolayı idi. Resulullah'ın vefatından sonra Hâlid b. Saîd, Yemen'den gelince Ali b. Ebû Tâlib ile karşılaşmış ve ona: "Ey Abdimenâfoğulları (hilafet) işinizde galebe mi çalındınız?" Ebû Bekir, bu sözden dolayı duyduğu öfkesini Hâlid b. Saîd'e karşı açığa vurmadı/göstermedi; fakat Ömer ona olan öfkesini açığa vurdu ve şöyle dedi: "(Ey Ebû Bekir!) Sen ordunun emîrliğini tilkilere mi bırakıyorsun?"²⁰⁶ Ebû Bekir, Hâlid b. Saîd'i görevlendirince Ömer bu meseleyi hatırladı ve Ebû Bekir ile konuştu. Ebû Bekir de onun yerine Yezîd b. Ebû Süfyân'ı

205 *Zâtüsselâsil*: Bu savaş, hicretin 8. yılında, Müslümanlar ile Kudâa, Âmile, Lahm, Uzre ve Belîy gibi Arap kabileleri arasında meydana gelmiştir. Cüzâm kabilesinin arazisinde bulunan ve Selâsil denilen suyun yakınında olay cereyan ettiği için bu isimle anılmıştır. Hz. Peygamber önce Amr b. el-Âs'ı 300 kişilik bir birlikle göndermiş, ardından düşmanın sayıca fazla olduğu haberini alınca Ebû Ubeyde komutasında 200 kişiyi daha destek için sevk etmiştir. Yapılan savaşta Müslümanlar galip gelmişlerdir. (Geniş bilgi için bkz. Vâkîdî, s. 522-524; Belâzürî, *Ensâb*, I, 380-381; Taberî, II, 146-147). (çev.)

206 Asıl metinde "فَأِنَّكَ لَتَرُكُ إِمْرَتَهُ عَلَى الثَّغَالِبِ" ifadesi geçmektedir. Ancak, Abdürrezzâk'ın *Musannef*'inde geçen "فَأِنَّكَ لَتَرُكُ إِمْرَتَهُ عَلَى الثَّغَالِبِ" ifadesinin, konunun siyakına daha uygun olacağı kanaatindeyiz. Bkz. Abdürrezzâk, V, 452. (çev.)

atadı. Yezîd, Hâlid b. Saîd Şam'a ulaştıktan sonra, Zülmerve'de²⁰⁷ ordu emîri olarak ona ulaştı.

Ebû Bekir, Hâlid b. Velîd'e mektup yazdı ve ona ordusuyla Şam'a doğru yola çıkmasını emretti. Hâlid de öyle yaptı. Ebû Bekir vefat edinceye kadar da Şam dört emîre aitti.

[152] Ömer, halifelğe geçince Hâlid b. Velîd'i azletti ve onun yerine Ebû Ubeyde b. Cerrâh'ı emîr olarak atadı. Ardından Ömer, Câbiye'ye²⁰⁸ geldi, Şürahbîl b. Hasene'yi azletti ve ordusunun da üç emîrliğe ayrılmasını emretti. Bunun üzerine Şürahbîl b. Hasene: "Ey Müminlerin Emîri! Ben bu işi yapmaktan âciz miyim, yoksa ihanet mi ettim?" dedi. Ömer dedi ki: "Ne âcizsin ne de ihanet ettin." Şürahbîl: "O zaman beni neden azlettin?" dedi. Ömer dedi ki: "Senden daha güçlüsünü bulabilecekken seni emîr olarak atamaktan çekindim." Şürahbîl: "Ey Müminlerin Emîri! Beni mazur gör!" dedi. Ömer de: "Mazur göreceğim, bundan başka bir şey bilseydim seni mazur görmezdim," dedi. Ravi dedi ki: "Ömer ayağa kalktı ve onu mazur gördüğünü insanlara ilan etti, ki o töhmet altında kalmasın." Sonra Amr b. el-Âs'ın Mısır'a doğru yola çıkmasını emretti.

Şam, Ebû Ubeyde b. Cerrâh ve Yezîd b. Ebû Süfyân olmak üzere iki emîr üzerinde kaldı. Daha sonra Ebû Ubeyde b. Cerrâh vefat etti. Vefat etmeden önce yerine Hâlid ve amcasının oğlu İyâz b. Ganm'ı bıraktı. Ömer de bunu onayladı. Ömer'e: "Sen, iznin olmadan, isteyene mal verdiği için Hâlid b. Velîd'i azletmişken nasıl olur da kendisinden istenen hiçbir şeyi geri çevirmeyen biri olan İyâz b. Ganm'ı onaylarsın?" denildi. Ömer dedi ki: "Kendi malına karşı İyâz'ın tabiatı budur.²⁰⁹ Bununla beraber Ebû Ubeyde'nin verdiği bir hükmü de değiştirecek değilim."

207 *Zülmerve*: Medine'nin kuzeyinde ve yaklaşık 300 km mesafede bulunan bir yer adıdır, bugün de bu isimle bilinmektedir (Atîk b. Gays, s. 290). Burada sahabeden Sebre b. Ma'bed el-Cühenî'nin kabri bulunmaktadır (Bekrî, IV, 1218). (çev.)

208 *Câbiye*: Dımaşk'ın 80 km kadar güneybatısında Havran bölgesindeki Cevlân'da, bugünkü Nevâ'ya çok yakın bir yerde kurulmuş ordugâh bir şehir. Hz. Ömer'in burada irat ettiği hutbesi meşhurdur. (Geniş bilgi için bkz. Yâkût, II, 91; Mustafa Fayda, "Câbiye", *DİA*, İstanbul 1992, VI, 538.) (çev.)

209 Asıl metinde "إِنَّ هَذِهِ سِبْعَةٌ عِيَاضٍ فِي مَالِهِ حِينَ يَخْلُصُ إِلَى مَالِهِ" ifadesi geçmektedir. Ancak Türkçeye en uygun böyle çevirmemiz mümkün olmuştur. (çev.)

Ravi dedi ki: Daha sonra Yezîd b. Ebû Süfyân vefat etti. Ömer, onun yerine Muâviye'yi emîr tayin etti. Ömer onun ölüm haberini Ebû Süfyân'a verdi ve dedi ki: "Ey Ebû Süfyân, Yezîd öldü." Ebû Süfyân da: "Allah ona rahmet etsin! Onun yerine emîr olarak kimi atadın?" dedi. Ömer: "Muâviye," dedi. Bunun üzerine Ebû Süfyân dedi ki: "Sen sıla-i rahmi gözetin!"²¹⁰ dedi. .

Ravi dedi ki: Daha sonra İyâz b. Ganm vefat etti. Ömer, onun yerine Umeyr b. Sa'd el-Ensârî'yi²¹¹ emîr tayin etti. Ömer öldürülünceye kadar Şam bölgesi, Muâviye ve Umeyr'in emîrliğindeydi.

Osmân b. Affân, halife seçilince Umeyr'i azletti ve Şam'ı Muâviye'ye bıraktı. Mugîre b. Şu'be'yi azletti ve onun yerine Sa'd b. Ebî Vakkâs'ı emîr olarak atadı. Amr b. el-Âs'ı Mısır'da- [153] ki görevinden azletti ve onun yerine Abdullah b. Sa'd b. Ebî Serh'i²¹² emîr olarak atadı. Ebû Mûsâ el-Eş'arî'yi azletti ve onun yerine Abdullah b. Âmir b. Küreyz'i²¹³ emîr olarak atadı. Ardından Sa'd b. Ebî Vakkâs'ı Kûfe'den azledip Velîd b. Uk-

210 Asıl metinde "وصلتك رحم" ifadesi geçmektedir. Cümlenin sibakına en uygun çeviri olarak bunun olacağı kanaatindeyiz. Bkz. Dozy, XI, 71. (çev.)

211 *Umeyr b. Sa'd el-Ensârî*: Evs kabilesine mensup bir sahabidir. Hz. Ömer, Hz. Osman veya Muâviye döneminde öldüğüne dair çeşitli rivayetler vardır. *"Nesicü vahidihî"* (eşi benzeri bulunmaz kişi) olarak nitelendirilmiştir. Ebû'd-Derdâ ve Şeddâd b. Evs ile beraber ensarın üç zahidinden biri olarak kabul edilmiştir. (Geniş bilgi için bkz. Ebû'l-Haccâc Yûsuf b. Abdîrrahmân b. Yûsuf el-Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl fi Esmâi'r-Ricâl*, Müessesetü'r-Risâle, I-XXXV, Beyrut 1980, XXII, 374; Ebû'l-Fadl Ahmed b. Alî b. Muhammed b. Ahmed İbn Hacer el-Askalânî, *el-İsâbe fi Temyîzi's-Sahâbi*, Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, I-VIII, Beyrut 1415, IV, 596.) (çev.)

212 *Abdullah b. Sa'd b. Ebî Serh*: Hz. Osman'ın süt kardeşidir. Hz. Peygamber'in vahiy kâtibiyyken irtidat ederek Mekke'ye kaçmış, Mekke fethedilince kanı heder edilenler arasında sayılmış, ancak Hz. Osman onun için Hz. Peygamber'den af dileyince bağışlanmıştır. Hz. Osman döneminde Mısır'a vali olmuş, tercih edilen görüşe göre hicretin otuz altı veya otuz yedinci yılı vefat etmiştir. (Geniş bilgi için bkz. İbn Sa'd, VII, 344-345; Ebû'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-Gâbe fi Ma'rifeti's-Sahâbe*, Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, I-VIII, Beyrut 1994, III, 260) (çev.)

213 *Abdullah b. Âmir b. Küreyz*: Tâbiîndendir. Hicretin dördüncü yılı doğmuş, Hz. Peygamber'e getirildiğinde onun hakkında: "Bize benziyor. Muhakkak ki o su verilmiştir (susuz kalmaz)," demiştir. Hz. Osman ve Muâviye'nin Basra valiliğini yapmıştır. Hicretin 57 veya 58. yılı vefat etmiştir. (Geniş bilgi için bkz. İbn Sa'd, V, 32-33; İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-Gâbe*, III, 289) (çev.)

be'yi emîr olarak atadı. Daha sonra Velîd'i (sarhoşken namaz kıldırıldığını)²¹⁴ görünce ona sopa haddi uyguladı ve onu azletti. Onun yerine Saîd b. el-Âs'ı²¹⁵ emîr olarak atadı.

Ardından insanlar laf taşıdılar ve fitneye karıştılar. Saîd b. el-Âs hac farızasını yerine getirdi ve daha sonra hacdan döndü. Irak süvarileri onunla karşılaştı ve onu Uzeyb'den²¹⁶ geri çevirdiler. Mısır ahalisi de Abdullah b. Sa'd b. Ebî Serh'i şehirden çıkardı. Basra ahalisi ise Abdullah b. Âmir b. Küreyz'in emîrliğini onayladı.

Fitnenin ilk başlangıcı işte böyleydi. Bu durum, Osmân b. Affân'ın öldürülmesine kadar sürdü. Daha sonra insanlar Ali b. Ebû Tâlib'e biat ettiler. Ali; Talha ve Zübeyr'e elçi gönderdi ve: "Dilerseniz siz bana biat edin, dilerseniz ben sizden birinize biat edeyim," dedi. "Biz sana biat ederiz," dediler, ardından da gizlice Mekke'ye doğru yola çıktılar. Mekke'de Hz. Peygamber'in eşi Âişe vardı. Âişe onlarla ikisinin dile getirdiği şey²¹⁷ hakkında konuştu ve o ikisinin görüşlerini desteklemek üzere onlarla işbirliği yaptı. Kureys'in çoğu onlara itaat etti ve Affân'ın oğlunun kanını (katillerini) isteyerek Basra tarafına doğru yola çıktılar. Onlarla beraber Abdurrahmân b. Ebî Bekir de yola çıktı. Aynı şekilde, Kureys'ten olan kimseler arasında Abdurrahmân b. Attâb b. Esîd, Abdullah b. Hâris b. Hişâm, Abdullah b. Zübeyr ve Mervân b. Hakem de onlarla beraber yola çıktı. Basra ahalisiyle konuştular; onlara Osman'ın mazlum olarak öldürüldüğünü ve kendilerinin de Osman meselesinde aşırı gitmelerinden dolayı tövbe etmiş olarak geldiklerini anlattılar. Bunun üzerine Basra ahalisinin tamamı onlara itaat etti ve Temîm'den kendileriyle birlikte hareket edenlerle

214 Bkz. İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-Gâbe*, V, 420. (çev.)

215 *Saîd b. el-Âs*: Hicret yılı ya da hicretten bir yıl sonra dünyaya gelmiştir. Cömertliği nedeniyle kendisine "Ukku'tü'l-Asel" (bal tulumu) denmiştir. Çeşitli dönemlerde valilik vazifesi icra etmiştir. Hicretin 59. yılı vefat etmiştir. (Geniş bilgi için bkz. İbn Abdilberr, *el-İstîâb*, s. 322-324.) (çev.)

216 *Uzeyb*: Kâdisiye ile Muğise arasında yer alan bir su kaynağının adıdır. Kâdisiye'ye uzaklığı 4 mil, Muğise'ye uzaklığı ise 32 mildir. Temîmoğullarına ait bir vadi olduğu ve Kûfe hacılarının konaklama yerlerinden olduğu da ifade edilmiştir. (Geniş bilgi için bkz. Yâkût, IV, 92.) (çev.)

217 Osman'ın mazlum olarak öldürüldüğü ve Ali b. Ebû Tâlib'in de bu konuda bazı şeylerde töhmet altında bırakılmasının telkini. (çev.)

Ahnef'i²¹⁸ azlettiler. Abdülkays kabilesi ise kendilerine itaat edenlerle beraber Ali b. Ebû Tâlib'e doğru yola çıktı.

Âişe kendisine ait "Asker" adlı deveye bindi. Âişe, büyükbaş hayvan derileriyle örtülü bir hevdecin içindeydi. Âişe: "Yerimin, insanların arasından ayrılmasını istiyorum," dedi. Âişe der ki: "İnsanlar arasında savaş olacağını zannetmedim. Savaş olacağını bilseydim o yerde asla durmazdım."

Âişe dedi ki: "İnsanlar beni dinlemediler, bana dönüp bakmadılar bile. Savaş oldu ve o gün Kureyş'ten yetmiş kişi öldürüldü." Öldürülenlerin hepsi öldürülünceye kadar Âişe'nin devesinin yularını tutuyordu. Sonra Hz. Âişe'nin hevdecini evlerden birine sokuncaya kadar taşıdılar. Mervân ağır bir şekilde yaralandı, Talha b. Ubeydullah o gün öldürüldü, daha sonra Zübeyr, Vâdissibâ'da²¹⁹ öldürüldü. Âişe ve Mervân ise Kureyş'ten hayatta kalanlarla birlikte geri dönüp Medine'ye geldiler. Ardından Hz. Âişe yola çıktı ve Mekke'ye geldi.

Mervân ve Esved b. Ebû'l-Bahterî, Medine ve ahalisi üzerinde söz sahibi ve onlara hâkimdiler.

Ali ve Muâviye arasında savaş kızıştı. İkisinin kabileleri/birlikleri Medine'ye gelir ve ardından hac için Mekke'ye giderdi. Hangisinin birliği önce giderse hac mevsiminde insanların emîri o olurdu. Daha sonra Hz. Peygamber'in eşi Ümmü Habîbe, Ümmü Seleme'ye elçi gönderdi ve biri diğerine şöyle dedi: "Gel, Muâviye ve Ali'ye mektup yazalım da insanları ür-küten bu birliklerden vazgeçsinler. Ta ki ümmet bir tanesinde fikir birliğine varsın." Bunun üzerine Ümmü Habîbe: "Kardeşim Muâviye konusunda ben sana yeterim (mektup yazarak onunla konuşurum)," dedi. Ümmü Seleme de: "Ali konusunda da ben sana yeterim," dedi. Onların her biri dostuna mektup

218 *Ahnef* (Ahnefb. Kays et-Temîmî): Asıl adı Dahhâk b. Kays'tır. Ancak ayağındaki eğrilikten dolayı kendisine "Ahnef" ismi, lakap olarak verilmiştir. Zeki biri olarak tanınır. İslamiyet'ten önce doğmasına rağmen Hz. Peygamber'e tâbi olmamış ve onunla görüşmemiştir. Tâbiîndendir. Cemel Savaşı'nda ne Hz. Ali ne de Hz. Âişe'nin safında yer almıştır. Sıffin Savaşı'nda ise Hz. Ali tarafında yer almıştır. Hicretin 67. yılında vefat etmiştir. (Geniş bilgi için bkz. İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-Gâbe*, I, 178.) (çev.)

219 *Vâdissibâ*: Basra ile Mekke arasında ve Basra'ya 5 mil mesafede bulunan bir yer adıdır. (Geniş bilgi için bkz. Yâkût, V, 343-344.) (çev.)

yazdı; Kureyş ve ensardan birer heyet gönderdi. Muâviye, Ümmü Habîbe'ye itaat etti. Ali, Ümmü Seleme'ye itaat etmek istedi, ancak Hasan b. Ali onu bundan vazgeçirdi. İki tarafın birlikleri ve valileri, Mekke ve Medine'ye gidip gelmeye devam ettiler. Bu durum, –Allah ona rahmet etsin– Ali öldürülünceye kadar sürdü.

Daha sonra insanlar Muâviye üzerinde karar kıldılar. Mer-vân ve İbnü'l-Bahterî de bu fitne sırasında Medine'de söz sahibiydiler.

Mısır, Ali b. Ebû Tâlib'in otoritesi altındaydı. Ali oraya Kays b. Sa'd b. Ubâde el-Ensârî'yi emîr olarak atamıştı. Kays, Bedir ve onun dışındaki savaşlarda Resulullah'ın yanında ensarın sancağını taşıyan kişiydi. Kays, fitne meselesinde kendisine baskın gelen şey haricinde, feraset sahibi insanlardandı. Muâviye ve Amr b. el-Âs onu Mısır'dan çıkarmak için uğraşıyordu. O ikisi de Mısır'da söz sahibiydiler. Ancak o, kurnazlık ve dehasıyla onlardan kaçınmayı başarmıştı. Bu sebeple Muâviye, Kays b. Sa'd'a Ali üzerinden²²⁰ hile yapıncaya kadar, Muâviye ve Amr b. el-Âs, Mısır'ın kapılarını açmaya güç yetiremediler.

Ravi dedi ki: Muâviye, Kureyş'ten görüş sahibi bazı kimselemlerle konuşuyor ve diyordu ki: "Kays benden uzak durduğunda Ali, Irak'tayken onun aracılığıyla, Kays b. Sa'd'ı kendisiyle aldattığım hileden daha çok hoşuma giden hiçbir hile yapmadım. Şam ahalisine dedim ki: Kays'a sövmeyin ve beni onunla savaşmaya çağırmayın. Kays bizim taraftarımızdadır. Onun bize mektupları ve samimiyetini bildiren haberleri geliyor. Haribtâ²²¹ ahalisinden yanında olan kardeşlerinize nasıl davrandığını görmüyor musunuz? Onlara hediye ve erzaklarını ihsan ediyor, yolculuklarında güvenliklerini temin ediyor. Biz, onun samimiyeti konusunda onu yadırgamayız."

[156] Muâviye dedi ki: "Bunu Irak ahalisinden taraftarlarıma yazmaya başladım. Bu meseleyi benden, Ali'nin, Irak ahalisinden yanımda bulunan casusları duyular. Bu mesele Ali'ye

220 Ali'yi hile ile kullanarak. (çev.)

221 *Haribtâ*: Mısır'a bağlı kasabalardandır. İskenderiye çevresinde yer almaktadır. Bugün neresi olduğu bilinmemektedir. (Geniş bilgi için bkz. Yâkût, II, 355.) (çev.)

ulaşınca –ona Abdullah b. Ca’fer ve Muhammed b. Ebû Bekir es-Siddîk’ı gönderdi– Ali, Kays’ı suçladı ve ona Haribtâ ahali-siyle savaşmasını emreden bir mektup yazdı. Haribtâ ahali-si o sırada on bin kişiydi. Kays onlarla savaşmak istemedi ve Ali’ye (şu içerikte bir) mektup yazdı: “Onlar, Mısır’ın eşrafı ve önemli isimleridirler, onlardan bize bağlı olanlar vardır. Onlar benden, onların yolculuklarında güvenliklerini temin etmem, onlara atıyye ve erzak ihsanında bulunmam karşılığında razı olmuşlardır. Sen, onların arzularının Muâviye’den yana olduğunu bilmişsin. Ancak ben, onlara karşı benim ve senin için bugünkünden daha aşağı/daha basit bir şekilde onlarla mücadele edecek değilim. Onları benimle savaşmaya çağırırsam birleşirler. Onlar Arabın aslanlarıdır. Aralarında Büsr b. Ertât, Mesleme b. Muhalled ve Muâviye b. Hudeyc el-Hevlânî vardır. Bana ve onlar hakkındaki düşünceme karışma. Ben onlardan kime karşı yumuşak davranıp kime karşı direnç göstereceğimi²²² iyi bilirim.” Yine de Ali, Kays’tan onlarla savaşmasından başka bir şey istemedi. Kays ise onlarla savaşmaktan kaçındı. Kays, Ali’ye mektup yazdı ve “Beni suçlu buluyorsan, beni valin olmaktan azlet ve onlara benden başkasını gönder,” dedi. Ali de Mısır’a emîr olarak Eşter’i gönderdi. Eşter, Kulzüm’a²²³ varınca bal şerbeti içti ve ondan dolayı hayatını kaybetti. Eşter’in ölümü Muâviye ve Amr b. el-Âs’a ulaşınca Amr b. el-Âs: “Allah’ın baldan orduları vardır,” dedi. Eşter’in vefatı Ali’ye ulaşınca Muhammed b. Ebû Bekir’i Mısır’a emîr olarak gönderdi. Kays b. Sa’d’a Muhammed’in emîr olarak geleceği haber verilince onu karşıladı, onunla baş başa kaldı, ona fısıll-

222 Asıl metinde “وَأَنَا أَكْثَرُ بِمَا أَدَارِي بِهِمْ” ifadesi geçmektedir. Cümledeki “mü-dârât” ifadesi ise, her ne kadar mehmuz fiil olup olmamasına göre farklılık gösterse de genel olarak “Yumuşak davranmak, direnç göstermek, kovmak” anlamlarında kullanılmaktadır. Bkz. İbnü’l-Cevzi, I, 68. (çev.)

223 *Kulzüm*: Mısır bölgesinde deniz kenarında bir şehirdir. Yanında Kulzüm denizi vardır. Burası, Firavun ve avanesinin denizde boğulduğu yerdir. Mısır ile Kulzüm arasındaki mesafe 90 mildir. Kadim bir liman şehridir. (Geniş bilgi için bkz. Yâkût, IV, 387-388; Ebû Abdillâh Muhammed b. Muhammed es-Sanhâcî el-Himyerî, *er-Ravzû’l-Mi’târ fî Hayri’l-Aktâr*, Müessesetu Nâsır li’s-Sakâfe, Beyrut 1980, s. 466-467; Nihal Şahin Utku, “Kızıldeniz’in Kaybolan Liman Şehirleri Şuaybe-Car-Kulzüm-Ayzab”, *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, C. 19 (2014), Sa. 2, s. 121-136.) (çev.)

dayıp şöyle dedi: “Sen, savaş hakkında hiçbir görüşü olmayan bir adamın yanından geldin. Sizin beni azletmeniz benim size nasihat etmeme engel değildir. Muhakkak ki ben, bu işinizde bilgi sahibiyim. Ben size, kendisiyle Muâviye, Amr b. el-Âs ve Haribtâ ahalisine karşı tuzak kurduğum şeyi size göstereceğim. Sen de onlara karşı bununla tuzak kur.” Fakat Muhammed b. Ebû Bekir onun söylediklerine sadık kalmadı ve onun emrettiği her şeyde ona muhalif davrandı. Muhammed b. Ebû Bekir, Mısır’a gelince Kays da Medine tarafına doğru yola koyuldu. Mervân ve Esved b. Ebü’l-Bahterî onu korkuttular. O da yakalanıp öldürülmekten korkunca bineğine bindi ve Ali’ye gitti.

- [157] Muâviye; Mervân ve Esved b. Ebü’l-Bahterî’ye öfkelenerek bir mektup yazdı. O şöyle diyordu: “Siz, Ali’ye Kays b. Sa’d’ın görüşü ve kurnazlığıyla yardım ettiniz. Vallahi siz Ali’ye yüz bin savaşçıyla yardım etseydiniz, bu, sizin Kays b. Sa’d’ı çıkarıp Ali’ye göndermenizden daha fazla beni öfkelenmezdi.”

Kays b. Sa’d, Ali’nin yanına geldi. Muhammed b. Ebû Bekir’in öldürülme haberi Ali’ye ulaşır Kays’ın sözünde haklı olduğu vuzuha kavuşunca Ali, kendisinin ve Kays’ın azledilmesinde kendisini destekleyenlerin görüşünün büyük hileli meselelerle baş edemediğini ve Kays b. Sa’d’ın onlarla (Haribtâ ahalisiyle) siyaseten muamelede bulunduğunu anladı. Bundan sonra Ali, Kays’a bütün işlerde itaat etti ve onu Irak ahalisinin, Azerbaycan topraklarında bulunan kimselerin ve ölüme hazır Şurtatu’l-Hamsîn’in²²⁴ başına getirdi. Ali’ye ölüm üzere biat eden kırk bin kişi ona da biat etti. Kays b. Sa’d, kurnazlığıyla Ali öldürülünceye kadar fitne gediğini kapatmaya devam etti.

Irak ahalisi, Hz. Ali’den sonra Hasan b. Ali’yi hilafete getirdi. Hasan savaş istemiyordu. Fakat o, güç yetirebildiği kadarıyla kendisi için Muâviye’den bir şeyler elde edip²²⁵ ardından top-

224 *Şurtatu’l-Hamsîn*: Bu ismin aslının “Şurtatu’l-Hamîs” olduğu kanaatindeyiz. Zaten bazı kaynaklarda bu şekilde geçmektedir. Bkz. İbn Sa’d, VI, 122; Halîfe b. Hayyât, s. 200. *Şurtatu’l-Hamîs*: Ordunun, savaşa şahit olup ölüme hazırlanan seçkin askerlerinden oluşmuş ilk alayına denir. Bkz. İbn Manzûr, VI, 70 (خ م س); VII, 330 (ش ر ط); Zebîdî, XIX, 407 (ش ر ط).

225 Mal, can güvenliği ya da hilafet konusunda olabilir. (çev.)

luluğun arasına katılıp (onlarla) biatleşmek istiyordu. Hasan, Kays b. Sa'd'ın onu hilafete uygun görmediğini anladı ve onu azletti. Onun yerine Ubeydullah b. Abbâs'ı emîr olarak atadı. Ubeydullah b. Abbâs, Hasan'ın, kendisi için biat aldığını anlayınca Muâviye'ye ondan eman istediğini bildiren bir mektup yazdı. Mektupta, sahip olduğu malları konusunda eman verilmesini şart koşuyordu. Muâviye, şartı kabul etti ve ona İbn Âmir'i büyük bir süvari birliğinin arasında gönderdi. Ubeydullah gece onların yanına doğru yola çıktı ve onlara katıldı. Kendilerinden sorumlu olduğu askerlerini emîrsiz bıraktı. Kays b. Sa'd, ordudaki askerlerle beraberdi. Şurtatu'l-Hamsîn, Kays b. Sa'd'ı emîr olarak belirledi. Ali taraftarları ve ona tâbi olanların malları, kanları ve kendisine müsibet isabet etmiş olan şeylerin fitneden emin olacağına dair şartlarını kabul edinceye kadar Muâviye ve Amr b. el-Âs ile savaşmak üzere sözleştiler. Muâviye; Ubeydullah ve Hasan'dan kurtulunca, kurnazlık yönüyle insanların en önemlisi ve yanında kırk bin asker olan adamı tuzığa düşürmeye yöneldi. Muâviye, Amr ve Şam ahalisi, kırk gün kırk gece saldırdı. Muâviye, Kays'a elçi gönderip şöyle diyerek Allah'ı hatırlatıyordu: "Kime itaat üzere benimle savaşıyorsun?" şöyle devam ediyordu: "Kendisine itaat üzere savaştığın kişi bana biat etti." Muâviye altını mühürlediği bir tescil belgesi gönderinceye kadar Kays, onu tasdik etmeyi reddetti. Muâviye: "Bu tescil mektubunu yaz. Oraya her neyi [158] yazarsan o senindir," dedi. Amr, Muâviye'ye: "Bu kayıt mektubunu ona verme, onunla savaş," dedi. Muâviye -iki adamın en hayırlısı-²²⁶ dedi ki: "Ey Abdullah'ın babası yavaş ol! Biz, Şam ehlinde Kays'ın ordusu adedince adam öldürülmedikçe onları öldürmeye girişmeyeceğiz. Ondan sonra da hayatın ne kıymeti var? Vallahi, ben, savaşmaktan başka bir çıkar yol bulmayınca kadar onunla savaşmayacağım." Muâviye ona bu mektubu gönderince Kays b. Sa'd, kendisi ve Ali taraftarlarının akıttıkları kanlar ve zarar verdikleri mallar dolayısıyla eman vermesini şart koştu ve Muâviye'den mal da istemedi. Muâviye de ona şart koştuğu şeyi verdi. Kays ve onunla beraber olanlar da Muâviye'nin topluluğuna dâhil oldular.

–İlk fitne²²⁷ ortaya çıkıncaya kadar– Araplar arasında beş kişi kurnazlıklarıyla meşhur kabul edilirdi. Onlara feraset ve hile sahipleri denirdi. Kureyş'ten Muâviye ve Amr, ensardan Kays b. Sa'd, muhacirlerden Abdullah b. Büdeyl b. Verkâ el-Huzâî, Sakîf'ten de Mugîre b. Şu'be sayılırdı. Ali ile beraber iki kişi vardı: Kays b. Sa'd ve Abdullah b. Büdeyl. Mugîre ise Tâif ve çevresindeki yerlere çekilmişti.

Hakem olayında iki hakem belirlenince Ezruh'ta²²⁸ bir araya gelmek üzere antlaştılar. Mugîre b. Şu'be de onların yanında hazır bulundu. İki hakem, Abdullah b. Ömer ve Abdullah b. Zübeyr'e de orada bulunmaları için elçi gönderdi. Kureyş'ten pek çok kişi de orada hazır bulunmuştu. Muâviye, Şam ahalisiyle beraber orada hazır bulundu. İki hakem; Ebû Mûsâ el-Eş'arî ve Amr b. el-Âs da hazır bulundu. Ali ve Irak ahalisi orada bulunmak istemedi. Mugîre, Kureyş'in feraset sahiplerine dedi ki: "Bu iki hakemin fikir birliğine varıp varamayacakları konusunda bilgi sahibi olmaya güç yetirebilecek birini görüyor musunuz?" Dediler ki: "Bunu bilecek birini tanımıyoruz." Bunun üzerine Mugîre: "Vallahi ben, onlarla baş başa kalıp onların fikirlerine başvurduğumda bunu öğrenebileceğimi düşünüyorum," dedi ve Amr b. el-Âs'a uğradı ve ona şöyle dedi: "Ey Abdullah'ın babası! Sana soracaklarım hakkında bana haber ver: "Bizi, yani itizal eden topluluğu²²⁹ nasıl görüyorsun? Biz, sizin için açık bir mevzu olan bu savaş (Sıffîn Savaşı) hakkında [159] şüpheye düştük. Ümmet bir adam üzerinde fikir birliğine varıncaya kadar değerlendirip durumumuzu araştırmayı düşündük ki ümmetin dâhil olduğu en uygun şeye biz de dâhil olalım." Amr dedi ki: "Ben sizi, yani itizal eden topluluğu, iyilerden geri kalmış facirler topluluğu olarak görüyorum." Mugîre oradan ayrıldı ve ona başka bir şey sormadı. Daha sonra,

227 Hz. Osman'ın katliyle başlayan ve Muâviye'nin başa geçtiği döneme kadar devam eden süreç için kullanılır. Bkz. İbn Hacer, *Fethu'l-Bârf*, VII, 325. (çev.)

228 *Ezruh*: Şam (Suriye) bölgesinde bir köy (bkz. Yâkut, I, 129). Bu köyün, Ürdün'e bağlı olduğu ve Hz. Ali ile Muâviye arasındaki Hakem olayının burada ve buraya bitişik olan Cerbâ'da gerçekleştiği de söylenmiştir (bkz. Atîk b. Gays, s. 138). Buranın, "Bugün Suriye'de 'Der'â' olması muhtemeldir," diyenler de olmuştur.

229 Sıffîn Günü savaşmaktan uzak durdukları için bu isim kullanılmıştır.

Ebû Mûsâ el-Eş'arî'ye uğradı, onunla yalnız kaldı ve Amr'a söylediklerinin benzerini ona da söyledi. Ebû Mûsâ dedi ki: "Ben sizi insanların en doğru görüşlüsü olarak görüyorum. Aranızda Müslümanlardan kalıntılar görüyorum." Mugîre oradan da ayrıldı ve bundan başka hiçbir şey de ona sormadı. Ravi dedi ki: Mugîre, daha önce konuştuğu Kureyş'ten görüş sahibi arkadaşlarıyla karşılaştığında: "Size yemin ederim ki bu iki adam, bir görüş üzerinde birleşemezler. Onlardan her biri kendi görüşüne çağıracaktır," dedi.

İki hakem bir araya gelip baş başa kalıp konuşunca Amr dedi ki: "Ey Ebû Mûsâ! Önce hangi konuda hüküm vereceğimizi bilir misin? Vefa ehline vefa ile vefasızlık ehline de vefasızlıkla hüküm vermemiz gerekir." Ebû Mûsâ: "O nedir?" dedi. Amr dedi ki: "Muâviye ve Şam ahalisinin onlara belirlediğimiz buluşma yerinde hazır bulduklarını bilmiyor musun?" Ebû Mûsâ "Evet," dedi. Amr: "Bunu yaz," dedi. Ebû Mûsâ da yazdı. Daha sonra Amr dedi ki: "Ben ve sen, kendimizi bu ümmetin yönetimini üstlenecek kişiyi belirlemek için adadık. Ey Ebû Mûsâ! İsim söyle! Benim, biat etmemi istediğin kişi için sana biat edecek kudretim vardır." Ebû Mûsâ dedi ki: "Ben Abdullah b. Ömer b. Hattâb'ın ismini söylüyorum -Abdullah b. Ömer, Siffîn Savaşı'na katılmayanlar arasındaydı-." Amr dedi ki: "Ben de Muâviye b. Ebû Süfyân'ın adını veriyorum." İkisi birbirleriyle anlaşmazlığa düşüp karşılıklı sövüşünceye kadar buldukları yerde kalmaya devam ettiler. Daha sonra insanların huzuruna çıktılar. Ebû Mûsâ: "Muhakkak ki ben, Amr'ın durumunu, Yüce Allah'ın buyurduğu şu şey gibi görüyorum," dedi: "*Kendisine ayetlerimizi verdiğimiz hâlde onlardan sıyrılip da...*" ayetlerini "*...umulur ki düşünürler,*"²³⁰ ifadesine kadar okudu.

Amr b. el-Âs da: "Ey insanlar! Muhakkak ki ben, Ebû Mûsâ'nın [160] durumunu, Yüce Allah'ın buyurduğu şu şey gibi görüyorum," dedi: "*Tevrat'la yükümlü tutulup da onunla amel etmeyenlerin durumu, ciltlerle kitap taşıyan eşeğin durumu gibidir,*" ayetini "*Allah, zalimler topluluğunu hidayete erdirmez,*"²³¹ ifadesine

230 Arâf, 7/175-176.

231 Cum'a, 62/5.

kadar okudu. Sonra da her biri arkadaşını benzettiği örneklerle beraber şehirlere mektup yazdı.

Yukarıdaki rivayeti Zührî, Sâlim'den, o da İbn Ömer'den naklederek söylemiştir.

Ma'mer dedi ki: İbn Tâvûs, İkrime b. Hâlid'in, o da İbn Ömer'den şöyle dediğini bana haber verdi: Muâviye akşam olunca ayağa kalktı, Allah'a layık olduğu şekliyle senada bulundu, ardından da şöyle dedi: "Her kim bu konuda konuşmak istiyorsa bana yüzünü gösterebilir. Vallahi bu meselede her kim ortaya çıkarsa ben hilafet işine ondan ve babasından daha layığım. -Ravi dedi ki: Muâviye bu sözle Abdullah b. Ömer'i ima ediyor.-" Abdullah b. Ömer dedi ki: "Elbisemi çözdüm²³² ve ayağa kalkıp ona 'Hilafet konusunda İslam için sen ve babanla savaşan kişiler konuşur,' demek istedim, ancak sonra insanlar arasındaki birliği dağıtacak bir söz söylemekten, o hususta kan dökülmesinden ve kastettiğim görüşümden başka bir şeye hamledilmesinden çekindim. Sonra, Yüce Allah'ın cennetler konusunda vadettiği şeylerin, benim için bunların hepsinden daha sevimli olduğunu hatırladım da bir şey demedim." İbn Ömer dedi ki: "Ben, çıkıp eve gidince Habîb b. Mesleme²³³ bana geldi ve 'O adamı (Muâviye) konuşurken işittiğinde ona karşı konuşmaktan seni meneden neydi?' dedi." Ben de ona: "Konuşmak istedim, ancak insanlar arasındaki birliği dağıtacak bir söz söylemekten, o hususta kan dökülmesinden ve sözümün kastettiğim görüşümden başka bir şeye hamledilmesinden çekindim. Yüce Allah'ın cennetler konusunda vadettiği şeylerin, benim için bunların hepsinden daha sevimli olduğunu hatırladım." Bunun üzerine Habîb b. Mesleme, Abdullah b. Ömer'e dedi ki: "Annem babam sana feda olsun. Muhakkak ki sen, tehlikesinden endişe ettiğin şeyden muhafaza edilip korunmuş oldun."

232 Asıl metinde "أَطْلَفْتُ خَبْرِي" ifadesi geçmektedir. "Habve" kelimesi, ayakları toplayıp elbisenin içine almak veya sarık gibi bir şeyle sarmak için kullanılmaktadır. Bkz. İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, VII, 404; Aynî, *Umdetü'l-Kârî*, XVII, 186. (çev.)

233 Bu şahsın Muâviye'ye yakın biri olduğu ifade edilmiştir. Bkz. İbn Abdilberr, *el-İstîâb*, I, 320-321. (çev.)

HACCÂC B. İLÂT HADİSİ

[161]

Abdürrezzâk, Ma'mer'den, o da Sâbit el-Bünânî'den, o da Enes b. Mâlik'in şöyle dediğini nakletmiştir:

Resulullah Hayber'i fethedince Haccâc b. İlât dedi ki: "Ey Allah'ın Resulü! Benim Mekke'de malım ve ailem var. Ben onları getirmek istiyorum. Senin hakkına girersem ya da senin hakkında bir şey söylersem bana hakkını helal eder misin?" Bunun üzerine Resulullah ona dilediğini söylemesi konusunda izin verdi. Mekke'ye gelince karısına vardı: "Benim için, yanında mal olarak ne varsa bir araya getir. Muhakkak ki ben Muhammed ve ashabının ganimetlerinden satın almak istiyorum. Zira onlar esir alındılar ve malları ele geçirildi." Bu haber Mekke'de yayıldı, bunun üzerine Müslümanlar evlerine çekildiler; müşrikler ise sevinç ve mutluluklarını açıkça ortaya koydular. Ravi dedi ki: Bu haber Abbâs b. Abdülmuttalib'e ulaştı; oturdu ve ayağa kalkamaz oldu.

Ma'mer dedi ki: Osmân el-Cezerî, Miksem'in şöyle dediğini bana haber verdi:

Abbâs, Resulullah'a benzeyen ve kendisine Kusem denen oğlunu aldı, yere yattı ve oğlunu göğsünün üzerine koydu. O sırada şöyle diyordu:

*"Sevgili (oğlum) Kusem, onu yalanlayanlara rağmen, nimetlerin sahibinin peygamberi (olan) güzel burunluya benzeyen."*²³⁴

Sâbit dedi ki: Enes şöyle dedi: Daha sonra Abbâs, Haccâc'a bir hizmetçisini gönderip "Ne haberler getirdiğini, ne söylediğini ve Allah'ın vadettiği şeyin onun getirdiğinden daha hayırlı olduğunu" söylemesini belirtti. Ravi dedi ki: Haccâc b. İlât şöyle dedi: "Ebü'l-Fadl'a selam söyle ve kendisine, 'Ona gidebilmem için evinin bir bölümünü boşalt,' de. Zira haberler onu sevindirecek türdendir." Ravi dedi ki: Hizmetçi, Abbâs'a geldi ve evin kapısına ulaştı: "Ey Ebü'l-Fadl! Müjdeler ol-

234 جِي قُنْم، فَبِي ذِي الْآتِفِ الْأَشْمِ
نَبِي رَبِّ ذِي النِّعَمِ، بِرَغْمِ أَنْفٍ مِّنْ رَّغْمِ

sun!” dedi. Ravi dedi ki: Abbâs mutluluğundan yerinden fırladı, hatta hizmetçisinin alnını öptü. Hizmetçi, Abbâs’a Haccâc’ın ona söylediğini haber verdi. Bunun üzerine Abbâs onu azat etti. Ravi dedi ki: Ardından Haccâc, Abbâs’a geldi ve ona Resulullah’ın Hayber’i fethettiğini ve (Hayberlilerin) mallarını ganimet olarak aldığını haber verdi. Onların mallarında [162] Yüce Allah’ın belirlediği paylar uygulandı. Resulullah, Safiyye bint Huyey’i seçti ve onu kendisine aldı; onu eşi olup ailesine katılmak ve azat etmek arasında muhayyer bıraktı. Safiyye de kendisini azat edip ona eş yapmasını seçti. Fakat ben buraya bana ait olan mal ve ailem için geldim. Onları bir araya getirip Medine’ye götürmek istedim. Allah’ın Resulü’nden izin istedim ve o da bana dilediğimi söylemem için izin verdi. Sen de söylediklerimi üç gün gizli tut, ardından da istediğini söyle,” dedi. Ravi dedi ki: Haccâc’ın karısı yanındaki ziynet eşyalarını ve malları bir araya getirdi ve Haccâc’a verdi, daha sonra Haccâc da onlarla yola koyuldu.

Üç gün geçince Abbâs, Haccâc’ın karısının yanına geldi ve ona dedi ki: “Kocan ne yaptı?” Karısı da onun falan gün gittiğini ona haber verdi ve şöyle dedi: “Ey Ebü’l-Fadl! Allah seni rezil etmesin! Sana ulaşan haber bize ağır gelmiştir.” Abbâs dedi ki: “Evet, Allah beni rezil etmesin. Sevdiğimiz şey için Allah’a sadece hamd ederiz. Yüce Allah, Resulü’ne Hayber’in fethini nasip etti. Onların mallarında Yüce Allah’ın belirlediği paylar uygulandı. Resulullah, Safiyye bint Huyey’i kendisine seçti. Senin de eşine ihtiyacın varsa ona yetiş.” Kadın dedi ki: “Vallahi, senin doğru söylediğini düşünüyorum.” Abbâs dedi ki: “Vallahi ben doğru söylüyorum ve durum da benim sana haber verdiğim gibidir.” Ravi dedi ki: Daha sonra Abbâs oradan ayrıldı ve Kureys’in meclislerine geldi. Onlara uğradığında onlar: “Ey Ebü’l-Fadl! Sana hayırdan başka bir şey isabet etmez,” diyorlardı. Abbâs da dedi ki: “Allah’a hamd olsun ki bana hayırdan başka bir şey isabet etmemiştir. Haccâc b. İlât bana Allah’ın, Hayber’in fethini Resulü’ne nasip ettiğini haber verdi. Orada Yüce Allah’ın belirlediği ganimet payları uygulandı. Resulullah, Safiyye bint Huyey’i kendisine seçti. Haccâc benden, ondan aldığım bu bilgileri üç gün gizlememi istedi. O

buraya, malını ve burada ona ait olan şeyleri almak için geldi. Daha sonra da gitti. Ravi dedi ki: Yüce Allah, Müslümanların üzerindeki üzüntüyü müşriklerin üzerine çevirdi ve Müslümanlardan sıkıntıyla evlerine kapananlar dışarı çıktılar, Abbâs'a geldiler ve Abbâs da onlara meseleyi (Hayber'in haberini) bildirdi. Müslümanlar sevindiler ve Yüce Allah; üzüntü, öfke ve hüznü müşriklerin üzerine çevirdi.²³⁵

235 Haccâc b. İlât olayının Abbâsîler tarafından uydurulduğu iddia edilmiştir.
(Muhakkik)

[163] **ALİ VE ABBÂS'IN TARTIŞMASI**

Abdürrezzâk, Ma'mer'den, o da Zührî'den, o da Mâlik b. Evs b. Hadesân en-Nasrî'nin şöyle dediğini rivayet etmiştir: Ömer b. Hattâb bana:

"Kavminden bazı hane sahipleri Medine'ye geldi, biz de onlara bir miktar atıyye verilmesini emrettik, onlar arasında bu atıyyeyi bölüştür," diyerek elçi veya haber gönderdi. Ben de: "Ey Müminlerin Emîri! Bunu, benden başkasına emret," dedim. O da: "Ey adam, al onu (atıyyeyi)," dedi.

Ben bu durumdayken Ömer'e kölesi geldi: "Osman, Abdurrahmân b. Avf, Sa'd b. Ebî Vakkâs ve Zübeyr b. Avvâm –Mâlik dedi ki: Kölenin, Talha'yı zikredip etmediğini bilmiyorum–huzura çıkmak için izin istiyorlar," dedi. Ömer de: "Onlara izin ver," dedi.

Ravi dedi ki: Azatlı köle bir süre kaldı ve ardından gelip "Ali ve Abbâs huzurunuzda çıkmak için izin istiyor," dedi. O da: "Onlara izin ver, içeri girsinler," dedi. Ravi dedi ki: Sonra bir süre bekledi. Ravi dedi ki: Abbâs içeri girince: "Ey Müminlerin Emîri! Benim ile bunun arasında –o sıralar, ikisi (Ali ve Abbâs), Allah'ın, Nadîroğullarının mallarından Resulü'ne fey (ganimet)²³⁶ olarak verdiği şeyler hakkında tartışıyorlardı–hüküm ver," dedi. Orada bulunan topluluk da: "Ey Müminlerin Emîri! Aralarında hüküm ver ve her birini diğeri konusunda rahata kavuştur, zira onların tartışması uzadı," dedi. Bunun üzerine Ömer: "Göklerle yerin, O'nun izniyle ayakta durduğu Allah'ın aşkına size soruyorum: Resulullah'ın 'Bize (peygamberlere) mirasçı olunmaz! Bıraktığımız sadakadır,' buyurduğunu bil(m)iyor musunuz?" dedi. "Muhakkak ki Hz. Peygamber böyle söylemiştir," dediler. Sonra da o ikisine (Ali ve Abbâs'a) benzer şeyler söyledi. Onlar da "Evet," dediler. Ömer onlara dedi ki: "Ben size bu feyden haber vereceğim. Yüce Allah, Peygamber'ine bu feyden başkasına ihsan etmedi-

236 Fey: Müslümanların, cihada ve harbe girişmeksizin kâfirlerin mallarından elde ettikleri şeylere denir. (Geniş bilgi için bkz. İbnü'l-Esîr, *en-Nihâye*, III, 482-483). (çev.)

ğini has kıldı ve şöyle buyurdu: “Onların mallarından Allah’ın, savaşılmaksızın Peygamber’ine kazandırdığı mallar için siz, at ya da deve koşturmuş değilsiniz. Fakat Allah, peygamberlerini, dilediği kimselerin üzerine salıp onlara üstün kılar.”²³⁷ Bu fey, Resulullah’a hastı. Sonra, vallahi sizi bırakıp da onu (tek başına) almadı, kendisini size tercih etmedi. Vallahi, feyi aranızda ^[164] paylaştırdı ve ta ki feyden şu mal kalıncaya kadar size dağıttı. Hz. Peygamber, ailesinin senelik nafakasını bu feyden temin ederdi. –Ravi dedi ki: Belki de Ömer ‘Ailesinin yıllık azığını ondan ayırıp bir kenara koyardı,’ dedi.– Daha sonra da ondan geri kalanı Allah’ın malı²³⁸ kabul ederdi.

Resulullah vefat edince Ebû Bekir: “Ben ondan sonra Resulullah’ın veliyyü’l-ahdiyim/halifesiyim. Bu feyde Resulullah’ın tasarruf ettiği gibi ben de tasarruf ederim,” dedi. Ardından Ömer; Ali ve Abbâs’a yöneldi ve şöyle dedi: “Siz ikiniz Ebû Bekir’in bu konuda zalim ve facir olduğunuzu iddia ediyorsunuz, oysa Allah biliyor ki o, bu konuda sadıktır, iyilik yapmıştır ve hakka tâbi olmuştur.”

Sonra, Ebû Bekir’in ardından emîrliğimin iki yılında feyin sorumluluğunu aldım ve onda Resulullah ve Ebû Bekir’in tasarruf ettiği gibi ben de tasarrufta bulundum. Siz ikiniz ise benim, bu konuda zalim ve facir olduğunuzu iddia ediyorsunuz. Oysa Allah biliyor ki ben, bu konuda sadığım, iyilik yapmışım ve hakka tâbi olmuşumdur. Daha sonra ikiniz bana geldiniz. Sonra bu –Abbâs’ı kastediyor– bana geldi ve benden kardeşinin oğlunun mirasını istiyor. Şu –Ali’yi kastediyor– da bana geldi ve benden karısının babasından kalan mirasını istiyor. Ben de size derim ki: Muhakkak ki Resulullah: ‘Bize mirasçı olunmaz, bizim bıraktığımız (sadece) sadakadır,’ buyurmuştur. Daha sonra bana bu feyi size vermemin doğru olacağı görüldü. Bunun üzerine ben de, bu mallarda Resulullah ve Ebû Bekir’in tasarruf ettiği ve benim bu mallara velî olduğum zamandan beri tasarruf ettiğim gibi tasarruf edeceğinize dair Allah’ın ahdi ve misakı üzerinize olmak kaydıyla sizden söz aldım. İkiniz de ‘Bu şart üzere bize onu ver,’ dediniz. Şimdi siz

237 Haşr, 59/6.

238 Beytülmâl arasına koyardı veya Allah yolunda kullanırdı. (çev.)

benden, daha önceki hükümden başka bir hüküm mü istiyorsunuz? Göklerle yerin, O'nun izniyle ayakta durduğu Zat'a (Allah'a) and olsun ki ben aranızda bundan başka hüküm veremeyeceğim. Bu şartlar altında tasarruf ederek feyi kullanmaktan acizseniz onu bana verin."

Zührî dedi ki: Ali, Abbâs'a üstünlük sağladı. Fey, Ali'nin kontrolündeydi. Sonra Hasan'ın kontrolünde, sonra Hüseyin'in kontrolünde, sonra Ali b. Hüseyin'in kontrolünde, sonra Hasan b. Hasan'ın kontrolünde, sonra da Zeyd b. Hasan'ın kontrolündeydi.

Ma'mer dedi ki: Daha sonra Abdullah b. Hasan'ın kontrolündeydi. Ardından da onlar, yani Abbâsoğulları, feyi aldılar.

Abdürrezzâk, Ma'mer'den, o da Zührî'den, o da Urve ve Amra'nın²³⁹ şöyle dediklerini rivayet etmiştir:

[165] Hz. Peygamber'in eşleri Ebû Bekir'e elçi gönderdiler ve Resulullah'tan kalan miraslarını istediler. Âişe onlara: "Allah'tan korkmuyor musunuz? Resulullah: 'Bize mirasçı olunmaz, bizim bıraktığımız (sadece) sadakadır,' demedi mi?" diyerek elçi gönderdi. Ravi dedi ki: Hz. Peygamber'in eşleri onun sözüne razı oldular ve bu meseleyi bıraktılar.

Abdürrezzâk, Ma'mer'den, o da Zührî'den, o da Urve'den, o da Âişe'den şöyle rivayet etmiştir:

Fâtıma ve Abbâs, Resulullah'ın mirasını istemek üzere Ebû Bekir'e geldiler. Onlar, o sırada Hz. Peygamber'in Fedek'ten payına düşeni, Hayber'den ona düşen hissesini istiyorlardı. Ebû Bekir onlara dedi ki: "Resulullah'ı: 'Bize mirasçı olunmaz, bizim bıraktığımız (sadece) sadakadır. Muhammed ailesi bu maldan (sadece) yer,' derken işittim. Vallahi ben, Resulullah'ı yaparken gördüğüm hiçbir işi terk etmem, muhakkak ben de yaparım."

²³⁹ *Amra bint Abdirrahmân b. Sa'd b. Zürâre*: Ensarın meşhurlarından Es'ad b. Zürâre'nin yeğenidir. Tâbiînin meşhur kadınlarından. Hz. Âişe'den çokça rivayette bulunmuştur. Hz. Âişe'nin terbiyesinde büyümüş, talebesi olarak yetişmiştir. Bu yüzden, onun rivayetleri konusunda en güvenilir otorite kabul edilir. (Geniş bilgi için bkz. İbn Hacer, *el-İsâbe*, V, 30; Mehmet Eren, "Kadınların Hadis İlmine Katkıları", *AÜİFD*, Cilt XLIV (2003) Sa. 1, s. 83-110.) (çev.)

Ravi dedi ki: Fâtıma, Ebû Bekir'i bıraktı, oradan uzaklaştı ve bu hususta, ölünceye kadar bir daha onunla konuşmadı. Fâtıma ölünce Ali onu gece gömdü ve onun ölümünü Ebû Bekir'e de haber vermedi. Âişe dedi ki: "Fâtıma hayattayken, insanların nezdinde Ali'nin özel bir konumu vardı. Fâtıma vefat edince insanlar Ali'den yüz çevirdiler. Fâtıma, Resulullah'tan sonra altı ay hayatta kaldı ve ardından vefat etti."

Ma'mer dedi ki: "Adamın biri Zührî'ye dedi ki: Ali, Ebû Bekir'e altı ay biat etmedi mi?" Zührî dedi ki: "Hayır! Ali, Ebû Bekir'e biat edinceye kadar, ne Ali ne de Hâşimoğullarından bir başkası Ebû Bekir'e biat etti."

Ali, insanların kendisinden yüzlerini çevirdiğini görünce Ebû Bekir ile musalaha için acele etti ve Ebû Bekir'e: "Bize gel, seninle beraber başka kimseyi de getirme," diye haber gönderdi. Ali, Ömer'in sertliğini bildiği için Ömer'in Ebû Bekir ile gelmesini istemedi. Bunun üzerine Ömer, Ebû Bekir'e: "Tek başına onlara gitme!" dedi. Ebû Bekir: "Vallahi, tek başıma onlara gideceğim. Bana ne yapabilirler ki?" dedi. Ravi dedi ki: Ebû Bekir çıktı ve Ali'ye vardı. Ali, Hâşimoğullarını yanında toplamıştı. Ali ayağa kalktı, layık olduğu şekliyle Allah'a hamd ve senada bulundu ve ardından da şöyle dedi: "Ey Ebû Bekir! Bizi sana biat etmekten alıkoyan şey, ne senin faziletini inkâr, ne de Allah'ın sana verdiği bir hayırda seni çekemezliktir. Fakat biz, bu meselede hakkımızın olduğunu düşünüyoruz. Fakat siz hilafet yoluyla üzerimizde istibdad/zorbalık kurdunuz." Ravi dedi ki: Sonra Ali, Resulullah'a olan yakınlığını [166] ve Hâşimoğullarının hakkını hatırlattı. Ebû Bekir ağlayıncaya kadar, Ali konuşmasına devam etti.

Ali susunca, Ebû Bekir şehadet getirdi ve layık olduğu şekilde Allah'a hamd ve senada bulundu, ardından da şöyle dedi: "Vallahi, Resulullah'ın akrabalarına yardım etmem kendi yakınlarıma yardım etmemden daha doğrudur. Vallahi, benimle sizin aranızdaki mallar (fey) hakkında hayırdan yüz çevirmedi. Fakat ben, Resulullah'ı: 'Bize mirasçı olunmaz, bizim bıraktığımız (sadece) sadakadır. Muhammed ailesi bu maldan (sadece) yer,' derken işittim. Vallahi, ben, Resulullah'ın bu fey

(mallar) hususunda yaptığı hiçbir işi hatırlamıyorum ki Allah'ın izniyle onu yapmış olmayayım.”

Sonra Ali dedi ki: Biat için randevu vaktin zeval vaktidir.²⁴⁰ Ebû Bekir öğle namazını kılınca insanlara yöneldi. Ardından Ali'nin, mazeret beyan ettiği üzere özrünü kabul etti. Sonra Ali ayağa kalktı ve Ebû Bekir'in –Allah ondan razı olsun– hakkı, fazileti ve önceliğini tazim etti. Ardından da Ebû Bekir'e doğru ilerledi ve ona biat etti. İnsanlar Ali'ye yönelip “İsabet ettin ve güzel bir iş yaptın,” dediler. Âişe dedi ki: “Ali, emre itaate ve iyi olana yakın olunca insanlar da Ali'ye yakın oldular.”

240 Öğleden sonra sana biat edeceğim. (çev.)

ÖMER'İN KATİLİ EBÛ LÜ'LÜE MESELESİ

[167]

Abdürrezzâk, Ma'mer'den, o da Zührî'den şöyle dediğini rivayet etmiştir:

Ömer b. Hattâb, Arap olmayan hiç kimsenin Medine'ye girmesine izin vermezdi. Mugîre b. Şu'be, Ömer'e mektup yazdı ve şöyle dedi: "Benim yanımda demirci, nakkaş ve marangoz olan bir köle var. Bu kölede Medine ahali için faydalar vardır. Eğer sen bana, onun gönderilmesi için izin verirsen onu göndereceğim." Ömer de ona izin verdi. Ebû Lü'lüe'ye her gün için iki dirhem haraç ödemesi tayin edilmişti. O köle "Ebû Lü'lüe" diye çağrılırdı. Aslen Mecûsîydi. Allah'ın dilediği kadar bu hâl üzere kaldı. Sonra, ödediği haracın çokluğundan şikâyet etmek üzere Ömer'e geldi. Ömer ona dedi ki: "Hangi işleri iyi yapabilirsin?" O da: "Marangozluk, nakkaşlık, demircilik," dedi. Bunun üzerine Ömer: "Yapabildiğin işlerin kapsamına göre senin ödediğin haraç çok değildir." Ravi dedi ki: Ebû Lü'lüe homurdanırken Ömer geçip gitti, ardından Ebû Lü'lüe otururken Ömer ona uğradı ve şöyle dedi: "Senin 'Eğer ben istersem rüzgârla çalışıp öğütebilen değirmen yapabilirim,' dediğin bana söylenmemiş miydi?" Ebû Lü'lüe de: "İnsanların ondan bahsettikleri bir (el) değirmeni yapacağım," dedi. Ravi dedi ki: Ebû Lü'lüe geçip gitti. Bunun üzerine Ömer: "Bu köle, az önce beni tehdit etti." Ömer'e zarar vermeye karar verince bir hançer temin etti ve hançeri üzerine aldı. Ardından mescidin köşelerinden birinde oturdu. Ömer, seher vakti çıkıyor ve insanları namaza uyandırıyor. Ebû Lü'lüe'nin de yanına vardı. Ebû Lü'lüe bir anda Ömer'e saldırdı ve onu üç darbeyle yaraladı. Darbelerden biri göbeğinin altına geldi, onu öldüren darbe buydu. Ebû Lü'lüe, mescitteki on iki kişiyi daha yaraladı, onlardan altısı öldü, altısı ise hayatta kaldı. Daha sonra da hançeri kendisine sapladı ve öldü.

Ma'mer dedi ki: Zührî'den başkasını şöyle derken işittim:

Irak'tan biri Ebû Lü'lüe'nin üzerine bir bornoz ya da başlıklı giysi attı, Ebû Lü'lüe buradan kurtulamayacağını anlayınca kendisini öldürdü.

[168] Ma'mer dedi ki: Zührî şöyle dedi:

Ömer kan kaybindan endişe edince "Abdurrahmân b. Avf insanlara namaz kıldırın," dedi.

Zührî dedi ki: Abdullah b. Abbâs bana şöyle diyerek haber verdi:

Ben ve ensardan bir grup Ömer'i taşдық ve onu evine yerleştirdik. Tan ağarınca kadar baygın hâlde kalmaya devam etti. Bunun üzerine biri dedi ki: Onu sadece namaz ile korkutup ayıltabilirsiniz. Abdullah b. Abbâs dedi ki: Biz de, "Ey Müminlerin Emîri! Namaz!" dedik. Abdullah b. Abbâs dedi ki: Ömer, gözlerini açtı ve ardından: "İnsanlar namaz kıldı mı?" dedi. "Evet," dedik. Ömer de: "Dikkat edin, namazı terk eden birinin İslam'dan payı yoktur," dedi. –Ravi dedi ki: Ma'mer bazen "Namazı zayi edenin" demiştir.– Ardından Ömer, yarasından kan akar hâlde, namaz kıldı. İbn Abbâs dedi ki: Daha sonra Ömer bana: "Dışarı çık ve beni yaralayanın kim olduğunu insanlara sor," dedi. Ben de çıktım ve bir de baktım ki insanlar toplanmışlar. Dedim ki: "Müminlerin Emîri'ni kim yaraladı?" Dediler ki: "Mugîre b. Şu'be'nin kölesi, Allah'ın düşmanı Ebû Lü'lüe onu yaraladı." Ömer'in yanına döndüm, ona haber götürmemi bekliyordu. "Ey Müminlerin Emîri! Allah'ın düşmanı Ebû Lü'lüe seni yaraladı," dedim. Bunun üzerine Ömer: "Allahu Ekber! Allah'a hamd olsun ki kıyamet günü, Allah için yaptığı bir secdeden dolayı bana hasım olacak bir kimseyi benim katilim yapmadı. Ben Arapların beni asla öldürmeyeceğini biliyordum," dedi. Daha sonra Ömer'e bir hekim geldi ve ona nebiz içirdi.²⁴¹ Nebiz onun yarasından dışarı aktı. İnsanlar, "Bu, kanın kırmızısıdır," dediler. Sonra bir başka hekim geldi ve Ömer'e süt içirdi. Süt parlayarak dışarı aktı. Ona süt içiren dedi ki: "Ey Müminlerin Emîri! Vasiyetini yap." Ömer de: "Muâviyeoğullarının kardeşi bana doğru söyledi," dedi.

241 Muhtemelen, Hz. Ömer'in yarasının derinliğinin tespiti için içirilmiş, ancak yaradan çıkan sıvının kan mı yoksa nebiz mi olduğu anlaşılamayınca süt içirilmiştir. Öte yandan Hz. Ömer'in içtiği nebizin şaraba dönmüş nebiz olmadığı düşünülebilir. Zira kaynaklarda nebiz kelimesinin, sadece şarap için değil; "içine kuru üzüm vb. karıştırılıp tatlandırılan şarap hâlini almadan içilen içecek olduğu" da söylenmiştir (Nevevî, *Şerhu Müslim*, IX, 64). Hatta Hz. Peygamber'in bu türden, yani şaraba dönüşmemiş nebizi içtiğine dair rivayetler de sahih kaynaklarda yer almıştır (bkz. Müslim, Hac, 347). (çev.)

Zührî, Sâlim'den, o da İbn Ömer'den şöyle rivayet etmiştir: Daha sonra Ömer, altı kişiyi çağırttı: Ali, Osman, Sa'd, Abdurrahmân, Zübeyr -Talha'yı söyleyip söylemediğini bilmiyorum.- Ömer şöyle dedi:

“Ben insanlara baktım ve aralarında ayrılık görmedim. Ayrılık olursa o da sizin aranızdadır. Kalkınız, müşaverede bulununuz, sonra da birinizi emîr tayin ediniz.”

Ma'mer dedi ki: Zührî şöyle dedi: Humeyd b. Abdurrahmân, Misver b. [169] Mahreme'nin şöyle dediğini bana haber verdi:

Abdurrahmân b. Avf, şûrâ günlerinin üçüncü gecesinde, geceden Allah'ın dilediği kadar geçtikten sonra bana geldi. Beni uyurken bulduğundan: “Onu uyandırın,” dedi ve beni uyandırdılar. Abdurrahmân dedi ki: “Hey! Seni uyurken mi görüyorum! Vallahi, bu üç günden beridir gözüm çok uyku görmedi. Git ve benim için falan ve falanı -ensarın ileri gelen kimselerinden- çağır.” Onları çağırdım. Onlarla mescitte uzun bir süre yalnız kaldı. Sonra kalktılar. Ardından: “Git bana Zübeyr, Talha ve Sa'd'ı çağır,” dedi. Ben de onları çağırdım. Onlarla uzun bir süre gizli gizli konuştu. Ardından onun yanından kalktılar. Daha sonra: “Bana Ali'yi çağır,” dedi. Ben de onu çağırdım. Onunla uzun bir süre fısıldaştı. Ardından onun yanından Ali de kalktı. Daha sonra: “Bana Osman'ı çağır,” dedi. Ben de onu çağırdım. Onunla fısıldaşmaya başladı. Sabah ezanına kadar ayrılmadılar. Daha sonra Suheyb²⁴² insanlara namaz kıldırdı.

Suheyb namazı bitirince, insanlar Abdurrahmân'ın yanına toplandılar. Abdurrahmân, Allah'a hamd ve senada bulundu, ardından da şöyle dedi: “Ben bu meselede insanların kanaatlerine baktım ve onların birini Osman'a denk tuttuklarını görmedim. Ey Ali! Sakın kendine, hilafete ulaşmak için başka

242 *Suheyb er-Rûmî*: Hicretten yaklaşık otuz yıl önce dünyaya gelmiştir. Henüz küçükken Rumlara eşir düştüğü için kendisine Rûmî nisbesi verilmiştir. Asıl adı, Suheyb b. Sinân b. Mâlik'tir. Yahyâ adında bir çocuğu olmamasına rağmen Hz. Peygamber ona, Ebû Yahyâ lakabını vermiştir. Mekke'de iken Abdullah b. Cüd'ân'ın antlaşmasıydı. Rum topraklarından gelip Müslüman olanların ilki olarak kabul edilir. Bedir, Uhud ve Hendek Savaşları başta olmak üzere pek çok savaşa iştirak etmiştir. Hicretin 38. yılında Medine'de vefat etmiştir. (Geniş bilgi için bkz. İbn Sa'd, III, 169-173; İbn Abdilberr, *el-İstîâb*, s. 368-371; İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-Gâbe*, III, 38; Mehmet Efendioğlu, “Suheyb b. Sinân”, *DİA*, İstanbul 2009, XXXVII, 476-477.) (çev.)

bir yol arama." Ardından, "Ey Osman! Allah'ın ahdi, misakı ve zimmetiyle Resulü'nün zimmeti üzere Allah'ın kitabı, Peygamber'inin sünneti ve ondan sonraki iki halifenin tasarruf ettiği şey üzere amel etmeye söz veriyor musun?" dedi. Osman da "Evet," dedi. Bunun üzerine Abdurrahmân elini Osman'ın elinin üzerine koydu ve ona biat etti. Daha sonra da insanlar ona biat ettiler, ardından da Ali biat etti ve sonra dışarı çıktı. İbn Abbâs onunla karşılaştı ve ona: "Oyuna getirildin," dedi. Bunun üzerine Ali de: "O bir hile miydi?" dedi.

Ravi dedi ki: Osman, altı yıl boyunca iki arkadaşının²⁴³ tasarruflarına uygun tasarrufta bulundu. Altı yıla kadar yönetim konusunda kusuru yoktu. Daha sonra Şeyh²⁴⁴ yumuşak davrandı, zayıflık gösterdi ve bunun sonucunda yönetim işlerine hâkim olundu.

Zührî dedi ki: Sa'îd b. el-Müseyyeb bana haber verdi ki Abdurrahmân b. Ebî Bekir -onun hakkında kesinlikle yalan söylemeye yeltenmedi- dedi ki:

Ömer katledildiğinde Hürmüzân,²⁴⁵ Cüfeyne²⁴⁶ ve Ebû Lü'lüe'nin bulunduğu yere gittim. Onlar sırdaşıtlar. Onları aradım ve beni görünce heyecanlandılar, o sırada aralarından, kabzası ortasında olan iki başlı bir hançer düştü. Bunun üzerine Abdurrahmân: "Ömer'in ne ile öldürüldüğüne bakın!" dedi. İnsanlar baktılar ve hançerin, Abdurrahmân'ın vafsettiği nitelikte olduğunu gördüler. Ravi dedi ki: Ubeydullah b. Ömer kılıcını kuşanmış olarak dışarı çıktı, Hürmüzân'a vardı ve dedi ki: "Benim bir atım var, ona bakmamız için bana eşlik et." Hürmüzân'ın, atlar hakkında bilgisi vardı. Dı-

243 Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer (çev.)

244 Yaşlı, yani Hz. Osman. (çev.)

245 *Hürmüzân*: Fârisîlerin krallarındandır. Hz. Ömer döneminde Ebû Mûsâ el-Eş'arî komutasında Tüster fethedilirken esir alınmış, Medine'ye gönderilmiş ve Hz. Ömer eliyle İslam'a girmiştir. İslam'a girdikten sonra Medine'de ikame etmiş ve Hz. Ömer dönemi İran fetihlerinde kendisiyle istişarede bulunulmuştur. (Geniş bilgi için bkz. İbn Sa'd, V, 65-66; İbn Hacer, *el-İsâbe*, VI, 448-449.) (çev.)

246 *Cüfeyne*: Hîre Hristiyanlarındandı. Sa'd b. Ebî Vakkâs'ın sütannesinin kocasıydı. Sa'd onu Medine'ye aralarındaki sulh dolayısıyla getirmişti. Medine'de yazmayı öğretiyordu (bkz. İbn Sa'd, III, 271). Benzer bilgileri nakleden Taberî, Cüfeyne'nin, Sa'd b. Mâlik'in antlaşmalısı olduğunu belirtmiştir (bkz. Taberî, II, 587). (çev.)

şarı çıktı, Abdurrahmân'ın önünde yürüyordu. Ubeydullah ona kılıcını kaldırdı. Hürmüzân, kılıcın sıcaklığını hissedince "Lâ ilâhe illallâh" dedi ve Ubeydullah onu öldürdü. Daha sonra Ubeydullah, Cüfeyne'ye geldi. Cüfeyne, Hristiyandı. Ubeydullah, Cüfeyne'yi çağırdı, Cüfeyne ona bakınca Ubeydullah kılıcını ona doğru kaldırdı ve iki gözünün arasından vurdu.²⁴⁷ Ardından Ubeydullah, Ebû Lü'lüe'nin kızına –Müslüman olduğunu iddia eden küçük bir kız çocuğuydu– geldi ve onu da öldürdü. Medine ahalisinin üzerine kara bulutlar çöktü. Sonra Ubeydullah, kınından çektiği kılıcıyla ilerledi. O şöyle diyordu: Vallahi, ben Medine'de öldürmediğim esir ve başkalarını da –muhacirlerden bazılarını da ima eder gibiydi– bırakmayacağım. İnsanlar ona "Kılıcı bırak," diyorlardı. Fakat o kabul etmiyordu. Amr b. el-Âs gelinceye kadar, insanlar ona yaklaşmaya korkuyorlardı. Amr: "Ey kardeşimin oğlu! Kılıcı bana ver!" dedi. O da kılıcı verdi. Sonra Osman, Ubeydullah'ın üzerine atıldı ve başından tuttu. Bunun üzerine, insanlar aralarını ayırincaya kadar, birbirlerinin perçemlerini çekiştirdiler.

Osman görev başına gelince "Bana, İslam'da ahdi bozup kan akıtan²⁴⁸ bu adam –Ubeydullah b. Ömer'i kastediyor– hakkında tavsiyede bulunun," dedi. Muhacirler onu öldürmesini önerdi. İnsanlardan bir grup da "Dün Ömer öldürüldü, bugün de oğlunun onu takip etmesini mi istiyorsunuz? Allah; Hürmüzân ve Cüfeyne'yi yok etsin!" dediler. Ravi dedi ki: Amr b. el-Âs ayağa kalkarak: "Ey Müminlerin Emîri! Senin insanlar üzerinde bir yetkin varken²⁴⁹ bu işin olmasından Allah seni korumuştur. Bu iş, senin hiçbir yetkin yokken olmuştur. O hâlde, ey Müminlerin Emîri! Onu bağışla!" dedi. Ravi dedi ki: Amr'ın konuşmasının ardından insanlar dağıldılar ve Osman, iki adam²⁵⁰ ve küçük kızın diyetini ödedi.

247 Metinde "صَلَبَ بَيْنَ عَيْنَيْهِ" ifadesi geçmektedir. Darbeden dolayı yüzde haç işareti gibi bir şekil oluştuğu için "صَلَبَ" fiili kullanılmıştır. (Bkz. İbnü'l-Esîr, *en-Nihâye*, III, 44.) (çev.) [İbn Kesîr Ubeydullah'ın haç işaretini Cufeyne'nin alınına kazıdığını zikreder. İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, Hecer 1998, X, 64. (Ed.)]

248 Bkz. İbnü'l-Esîr, *en-Nihâye*, III, 408.

249 Yönetim sendeyken (çev.)

250 Hürmüzân ve Cüfeyne (çev.)

Zührî dedi ki: Abdullah b. Ömer'in şöyle dediğini Hamza b. Abdillâh bana haber verdi:

“Eğer Hafsa, Ubeydullah'ı Hürmüzân ve Cüfeyne'yi öldürme konusunda desteklediyse/cesaretlendirdiyse Allah, Hafsa'ya merhamet etsin.”

[171] Zührî dedi ki: Abdullah b. Sa'lebe el-Huzâî –veya “antlaşmalısının oğlu”²⁵¹ dedi– bana haber verdi, dedi ki: “Hürmüzân'ı, elini kaldırıp Ömer'in arkasında namaz kılariken gördüm.”

Ma'mer dedi ki: Zührî'den başkası dedi ki: Osman şöyle dedi:

“Ben, Hürmüzân, Cüfeyne ve küçük kızın²⁵² velisiyim. Muhakkak ki ben, onlar için diyet hükmü koydum.”

251 Abdullah'ın babası Sa'lebe b. Saîr, Zühreoğullarının antlaşmasıydı.

252 Ebû Lü'lüe'nin kızı (çev.).

ŞÛRÂ HADİSİ

[172]

Abdürrezzâk, Ma'mer'den, o da Zührî'den, o da Sâlim'den, o da İbn Ömer'in şöyle dediğini rivayet etmiştir:

Ömer -yaralandığında-; Ali, Osman, Abdurrahmân b. Avf ve Zübeyr'i -ravi dedi ki: Sa'd b. Ebî Vakkâs da dedi sanırım-çağırdı ve dedi ki: "Ben insanların durumuna baktım ve onların nezdinde ayrılık görmedim. Ayrılık olursa o da sizin aranızdadır." Daha sonra, "Ey üç kişi!²⁵³ Muhakkak ki kavminiz sizden birini emîr olarak tayin edecek. Ey Ali! Eğer insanları yönetme konusunda sorumluluk makamında olursan Allah'tan kork ve Hâşimoğullarını (yönetime getirerek) insanların boyunlarına yükleme."

Ma'mer dedi ki: Zührî'den başkası şöyle dedi:

(Ömer, Ali'ye) Ebû Rükâneoğullarını²⁵⁴ yönetime getirerek insanların boyunlarına yükleme."

Ma'mer dedi ki: Zührî, Sâlim'in İbn Ömer'den naklettiği hadisinde şöyle dedi: Ömer dedi ki:

"Ey Osman! Eğer insanları yönetme konusunda sorumluluk makamında olursan Allah'tan kork ve Ebû Muaytoğullarını yönetime getirerek insanların boyunlarına yükleme. Ey Abdurrahmân! İnsanların işlerini yönetme konusunda sorumluluk makamında olursan Allah'tan kork ve akrabalarını yönetime getirerek insanların boyunlarına yükleme. İstişarede bulununuz ve ardından da birinizi emîr tayin ediniz."

Ravi dedi ki: İstişarede bulunmak üzere kalktılar. Abdullah b. Ömer dedi ki: Osman beni çağırdı ve benimle istişarede bulundu. Ömer beni şûrâya dâhil etmemişti. Beni çağırmasını sıklaştınca dedim ki: "Allah'tan korkmuyor musunuz? Müminlerin Emîri henüz hayattayken emîr mi atayacaksınız?"

253 Ali, Osman ve Abdurrahmân. (çev.).

254 Hz. Peygamber'in dedelerinden olan Hâşim'in bir diğer oğlu Abdüyezîd b. Hâşim'in Rükâne adında çocuğu vardı (Ebû Abdillâh Mus'ab b. Abdillâh ez-Zübeyrî, *Nesebu Kureys*, Dârü'l-Maârif, Kahire, trz., I, 95). Ona nispetle bu ifade kullanılmıştır. Dolayısıyla, bununla Hâşimoğulları kastedilmiştir. (çev.)

İbn Ömer dedi ki: Sanki Ömer’i uyandırdım. Onları çağırdı ve “Süre tanıyın! Acele etmeyin! Suheyb insanlara namaz kıldır-sın. Sonra istişarede bulunun. Ardından işiniz için üç kişi hak-kında ortak karara varın. Daha sonra ordu komutanlarını²⁵⁵ bir araya getirin. Müslümanlardan her kim istişare olmaksı-zın, zorla size emîr olmaya kalkışırsa onu öldürün,” dedi. İbn Ömer dedi ki: “Vallahi, ben onlarla (şûrâdakilerle) olmak iste-mem. Çünkü ben Ömer’i, hakkı söylemek dışında,²⁵⁶ konuşur-ken çok az görmüşümdür.”

- [173] Zührî dedi ki: “Ömer ölünce şûradakiler toplandılar. Abdurrahmân b. Avf onlara dedi ki: Dilerseniz sizin için içiniz-den birini seçeyim. Onlar da onu bu işe seçtiler. Misver dedi ki: Abdurrahmân gibisini görmedim. Vallahi, Abdurrahmân; muhacir, ensar ve onların dışındaki görüş sahiplerinden hiç kimseyi bırakmadı, o gece onlarla istişare etti.”

255 “أمرء الأجناد” ifadesindeki ordu komutanlarından kasıt: 1) Şam Emîri Muâ-viye, 2) Humus Emîri Umeyr b. Sa’d, 3) Kûfe Emîri Mugîre b. Şu’be, 4) Bas-ra Emîri Ebû Mûsâ el-Eş’arî ve 5) Mısır Emîri Amr b. el-Âs’tır. Bkz. Buhârî, *Sahîh*, thk. Mustafa Dîb el-Bugâ, Ahkâm, 43 (IX, 78. dipnot No: 6781). (çev.)

256 Asıl metinde “إِلَّا كَانَ بَعْضُ الَّذِي يَقُولُ” ifadesi geçmektedir. Ancak aynı senedle İbn Sa’d’da nakledilen “إِلَّا كَانَ حَقًّا” ifadeleri esas alınarak çeviri yapılmıştır. Bkz. İbn Sa’d, III, 262. (çev.)

KÂDİSİYE SAVAŞI VE BAŞKA SAVAŞLAR

[174]

Abdürrezzâk, Ma'mer'den, o da Zührî'nin şöyle dediğini rivayet etmiştir:

Resulullah, Üsâme b. Zeyd'i, Ömer b. Hattâb ve Zübeyr'in de içinde bulunduğu orduya komutan tayin etti. Bu ordu ayrılmadan hemen önce Hz. Peygamber vefat etti. Üsâme, Ebû Bekir'e biat edildiği zaman –Üsâme, Ebû Bekir'e biat edilinceye kadar Medine'de kalmaya devam etti– ayağa kalkarak şöyle dedi: “Muhakkak ki Hz. Peygamber beni yönlendireceği yere yönlendirmiştir. Ancak ben Arapların irtidat etmelerinden endişe ediyorum. Eğer dersen, durum netleşinceye kadar yanında kalayım.” Bunun üzerine Ebû Bekir ona: “Ben, Resulullah'ın emrettiği bir işi geri çevirecek değilim. Fakat sen Ömer'e Medine'de kalması için izin vermek istersen öyle yap,” dedi. Üsâme, Ömer'e izin verdi. Üsâme b. Zeyd yola koyuldu ve Resulullah'ın ona emrettiği yere vardı. Ravi dedi ki: Orduyu sis kapladı. Hatta (o kadar yoğun bir sis vardı ki) onlardan biri neredeyse arkadaşını göremiyordu. Ravi dedi ki: Müslümanlar, o şehir ahalisinden birini buldular. Ravi dedi ki: Onu, istedikleri yöne doğru yolu göstermesi için kendileriyle beraber götürdüler ve emroldukları yere saldırı düzenlediler. Ravi dedi ki: İnsanlar saldırıyı işittiler ve birbirlerine şöyle demeye başladılar: “Arapların ayrılığa düştüklerini ve atlarının da falan falan yerde olduğunu mu iddia ediyorsunuz?” Ravi dedi ki: Allah bu sayede Müslümanlardan sıkıntıları çevirdi. Üsâme, ölünceye kadar “Emîr” olarak anıldı. Derler ki: “Hz. Peygamber onu gönderdi ve ölünceye kadar da onu bu görevden almadı.”

Abdürrezzâk, Ma'mer'den, o da Zührî'nin şöyle dediğini rivayet etmiştir:

Ömer halife olunca Hâlid b. Velîd'i azletti. Ebû Ubeyde b. Cerrâh'ı emîr tayin etti ve Hâlid, Şam'da Yermük Savaşı'ndayken metni ona gönderdi. Metin, Ebû Ubeyde'nin yanında iki ay kaldı. Ebû Ubeyde ondan hayâ ettiği için Hâlid'e metni bildirmedi. Hâlid dedi ki: “Ey Adam! Ahdini çıkar, seni dinler ve [175] itaat ederiz. Ömrüme and olsun ki insanların bize en sevimli

olanı ölmüş, onun yerine bizim açımızdan insanlar arasında en nefret ettiğimiz kişisine yönetim verilmiştir.” Ebû Ubeyde, Hâlid’i süvari birliğinin başına atadı.

Abdürrezzâk, Ma’mer’den, o da Zührî’den, o da Sâlim’den, o da İbn Ömer’den rivayet etmiştir.

Ma’mer dedi ki: İbn Tâvûs, İkrime b. Hâlid’den, o da İbn Ömer’in şöyle dediğini bana haber verdi:

Sıffin Savaşı sırasında Hafsa’ya uğradım, perçemlerinden su damlıyordu. Dedim ki: “İnsanların emîrlik işi, gördüğün gibidir. Bana bu işten bir şey verilmedi.” Hafsa dedi ki: “Onlara (gideceklere) sen de katıl, muhakkak ki onlar seni bekliyorlar. Beni korkutan şey onlardan geri durmanın ayrılığa neden olmasıdır.” Hafsa, İbn Ömer’i gidinceye kadar rahat bırakmadı. İki hakem²⁵⁷ ayrılınca, Muâviye insanlara hitap etti ve “Kim konuşacaksa yüzünü göstersiz,” dedi.²⁵⁸

Abdürrezzâk, Ma’mer’den, o da Eyyûb es-Sahtiyânî’den, o da Humejd b. Hilâl’den şöyle demiştir:

Kâdisiye Günü süvarilerin başında Kays b. Mekşûh el-Ab-sî, piyadelerin başında Mugîre b. Şu’be es-Sekafî vardı. İnsanların üzerinde ordu komutanı olarak Sa’d b. Ebî Vakkâs vardı. Kays dedi ki: Yermûk,²⁵⁹ Ecnâdeyn,²⁶⁰ Beysân²⁶¹ ve

257 Ebû Mûsâ el-Eş’arî ve Amr b. el-Âs. (çev.)

258 Benzer bir rivayet için bkz. Buharî, Meğâzî, 31.

259 *Yermûk Savaşı*: 13/634 yılında, Hz. Ebû Bekir döneminde Bizanslılar ile Müslümanlar arasında gerçekleşmiştir. Bu savaşta Müslümanların sayısının 46 bin, Bizanslıların ise 100 veya 200 bin olduğu söylenmiştir. Bizans ordusunun başkumandanı Theodoros Trithurios’ta (Sakellarios) idi. Müslümanlar bu savaşta 3 bin şehit vermelerine rağmen galip gelmişler ve Bizans’ın Suriye bölgesindeki hâkimiyetine son vermişlerdir. Savaş, Ürdün’ün doğusuna açılan ve aynı adı taşıyan nehrin kenarındaki Yermûk vadisinde meydana geldiği için bu ismi almıştır. (Geniş bilgi için bkz. Taberî, II, 335 vd.; İbnü’l-Esir, *el-Kâmil*, II, 255 vd.; Mustafa Fayda, “Yermûk Savaşı”, *DİA*, İstanbul 2013, XLIII, 485-486.) (çev.).

260 *Ecnâdeyn Savaşı*: Ecnâdeyn, Filistin topraklarında bulunan Remle ile Beyt Cebrîn arasında yer alan bir beldedir. Bu savaş, 13/634 yılında, Hz. Ebû Bekir döneminde Theodoros komutasındaki Bizanslılar ile Müslümanlar arasında gerçekleşmiştir. Müslümanlar galip gelmişlerdir. (Geniş bilgi için bkz. Taberî, II, 345-347; İbnü’l-Esir, *el-Kâmil*, II, 260-262; Hakkı Dursun Yıldız, “Ecnâdeyn Savaşı”, *DİA*, İstanbul 1994, X, 385.) (çev.).

261 *Beysân Savaşı*: Beysân, Ürdün ile Filistin arasında bir yer adıdır. Bugün Filistin toprakları içerisinde kalmaktadır. Ürdün Nehri’ne yaklaşık altı kilometre mesafede, deniz seviyesininin 131 metre altında ve Kudüs’e 127 km

Fihl²⁶² Savaşlarına katıldım. Fakat bu savaş gibi, ne bu kadar fazla savaşçı, ne demir (silah ve zırh), ne de savaş için bu derece yetenek gördüm. Vallahi, insanların uçları görünmüyordu. Mugîre b. Şu'be dedi ki: Muhakkak ki bu, şeytanın köpüğünden bir köpüktür. Eğer biz onlara saldırırsak Allah, onları üst üste yıgar. Onlara piyadelerimle saldırdığımda, piyadelerin peşi sıra süvarilerinle düşmana saldırırken seninle karşılaşmayayım. Fakat sen, süvarilerini bizden uzak tutup düşmandan sana gelenlere saldır. Ravi dedi ki: Adamın biri kalktı ve "Allah en büyüktür! Onların arkalarından yeryüzünün hareket ettiğini görüyorum,"²⁶³ dedi. Bunun üzerine Mugîre: "Otur yerine! Savaş sırasında ayağa kalkıp böyle konuşmak cesaretleri/ümitleri kırar. Sizden biri abdest almak istediğinde mızrağının bulunduğu noktada abdest alsın,"²⁶⁴ dedi. Ardından dedi ki: "Sancağımı üç kez sallayacağım. Birinci kez salladığımda hazırlanınız, daha sonra üçüncü kez salladığımda ise saldırı için hazırlanınız -veya Mugîre: 'Saldırın,' dedi- ben de saldıracağım."²⁶⁵ Ravi dedi [176]

uzaklıktadır. Yahudiler bu şehri yıkıp yerine Beyt Şân/Beyt Şa'n adı altında bir yer inşa etmişlerdir (Şurrâb, s. 68). Fihl Savaşı'na katılan Şurahbîl b. Hasene ve beraberindeki askerler bu savaşın ardından Beysân üzerine yürüdüler. Burada Bizanslılardan pek çok kişi öldürülmüş, Bizanslılar antlaşma yapmaya mecbur kalmışlardır. (Geniş bilgi için bkz. Taberî, II, 345-347; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 260-262.) (çev.)

262 *Fihl Savaşı*: Fihl, Filistin ile Ürdün arasında bir yer adıdır. Bu savaş, Ecnâdeyn Savaşı'nın ardından 13/635 yılında, Hz. Ömer döneminde Sekallar b. Mihrak komutasındaki Bizanslılar ile Müslümanlar arasında gerçekleşmiştir. Savaşta Bizanslılar kendileri ile Müslümanlar arasında set olması için su akıtıp meydanın çamur deryasına dönmesini sağladıklarından dolayı, bu vak'aya Zâtürredga adı da verilmiştir. Savaşta Müslümanlara ani baskın yapan Bizanslılara karşı İslam ordusu hazırlıklı olduğundan karşı koymuştur. Kaçan Bizanslılar çamur deryasında kalmışlar ve Müslümanların saldırıları sonucu büyük kayıp vererek yenilgiye uğramışlardır. Geniş bilgi için bkz. Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvûd el-Belâzürî, *Fütûhu'l-Buldân*, Mektebetü'l-Hilâl, Beyrut 1988, s. 75; Taberî, II, 355-360; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 270-271. Ayrıca ismin zabtı için Bkz. Yâkût, IV, 237. (çev.)

263 Düşmanın sayısının çokluğundan kinaye olduğunu düşünüyoruz. (çev.)

264 Asıl metinde "وَإِذَا أَرَادَ أَحَدُكُمْ أَنْ يَبِلَ، فَلْيَبِلْ فِي مَرْكَزِ رُمْحِهِ" ibaresi geçmektedir. Bu ifadeden kasıt, askerlerin yerlerinden kıvılcıdamamasıdır. "İslanmak, ıslatmak" anlamına gelen "يبِل" ifadesini "abdest almak" şeklinde çevirmeyi uygun gördük. Öte yandan "وَإِذَا أَرَادَ أَحَدُكُمْ أَنْ يَبْلُغَ، فَلْيَبِلْ فِي مَرْكَزِ رُمْحِهِ" şeklinde rivayetler de vardır. Bkz. Abdürrezzâk, V, 483. (çev.)

265 Rivayette ikinci kez sancak sallandığında ne yapılacağına dair bir bilgi yer almamaktadır. (çev.)

ki: Mugîre, sancağı üçüncü kez salladı ve ardından saldırdı. Üzerinde iki zırh vardı. (Humejd b. Hilâl) dedi ki: O, ardı ardınca darbelerle düşmanları yere serinceye kadar ona ulaşamadık. Böylece düşmana ağır bir darbe indi. İşte bu, fetihtti. Ravi dedi ki: Allah onları birbirinin üstüne yığıdı ve yığın hâline geldiler. Sen onlardan bir iki kişiyi tutup öldürmek istersen yapabilirdin.²⁶⁶

266 Düşmanın savunmasız ve âciz kaldığını ifade etmek için böyle denmiştir.
(çev.)

FÂTİMA'NIN –ALLAH ONA RAHMET ETSİN- EVLİLİĞİ [177]

Abdürrezzâk, Ma'mer'den, o da Eyyûb'dan, o da İkrime'den ve Ebû Yezîd el-Medenî'den –ya da birinden (Ebû Bekir²⁶⁷ şüpheye düşmüştür)– rivayet edilmiştir: Esmâ bint Umeys²⁶⁸ dedi ki: Fâtıma, Ali'ye gelin olarak götürüldüğünde Ali'nin evinde yere serilmiş kum, hurma lifi doldurulmuş bir yastık, bir çömlek ve bir testiden başka bir şey görmedik. Hz. Peygamber, Ali'ye: "Hadese²⁶⁹ neden olacak bir şey yapma –ya da ben sana gelinceye kadar eşine yaklaşma–," diye haber gönderdi. Daha sonra Hz. Peygamber geldi ve "Kardeşim burda mı?" dedi. Ümmü Eymen –Üsâme b. Zeyd'in annesidir, Habeşlidir ve saliha bir kadındır– dedi ki: "Ey Allah'ın Elçisi! O senin kardeşin ve eşi de senin kızıdır, bu nasıl olur?" –Hz. Peygamber ashabı arasında kardeşlik ilan etmişti. Kendisi ve Ali'yi de kardeş kılmıştı.– Hz. Peygamber: "Ey Ümmü Eymen! Bu olur," dedi. Ravi dedi ki: Hz. Peygamber içinde su olan bir kap istedi. Ardından kabın içine Allah'ın dilediği kadar bir şeyler okudu. Daha sonra bu sudan Ali'nin yüzüne ve göğsüne serpti. Sonra Fâtıma'yı çağırdı. Fâtıma utancından elbisesinin içinde rengi solarak Hz. Peygamber'e geldi. Ardından Hz. Peygamber onun üzerine de bu sudan serpti ve Allah'ın dilediği kadar bir şeyler ona söyledi. Sonra da ona dedi ki: "Dikkat et, ben seni ihmal etmedim. Seni ailem içerisinde en sevdiğim ile nikâhladım." Daha sonra Resulullah perde arkasında –ya da kapı arkasında– bir karartı gördü. "Bu kimdir?" dedi. Fâtıma

267 Sened zincirinde yer alan Eyyûb'un (b. Keysân), künyesi Ebû Bekir'dir. (çev.)

268 *Esmâ bint Umeys*: Hz. Peygamber'in eşi Meymûne bint Hâris'in yeğenidir. İlk Müslümanlardan olup ilk kocası Ca'fer b. Ebî Tâlib ile Habeşistan'a hicret etmiştir. Ca'fer'den Muhammed, Abdullah ve Avn adında üç çocuğu olmuştur. Ca'fer'in Mûte'de şehit düşmesinin ardından Hz. Ebû Bekir ile evlenmiş ve ondan da Muhammed b. Ebî Bekir'i dünyaya getirmiştir. Ebû Bekir'in vefatından sonra ise Ali ile evlenmiş ve ondan Yahyâ b. Ali'yi doğurmuştur. Hz. Ali'nin şehadetinden bir süre sonra vefat etmiştir. (Geniş bilgi için bkz. İbn Sa'd, VIII, 218-222; İbn Abdilberr, *el-İstîâb*, s. 859; M. Yaşar Kandemir, "Esmâ bint Umeys", *DİA*, İstanbul 1995, XI, 422-423.) (çev.)

269 Guslü gerektirecek bir şey yapma. (çev.)

da, “Esmâ,” dedi. Hz. Peygamber: “Esmâ bint Umeys mi?” dedi. Fâtıma: “Evet, ey Allah’ın Resulü!” dedi. Hz. Peygamber dedi ki: “Sen, Resulullah’a saygıdan dolayı mı kızıyla beraber geldin?” Esmâ da: “Evet, kendisiyle zifafa girileceği gece bir genç kıza bir kadının yakın olması gerekir. Zira, bir ihtiyaç hasil olursa bir kadın ona ulaşır,” dedi. Esmâ dedi ki: “Hz. Peygamber benim için dua etti ki bana göre bu en sağlam amelimdir. Ardından Ali’ye: “Ailenin hakkı konusunda dikkatli ol!” dedi, sonra dışarı çıktı ve uzaklaştı. Esmâ dedi ki: “Hz. Peygamber, kendi eşlerinin odalarına girip gözden kayboluncaya kadar ikisi için dua etmeye devam ediyordu.”

- [178] Abdürrezzâk, Yahyâ b. Alâ el-Becelî’den, o da amcası Şuayb b. Hâlid’den, o da Semüre b. el-Müseyyeb’den, o da babasından, o da Semüre’nin dedesinden, o da İbn Abbâs’dan şöyle dediğini rivayet etmiştir: (Evlenilmesi kastıyla) Fâtıma, Resulullah’a söylenirdi. Fakat her kim Fâtıma’dan evlilik için bahsetse onların ümidi kırılıncaya kadar Hz. Peygamber o kimse-den yüz çevirirdi. Sa’d b. Muâz, Ali ile karşılaştı ve “Vallahi, ben Resulullah’ın, Fâtıma’yı senden başkası için alıkoyduğunu düşünmüyorum,” dedi. Ali dedi ki: “Niçin böyle düşünüyorsun?” Ali devam ederek şöyle dedi: “Vallahi ben şu iki adamdan biri değilim: Ben dünya malı sahibi değilim ki yanımdaki arzulan-sın. Hz. Peygamber benim ne altın ne de gümüşümün olmadığını bilir. Aynı zamanda ben, Fâtıma ile kendisine, dinini de-ğiştirmesi için yakınlık kurulmak istenen bir kâfir de değilim. Ben ilk Müslüman olanlardanım.” Bunun üzerine Sa’d dedi ki: “Fâtıma’yı alarak benim gönlümü rahatlatmanı senden rica ediyorum. Zira, böyle davranmanda benim için mutluluk vardır.” Ali: “Hz. Peygamber’e ne diyeyim?” dedi. Sa’d dedi ki: “Al-lah’a ve Resulü’ne, Fâtıma bint Muhammed’i istemeye geldim, dersin.” Ravi dedi ki: Ali çıktı ve Hz. Peygamber’in huzuruna vardı. O esnada Hz. Peygamber, mahdut bir miktarda nafile namaz kılıyordu.²⁷⁰ –Hz. Peygamber namazını bitirince Ali ile-

270 Asıl metinde “لَيْفَلْ حَصْرَ” ifadesi geçmektedir. Ancak bu ifade metnin siyakına uymadığı için anlamsız bir cümle ortaya çıkmaktadır. Ancak Abdürrez-zâk’ın *Musannef*’inde “وَهُوَ يُصَلِّي بِنَفْلِ حَصْرَ” ifadesi geçmektedir. Bu ifadenin daha uygun olacağını değerlendirerek çeviriyi buna göre yaptık. Bkz. Abdürrezzâk, V, 486. (çev.)

ri atıldı.– Bunun üzerine Hz. Peygamber: “Ey Ali! Bir ihtiyacın var gibisin?” dedi. Ali de “Evet, Allah Resulü’nden, Fâtıma bint Muhammed’i istemeye geldim,” dedi. Hz. Peygamber de ona zayıf bir üslupla “Hoş geldin!” dedi.

Daha sonra Ali, Sa’d b. Muâz’ın yanına geri döndü. Sa’d ona: “Ne yaptın?” dedi. O da: “Senin bana söylediğin şeyi yaptım. Ancak Hz. Peygamber, zayıf bir üslupla bana ‘Hoş geldin!’ demekten başka bir şey söylemedi,” dedi. Sa’d dedi ki: “Onu hak ile gönderene and olsun ki o seni (Fâtıma ile) evlendirecektir. O ne (gelecekle ilgili) sözünden döner, ne de onda yalan olur. Senden istediğim şudur: Yarın tekrar ona gideceksin ve “Ey Allah’ın Elçisi, ne zaman (Fâtıma ile karı-koca olup) zifafa gireceğiz?”²⁷¹ diyeceksin. Ali: “Bu söz, birinciden daha zordur. ‘Ey Allah’ın Resulü! Size bildirdiğim ihtiyacım hakkında ne dersiniz?’ desem olmaz mı?” Sa’d dedi ki: “Sana ne dediysem öyle söyle!” Ali çıkıp Hz. Peygamber’e geldi: “Ey Allah’ın Resulü! Ne zaman (Fâtıma ile karı-koca olup) zifafa gireceğiz?” dedi. Hz. Peygamber de: “İnşallah, üçüncü gece,” dedi. Ardından Bilâl’i çağırdı ve şöyle dedi: “Ey Bilâl! Kızımı amcamın oğluyla evlendirdim ve ben evlilik sırasında yemek yedirilmesinin ümmetimin sünnetlerinden/âdetlerinden olmasını istiyorum. Koyunları getir ve içlerinden bir koyunu al ve dört ya da beş müd²⁷² buğday da getir. Benim için Ali adına, muhacir ve ensarı başında toplayabileceğim büyük bir kazan kur. Kazanı hazırlama işi bitince beni haberdar et.” Bilâl çıktı [179] ve Hz. Peygamber’in ona emrettiği şeyi yaptı. Ardından da Hz. Peygamber’e kazanı getirdi ve önüne koydu. Resulullah, kazanın üst kısmına vurdu ve sonra dedi ki: “İnsanlar grup grup²⁷³ bana gelsinler. Bir grup ikinci bir kez yola koyulmasın/gelmesin. –‘Eğer bir grup bir kez biterse ikinci kez gelmesin,’ demek

271 Asıl metinde “يَا نَبِيَّ اللَّهِ مَنْ نَبِيٌّ؟” ifadesi geçmektedir. Anlamı için bkz. İbnü’l-Esîr, *en-Nihâye*, I, 158. (çev.)

272 *Müd*: Çoğunlukla hububat ve bakliyat gibi kuru besinlerin ölçümünde kullanılan ölçüye müd adı verilir. Bölgelere ve mezheplere göre farklılık arz etmekle beraber yaklaşık olarak, normal bir insanın iki avucunun açılıp doldurulması kadar bir miktarı ifade eder. Bu da yaklaşık olarak 510 gr’dır. (Geniş bilgi için bkz. Fîruzâbâdî, s. 318; Cengiz Kallek, “Müd”, *DİA*, İstanbul 2006, XXXI, 457-459.) (çev.)

273 Gruplar hâlinde peşi sıra. (çev.)

istiyor.–” İnsanlar gelmeye başladılar. Her bir grup bittiğinde başka bir grup geliyordu. Bu durum insanlar bitinceye kadar devam etti. Daha sonra Hz. Peygamber kazandan arta kalana yöneldi, içine tükürdü ve dua etti. Ardından da: “Ey Bilâl! Kazanı annelerine²⁷⁴ götür ve onlara de ki: Yeyin ve size gelenlere de yedirin,” dedi.

Daha sonra Hz. Peygamber ayağa kalktı ve kadınlara uğradı. Hz. Peygamber, kadınlara: “Muhakkak ki ben kızımı amcamın oğluyla evlendirdim. Siz Fâtıma’nın benim yanımdaki konumunu bilirsiniz. İnşallah şimdi ben Fâtıma’yı Ali’ye vereceğim. Kızınızın²⁷⁵ hakkı hususunda dikkatli olun,” dedi. Bunun üzerine kadınlar kalktılar ve Fâtıma’yı güzel kokuları ve ziynetleriyle donattılar. Ardından Hz. Peygamber içeri girdi. Kadınlar onu görünce gittiler. Onlar ile Hz. Peygamber arasında bir perde vardı. Esmâ bint Umeys geride kaldı. Hz. Peygamber ona: “Sen bekle, kimsin sen?” dedi. Esmâ dedi ki: “Ben, kızına nezaret edecek kişiyim. Kendisiyle zifafa girileceği gece, bir ihtiyaç hasıl olursa diye, genç kıza bir kadının yakın olması gerekir. Eğer kız bir şey isterse böylece kadın ona ulaşır.” Hz. Peygamber dedi ki: “Ben de, kovulmuş şeytanın senin önünden, arkandan, sağından ve solundan yaklaşmasından seni korumasını ilahımdan isterim.” Ardından Fâtıma’ya seslendi, Fâtıma yaklaştı ve Ali’yi Hz. Peygamber’in yanına oturmuş olarak görünce utandı ve ağladı. Hz. Peygamber, Fâtıma’nın ağlamasının Ali’nin malının hiç olmamasından kaynaklanmasından endişe etti ve dedi ki: “Seni ağlatan nedir? Kendimle ilgili hususlarda senin için elimden gelen her şeyi yaptım. Ailemin en hayırlı olanını senin için tercih ettim. Nefsim kudret elinde olana and olsun ki seni dünyada bahtlı olan ve ahirette de salihlerden olanla evlendirdim.” Esmâ, Fâtıma’ya eşlik etti. Hz. Peygamber (Esmâ’ya): “Bana leğen getir ve içini de su doldur,” dedi. Esmâ leğeni getirdi ve içini su doldurdu. Sonra Hz. Peygamber leğene tükürdü ve leğende ayaklarını ve yüzünü yıkadı. Ardından Fâtıma’yı çağırdı, sudan bir avuç aldı ve onu Fâtıma’nın başına, bir avuç daha alıp onu da Fâtıma’nın göğ-

274 Hz. Peygamber’in eşleri. (Muhakkik)

275 Hz. Fâtıma’yı kastediyor. (çev.)

süne serpiştirdi. Sonra da Hz. Peygamber kendi ve Fâtıma'nın tenine bu sudan serpti. Ardından Fâtıma'ya sarıldı ve şöyle [180] dedi: "Allah'ım! O bendendir, ben de ondanım. Allah'ım! Benden nasıl ki pisliği/kötülüğü giderdiysen ve beni temizlediysen onu da temizle."

Sonra Hz. Peygamber başka bir leğen istedi ve ardından da Ali'yi çağırdı. Hz. Fâtıma'ya yaptığı gibi ona da yaptı. Fâtıma için dua ettiği gibi Ali için de dua etti ve sonra da: "Evinize gidiniz, Allah aranızı birleştirsin, aranızdaki diyalogu mübarek kılsın, durumunuzu düzeltsin." Sonra da Hz. Peygamber kalktı ve kendi eliyle, kapılarını üzerlerine kapattı.

İbn Abbâs dedi ki: Esmâ bint Umeys bana Resulullah'ı bakışlarıyla izlediğini haber verdi. Dedi ki: Hz. Peygamber, ikisine (Ali ve Fâtıma) özel olarak dua etmeye devam etti. Hz. Peygamber duasına o ikisinden başka kimseyi ortak etmedi. Bu durum, Hz. Peygamber, odasına girip gözden kaybolunca kadar devam etti.

Abdürrezzâk, Vekî' b. Cerrâh'ın şöyle dediğini rivayet etti: Şerîk, Ebû İshâk'tan bana şöyle haber verdi: Ali, Fâtıma ile evlenince, Fâtıma, Hz. Peygamber'e şöyle dedi: "Sen beni gözü iyi görmeyen (adamcık),²⁷⁶ göbekli ile mi evlendirdin?" Bunun üzerine Hz. Peygamber dedi ki: "Ben seni İslam'a girmesi yönüyle ahabımın ilki, ilim yönüyle onların en fazla olanı ve onların hilm yönüyle en büyük olanıyla evlendirdim."

Abdürrezzâk, Ma'mer'den, o da Zührî'den, o da Urve b. Zübeyr'den, Üsâme b. Zeyd'in ona şöyle haber verdiğini rivayet etmiştir: Hz. Peygamber, üzerinde palan bulunan bir merkebe bindi.²⁷⁷ Altında Fedek kadifesi vardı. Hz. Peygamber, terkisine de Üsâme b. Zeyd'i aldı. O, Hâris b. Hazrecoğulları arasındaki Sa'd b. Ubâde'yi ziyarete gidiyordu. Bu ziyaret, Bedir olayından önceydi. Hz. Peygamber, aralarında Müslümanlar, putlara tapan müşrikler ve Yahudilerin de bulunduğu karma

276 Asıl metinde tasğir ifade eden "أَغْمِسُ" ifadesi geçmektedir. (çev.)

277 Bu rivayetin benzeri Müslim'de de geçmektedir. (Bkz. Müslim, el-Cihâd ve's-Siyer, 40.) Zührî'de geçen "رَكِبَ جَمَازًا عَلَى إِكَافٍ" ifadesinin aksine daha anlamlı bir cümle oluşturulabilen "رَكِبَ جَمَازًا عَلَيْهِ إِكَافٌ" ibaresi yer almaktadır. Bize göre de cümle bu şekilde daha doğrudur. (çev.)

unsurlardan oluşan bir meclise uğradı. Aralarında Abdullah b. Übey b. Selûl de vardı. Aynı zamanda bu mecliste Abdullah b. Revâha da vardı. Hayvanın neden olduğu toz duman meclisi kaplayınca Abdullah b. Übey ridasıyla burnunu kapattı ve ardından: “Üzerimize toz kaldırma,” dedi. Hz. Peygamber onlara selam verdi, ardından durdu, bineğinden indi, onları Allah’a (imana) davet etti ve onlara Kur’an okudu. Bunun üzerine Abdullah b. Übey ona dedi ki: “Ey adam! Söylediklerin hak ise bundan daha güzeli yok. Ancak, bizi meclisimizde rahatsız [181] etme ve kendi evine dön. Bizden her kim sana gelirse ona anlat.” İbn Revâha dedi ki: “Meclislerimizde bize gel, biz bundan hoşlanıyoruz.” Derken, Müslümanlar, müşrikler ve Yahudiler birbirlerine sövdüler. Hatta birbirlerinin üzerine atılmayı zihinlerinden geçirdiler. Bu esnada Resulullah da onları yatıştırma devam ediyordu. Daha sonra Hz. Peygamber hayvanına bindi ve Sa’d b. Ubâde’ye uğradı. Hz. Peygamber dedi ki: “Ey Sa’d! Ebû Hubâb’ın –Abdullah b. Übey’i kastediyor– ne dediğini duymadın mı? ‘Şöyle, şöyle,’ dedi.” Sa’d dedi ki: “Ey Allah’ın Resulü, onu affet ve kusurunu mazur gör. Vallahi, Allah sana verdiğini vermiştir. Bu şehrin ahalisi ona teveccühte bulunma –onu kral ilan etmeyi kastediyor– ve ona taç giydirme konusunda anlaşmışlardı. Yüce Allah sana verdiği hak dinle bu işi geri çevirince bununla hevesi kursağında kaldı. Bu yüzden gördüğün şeyi sana yaptı.” Bunun üzerine Resulullah onu affetti.

EL-MEĞÂZÎ’NİN SONU

KAYNAKÇA

- ABDÜRREZZÂK, Ebû Bekir Abdürrezzâk b. Hemmâm b. Nâfi' es-San'ânî el-Himyerî (ö. 211/826-27), *el-Musannef*, el-Mektebü'l-İslâmî, I-XI, Beyrut 1403.
- AHMED B. HANBEL (ö. 241/855), *Müsned*, Müessesetü'r-Risâle, I-L, Beyrut 1999.
- ASFERÎ (el-USFURÎ), Ebû Ömer Halîfe b. Hayyât (ö. 240/854), *Târîh*, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1397.
- AYNÎ, Bedrüddîn Mahmûd b. Ahmed (ö. 855/1451), *Şerhu Süneni Ebî Dâvûd*, Mektebetü'r-Rüşd, I-VII, Riyad 1990.
Umdetu'l-Kârî Şerhu Sahîhi'l-Buhârî, Dârü İhyâit-Türâsi'l-Arabî, I-XII, Beyrut, trz.
- BEKRÎ, Ebû Ubeyd Abdullah b. Abdilazîz (ö. 487/1094), *Mu'cemu Ma'sta'cem min Esmâi'l-Bilâd ve'l-Mevâdi'*, Alemu'l-Kütüb, I-IV, Beyrut 1403.
- BELÂZÜRÎ, Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvûd (ö. 279/892), *Ensâbu'l-Eşrâf*, Dârü'l-Fikr, I-XIII, Beyrut, 1996.
Fütûhu'l-Buldân, Mektebetü'l-Hilâl, Beyrut 1988.
- BEYDÂVÎ, Nasîrüddîn Ebû Saîd Abdullah b. Ömer (ö. 685/1286), *Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl*, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, I-II, Beyrut 2011.
- BEZZÂR, Ahmed b. Amr b. Abdilhalık b. Hallâd (ö. 292/905), *Müsnedü'l-Bezzâr (el-Bahru'z-Zehhâr)*, Mektebetü'l-Ulûm, I-XVIII, Medine 2009.
- BUHÂRÎ, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl (ö. 256/869), *el-Câmiu's-Sahîhu'l-Müsnedü'l-Muhtasar min Umûri Resûlillâh ve Sünenihî ve Eyyâmihî*, ta'lik: Mustafa Dîb el-Bugâ, Dârü Tavki'n-Necât, I-IX, byy., 1422.
- DOZY, Reinhart Peter, *Tekmiletü'l-Meâcimi'l-Arabiyye*, Vezâretü's-Sekâfe ve'l-İ'lam, I-XI, Irak 2000.
- EFENDİOĞLU, Mehmet, "Suheyb b. Sinân", *DİA*, İstanbul 2009, XXXVII, 476-477.

- EREN, Mehmet, "Kadınların Hadîs İlmine Katkıları", *AÜİFD*, Cilt XLIV (2003) Sa. 1, s. 83-110.
- EZRAKÎ, Ebü'l-Velîd Muhammed b. Abdillâh b. Ahmed b. Muhammed (ö. 250/864[?]), *Ahbâru Mekke*, Dârü'l-Endelüs, I-II, Beyrut, trz.
- FAYDA, Mustafa, "Câbiye", *DİA*, İstanbul 1992, VI, 538.
"Yermük Savaşı" *DİA*, İstanbul 2013, XLIII, 485-486.
- FÎRÛZÂBÂDÎ, Muhammed b. Ya'kûb (ö. 817/1415), *el-Kâmûsu'l-Muhît*, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 2005.
- HALEBÎ, Nuruddîn Alî b. Burhaniddîn İbrâhîm b. Ahmed (ö. 1044/1635), *İnsânü'l-Uyûn fî Sîreti'l-Emîni'l-Me'mûn (es-Sîretü'l-Halebiyye)*, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, I-III, Beyrut 1427.
- HARBÎ, Atîk b. Gays, *Mu'cemu'l-Meâlimi'l-Cografîyye fi's-Sîretit'n-Nebeviyye*, Dârü Mekke, Mekke 1982.
- HATTÂBÎ, Ebû Süleymân Hamd (Ahmed) b. Muhammed b. İbrâhîm b. Hattâb (ö. 388/998), *Garîbu'l-Hadîs*, Dârü'l-Fikr, I-III, Dımaşk 1982.
- HİMYERÎ, Ebû Abdillâh Muhammed b. Muhammed es-Sanhâcî (ö. 727/1327[?]), *er-Ravzü'l-Mitâr fî Hayri'l-Aktâr*, Müessesetu Nâsır li's-Sakafe, Beyrut 1980.
- <http://hastalik.terimleri.com/zatulcenp.html> (Erişim tarihi: 29.12. 2015).
- İBN ABDİLBERR, Ebû Ömer Yûsuf b. Abdillâh b. Muhammed el-Kurtubî (ö. 463/1071), *el-İstîâb fî Ma'rifeti'l-Ashâb*, Dârü'l-Ma'rife, Beyrut 2012.
el-İnbâh alâ Kabâil'r-Ruvât, Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrut 1985.
- İBN BATTÂL, Ebü'l-Hasan Alî b. Halef b. Abdülmelik (ö. 449/1057), *Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, Mektebetü'r-Rüşd, I-X, Riyad 2003.
- İBN EBÎ ŞEYBE, Ebû Bekir Abdullah b. Muhammed (ö. 235/849), *el-Musanef fi'l-Ehadîsi ve'l-Âsâr*, Mektebetu'r-Rüşd, I-VII, Riyad 1409.
- İBN HACER EL-ASKALANÎ, Ebü'l-Fadl Ahmed b. Alî b. Muhammed b. Ahmed (ö. 852/1448), *el-İsâbe fî Temyîzi's-Sahâbi*, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, I-VIII, Beyrut 1415.

Fethu'l-Bârî Şerhu Sahîhi'l-Buhârî, Dârü'l-Ma'rife, I-XIII, Beyrut 1379.

İBN HİŞÂM, Ebû Muhammed Abdülmelik (ö. 218/833), *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, Matbaatu Mustafa el-Bâbî el-Halebî, I-II, Mısır 1955.

İBN İSHÂK, Muhammed b. İshâk b. Yesâr (ö. 151/768), *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 2009.

İBN KESÎR, Ebü'l-Fidâ İsmâîl b. Ömer (ö. 774/1372), *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, Dârü'l-Fikr, I-X, Beyrut 1998.

İBN KUTEYBE ED-DÎNEVERÎ, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim (ö. 276/889), *Garibu'l-Hadîs*, Matbaatü'l-Ânî, I-III, Bağdad 1397.

İBN MANZÛR, Cemâluddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Alî (ö. 711/1311), *Lisânu'l-Arab*, Dârü Sâdır, I-XV, Beyrut 1414.

İBN SA'D, Muhammed (ö. 230/844), *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, I-VIII, Beyrut 1990.

İBN ŞİHAB EZ-ZÜHRÎ, Muhammed b. Müslim (ö. 124/742) *el-Meğâzî'n-Nebeviyye*, thk. Süheyl Zekkâr, Dârü'l-Fikr, Dimaşk 1980.

İBNÜ'L-CEVZÎ, Ebü'l-Ferec Abdurrahmân b. Alî (ö. 597/1201), *Keşfü'l-Müşkil min Hadîsi's-Sahihayn*, Dârü'l-Vatan, I-IV, Riyad, trz.

İBNÜ'L-ESÎR, Ebü'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî (ö. 630/1233), *el-Kâmil fi't-Târih*, Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî, I-X, Beyrut 1997.

Üsdü'l-Gâbe fî Ma'rifeti's-Sahâbi, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, I-VIII, Beyrut 1994.

İBNÜ'L-ESÎR, Ebü's-Seâdât Mecdüddîn el-Mübârek b. Esîrüddîn Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî (ö. 606/1210), *en-Nihâye fî Garîbi'l-Hadîs ve'l-Eser*, el-Mektebetü'l-İlmiyye, I-V, Beyrut 1979.

İSFERÂYİNÎ, Ebû Avâne Ya'kûb b. İshâk, *Müstahrecu Ebî Avâne*, Dârü'l-Ma'rife, I-V, Beyrut 1998.

İSKENDERÂNÎ, Ahmed b. Muhammed (ö. 1306/1889), *el-Mütevârâ alâ Terâcimi Ebvâbi'l-Buhârî*, Mektebetü'l-Mualla, Kuveyt, trz.

- KALLEK, Cengiz, "Müd", *DİA*, İstanbul 2006, XXXI, 457-459.
- KANDEMİR, M. Yaşar, "Esmâ bint Umeyy", *DİA*, İstanbul 1995, XI, 422-423.
- KEHHÂLE, Ömer b. Rıza b. Muhammed, *Mu'cemu Kabâili'l-Arabi'l-Kadîme ve'l-Hadîse*, Müessesetü'r-Risâle, I-V, Beyrût 1994.
- KİRMANÎ, Şemseddîn Muhammed b. Yûsuf b. Alî (ö. 786/1384), *el-Kevâkibu'd-Derârî fî Şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, Dârü İhyâi't-Türâsi'l-Arabi, I-XXV, Beyrut 1981.
- KOMİSYON, *Türkiye Diyanet Vakfı Meali*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2007.
- KÜÇÜKAŞCI, Mustafa Sabri, "Harre Savaşı", *DİA*, XVI, 245-247. "Sikaye", *DİA*, XXXVII, 177-178.
- MİZZÎ, Ebü'l-Haccâc Yûsuf b. Abdirrahmân b. Yûsuf (ö. 742/1341), *Tehzîbu'l-Kemâl fî Esmâi'r-Ricâl*, Müessesetu'r-Risale, I-XXXV, Beyrut 1980.
- MUHAMMED B. TÂHÂ, Ebû Esmâ, *el-Ağsanu'n-Nediyye Şerhu Hulasatu'l-Behiyye bi Tertibi Ahdasi's-Sireti'n-Nebeviyye*, Dârü İbn Hazm, Kahire 2012.
- MÜSLİM, Ebü'l-Hüseyn Müslim b. Haccâc el-Kuşeyrî (ö. 261/874), *el-Câmiu's-Sahîh*, thk. Muhammed Fuad Abdülbâkî, Dârü İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, I-V, Beyrut, trz.
- NEVEVÎ, Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref (ö. 676/1277), *el-Minhac Şerhu Sahîhi Müslim el-Haccâc*, Dârü İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, I-XVIII, Beyrut, 1392.
- ÖZKAN, Halit, "Zührî", *DİA*, İstanbul 2013, XLIV, 544-549.
- SÜHEYLÎ, Ebü'l-Kâsım Abdurrahmân b. Abdillâh b. Ahmed (ö. 581/1185), *Ravdü'l-Ünüf*, Dârü'l-Kütübi'l-İslamiyye, I-VII, byy., 1990.
- ŞAMÎ, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Yûsuf b. Alî b. Yûsuf es-Sâlihî (ö. 942/1536), *Subulu'l-Hüdâ ve'r-Reşâd fî Sireti Hayri'l-İbâd*, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, I-XII, Beyrut 1993.
- ŞANKÎTÎ, Muhammed Hıdır b. Seyyid Abdullah b. Ahmed, *Kevseru'l-Meanî'd-Derârî fî Keşfi Hebyâ Sahîhi'l-Buhârî*, Müessesetü'r-Risale, I-XV, Beyrut 1995.

- ŞURRÂB, Muhammed b. Muhammed Hasan, *el-Meâlimu'l-Esîre fi's-Sünneti ve's-Sîre*, Dârü'l-Kalem, Beyrut 1411.
- TABERÎ, Muhammed b. Cerîr b. Yezîd (ö. 310/922), *Târîhu'l-Umem ve'l-Mulûk*, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, I-VI, Beyrut 1407.
- TAHAVÎ, Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. Selame (ö. 321/933), *Şerhu Meani'l-Âsâr*, Alemü'l-Kütüb, I-V, byy., 1994.
Şerhu Müşkili'l-Âsâr, Müessesetü'r-Risale, I-XVI, Mısır 1994.
- UTKU, Nihal Şahin, "Kızıldeniz'in Kaybolan Liman Şehirleri Şuaybe-Car-Kulzüm-Ayzab", *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, C.19 (2014), S.2, s. 121-136.
- VAKIDÎ, Muhammed b. Ömer (ö. 207/816), *Kitâbü'l-Meğâzî*, Alemü'l-Kütüb, Beyrut 2006.
- YÂKÛT, Şihâbüddîn Ebû Abdillâh Yâkût b. Abdillâh el-Hamevî (ö. 626/1229), *Mu'cemu'l-Buldân*, Dârü Sadır, I-VII, Beyrut 1995.
- YILDIZ, Hakkı Dursun, "Ecnâdeyn Savaşı", *DİA*, İstanbul 1994, X, 385.
- ZEBÎDÎ, Ebü'l-Feyz Muhammed el-Murtazâ b. Muhammed b. Muhammed (ö. 1205/1791), *Tâcu'l-Arûs min Cevâhiri'l-Kâmûs*, Matbaatu Hukûmeti'l-Kuveyt, I-XL, Kuveyt 1980.
- ZÜBEYRÎ, Ebû Abdillâh Mus'ab b. Abdillâh b. Mus'ab (ö. 236/851), *Nesebu Kureyş*, Dârü'l-Maârif, Kahire, trz.

DİZİN

- A**
- Abbâs 55, 78, 79, 80, 82, 83,
121, 125, 153, 154, 155,
156, 157, 158
- Abbâs b. Abdülmuttalib 124,
153
- Abbâsoğulları 158
- Abd b. Adîoğulları 91
- Abdimenâfoğulları 141
- Abdullah b. Abbâs 162
- Abdullah b. Abdirrahmân b.
Ka'b b. Mâlik 60
- Abdullah b. Âmir b. Küreyz
143, 144
- Abdullah b. Atîk 103, 104
- Abdullah b. Büdeyl 150
- Abdullah b. Ca'fer 14, 87, 147
- Abdullah b. Cahş 64
- Abdullah b. Ebî Bekir 91, 112
- Abdullah b. Ebî Serh 65
- Abdullah b. Erîs 50
- Abdullah b. Hâris b. Hişâm 144
- Abdullah b. Hasan 158
- Abdullah b. Mes'ûd 68
- Abdullah b. Ömer 14, 51, 123,
134, 150, 151, 152, 166,
167, 179
- Abdullah b. Ömer b. Hattâb
151
- Abdullah b. Revâha 74, 178
- Abdullah b. Sa'd b. Ebî Serh
143, 144
- Abdullah b. Sa'lebe el-Adevî 16
- Abdullah b. Sa'lebe el-Huzâî
166
- Abdullah b. Übey 19, 67, 178
- Abdullah b. Übey b. Selûl 60,
66, 107, 109, 178
- Abdullah b. Üneys 103, 104
- Abdullah b. Zem'a 123
- Abdullah b. Zübeyr 144
- Abdurrahmân 163, 164, 165,
167
- Abdurrahmân b. Abdilkârî 133
- Abdurrahmân b. Abdillâh b.
Ka'b b. Mâlik 96
- Abdurrahmân b. Attâb b. Esîd
144
- Abdurrahmân b. Avf 84, 128,
135, 156, 162, 163, 167,
168
- Abdurrahmân b. Câbir b. Ab-
dillâh 34, 38
- Abdurrahmân b. Ebî Bekir
144, 164
- Abdurrahmân b. Ebî Leylâ 113
- Abdurrahmân b. Ezher 83
- Abdurrahmân b. Ka'b b. Mâlik
103, 122
- Abdurrahmân b. Mâlik el-Müd-
licî 92
- Abdülkays kabilesi 145
- Abdülmelik b. Mervân 14, 20
- Abdülmuttalib 14, 27, 28, 29,
30, 35, 108, 125
- Abdürrezzâk 11, 12, 27, 33, 39,
47, 48, 51, 55, 56, 58, 60,

- 63, 66, 68, 69, 74, 77, 81,
82, 86, 87, 96, 101, 102,
103, 106, 112, 113, 115,
116, 119, 121, 125, 126,
127, 128, 129, 131, 132,
133, 135, 137, 138, 139,
140, 141, 153, 156, 158,
161, 167, 169, 170, 171,
173, 174, 177
- Ağaç Günü 64
Ahnef 145
Ahnef b. Kays et-Temîmî 145
Ahzâb Birlikleri 72
Ahzab Günü 64
Ahzâb Vak'ası 69
Âişe 14, 33, 87, 88, 89, 90, 106,
108, 109, 110, 111, 112,
121, 122, 123, 125, 144,
145, 158, 159, 160
- Akabe gecesi 96
Alâ b. Ayzâr 138
Ali 35, 47, 54, 55, 58, 77, 90,
91, 101, 109, 121, 125,
130, 133, 134, 135, 138,
139, 141, 144, 145, 146,
147, 148, 149, 150, 156,
157, 158, 159, 160, 163,
167, 173, 174, 175, 177
- Ali b. Hüseyin 158
Ali b. Zeyd b. Cud'ân 101
Ali taraftarları 149
Alkame b. Vakkâs 106
Âmile 141
Âmine bint Vehb 13, 29
Âmir b. Führeyre 85, 86, 91, 92,
93
Âmir b. Lüey 39, 40
Âmir b. Sa'saa kabilesi 85
Âmir b. Tufeyl 85
- Âmiroğulları 85
Amr 149, 151
Amr b. Avfoğulları 94
Amr b. Ebû Süfyân es-Sekafî 56
Amr b. el-Âs 140, 141, 142,
143, 146, 147, 148, 149,
150, 151, 165, 168
Amr b. el-Hadramî 64
Amr b. Meymûn 133
Amr b. Ümeyye 85
Amra 158
Amre 112
Âs b. Vâil 91
Ashâb-ı Kehf 116
Âsım 57, 86
Âsım b. Ömer 56
Âsım b. Sâbit 56
atiyye 14, 16, 147, 156
Azerbaycan 148
- B**
- Basra 144, 145
Basra ahalisi 144
Batn-ı Nahle Seriyyesi 64
Bedir 51, 52, 55, 57, 58, 60, 61,
63, 64, 66, 67, 73, 96,
103, 108, 146, 163, 177
Bedir esirleri 55
Bedir Gazvesi 98
Bedir günü 55
Bedir kuyusu 52
Bedir Savaşı 130
Bekiroğulları 65, 77, 80
Belîy 141
Benî Dîl 91
Benî Sa'd b. Bekir kabilesi 29
Benî Sâide gölgeliği 127, 130
Benî Seleme 103
Benî Süleym kabilesi 107

Berîre 109
 Berkau'l-Gamîm 40
 Beysân 170
 Beyt 39, 40, 41, 75
 Beyt Cebrîn 170
 Beytûlmakdis 37, 38, 119
 Bi'rîmaûne 60, 85, 86
 Bi'rîmaûne Vak'ası 60
 biat 74, 80, 127, 128, 130, 131,
 132, 138, 144, 148, 149,
 151, 159, 160, 164, 169
 Bilâl 175, 176
 Birkü'l-Gimâd 53, 87
 boşanma 109
 Bulkîn 140
 Busrâ 47, 48
 Büdeyl b. Verkâ 40
 Büsr b. Ertât 147

C

Ca'fer b. Ebî Tâlib 87, 173
 Câbiye 142
 Cahiliye 33, 42, 58, 70, 78, 85,
 109
 Cebbâne 67
 Cebrail 33, 34
 Cemel Savaşı 145
 Cemîl b. Ma'mer 36, 37
 Ci'râne 85
 Cibril 34, 71
 Cüfeyne 164, 165, 166
 Cüzâm kabilesi 141

D

Dârünnedve 90
 Dıhyetü'l-Kelbî 48, 71
 Dımaşk 12, 18, 19, 135, 142
 Dımaşk halifeleri 18

Dîl kabilesi 92

E

Ebû Amr b. el-Alâ 93
 Ebû Basîr 46
 Ebû Bekir 22, 35, 37, 38, 41,
 42, 45, 52, 53, 65, 85, 87,
 88, 89, 90, 91, 92, 93, 94,
 108, 111, 122, 123, 125,
 126, 127, 130, 131, 132,
 136, 137, 138, 140, 141,
 142, 157, 158, 159, 160,
 169, 170, 173
 Ebû Bekir b. Abdîrrahmân b.
 el-Hâris b. Hişâm 121
 Ebû Berâ Âmir b. Mâlik b.
 Ca'fer b. Kilâb 85
 Ebû Cehil 51, 52, 53, 54, 91
 Ebû Cendel 44, 46
 Ebû Hayseme 97
 Ebû Hüreyre 38, 40, 56
 Ebû İshâk 133, 138, 177
 Ebû Katâde 99, 103, 104
 Ebû Kebşe 50
 Ebû Lü'lüe 161, 162, 164, 165
 Ebû Lübâbe 101, 102
 Ebû Muaytoğulları 167
 Ebû Mûsâ 143, 150, 151, 164,
 168
 Ebû Nâile Selkan b. Selâme
 103
 Ebû Râfi' Sellâm b. Ebi'l-Hu-
 kayk el-A'ver 103
 Ebû Rühm b. Abdülmuttalib b.
 Abdîmenâf 108
 Ebû Seleme 34, 38, 87, 125
 Ebû Süfyân 48, 49, 50, 51, 52,
 66, 67, 69, 70, 77, 78, 79,
 83, 138, 143

- Ebû Süfyân b. Hâris 82
 Ebû Tâlib 30, 101
 Ebû Ubeyde 141, 170
 Ebû Ubeyde b. Cerrâh 79, 131,
 140, 142, 169
 Ebû Ümâme Es'ad b. Zürâre 94
 Ebû Yezîd el-Medenî 173
 Ebû Zümeyl Semmâk el-Hanefî
 47
 Ebü'l-Âs b. Rebî' 77
 Ebü'l-Fadl 153, 154
 Ecnâdeyn 170
 Ehâbîş 39
 Ehbân b. Di'l b. Bekir b. Abdi-
 menât b. Kinâne 13
 Ehl-i Beyt 109
 Ehlü'l-İfk 107
 el-Hâris b. Âmir b. Nevfel 52
 el-Ma'rûr b. Süveyd 132
 Eme bint Hâlid b. Saîd 87
 Emevî 12, 13, 14, 15, 16, 18,
 22, 23
 Emevî dönemi 12
 Enes 127, 153
 Enes b. Mâlik 14, 38, 86, 123,
 126, 153
 ensar 14, 51, 62, 69, 78, 79, 94,
 95, 103, 122, 128, 130,
 132, 133, 146, 150, 163,
 168, 175
 Erîsîler 50
 Es'ad b. Zürâre 158
 Esmâ 89
 Esmâ bint Ebî Bekir 90
 Esmâ bint Umeyys 87, 95, 121,
 137, 173, 174, 176, 177
 Esved b. Ebü'l-Bahterî 145,
 148
 Eşter 147
 Evs 60, 69, 103, 109, 110
 Evs kabilesi 143
 Evzâî 14
 Eyyûb 43, 51, 124, 138, 139,
 173
 Eyyûb es-Sahtiyânî 170
 ez-Zekvânî 107
 Ezâhir yolu 92
 Ezruh 150
F
 Fadl b. Abbâs 121
 fal okları 93
 Fâtıma 63, 77, 130, 158, 159,
 173, 174, 175, 176, 177
 Fedek 158
 Fedfed 56
 Ferve b. Nüfâse el-Cüzâmî 82
 Fetih Günü 81
 fey 156, 157, 158, 159
 fey sadakası 63
 fidyeye 55, 133
 Fihl 171
 Fihroğulları 140
 Filistin 21, 170, 171
 fitne 53, 144, 146, 148, 150
 Fulân b. Seleme 103
G
 Gadîrû'l-Eştât 39
 Gamîm 40
 ganimet 74, 84, 153, 154, 156
 Gassân 99, 140
 Gatafân 69
 gece yolculuğu 37
 gerdanlık 106, 107
 Güney Filistin 19

H

Habeş toprakları 95, 140

Habeşistan 87, 89, 121, 173

Habîb b. Mesleme 152

hac 128, 144, 145

Haccâc b. İîât 153, 154, 155

Haccâc'ın iki oğlu Nebih ve
Münebbih 52

Hacerülesved 31

Hadîce bint Huveylid 31, 33

Hafsa 122, 135, 166, 170

Hâlid b. Abdullah el-Kasrî 24

Hâlid b. Saîd 87, 141

Hâlid b. Velîd 40, 67, 79, 80, 81,
83, 141, 142, 169

Hâlid b. Zübeyr 87

Hamne bint Cahş 112

Hamrâülesed 68, 71

Hamza 54

Hamza b. Abdillâh 123, 166

Harâm b. Milhân 86

Harem 27

Haribtâ 146, 147, 148

Hâris b. Abdülmuttalib 27

Hâris b. Âmir b. Nevfel 57

Hâris b. Evs 103

Hâris b. Hâtib 87

Hâris b. Hazrecoğulları 82, 177

Harre 15, 89, 94

Harre Vak'ası 15

Harun 101

Hasan 146, 148, 149, 158

Hasan b. Hasan 158

Hasan ve Hüseyin 77

Hâşimoğulları 139, 159, 167

Hatice 31, 32, 33, 34

Hayber 74, 95, 101, 103, 153,
154, 155, 158

Hayber Yahudileri 74

Hayber'in fethi 154

Hazrec 60, 69, 103, 109, 110,
128

Hazrecoğulları 54

Hazvere 28

Hendek 163

Hendek Savaşı 64, 95

Hevâzin 84

Hevâzinliler 81, 83, 84

Hicaz 18, 19, 20, 21

Hicr 38

Hilâl b. Ümeyye 98, 99

Hind 79

Hira 33, 34

Hirakl 47, 48, 49, 50

Hişâm b. Abdülmelik 19, 20,
24

Hişâm b. Urve 55

Hristiyan 99, 165

Hubâb b. Münzir 131, 132

Hubâşe pazarı 31

Hubeyb 57

Hubeyb b. Adî 56, 57

Hudeybiye 39, 40, 47, 64, 74,
77

Humejd b. Abdirrohmân 163

Humejd b. Hilâl 170, 172

Huneyn 81, 82

Huneyn Günü 81, 82, 83

Huneyn Savaşı 82, 84

Huveylid b. Esed 32

Huveytib b. Abduluzzâ el-Ku-
reşî el-Advî 75

Huyey 72, 73

Huyey b. Ahtab 72

Huzâa kabilesi 13, 50

Huzâalılar 80

Huzâaoğulları 77

Huzâî b. Esved 103

Huzeyme b. Sâbit 99
 Hübel 67
 Hüdhdüd 119
 Hürmüzân 164, 165, 166
 Hüseyin 158
 Hüzeyl 56

I-İ

Irak 141, 144, 146, 161
 Irak ahalisi 146, 148, 150
 Irak okulu 21
 İbn Abbâs 35, 47, 48, 58, 76,
 77, 90, 121, 122, 125,
 127, 128, 129, 133, 162,
 164, 174, 177
 İbn Âmir 149
 İbn Atîk 104
 İbn Ebcer 138
 İbn Ebî Muayt 58
 İbn Ebî Necîh 69
 İbn Ebî Serh 80
 İbn Ebî Yahyâ 112
 İbn Ezher 83
 İbn Hatal 80
 İbn İshâk 11, 12, 22, 25, 86,
 103
 İbn Ka'b b. Mâlik 85
 İbn Mübârek 138
 İbn Nâbiga 140
 İbn Ömer 135, 136, 138, 152,
 163, 167, 168, 170
 İbn Sîrîn 139
 İbn Şihâb 11, 16, 18, 81
 İbn Tâvûs 133, 152, 170
 İbn Übey 61
 İbnü'd-Dahdâha 102
 İbnü'd-Dügunne 87, 88
 İbnü'l-Bahterî 146
 İbnü'l-Müseyyeb 69, 70

İbrahim 38
 ihram 39, 65
 İkrime 43, 51, 63, 124, 138,
 173
 İkrime b. Ammâr 47
 İkrime b. Hâlid 152, 170
 İmam Mâlik 21
 İncil 33
 irtidat 37, 49, 169
 İsa 38
 İsâ b. Meryem 116
 İsâf 27
 İsmâîl b. Şerûs 116
 isrâ 37
 isrâ gecesi 38
 İsrailoğulları 62
 istişare 53, 109, 167, 168
 İyâz b. Ganm 142, 143

K

Ka'b 98, 99, 100, 102
 Ka'b b. Eşref 103
 Ka'b b. Lüey 39, 40
 Ka'b b. Mâlik 60, 67, 85, 96, 97,
 99, 100, 101, 102, 125
 Kâbe 27, 28, 29, 30, 31, 37, 39,
 43, 44, 45, 47, 83, 86
 Kadîd 76
 Kâdisiye 144
 Kâdisiye Savaşı 13
 Kalîb kuyusu 54
 Kâre kabilesi 87
 Kâsım b. Muhammed 137
 Kasvâ 40
 Katâde 35, 55, 90, 101, 119,
 120, 125, 132
 Kays 146, 147, 148, 149, 170
 Kays b. Sa'd 146, 147, 148,
 149, 150

Kays ve Temîm kabileleri 85

Kayser 42

Kedîd 76

Kelb 140

Kelbî 120

Kinâne 43

Kisrâ 42

Kudâa 141

Kudâa kabilesi 79

Kûfe 143, 144, 168

Kulzüm 147

Kurayza 70

Kurayzaoğulları 62, 70, 71, 72,
73, 102

kurbanlık 27, 39, 43, 45

Kureyş 13, 14, 24, 26, 27, 28,
29, 30, 31, 32, 35, 37, 39,
40, 41, 46, 48, 51, 52, 53,
54, 56, 57, 60, 61, 63, 64,
65, 66, 70, 75, 77, 78, 79,
80, 81, 84, 87, 88, 90, 91,
92, 95, 130, 131, 138,
139, 144, 145, 146, 150,
151, 154, 167kurnazlıklarıyla meşhur olan-
lar 150

Kusay b. Kilâb 13

Kusem 153

Küdeyd 76

Küseyyir 14, 82

L

Lât 42

Leys 132

Leys b. Sa'd 14

Lihyân 86

Lihyânoğulları 56

MMa'mer 12, 14, 23, 27, 33, 34,
35, 37, 38, 39, 40, 43, 47,
48, 51, 55, 56, 58, 60, 63,
66, 68, 69, 74, 77, 81, 82,
85, 86, 87, 90, 91, 92, 93,
96, 101, 102, 103, 106,
112, 113, 116, 119, 120,
121, 123, 124, 125, 126,
127, 128, 132, 133, 135,
137, 138, 139, 140, 152,
153, 156, 158, 159, 161,
162, 163, 166, 167, 169,
170, 173, 177

Ma'mer b. Râşid 12, 14, 23

Ma'n b. Adî 130, 132

Mâlik b. Avf en-Nasrî 81

Mâlik b. Enes 14, 21, 81

Mâlik b. Evs b. Hadesân
en-Nasrî 156

Mâlik b. Migvel 138

Mecûsî 161

Medine 13, 15, 19, 21, 25, 30,
38, 39, 40, 46, 51, 55, 56,
60, 63, 64, 65, 66, 67, 68,
69, 73, 74, 75, 76, 77, 78,
85, 89, 94, 95, 97, 101,
103, 106, 107, 128, 138,
140, 141, 142, 145, 146,
148, 154, 156, 161, 163,
164, 165, 169

Medine ahalisi 22, 55, 161

Medine okulu 21

Meğâzî 11

Meğâzî okulu 21

Mekke 13, 15, 22, 28, 30, 39,
40, 44, 47, 48, 53, 56, 57,
63, 64, 75, 76, 79, 80, 81,

- 82, 85, 89, 90, 91, 92, 94,
103, 137, 143, 144, 145,
146, 153, 163
- Mercidâbık 20`
- Mervân 39, 144, 145, 146, 148
- Mervânoğulları 20
- Mes'ûd b. Sinân 103
- Mescid-i Aksâ 37
- Mescid-i Harâm 28
- Mescid-i Nebevî 68
- Mescid-i Resûl 94
- Mesleme b. Muhalled 147
- Meymûne 121
- Meymûne bint Hâris 173
- Mısır 142, 143, 144, 146, 147,
148
- Mısır ahalisi 144
- Mihce' 54
- Mikrez b. Hafs 43
- Miksem 35, 55, 58, 77, 90, 153
- Mikyas el-Kinânî 80
- Mina 128
- Mistah b. Üsâse b. Abbâd b.
Muttalib b. Abdimenâf
108
- Misver 39, 40, 163, 168
- Muâviye 14, 22, 46, 143, 145,
146, 147, 148, 149, 150,
151, 152, 168
- Muâviye b. Hudeyc el-Hevlânî
147
- Muâviyeoğulları 162
- Muâz b. Cebel 97
- Mudar 24
- Mugîre 42, 134, 143, 150, 151,
161, 162, 168, 170, 171,
172
- Mugîreoğulları 139
- Mugîse 144
- muhacirler 14, 62, 87, 95, 128,
130, 132, 137, 140, 150,
165, 168, 175
- Muhammed b. Abdillah b. Ab-
dirrahmân 133
- Muhammed b. Abdullah 32
- Muhammed b. Ebû Bekir 147,
148
- Muhammed b. İshâk 11, 14,
23, 43
- Muhammed b. Mesleme 103
- Musa 34, 38, 101, 124
- Mûsâ b. Ukbe 22, 23
- Müdligoğulları 92
- Mülâ'ibu'l-Esinne 85
- münafık 109, 124
- Münzir b. Amr 85
- Münzir b. Amr Seriyyesi 86
- Mürâre b. Rebîa 98
- müsle 67
- Müslim b. Utbe 15
- N**
- Nadîroğulları 60, 61, 62, 103,
156
- Nadîroğulları Gazvesi 60
- Nadîroğulları Vak'ası 66
- Nâile 27
- namaz 36, 38, 57, 71, 78, 86,
88, 94, 97, 99, 116, 118,
120, 123, 144, 162, 163,
166, 168, 174
- Necâsî 42
- Neccâroğulları 94
- Necid 85, 90
- Necrân 115
- nesep bilgisi 17
- Nevfel b. Huveylid 52
- Nuaym 70

O-Ö

Osman 80, 87, 134, 138, 143,
144, 156, 163, 164, 165,
166

Osmân el-Cezerî 35, 55, 58, 77,
90; 153

Osmân el-Müşâhid 77

Ömer 14, 15, 20, 25, 35, 36, 37,
38, 43, 44, 45, 46, 51, 53,
54, 67, 70, 78, 95, 107,
115, 120, 123, 124, 125,
126, 127, 128, 129, 130,
131, 132, 133, 134, 137,
138, 140, 141, 142, 143,
150, 151, 152, 156, 157,
159, 161, 162, 163, 164,
165, 166, 167, 168, 169,
170, 179

Ömer b. Abdilazîz 14, 20, 25
örtü ayeti 106

P

putlar 34, 35, 177

R

Ravhâ 73

Rebîa'nın iki oğlu Utbe ve Şey-
be 52

Recî' Vak'ası 60

Recm ayeti 129

Remle 170

Reyta bint Sahr b. Âmir 108

Rıdvan biatı 39

Ri'l 86

Rum 50, 163

S-Ş

Sa'd 102, 163

Sa'd b. Ebî Vakkâs 13, 101, 143,
156, 164, 167, 170

Sa'd b. Mâlik 164

Sa'd b. Muâz 53, 69, 72, 109,
174, 175

Sa'd b. Ubâde 53, 69, 109, 130,
177, 178

Sa'lebe b. Saîr 166

Sâbit b. Kays b. Şemmâs 130

Sâbit el-Bennânî 113

Sâbit el-Bünânî 153

sadaka 101, 102, 156, 157,
158, 159

Safiyye bint Huyey 154

Safvân b. Muattal 107, 109

Safvân b. Ümeyye 46, 84

Saîd b. el-Âs 144

Saîd b. el-Müseyyeb 14, 16,
38, 74, 83, 84, 101, 106,
126, 164

Saîd b. Zeyd 129

Sakîf 150

Sakîf kabilesi 80, 81

Sâlim 135, 152, 163, 167, 170

Sâlim b. Abdullah 14

Sebre b. Ma'bed el-Cühenî 142

Sehl b. Sa'd 14

Sel' dağı 100

Sellâm 104

Semed kuyusu 40

Semüre Ashabı 82

Semüre b. el-Müseyyeb 174

Sevr 90, 91

Sevr mağarası 92, 127

Sıffîn Savaşı 145, 150, 170

Suheyb 113, 163, 168

Suheyb b. Sinân b. Mâlik 163

Süfyân b. Uyeyne 14, 21

Süheyl b. Amr 43

Süleyman 119, 120
 Süleymân 14
 Süleymân b. Abdülmelik 20
 Süleymoğulları 85
 Sümâme b. Abdillâh b. Enes 86
 Sürâka b. Cu'şüm 92
 Şam 18, 19, 20, 21, 30, 37, 46,
 48, 51, 60, 62, 74, 77, 94,
 140, 141, 142, 143, 146,
 149, 150, 151, 168, 169
 Şam ahalisi 146, 149, 150, 151
 şarap 38, 162
 Şavt 67
 Şenûe kabilesi 38
 Şerai' 82
 Şerik 177
 Şeybe b. Rebîa 54
 şeytan 59, 67, 90, 91, 119, 120,
 171, 176
 Şuayb b. Hâlid 174
 şûrâ 133
 Şurtatu'l-Hamîs 148
 Şurtatu'l-Hamsîn 148, 149
 Şurahbîl b. Hasene 141, 142,
 171

T

Tâif 65, 81, 150
 Talha 144, 156, 163
 Talha b. Ubeydullah 128, 135,
 137, 145
 Tebük Gazvesi 96, 97, 101, 102
 Tebük Seferi 65, 101
 telbiye 43
 Temîm 144
 Temîm kabilesi 85
 Temîm Yahudileri 30
 Temîmoğulları 144
 Tevrat 151

Teymâ bölgesi 30
 Tihâme 31, 40
 Tufeyl b. Mâlik 85
 Tüster 164

U-Ü

Ubeyd b. Abdillâh b. Utbe b.
 Mes'ûd 48
 Ubeyde b. Hâris b. Abdülmut-
 talib b. Abdimenâf 54
 Ubeydullah 149, 165, 166
 Ubeydullah b. Abbâs 149
 Ubeydullah b. Abdillâh b. Utbe
 76, 106, 121, 122, 127,
 128
 Ubeydullah b. Ömer 164, 165
 Uhdûd 115
 Uhud 58, 64, 67, 163
 Uhud Günü 66, 122
 Uhud Vak'ası 66, 69
 Ukâz 29, 41
 Ukbe b. Ebî Muayt 55, 58
 Ukbe b. Hâris 57
 Umeyr 143
 Umeyr b. Sa'd 143, 168
 umre 39, 41, 64, 75, 85
 Urve 60, 66, 87, 89, 91, 122,
 132, 158
 Urve b. Mes'ûd 41, 80
 Urve b. Zübeyr 14, 16, 22, 39,
 51, 83, 85, 87, 93, 106,
 177
 Usayye 86
 Usfân 39, 40, 56, 76
 Utbe b. Rebîa 51, 53, 54
 Uveym b. Sâide 130, 132
 Uyeyne 69, 70
 Uyeyne b. Hısn 69
 Uzeyb 144

Uzre 141
 Uzzâ 78
 Übey b. Halef 58
 Ümeyme bint Halef 87
 Ümeyye b. Halef 52, 54
 Ümeyyeoğulları 13, 15, 19, 21,
 47, 139
 Ümmü Amr b. Zübeyr 87
 Ümmü Cemîl bint Hattâb 35
 Ümmü Eymen 173
 Ümmü Habîbe 145
 Ümmü Mistah 108
 Ümmü Seleme 45, 87, 100,
 145, 146
 Ürdün 170, 171
 Üsâme 109, 169
 Üsâme b. Zeyd 109, 141, 169,
 173, 177
 Üseyd b. Hudayr 109

V

Vâdissibâ 145
 vahiy 31, 33, 34, 109, 111
 vahyin kesilmesi 34
 Vâkîdî 22, 43, 52, 64, 65, 76,
 99, 103, 104
 Varaka b. Nevfel 33, 35
 Vâsîl el-Ahdeb 132
 Vehb b. Münebbih 16, 116
 Vekî' b. Cerrâh 177
 Velîd 14
 Velîd b. Mugîre 30, 36
 Velîd b. Ukbe 143
 Velîd b. Utbe 54
 Velîd b. Yezîd 20
 vera' 112

Y

Yahudiler 47, 61, 62, 74, 94,
 103, 104, 177
 Yahyâ b. Alâ el-Becelî 174
 Yahyâ b. Ali 173
 Yakub 110
 Yemen 53, 141
 Yermûk 170
 Yermûk Savaşı 169
 Yesrib 29, 52, 56, 94
 Yezîd b. Abdülmelik 20
 Yezîd b. Ebû Süfyân 141, 142,
 143
 Yezîd b. Muâviye 15
 Yusuf 110, 123

Z

Zafâr 106
 Zâtünnitâkayn 90
 Zâtürredga 171
 Zâtüsselâsil 140, 141
 Zekvân 86
 Zekvân b. Sa'lebe 107
 Zem'a b. el-Esved 52
 Zeyd b. Desine 57
 Zeyd b. Hârise 35, 55
 Zeyd b. Hasan 158
 Zeyneb bint Cahş 111
 Zübeyr 94, 130, 135, 144, 145,
 163, 167, 169
 Zübeyr b. Avvâm 79, 141, 156
 Zühreoğulları 13, 166
 Zührî 177
 Zülhuleyfe 39, 46
 Zülmecâz 59
 Zülmecâz ahali 59
 Zülmerve 142

المغازى

إبن شهاب الزهري

***el-Meğâzî* Arapçası**

- زكار (سهيل)
التاريخ عند العرب - دمشق : ١٩٧٢
- سزكين (فؤاد)
تاريخ التراث العربي - القاهرة : ١٩٧١
- ابن سعد (محمد)
الطبقات - بيروت : ١٩٥٨
- السهيلي (عبد الرحمن بن عبد الله)
الروض الأنف - ط - مصورة - بيروت
- العطري (محمد بن جرير)
تاريخ الرسل والملوك - ط - دار المعارف - القاهرة
- ابن العماد (عبد الحي)
شذرات الذهب - بيروت - المكتب التجاري
- ابن قدامة المقدسي (عبد الله)
الاستبصار في نسب الصحابة من الانتصار - بيروت : ١٩٧٢
- الكتاني (عبد الحي الكتاني)
الترايب الادارية - ط - مصورة - بيروت
- ابن كثير (اسماعيل بن عمر)
البداية والنهاية - القاهرة : ١٩٣٢
- كحاله (عمر رضا)
مجم المؤلفين - ط - مصورة - بيروت
- المراغي (الحسين بن عمر)
تحقيق النصرة بتلخيص معالم دار الهجرة - القاهرة : ١٩٥٥
- الزبي (يوسف)
تهذيب الكمال - نسخة خطية خاصة لدي
- المسعودي (ابو الحسن علي بن الحسين)
مروج الذهب - القاهرة : ١٩٥٨
- ابن منبه (وهب)
التيجان في ملوك حمير - حيدرآباد : ١٣٤٧ هـ
- التسديد
المهرس - طهران : ١٩٧١
- الهمداني (الحسن بن احمد)
صفة جزيرة العرب - بيروت : ١٩٧٤
- الواقفي (محمد بن عمر)
كتاب المازي - (كسفورد : ١٩٦٦)
- اليافعي (محمد بن عبد الله)
مرآة الجنان وعبرة اليقظان - حيدرآباد : ١٩١٩

ابن حجر (احمد بن علي)

١ - تهذيب التهذيب - حيدر اباد : ١٣٢٥ هـ
٢ - فتح الباري بشرح صحيح البخاري - ط ٠ مصورة دار الفكر - بيروت

الحري (الامام ابو اسحق)

كتاب المناسك واماكن طرق الحج ومعالم الجزيرة - بيروت : ١٩٦٩

ابن حزم (علي بن احمد)

١ - جمهرة أنساب العرب - القاهرة : ١٩٦٢
٢ - جوامع السيرة - القاهرة - دار المعارف

ابن حنبل (الامام احمد)

كتاب المسند - ط ٠ مصورة - بيروت

الخزاعي

تخريج الدلائل السعوية - نسخة خطية خاصة لدي

الخشني (ابو ذو بن محمد)

شرح السيرة النبوية - القاهرة : ١٣٢٩ هـ

ابن خلكان (احمد بن محمد)

وفيات الأعيان - القاهرة : ١٣١٠ هـ

خليفة (حاجي)

كتشف الظنون من اسامي الكتب والفنون - لبيزج : ١٨٥٨

ابن خياط (خليفة)

١ - تاريخ خليفة بن خياط - دمشق : ١٩٦٨
٢ - طبقات خليفة بن خياط - دمشق : ١٩٦٧

الدارمي (عبد الله بن عبد الرحمن)

سنن الدارمي - دار إحياء السنة النبوية

الدوري (عبد العزيز)

بحث في نشأة علم التاريخ - بيروت - المطبعة الكاثوليكية

الذهبي (محمد بن احمد)

١ - تاريخ الاسلام (الجزء الأول) - القاهرة : ١٩٧٥
٢ - دول الاسلام - حيدر اباد : ١٩١٩
٣ - ميزان الاعتدال - القاهرة : ١٩٦٣

الرازي (احمد بن عبد الله)

تاريخ مدينة صنعاء - دمشق : ١٩٧٤

الزبيدي (المصعب)

نسب قریش - القاهرة : ١٩٥٣

الزركلي (خير الدين)

الأعلام - الطبعة الثالثة - بيروت

مراجع التحقيق والدراسة

- ابن الأثير الجزري (أبو الحسن علي)
الكامل في التاريخ - القاهرة ، ١٣٤٨ م
- ابن الأثير (مجد الدين المبارك)
النهاية في غريب الحديث - المكتبة الإسلامية
- الأزدي (محمد بن عبد الله)
فتوح الشام - القاهرة : ١٩٧٠
- ابن اسحق (محمد)
السير والمغازي - بيروت : ١٩٧٩
- الأصفهاني (الحسن بن عبد الله)
بلاد العرب - بيروت : ١٩٦٨
- اغناطيوس يعقوب الثالث
الشهداء الحميريون العرب في الوثائق السريانية - دمشق : ١٩٦٦
- الانصاري (عبد القدوس)
آثار المدينة المنورة - دمشق : ١٩٣٥
- ابن أبيك اللواداري (عبد الله)
الوفاي بالوفيات - ط ٠ مصورة - بيروت
- البخاري (أبو عبد الله محمد بن اسماعيل)
١ - صحيح البخاري - دار الفكر - بيروت
٢ - التاريخ الكبير - حيدر اباد
- ابن بكار (الزبير)
١ - جمهرة نسب قريش - القاهرة - دار العروبة
٢ - الاخبار الموفيات - بغداد : ١٩٧٢
- البلاذري (احمد بن يحيى)
١ - انساب الأشراف (مجلد السيرة) - القاهرة : ١٩٥٩
٢ - فتوح البلدان - القاهرة : ١٩٣٢
- النجاشي (حمد)
أبو علي الهجري وأبعائه في تحديد المواضع - بيروت : ١٩٦٨

الصفحة	الموضوع	الصفحة	الموضوع
١٦١	حديث العجاج بن علاط	١٥١	بعث اسامة بن زيد
١٦٣	خصومة علي والعباس	١٥١	فتوح الشام
١٦٥	بيعة علي لأبي بكر	١٥١	بعث خالد بن الوليد الى العراق
١٦٧	حديث أبي لؤلؤة	١٥١	تعويل خالد بن الوليد الى الشام
١٦٨	تعيين عمر لرجال الشورى	١٥١	عزل عمر لخالد بن الوليد
١٦٩	خلافة عثمان		قدوم عمر بن الخطاب الجابية
١٧٢	حديث الشورى	١٥٢	وعزله شرحبيل
١٧٤	غزوة القادسية وغيرها	١٥٣	الفتنة الكبرى ومقتل عثمان
١٧٤	عزل خالد من قبل عمر	١٥٣	معركة الجمل
١٧٥	معركة القادسية	١٥٤	احوال علي بعد صفين
١٧٧	تزويج فاطمة	١٥٧	خلافة الحسن بن علي
١٨٠	من أخبار عبد الله بن أبي	١٥٨	ذووا رأي العرب
		١٥٨	التحكيم

المحتوى

الصفحة	الموضوع	الصفحة	الموضوع
٧٤	أهم وقائع السيرة النبوية باختصار	٧	المقدمة
٧٦	وقعة أحد	٣٧	ما جاء في حفر زمزم
٧٩	وقعة الأحزاب وبني قريظة	٣٧	ذكر من عبد المطلب
٨٤	وقعة خيبر	٤٠	كاهن يكشف أمر النبي وهو غلام
٨٥	عمرة القضاء	٤٠	حادثة شق الصدر
٨٦	فتح مكة	٤٠	خبر من يهود تميم يكشف أمر النبي
٨٧	غزوة الفتح	٤١	إعادة بناء الكعبة
٩١	قصد النبي هوازن	٤٢	زواج النبي من خديجة
٩٢	وقعة حنين	٤٢	أولاد النبي من خديجة
٩٤	خبر بشر معونة	٤٣	بداية الوحي
٩٦	من هاجر إلى الحبشة	٤٤	نزول الوحي
٩٧	ماتقه أبو بكر في مكة	٤٤	النبي وورقة بن نوفل
٩٨	الهجرة إلى المدينة	٤٥	بيت خديجة في الحنة
١٠١	خبر سراقه بن جعشم	٤٥	رواية النبي لورقة بن نوفل بالتمام
١٠٤	تأسيس مسجد المدينة	٤٦	أول من آمن بالنبي
١٠٥	الأذن بالقتال	٤٦	اسلام عمر بن الخطاب
١٠٦	حديث الثلاثة الذين خلفوا	٤٧	اشهار عمر لاسلامه
١١١	من تخلف عن النبي في غزوة تبوك	٤٨	الاسراء
١١٣	مقتل سلام بن أبي الحقيق	٤٨	فرض الصلوات
١١٣	حديث الأوس والخزرج		وصف النبي للأنبياء الذين
١١٦	حديث الأفك	٤٩	شاهدتم في الاسراء
١٢٣	حديث اصحاب الأخدود	٥٠	خبر الحديدية
١٢٦	حديث اصحاب الكهف	٥٧	خبر أبي بصير عتبه بن أسيد
١٢٨	بنيان بيت المقدس	٥٨	خبر هرقل عظيم الروم
١٣٠	بمه مرض رسول الله	٥٨	أبو سفيان وهرقل
١٣٩	بيعة أبي بكر	٦٠	كتاب النبي إلى هرقل
١٤٥	قول عمر في أهل الشورى	٦٢	وقعة بدر
١٤٧	استخلاف أبي بكر عمر	٦٣	المطعمون من قريش في بدر
١٤٨	بيعة أبي بكر	٦٥	من أسر النبي من أهل بدر
١٤٨	بيعة علي لأبي بكر	٦٧	وقعة هذيل بالرجيع
	غزوة ذات السلاسل	٦٩	مقتل أبي بن خلف
١٥٠	وخبر علي ومعاوية	٧١	وقعة بني النضير

هذيل ٦٧	٦٢ - ٥٨ - ٥٧ - ٥٦ - ٥٥ النبي
الهرمزان ١٦٩ - ١٧٠ - ١٧١	٦٣ - ٦٤ - ٦٥ - ٦٦ - ٦٧
أبو هريره ٤٩ - ٥١ - ٦٧	٦٩ - ٧٠ - ٧١ - ٧٢ - ٧٣
هشام بن عبد الملك ٢٨ - ٢٩ - ٣٣	٧٤ - ٧٥ - ٧٦ - ٧٧ - ٧٨
هشام بن عروه ٦٥	٧٩ - ٨٠ - ٨١ - ٨٢ - ٨٣
هلال بن أمية ١٠٨ - ١٠٩	٨٤ - ٨٧ - ٨٨ - ٨٩ - ٩١
هوازن ٩١ - ٩٣ - ٩٤	٩٢ - ٩٣ - ٩٤ - ٩٥ - ٩٧
وادي السباع ١٥٤	٩٨ - ٩٩ - ١٠٠ - ١٠٢
واصل الأحصب ١٤٣	١٠٣ - ١٠٤ - ١٠٥ - ١٠٦
الواقدي ٣١	١٠٨ - ١٠٩ - ١١٠ - ١١١
ورقه بن نوفل ٣٩ - ٤٤ - ٤٥	١١٢ - ١١٣ - ١١٥ - ١١٦
الوليد بن عبد الملك ٢٤	١١٨ - ١٢٠ - ١٢١ - ١٢٢
الوليد بن عقبة ٦٤	١٢٣ - ١٢٠ - ١٣١ - ١٣٢
الوليد بن عقبة ١٥٣	١٢٣ - ١٢٤ - ١٤٠ - ١٤٦
الوليد بن المغيرة ٤١ - ٤٧	١٥٠ - ١٥٣ - ١٦١ - ١٦٢
الوليد بن يزيد ٢٩	١٦٣ - ١٦٤ - ١٦٦ - ١٦٩
وهب بن منبه ١٢٦	١٧٤ - ١٧٧ - ١٧٨ - ١٧٩
يثراب = المدينة ٣٩	١٨٠
يحيى بن العلاء ١٧٨	نبيه بن الحجاج ٦٣
أبن أبي يحيى ١٢٢	النجاشي ٥٤
البرمك ١٧٤ - ١٧٥	نجد ٩٤ - ١٠٠
يزيد بن أبي سفيان ١٥١ - ١٥٢	نجران
أبو يزيد المدني ١٧٧	نخلة ٧٥
يزيد بن معاوية ٢٥	النصارى ١٣١
اليسن ١٠ - ١٥١ - ١٥٣	بنو النضير ٧٢ - ٧٣ - ٧٦ - ١٦٣
اليهود ٧٢ - ٨٤ - ٨٥ - ١١٣ -	نعمان بن مسعود ٨٠
١١٤ - ١١٥ - ١٣١	نوفل بن خويلد ٦٣
يوسف النبي ١٣٢	بنو هاشم ١٤٩ - ١٦٥

- ١٧٥ - ١٧٢ - ١٦٩ - ١٦٨
 ١٧٧
 ممن بن عبد ١٤٣
 المنطق ليموت = المنذر بن عمرو
 بنو أبي محيط ١٧٢
 المغرب ٢٢
 المغول ١٨
 المغيرة بن شعبة ٥٣ - ١٤٥ - ١٥٢
 - ١٦٨ - ١٦٧ - ١٥٩ - ١٥٨
 ١٧٥
 بنو المغيرة ١٤٩
 مقسم مولى ابن عباس ٦٦ - ٦٩ - ١٦١
 مقيس الكناني ٩٠
 مكة ١٠ - ١١ - ١٣ - ١٥ - ٢٦
 - ٩١ - ٨٩ - ٨٦ - ٦٨ - ٦٧
 - ٩٨ - ٩٩ - ١٤٧ - ١٥٣
 ١٦١ - ١٥٤
 مكحول (الامام) ٢٧
 مركز بن حفص ٥٤ - ٥٥
 ملاعب الاسنة = عامر بن مالك بن
 جعفر ٩٤
 منى ١٣٩
 منبه بن الحجاج ٦٣
 المنذر بن عمرو ٩٥
 المهاجرون ٢٤ - ١٣١ - ١٤١ - ١٤٢
 ١٧٣
 مهجع مولى عمر ٦٥
 موسى عليه السلام ١٧ - ٤٩ - ١٣٢
 أبو موسى الأشعري ١٥٣ - ١٥٨
 ١٥٩
 موسى بن عقبة ٣١
 ميمونة أم المؤمنين ١٣٠
 النبي ١٠ - ١١ - ١٢ - ١٣ - ١٤
 - ١٩ - ١٨ - ١٧ - ١٦ - ١٥
 - ٣٠ - ٢٦ - ٢٥ - ٢٣ - ٢١
 - ٤٧ - ٤٥ - ٤٢ - ٤١ - ٣٧
 - ٥٢ - ٥١ - ٥٠ - ٤٩ - ٤٨
 ٥٤ - ٥٣

المدينة ١٦ - ٤٠ - ٥٧ - ٦٥ - ٧١
 - ٨٥ - ٨٤ - ٧٩ - ٧٦ - ٧٥
 - ١٠٤ - ١٠٣ - ٨٧ - ٨٦
 - ١٥٠ - ١٢٩ - ١١٨ - ١٠٧
 ١٦٧ - ١٥٦
 مرارة بن ربيعة ١٠٨
 مروان بن الحكم ٥٠ - ٥١ - ١٥٣
 ١٥٧ - ١٥٤
 المريرسج ١١٦
 المسجد الأقصى ٤٨
 مسطح بن أثانة ١١٨ - ١٢٢
 أم مسطح ١١٨
 مسعود بن سنان ١١٣
 مسلمة بن مخلد ١٥٦
 المسور بن مخزومة ٥٠ - ٥١ - ١٦٩
 ١٧٣
 المسيح عليه السلام ١٧
 مصر ١٧ - ١٥٢ - ١٥٣ - ١٥٦
 معاذ بن جبل ١٠٧
 معاوية بن حديج ١٥٦
 معاوية بن أبي سفيان ٢٤ - ٥٦ - ١٥٢
 - ١٥٧ - ١٥٦ - ١٥٥ - ١٥٤
 ١٦٠ - ١٥٩ - ١٥٨
 بنو معاوية ١٦٨
 المعرور بن سويد ١٤٣
 مصر بن راشد ٢٤ - ٣٢ - ٣٧ - ٤٣
 - ٥٠ - ٤٩ - ٤٨ - ٤٦ - ٤٥
 - ٦٦ - ٦٥ - ٦٢ - ٥٨ - ٥٤ - ٥١
 - ٧٦ - ٧٤ - ٧١ - ٦٨ - ٦٧
 - ٩١ - ٩٠ - ٨٤ - ٧٩ - ٧٨
 - ٩٩ - ٩٦ - ٩٥ - ٩٤ - ٩٢
 - ١١١ - ١٠٦ - ١٠٣ - ١٠٠
 - ١٢٢ - ١١٦ - ١١٣ - ١١٢
 - ١٣٠ - ١٢٨ - ١٢٦ - ١٢٣
 - ١٣٥ - ١٣٤ - ١٣٣ - ١٣١
 - ١٤٤ - ١٤٣ - ١٤٢ - ١٣٩
 - ١٤٨ - ١٤٧ - ١٤٦ - ١٤٥
 - ١٦١ - ١٦٠ - ١٥٠ - ١٤٩
 - ١٦٨ - ١٦٧ - ١٦٤ - ١٦٣

- عمرو بن العاص ١٥٠ - ١٥١ - ١٥٢ - ١٥٥
 ١٥٦ - ١٥٧ - ١٥٨ - ١٥٩
 ١٧٠ - ١٧١
 ابو عمرو بن العلاء ١٠٣
 بنو عمرو بن عوف ١٠٤
 عمرو بن ميمون الأودي ١٤٤
 عمير بن سعد الأنصاري ١٥٢
 عويم بن ساعدة ١٤٣
 عياض بن غنم ١٥٢
 عيسى عليه السلام ٤٩ - ١٢٦ - ١٢٠
 عيينة بن حصن ٧٩ - ٨٠
 غار ثور ١٠١
 غار حراء ١٤
 آل غالب ٨٩
 غدير الأشطاط ٥٠
 غسان ١٠٩ - ١٥٠
 غطفان ٧٩
 الضميم ٥١
 فاس ٢٢
 فاطمة أئمة النبي ٤٣ - ٨٧ - ٨٨
 ١٤١ - ١٦٥ - ١٧٧ - ١٧٨
 ١٧٩
 فحل ١٧٥
 فروة بن نفاثة الجذامي ٩٢
 الفضل بن عباس ١٣٠
 فلان بن سلمة ١١٣
 بنو فهر ١٥٠
 القادسية ٢٣
 القاسم بن محمد ١٤٧
 القاعرة ٧
 قتادة ٤٦ - ٦٥ - ١٠٠ - ١١١
 ١٢٨ - ١٢٩ - ١٤٢ - ١٤٥
 أبو قتادة ١٠٩ - ١١٠ - ١١٣
 قثم بن العباس ١٦١
 قديد ٨٦
 قرش ١٧ - ٥٢ - ٥٧ - ٥٨ - ٦٢
 ٦٣ - ٦٤ - ٦٥ - ٦٨ - ٨٠
 ٨٨ - ٩٠ - ٩٦ - ٩٧ - ٩٩
 ١٠١ - ١٠٥ - ١٠٦ - ١٤١
 ١٤٢ - ١٤٩ - ١٥٣ - ١٥٤
 ١٥٥
 بنو قريظة ٧٢ - ٨٠ - ٨١ - ٨٢
 ٨٢ - ١١٢
 القصواء (ناقة النبي) ٥١
 قصي بن كلاب ١١
 قضاعة ٨٩
 قطر ٨
 قيس بن سعد ١٥٥ - ١٥٦ - ١٥٧
 ١٥٨
 قيس بن مكنسوح ١٧٥
 قيصر ٥٤
 بنو القين ١٥٠
 أبو كيشه ٤٦
 كثير بن العباس ٢٤ - ٩٢
 الكديد ٨٦
 كسرى ٥٤
 كعب بن الأشرف ١١٣
 بنو كعب بن لؤي ٥٠ - ٥٢
 كعب بن مالك ٧٧ - ١٠٧ - ١٠٩
 ١١٠
 كلب ١٥٠
 أم كلثوم بنت النبي ٤٣
 بنو كنانة ٥٤ - ٥٩
 الكويث ٧
 اللات ٥٣
 أبو لياحه ١١١ - ١١٢
 بنو لحيان ٦٧ - ٩٥
 أبو لهب ١٢
 أبو أولؤة ١٦٧ - ١٦٨ - ١٦٩
 اللبت بن سعد ٢٤ - ١٤٣
 مالك بن أنس ٢٤ - ٣٠ - ٩١
 مالك بن أوس ١٦٣
 مالك بن عوف النصري ٩١
 مالك بن مغول ١٤٨
 ابن مبارك ١٤٨
 محمد بن أبي بكر ١٥٦
 محمد بن عبد الله بن عبد الرحمن ١٤٣
 بنو مخزوم ١٢ - ٦٣
 بنو مدلج ١٠١

عروة بن مسعود الثقفي ٥٢ - ٥٣ - ٩٠	عبد الله بن عباس ٥٨ - ١٣٠ - ١٣١
الصري ٨٨	١٣٣ - ١٣٤ - ١٣٦ - ١٣٩
عصبة ٩٥	١٤٣ - ١٦٨ - ١٦٩ - ١٧٨
عسفان ٥٠ - ٦٧ - ٨٦	١٨٠
عسكر (جبل عائشة) ١٥٤	عبد الله بن عبد الرحمن بن كعب ٧١
المقبة ١٠٦	عبد الله بن عبد المطلب ٣٩
عقبة بن أبي معيط ٦٩ - ٦٦	عبد الله بن عتيك ١١٣ - ١١٤
عكرمه بن خالد ٥٤ - ٦٢ - ٧٤ - ١٣٣	عبد الله بن عمر ٢٤ - ١٣٢ - ١٤٥
١٤٨ - ١٦٠ - ١٧٥ - ١٧٧	١٤٦ - ١٥٨ - ١٥٩ - ١٦٠
عكرمه بن عمار ٥٨	١٦٨ - ١٧٠ - ١٧٢ - ١٧٥
عكاظ ٤٠ - ٥٢	عبد الله بن مسعود ٧٨
علقمه بن وقاص ١١٦	عبد المطلب بن هاشم ١٢ - ٣٧ - ٣٨
العلاء بن عيزار ١٤٨	٣٩
علي بن الحسين بن علي ١٦٤	بنو عبد المطلب ١٣٤
علي بن زيد بن جدعان ١١١	عبد الملك بن مروان ٢٤
علي بن أبي طالب ٤٦ - ٥٤ - ٥٨	بنو عبد مناف ٦٣ - ١٥١
٦٤ - ٦٦ - ٦٩ - ٨٧ - ٩٩	أبو عبيدة بن الجراح ٨٩ - ١٤٢
١١١ - ١١٩ - ١٣٠ - ١٣٣	١٥٠ - ١٥١ - ١٥٢ - ١٧٤
١٤١ - ١٤٤ - ١٤٥ - ١٤٦	عبيدة بن الحارث ٦٤
١٤٨ - ١٤٩ - ١٥١ - ١٥٣	عبيد الله بن العباس ١٥٧
١٥٤ - ١٥٥ - ١٥٦ - ١٥٧	عبيد الله بن عبد الله بن عتبة ٥٨ - ٨٦
١٥٨ - ١٦٣ - ١٦٤ - ١٦٥	١١٦ - ١٣٠ - ١٣١ - ١٣٦
١٦٨ - ١٦٩ - ١٧٢ - ١٧٧	١٣٩
١٧٨ - ١٧٩ - ١٨٠	عبيد الله بن عمر ١٧٠
عمان ٨	عتبة بن ربيعة ٦٣ - ٦٤ - ٦٥
عمان ١٠	عثمان الجزري ٦٥ - ٦٦ - ٦٨ - ٩٩
عمر بن الخطاب ١٥ - ٤٦ - ٤٧ - ٤٨	١٦١
٥٥ - ٥٦ - ٦٣ - ٧٨ - ٨٠	عثمان بن عفان ٩٠ - ٩٦ - ١٤٥
٨٨ - ٨٩ - ١٠٥ - ١٢٩	١٤٨ - ١٥٢ - ١٥٣ - ١٦٣
١٣١ - ١٣٢ - ١٤٤ - ١٤٥	١٦٨ - ١٦٩ - ١٧٠ - ١٧٢
١٤٧ - ١٥٠ - ١٥١ - ١٥٢	بنو عدي ١٥
١٦٣ - ١٦٧ - ١٦٥ - ١٦٨	العذيب ١٥٣
١٦٩ - ١٧١ - ١٧٢ - ١٧٣	العراق ١٥٣ - ١٥٥ - ١٥٦ - ١٥٧
١٧٤	١٥٨ - ١٦٧
عمر بن عبد العزيز ٢٤ - ٢٩ - ٣٣	العرب ٨٧ - ١١٤ - ١٤٢ - ١٥١
عمرة ابنة عبد الرحمن ١٢٢ - ٢٦٤	١٥٨ - ١٧٤
عمرو بن أمية الضمري ٩٥	عروة بن الزبير ٢٤ - ٣٦ - ٣١ - ٥٠
عمرو بن أبي سفیان الثقفي ٦٧	٦٢ - ٧١ - ٧٦ - ٩٣ - ٩٥
عمرو بن الزبير ٩٦	٩٦ - ٩٨ - ١٠٠ - ١٠٣
	١١٦ - ١٣٠ - ١٤٣ - ١٦٤
	١٨٠

عبد الرحمن بن عبد القاري ١٤٣
عبد الرحمن بن عتاب ١٥٣
عبد الرحمن بن عوف ٩٤ - ١٣٩
١٤٠ - ١٦٣ - ١٦٨
١٧٢ - ١٧٢ - ١٧٣
عبد الرحمن بن كعب بن مالك ٩٤
١٠٦ - ١١٢ - ١١٣ - ١٣١
١٣٣
عبد الرحمن بن أبي ليلى ١٢٣
عبد الرحمن بن مالك المدلجي ١٠١
عبد الرزاق بن همام ٢٢ - ٣٧ - ٤٣
٥٠ - ٥٨ - ٦٢ - ٦٥ - ٦٦
٦٧ - ٦٨ - ٧١ - ٧٤ - ٧٦
٧٨ - ٧٩ - ٨٤ - ٩٢ - ٩٥
٩٦ - ١٠٦ - ١١١ - ١١٣
١١٦ - ١٢٢ - ١٢٣ - ١٢٥
١٢٦ - ١٢٨ - ١٣٠ - ١٣٤
١٣٥ - ١٣٦ - ١٣٩ - ١٤٣
١٤٥ - ١٤٦ - ١٤٧ - ١٤٨
١٤٩ - ١٥٠ - ١٦١ - ١٦٣
١٦٤ - ١٦٧ - ١٧٢ - ١٧٥
١٧٧ - ١٧٨
بنو عبد القدس ١٥٤
عبد الله بن أبي ٧١ - ٧٢ - ٧٩
١١٨ - ١٢٠ - ١٢٢ - ١٨١
عبد الله بن أنيس ١١٣ - ١١٤
عبد الله بن بديل ١٥٨
عبد الله بن أبي بكر ١٢٢
عبد الله بن ثعلبه ٢٦ - ١٧٠
عبد الله بن جدعان ١٢
عبد الله بن جعفر ٢٤ - ٩٦ - ١٥٦
عبد الله بن الحارث ١٥٣
عبد الله بن خطل ٩٠
عبد الله بن رباح ٨٥ - ١٨٠ - ١٨١
عبد الله بن الزبير ١٥٣ - ١٥٨
عبد الله بن زمعة ١٣١ - ١٣٢
عبد الله بن سعد ٩٠ - ١٥٣
عبد الله بن طارق ٦٧
عبد الله بن عامر ١٥٣ - ١٥٧

ابن سعيرين ١٤٩
الشماس ٤٠ - ١٠٣ - ١٥٠ - ١٥١
١٥٢ - ١٥٨ - ١٥٩ - ١٧٤
شريحيل بن حسنة ١٥١ - ١٥٢
شميب بن خالد ١٧٨
شنؤه ٤٩
الشموط ٧٧
شيبه بن ربيعة ٦٣ - ٦٤
صفوان بن أمية ٥٦ - ٩٤
صفوان بن المغفل ١١٧
صفية ابنة حبي ١٦٢
صهيب الرومي ١٢٣ - ١٧٢
أبو طالب ١٢ - ١٣ - ٤٠ - ٤١
ابن طاووس ١٤٣ - ١٦٠ - ١٧٥
الطائف ١٦ - ٧٥ - ٩١ - ١٥٨
الطبري ٣٤
طلحة بن عبيد الله ١٤٦ - ١٥٣ - ١٥٤
١٦٨ - ١٦٣
ظفار ٢١٧
أبو العاصم بن الربيع ٨٨
آل العاصم بن وائل ١٠١
عاصم بن ثابت ٦٧ - ٦٨ - ٩٥
عاصم بن عمرو ٦٧
عامر بن الطفيل ٩٥
عامر بن فهير ١٠١
بنو عامر بن لؤي ٥٠ - ٥٢
بنو عامر ٩٥
عائشة أم المؤمنين ٩٦ - ٩٨ - ٩٩
١١٦ - ١١٩ - ١٢٢ - ١٣٠
١٣١ - ١٣٢ - ١٣٤ - ١٥٣
١٥٤ - ١٦٥
العباس بن عبد المطلب ١٢ - ٦٦ - ٨٨
٨٩ - ٩٠ - ٩٢ - ١٣٠
١٣٣ - ١٦١ - ١٦٢ - ١٦٣
١٦٤
بنو عبد بن عدي ١٠١
عبد الرحمن بن أذهر ٩٣
عبد الرحمن الأوزاعي ٢٤ - ٣٠
عبد الرحمن بن أبي بكر ١٥٣ - ١٦٩
١٧٠

سراقة بن جعشم ١٠١ - ١٠٢
 ابن سعد ٣٤
 بنو سعد بن بكر ٤٠
 سعد بن عباد ٧٩ - ١٢٠ - ١٤١ -
 ١٤٢ - ١١٢ - ١٨٠ - ١٨١
 سعد بن معاذ ٧٩ - ٨١ - ٨٢ - ١١٢ -
 ١٢٠ - ١٧٨
 سعد بن أبي وقاص ٢٣ - ١١١ - ١٥٢ -
 ١٥٣ - ١٦٣ - ١٦٨ - ١٧٢ -
 ١٧٥
 سعيد بن زيد ١٤٠
 سعيد بن العاص ١٥٣
 سعيد بن المسيب ٢٤ - ٢٦ - ٤٩ -
 ٦٣ - ٧٩ - ٨٠ - ٨٤ - ١١١ -
 ١١٦ - ١٣٥ - ١٦٩
 أبو سفيان بن الحارث ٩٢
 أبو سفيان بن حرب ٥٨ - ٦٢ - ٦٣ -
 ٧٦ - ٧٧ - ٧٨ - ٧٩ - ٨٠ -
 ٨٧ - ٨٨ - ٨٩ - ٩٣ - ١٤٨ -
 ١٥٢
 سفيان بن عيينه ٢٤ - ٣٠
 سقيفة بني ساعدة ١٣٥ - ١٤١
 سلام بن أبي الحقيق ١١٣
 أبو سلمة بن عبد الرحمن ٤٥ - ٤٩ -
 ٩٦ - ١٣٤
 أم سلمة أم المؤمنين ٩٦ - ١١٠ - ١٥٤ -
 ١٥٥
 بنو سليم ٩٥
 سليمان بن عبد الملك ٢٤
 سليمان النبي ١٢٨ - ١٢٩
 سماك الحنفي ٥٨
 سهل اليتيم ١٠٤
 بنو سهم ٦٣
 سهل بن سعد ٢٤
 سهيل بن عمرو ٥٤ - ٥٥
 سهيل اليتيم ١٠٤
 سوق حباشه ٤٢

أبو رافع الأعمى = سلام بن أبي الحقيق
 ١١٣
 الرجيع ٦٧
 رعل ٩٥
 رقية بنت النبي ٤٣ - ٩٦
 بنو أبي ركانه ١٧٢
 أبو رهم بن عبد المطلب ١١٨
 الروحاء ٨٣
 ريطة بنت صخر ١١٨
 الرياض ٨
 الزبير بن العوام ٨٩ - ١٠٣ - ١٤١ -
 ١٤٥ - ١٥١ - ١٥٣ - ١٥٤ -
 ١٦٣ - ١٦٨ - ١٧٢
 زمعه بن الأسود ٦٣
 أبو زميل = سماك الحنفي
 الزهري (محمد بن مسلم) ٢٢ - ٢٣ -
 ٢٤ - ٢٦ - ٢٧ - ٢٨ - ٢٩ -
 ٣١ - ٣٢ - ٣٣ - ٣٤ - ٣٧ -
 ٤٦ - ٤٨ - ٤٩ - ٥٠ - ٥١ -
 ٥٥ - ٥٦ - ٥٨ - ٦١ - ٦٢ -
 ٦٧ - ٧١ - ٧٦ - ٧٨ - ٨٠ -
 ٨٤ - ٨٥ - ٨٦ - ٩٠ - ٩١ -
 ٩٣ - ٩٤ - ٩٨ - ١٠٠ - ١٠٣ -
 ١٠٦ - ١١١ - ١١٢ - ١١٣ -
 ١١٦ - ١٢٢ - ١٣٠ - ١٣١ -
 ١٣٢ - ١٣٣ - ١٣٤ - ١٣٥ -
 ١٣٦ - ١٣٩ - ١٤٢ - ١٤٣ -
 ١٤٦ - ١٤٧ - ١٥٠ - ١٦٠ -
 ١٦٣ - ١٦٤ - ١٦٧ - ١٦٨ -
 ١٦٩ - ١٧١ - ١٧٢ - ١٧٣ -
 ١٧٥ - ١٧٧
 زيد بن حارثة ٦٥
 زيد بن حسن ١٦٤
 زيد بن دثنه ٦٧ - ٦٨
 زينب ابنة جحش ١٢٢
 زينب بنت النبي ٤٣
 زينب بنت عبد دهمان ١١٩
 سالم بن عبد الله ٢٤ - ١٤٦ - ١٦٠ -
 ١٦٨ - ١٧٢

بنو بكر ٧٥ - ٨٧ - ٩٠

بلاد الشام ١٠

بيت المقدس ٤٩ - ١٢٨

بئر معونة ٩٥

بيروت ٧

بيسان ١٧٥

تبوك ٧٥ - ١٠٦ - ١٠٧ - ١١٦

بنو تميم ١٢

تيماء ٤٠ - ٤٢

ثابت البناني ١٢٣ - ١٦١

تقيف ١٦ - ٩١

جابر بن عبد الله ٤٥ - ٤٩

الجابية ١٥٢

جريل عليه السلام ٨١

جزيرة العرب ١٠

الجهناني ٩٤

جعفر بن أبي طالب ٩٦ - ١٧٧

حفيظة ١٦٩ - ١٧٠

بنو جهم ٦٣

جميل بن مضر الجمحي ٤٧

أبو جندل بن سهل ٥٥ - ٥٧

أبو جهل ٦٣ - ٦٤ - ٦٥ - ١٠٠

الحارث بن حاطب ٩٦

منو الحارث بن الخزرج ٩٢

الحارث بن عامر ٦٣ - ٦٨

الحارث بن عبد المطلب ٣٧

الحباب بن المنذر ١٤٣

أبو حباب = عبد الله بن أبي

الحبيشه ١٥ - ٩٦ - ١٣٠ - ١٥٠

حبيب بن مسلمة ١٦٠

أم حبيب أم المؤمنين ١٥٤ - ١٥٥

الحجاج بن علاط ١٦١ - ١٦٢

الحديبية ٥٠ - ٥١ - ٨٤ - ٨٧

حرارة ٤٣

الحرّة ٢٥ - ١٠٤

حسن بن حسن ١٦٤

الحسن بن علي ٤٦ - ٨٨ - ١٥٧ - ١٦٤

حسان بن ثابت ١٢٢

الحسين بن علي ٨٨ - ١٦٤

ذو الحضرمي ٧٥

حفصة أم المؤمنين ١٣١ - ١٤٦ - ١٧٠

١٧٥

حلف الفضول ١٥

الحليس بن علقمة ٥٤

حليمة السعدية ١٢

حمراء الأسد ٨١

حمزة بن عبد المطلب ٦٤

حمزة بن عبد الله ١٣٢ - ١٧٠

حنة بنت جحش ١٢٢

حميد بن عبد الرحمن ١٦٩

حميد بن هلال ١٧٥

حنظلة بن سمرّة ١٧٨

حنين ٩٢ - ٩٤

حويطب بن عبد العزى ٨٥

حيي بن أخطب ٨٢ - ٨٣

خالد بن الزبير ٩٦

خالد بن سعيد بن العاص ٩٦ - ١٥١

خالد بن عبد الله القسري ٣٣

خالد بن الوليد ٥١ - ٧٧ - ٨٩ - ٩٠

٩١ - ٩٣ - ١٥١ - ١٥٢

١٧٤ - ١٧٥

خبيب بن عدي ٦٧ - ٦٨

خديجة بنت خويلد ١٣ - ٤٢ - ٤٣

٤٤ - ٤٥

خريثا ١٥٥

الخرطوم ٧

بنو خزاعة ٥٠ - ٨٧ - ٩٠

خزاعي بن أسود ١١٢

بنو الخزرج ٦٤ - ٧٩ - ١١٣ - ١٢٠

خير ٨٢ - ١٦١

ابن الدجاجة ١١٢

دحية الكلبي ٨١

ابن الدغنة ٩٧ - ٩٨

دمشق ٧ - ٨ - ٢٣

بنو الدئل ١٠١

ذات السلاسل ١٥٠

ذكوان ٩٥

ذو الحليفة ٥٠ - ٥٧

ذو المجاز ٧٠

الأعلام

الامبراطورية الفارسية ١١ أمة ابنة خالد ٩٦ آمنة ابنة وهب ٢٣ - ٣٩ - ٤٠ أمية بن خلف ٦٣ - ٦٥ بنو أمية ١٢ - ٢٥ - ٢٨ - ٣٠ - ١٤٩ أميسة ابنة خلف ٩٦ أنس بن مالك ٢٤ - ٤٨ - ٩٥ - ١٣٢ - ١٦١ - ١٣٥ الانصار ٢٤ - ٨٨ - ٨٩ - ٩٠ - ١٠٤ - ١٣١ - ١٤١ - ١٤٢ - ١٥٥ - ١٧٣ الأوس ٧٩ - ١١٣ - ١٢٠ أم ايمن = أم أسامة بن زيد ١٧٧ أيوب السخثياني ٥٤ - ٦٢ - ١٣٣ - ١٤٨ - ١٤٩ - ١٧٥ بدر ٦٢ - ٦٨ - ٦٩ - ٧١ - ٧٤ - ٧٥ - ٧٨ - ١٠٦ - ١١٨ البحرين ١٠ بديل بن ورقاء ٥٢ برك الفصاد ٩٧ بريزه مولاة عائشة ١١٩ بسر بن أرطاه ١٥٦ بصرى ٥٨ أبو بكر الصديق ١٥ - ٤٦ - ٥٣ - ٥٦ - ٦٣ - ٧٥ - ٩٧ - ٩٨ - ٩٩ - ١٠٠ - ١٠١ - ١٠٢ - ١٠٣ - ١٠٤ - ١١٨ - ١٢٢ - ١٣١ - ١٣٢ - ١٣٤ - ١٣٥ - ١٤٠ ن ١٤١ - ١٤٢ - ١٤٣ - ١٤٧ - ١٤٨ - ١٥٠ - ١٥١ - ١٦٤ - ١٦٥ - ١٦٦ - ١٧٤ - ١٧٧ أبو بكر بن عبد الرحمن ١٣٠	ابن أبيجر ١٤٨ أبي بن خلف ٦٩ - ٧٠ ابنة أبي لؤلؤة ١٧٠ إبراهيم الخليل ١١ - ٤٩ أحناد بن ١٧٥ الأحباش ١١ الأحباش ٥٠ أحمد ٧٦ - ٧٧ - ٧٩ الأحزاب ٨٣ أحمد بن حنبل ٣٤ الأحنف بن قيس ١٥٤ أذاهر ١٠١ أذربيجان ١٥٧ أسامة بن زيد ١١٩ - ١٥١ - ١٧٤ - ١٨٠ استانبول ٢٣ ابن اسحق ٢١ - ٢٤ - ٣١ أبو اسحق ١٤٤ - ١٤٨ بنو أسد ٦٣ أسعد بن زرارة ١٠٤ أسماء بنت أبي بكر ٩٩ أسماء بنت عميس ٩٦ - ١٠٥ - ١٣٠ - ١٤٧ - ١٧٧ - ١٧٩ - ١٨٠ إسماعيل بن شروس ١٢٦ الأسود بن أبي البختري ١٥٤ - ١٥٦ - ١٥٧ أسيد بن حضير ١٢٠ الأشتر النخعي ١٥٦ أصحاب السيرة ٩٢ أم جميل بنت الخطاب ٤٦ أم رومان = زينب بنت عبد دهمان أبو أمامه = أسعد بن زرارة الامبراطورية البيزنطية ١١

الشعر

المسفة	الشعر الأول	المسفة	الشعر الأول
١٠٤	اللهم إن الأجر أجر الآخرة	١٦١	حبي قثم شبيهه ذي الأنف الأشم
١٠٤	هذه الحمال لا حمام خبير	٦٨	ولست أبالي حين أقتل مسلماً

الآيات القرآنية

الصفحة	الآية	الصفحة	الآية
١٢١	فصبر جميل والله المستعان	١٥٩	واتل عليهم نبأ الذي آتيناه
١١٠	وضاقت عليهم الأرض بما رحبت	٧٤	وإذ يعدكم الله إحدى الطائفتين
١٢٥	قتل أصحاب الأخدود	٩٩	وإذ يمكر بك الذين كفروا
٧٥	قد كان لكم آية في فثتين	٩٠	إذا جاء نصر الله والفتح
٨٠	وكفى الله المؤمنين القتال	١٠٥	أذن للذين يقاتلون . . .
١٢٢	ولا ياتل الو الفضل . . .	٧٤	أصدع بما تؤمر
١١١	لقد تاب الله على النبي	٤٤	اقرأ باسم ربك الذي خلق
٧٤	ليس لك من الأمر شيء	١٢٨	والقينا على كرميه جسداً
٧٤	ليقطع طرفاً من الذين كفروا	٧٤	الم تر إلى الذين بدلوا نعمة الله
١٣	ما أغنى عنه ماله وما كسب	٧٤	الم تر إلى الذين خرجوا من ديارهم
١٦٣	ما آفاه الله على رسوله منهم	١٢	الم يجدك يتيماً فآوى
٤٧	وما كنت تتلو من قبله من كتاب	٦٢	إن تستفتحوا فقد جاءكم الفتح
١٣٥	وما محمد إلا رسول قد خلت	١٢٢	إن الذين جاءوا بالإفك . . .
٤٩	ما يبديل القول لدي	٧٤	إنا كفيناك المستهزئين
١٦٠	مثل الذين حملوا التوراة		إنا نحن نزلنا الذكر
٧٥	هو الذي أنشأ لكم السمع والأبصار	٧٤	حتى إذا أخذنا مترفيهم
٥٧	هو الذي كف أيديهم عنكم	٧٥	حتى إذا فتحنا عليهم باباً ذا عذاب
٨٤	وعدكم الله مفانم كثيرة	٧٥	الحرمان قصاص
٧٦	وعصيت من بعد ما أراكم	٧٨	الذين استجابوا لله وللرسول
٦٠	يا أهل الكتاب تبالغوا في كلمة سواء	٧٨	الذين قال لهم الناس إن الناس
٥٦	يا أيها الذين آمنوا إذا جاءكم المؤمنات	١٢٩	رب اغفر لي وهب لي ملكاً
٤٥	يا أيها المدثر	٧٥	والركب أسفل منكم
٧	يسألونك عن الأهل قل هي مواقيت	٧٣-٧١	سبح لله ما في السموات والأرض
٧٠	ويوم يعرض الظالم على يديه	٧٥	الشهر الحرام بالشهر الحرام

الفهارس العامة

١٨٥	١ - الآيات القرآنية
١٨٦	٢ - النـمـر
١٨٧	٣ - الأعلام
١٩٥	٤ - المحتوى
١٩٧	٥ - مصادر التحقيق والدراسة

رحلك ، فمن جاءك منا فاقصص عليه ، فقال ابن رواحة : اغشنا في مجالسنا ،
 فإننا نحب ذلك ، فاستبَّ المسلمون والمشركون واليهود ، حتى هموا أن
 يتواثبوا فلم يزل رسول الله ﷺ يخفضهم (١) ، ثم ركب دابته حتى دخل على
 سعد بن عبادَةَ ، فقال : أيُّ سعدٍ ، ألم تسمع ما يقول أبو حُبَابٍ ؟ - يريد
 عبد الله بن أبيّ - قال : كذا وكذا ، قال سعد : اعفُ عنه يا رسول الله ﷺ ،
 وأصفح ، فوالله لقد أعطاك الله الذي أعطاك ، ولقد اصطَلح أهل هذه البَحْيرة (٢)
 أن يُتَوَجَّوه ، يعني يُمَلِّكوه ، فيمصَّبوه بالمصَّابة (٣) ، فلما رده الله تبارك
 وتعالى ذلك بالحق الذي أعطاكه شرِّق (٤) بذلك ، فلذلك فعل بك ما رأيت ، فعفا
 عنه رسول الله ﷺ .

آخر كتاب المغازي

والحمد لله وحده وصلَّى الله على سيدنا محمد وآله وصحبه

(١) أي يسكنهم .

(٢) لفظ يطلق على القرية ، ويريد بذلك المدينة .

(٣) كانوا يصبون راس رئيسهم بمصَّابة فيها بعض الأحجار الكريمة أو اللؤلؤ .

(٤) أي غص به .

وجلدتها ، ثم التزمها فقال : اللهم إنها منّي ، وأنا منها ، اللهم كما أذهبت عني
الرجس ، وطمّرتني ، فطمّرها .

ثم دعا بمخضب آخر ، ثم دعا علياً ، فصنع به كما صنع بها ، ودعا له كما
دعا لها ، ثم قال : أنذرتوما إلى بيتكما ، جمع الله بينكما ، وبارك في سركما ،
وأصلح بالكما ، ثم قام فأغلق عليهما بابهما بيده .

قال ابن عباس : فأخبرتني أسماء بنت عيسى أنها رمت رسول الله ﷺ ،
فلم يزل يدعو لها خاصة ، لا يشركها في دعائه أحداً ، حتى تواري في حجره .
عبد الرزاق عن وكيع بن الجراح قال : أخبرني شريك عن أبي إسحاق ، أن
علياً لما تزوج فاطمة ، قالت للنبي ﷺ : زوجته أعيش عظيم البطن ، فقال
النبي ﷺ : لقد زوجتك وإنه لأول أصحابي سماً ، وأكثرهم علماً ،
وأعظمهم حليماً .

عبد الرزاق عن معمر عن الزهري عن عروة بن الزبير أن أسامة بن زيد
أخبره أن النبي ﷺ ركب حماراً على إكاف^(١) تحته قطيفة فدكية^(٢) ، وأردف
وراءه أسامة بن زيد ، وهو يعود سعد بن عبادة في بني الحارث بن الخزرج ،
وذلك قبل وقعة بدر ، حتى مرّ بمخبط^(٣) فيه من المسلمين ، والمشركين عبدة
الأوثان ، واليهود ، وفيهم عبد الله بن أبي [بن] سلول ، وفي المجلس عبد الله بن
رواحة ، فلما غشيت المجلس عجاجة الدابة خمر^(٤) عبد الله بن أبي أنفه
بردائه ، ثم قال : لا تفبروا علينا ، فسلم عليهم النبي ﷺ ثم وقف ، فنزل ،
فدعاهم إلى الله ، وقرأ عليهم القرآن ، فقال له عبد الله بن أبي : أيها المرء ،
ألا أحسن من هذا ، إن كان ما تقول حقاً ، فلا تؤذنا في مجلسنا ، وارجع إلى

(١) إكاف الحمار برذعته .

(٢) كساء غليظ منسوب إلى قرية فدك .

(٣) أي مجلس فيه اختلاط من الناس .

(٤) وضع الخمر . أي غطي .

بها ، فانطلق ففعل ما أمره ، ثم أتاه بقصعة ، فوضعا بين يديه ، فطمع رسول الله ﷺ في رأسها ، ثم قال : أدخل عليّ الناس زففةً زففةً^(١) ، ولا تغادرنّ زففةً إلى غيرها - يعني إذا فرغت زففةً لم تعد ثانية - فجعل الناس يردون ، كلما فرغت زففةً وردت أخرى ، حتى فرغ الناس ، ثم عمد النبي ﷺ إلى ما فضل منها فتفل فيه ، وبارك ، وقال : يا بلال ، احملها إلى أمهاتك^(٢) ، وقلّ لهنّ : كلنّ ، وأطعمنّ من غشبيكُنّ .

ثم إن النبي ﷺ قام حتى دخل على النساء ، فقال : إني قد زوجت ابنتي ابن عمّي ، وقد علمتنّ منزلتها مني ، وإني دافعتها إليه الآن إن شاء الله ، ففونكنّ ابتكنّ ، فقام النساء ففلففنّها من طيهن ، وحلّهنّ ، ثم إن النبي ﷺ دخل ، فلما رآه النساء ذهن و [كان] بينهن وبين النبي ﷺ ستره ، وتخلّفت أسماء ابنة عيسى ، فقال لها النبي ﷺ : أنت على رسلك ، من أنت ؟ قالت : أنا التي أحرس ابنتك ، فإن الفتاة ليلة يبنى بها ، لا بد لها من امرأة تكون قريباً منها ، إن عرضت لها حاجة ، وإن أرادت شيئاً أفضت بذلك إليها ، قال : فإني أسأل إلهي أن يحرسك من بين يديك ، ومن خلفك ، وعن يمينك ، وعن شمالك ، من الشيطان الرجيم ، ثم صرخ بفاطمة ، فأقبلت ، فلما رأت عليّاً جالساً إلى جنب النبي ﷺ ختمرت ، وبكت ، فاشفق النبي ﷺ أن يكون بكاءها لأن عليّاً لا مال له ، فقال النبي ﷺ : ما يبكيك ، فما ألوئك في نفسي ، وقد طلبت لك خير أهلي ، والذي نفسي بيده لقد زوجتك سيداً في الدنيا ، وإنه في الآخرة لمن الصالحين ، فلازمتها ، فقال النبي ﷺ : اثيني بالمخضب^(٣) فأمليه ماءً ، فأتت أسماء بالمخضب فملاته ماءً ، ثم مسح النبي ﷺ فيه ، وغسل فيه قدميه ووجهه ، ثم دعا فاطمة ، فأخذ كفّاً من ماءٍ فضرب به على رأسها ، وكفّاً بين نديها ، ثم رشّ جلده

(١) أي ففة فلو أخرى .

(٢) أي زوجات النبي أمهات المؤمنين .

(٣) وعاء يوضع به الماء للاغتسال .

عبد الرزاق عن يحيى بن الملاء البجلي عن عمه شعيب بن خالد عن
حنظلة بن سمره بن المسيب عن أبيه عن جده عن ابن عباس قال : كانت فاطمة
تذكر لرسول الله ﷺ ، فلا يذكرها أحد إلا صدّ عنه ، حتى يسوا منها ،
فلقي سعد بن معاذ عليّاً ، فقال : إني والله ما أرى رسول الله ﷺ يجسها إلا
عليك ، قال : فقال له عليّ ؟ لم ترى ذلك ؟ قال (١) : فوالله ما أنا بواحد من
الرجلين : ما أنا بصاحب دنيا يلتس ما عندي ، وقد علم مالي صفراء ولا
بيضاء ، ولا أنا بالكافر الذي يترفق بها عن دينه - يعني يتألفه بها - إني لأول
من أسلم ، فقال سعد : إني أعزم عليك لتفرّجها عني ، فإن في ذلك فرجاً ، قال :
فأقول ماذا ؟ قال : تقول : جئتُ خاطباً إلى الله وإلى رسول الله ﷺ فاطمة بنت
محمد ﷺ ، قال : فانطلق عليّ ؟ ، فعرض على النبي ﷺ وهو يصلي ، [فلما
قضى النبي ﷺ صلاته بادر] (٢) ليقبل حصر ، فقال النبي ﷺ : كأنّ لك حاجة
يا عليّ ؟ قال : أجل ، جئتُ خاطباً إلى الله ورسوله ، فاطمة ابنة محمد [ﷺ] ،
فقال له النبي ﷺ : مرحباً ، كلمة ضعيفة .

ثم رجع عليّ إلى سعد بن معاذ ، فقال له : ما فعلت ؟ قال : فعلت الذي
أمرتني به ، فلم يزد عليّ أن رحّب بي كلمة ضعيفة ، فقال سعد : أنكحك
والذي بعثه بالحق ، إنه لا خلف الآن ، ولا كذب عنده ، عزمتُ عليك لتأبينت
غداً ، فتقولنّ يا نبي الله ، متى نبتي ؟ قال عليّ : هذه أشدّ من الأولى ، أو
لا أقول : يا رسول الله حاجتي ؟ قال : قل كما أمرتك ، فانطلق عليّ ، فقال :
يا رسول الله ! متى نبتي ؟ قال : الثالثة (٣) ، إن شاء الله ، ثم دعا بلالاً ، فقال :
يا بلال ، إني زوجت ابنتي ابن عمّي ، وأنا أحبّ أن يكون من سنّة أمّي
إطعام الطعام عند النكاح ، فأت الفتم ، فخذ شاةً ، وأربعة أمداد أو خمسة ،
فاجعل لي قصعةً لعلّي أجمع عليها المهاجرين والأنصار ، فإذا فرغت منها فأذني

(١) أي عليّ .

(٢) أصيب ما بين الحاصرتين كيما يستقيم السياق . انظر سيرة ابن اسحق : ٢٤٦ - ٢٤٧ .

(٣) أي الليلة الثالثة .

تَزْوِجُ فَاطِمَةَ حَمَّةَ اللَّهِ عَلَيْهَا

عبد الرزاق عن معتمر عن أيوب عن عكرمة وأبي يزيد المدني ، أو أحدهما - شك أبو بكر - أن أسماء ابنة عيسى^(١) قالت : لا أهديت فاطمة [إلى] علي لم نجد في بيته إلا رملاً مبسوطةً ، ووسادة حشوها ليف ، وجرمة ، وكوزاً ، فأرسل النبي ﷺ إلى [علي] : لا تتحدثن حدقا - أو قال : لا تقربن أهلك - حتى آتيك ، فجاء النبي ﷺ ، فقال : أئم أخى ؟ فقالت أم أيمن - وهي أم أسامة بن زيد ، وكانت حبشية ، وكانت امرأة سالحة - يا نبي الله ، هو أخوك ، وزوجته ابنتك ؟ - وكان النبي ﷺ أخى بين أصحابه ، وأخى بين علي ونفسه - فقال : إن ذلك يكون يا أم أيمن ، قال : فدعا النبي ﷺ بإناء فيه ماء ، فقال فيه ما شاء الله أن يقول ، ثم نضح [علي] صدر علي ووجهه ، ثم دعا فاطمة ، فقامت إليه تمشي في مرطها من الحياء ، فنضح عليها من ذلك الماء ، وقال لها ما شاء الله أن يقول : ثم قال لها : أما أني لم ألك ، أنكحك أحب أهلي إلي ، ثم رأى رسول الله ﷺ سواداً من وراء الستر - أو من وراء الباب - فقال : من هذا ؟ قالت : أسماء ، قال : أسماء ابنة عيسى ؟ قالت : نعم ، يا رسول الله ، قال : أجت كرامة لرسول الله ﷺ مع ابنته ؟ قالت : نعم ، إن الفتاة ليلة يئسني بها ، لا بد لها من امرأة تكون قريباً [منها] ، إن عرضت حاجة أفضت بذلك إليها ، قالت : فدعا لي دعاءً إنه لأوثق علي عندي ، ثم قال لطي : دونك أهلك ، ثم خرج ، فولغي ، قالت : فما زال يدعو لهما حتى توارى في حجره .

(١) هي زوجة جعفر بن أبي طالب ، خلف عليها بعد استشهاده في مؤنة أبو بكر الصديق ، فولدت له محمداً ، ثم تزوجها بعد وفاته علي بن أبي طالب - انظر طبقات ابن سعد : ٢٨٠/٨ - طبقات خليفة بن خياط : ٨٨٧/٢ - الإصابة : ٢٢٥/٤ - الاستيعاب : ٢٣٠/٤ .

حامل ، قال : فهزها الثالثة ، ثم حمل ، وإن عليه لدرعين : قال : فما وصلنا إليه حتى أتى فيهم^(١) بطمنتين وفقت عينه^(٢) ، وكان الفتح ، قال : فجعل الله بعضهم على بعض حتى يكونوا ركاماً ، فما تشاء أن تأخذ رجلين ، واحد منهم فتقتله إلا فعلت .

---

(١) أتى فيهم : قتل وجرح . اللسان والقاموس .

(٢) جاءت كلمات هذه الرواية في الأصل كلها مصححة ، ولعل ما التبناه هو الصواب .

فقال خالد : أخرج أيُّها الرجل عهدك ، نسح لك ونطيع ، فلمعري لقد مات
[أَحَبَّ] الناس إلينا ، وكوَلَّي أبغض الناس إلينا ، فجعله أبو عبيدة على الخيل .

عبد الرزاق عن مَعْمَرٍ عن الزُّهْرِيِّ عن سالم عن ابن عمر .

قال مَعْمَرٌ : وأخبرني ابن طاووس عن عِكْرَمَةَ بن خالد عن ابن عمر
قال : دخلت على حفصة ونوساتها تَنْطَفُفُ (١) . فقلت : قد كان من أمر الناس
ما ترين ، ولم يجعل لي من الأمر شيء . قالت : فالحق بهم فإنهم ينتظرونك ،
والذي أخشى أن يكون في احتباسك عنهم فرقة ، فلم تدعته حتى يذهب ،
فلما تفرق الحُكَّامُ ، خطب معاوية ، فقال من كان متكئاً فيطلع قرنه (٢) .

عبد الرزاق عن مَعْمَرٍ عن أيوب السخيتاني عن حميد بن هلال ، قال :
لما كان يوم القادسية كان على الخيل قيس بن مكشوح العبسي ، وعلى الرجالة
المغيرة بن شعبة الثقفي ، وعلى الناس سعد بن أبي وقاص ، فقال قيس : قد
شهدت يوم اليرموك ، ويوم أجنادين ، ويوم بيسان ، ويوم فحل (٣) ، فلم أرَ
كالיום عديداً ، ولا حديداً ، ولا صنعة لقتال ، والله ما يثرى طرفاهم . فقال
المغيرة بن شعبة : إن هذا زيد من زيد الشيطان ، وإنا لو قد حسنا عليهم قد
جعل الله بعضهم على بعض ، فلا التميئك إذا حملت عليهم برجالتي أن تحمل
عليهم بخيلك ، في أفتيتهم ، ولكن تكف عنا خيلك ، واحمل على من يليك ،
قال : فقام رجل ، فقال : الله أكبر ، إني لأرى الأرض من وراءهم ، فقال
المغيرة : إجلس ، فإن القيام والكلام عند القتال فئسك ، وإذا أراد أحدكم أن
يل فليل في مركز رمحه ، ثم قال : إني هازمٌ رأيتي ثلاثاً ، فإذا هزتها المرة
الأولى فتهيئوا (٤) ثم إذا هزتها الثالثة فتهيئوا للحملة . أو قال : احملوا . فإني

(١) أي تقطر دواً باتماما ماء .

(٢) سلف هذا في خير الحكيم . فليتنظر من : ١٦٠ .

(٣) من أيام فتح الشام مشهورة . انظرها في فتح الشام للأزدي . فتح البلدان . تاريخ الطبري .

(٤) لم يذكر المرة الثانية .

غزوة الفادسية وغيرها

عبد الرزاق عن مَعْمَرٍ عن الزُّهْرِيِّ قال : أَمَرَ رَسُولُ اللَّهِ ﷺ أُسَامَةَ بْنَ زَيْدٍ عَلَى جَيْشٍ فِيهِمْ عَمْرُ بْنُ الْخَطَّابِ ، وَالزُّبَيْرُ ، فَقَبِضَ النَّبِيُّ ﷺ قَبْلَ أَنْ يَمْضِيَ ذَلِكَ الْجَيْشُ . فَقَالَ أُسَامَةُ لِأَبِي بَكْرٍ حِينَ يُوْبِعُ لَهُ - وَلَمْ يَبْرَحْ أُسَامَةَ حَتَّى يُوْبِعَ لِأَبِي بَكْرٍ - فَقَامَ فَقَالَ : إِنَّ النَّبِيَّ ﷺ وَجَّهَنِي لَمَّا وَجَّهَنِي لَهُ ، وَإِنِّي أَخَافُ أَنْ تَرْتَدَّ الْعَرَبُ . فَإِنْ شِئْتَ كُنْتُ قَرِيباً مِنْكَ حَتَّى تَنْظُرَ ، فَقَالَ أَبُو بَكْرٍ : مَا كُنْتُ لِأُرَدُّ أَمْراً أَمْرَهُ رَسُولُ اللَّهِ ﷺ ، وَلَكِنْ إِنْ شِئْتَ أَنْ تَأْذَنَ لِعَمْرٍ فافعل ، فآذَنَ لَهُ ، وَانْطَلَقَ أُسَامَةُ بْنُ زَيْدٍ ، حَتَّى أَتَى الْمَكَانَ الَّذِي أَمَرَهُ رَسُولُ اللَّهِ ﷺ ، قَالَ : فَأَخَذْتَهُمُ الضَّبَابَةَ ، حَتَّى جَعَلَ الرَّجُلُ مِنْهُمْ لَا يَكَادُ يَبْصُرُ صَاحِبَهُ ، قَالَ : فَوَجَدُوا رَجُلًا مِنْ أَهْلِ تِلْكَ الْبِلَادِ ، قَالَ : فَأَخَذُوهُ يَدَيْهِمْ الطَّرِيقَ حَيْثُ أَرَادُوا ، وَأَغَارُوا عَلَى الْمَكَانِ الَّذِي أَمَرُوا ، قَالَ : فَسَمِعَ بِذَلِكَ النَّاسُ ، فَجَعَلَ بَعْضُهُمْ يَقُولُ لِبَعْضٍ : تَزْعُمُونَ أَنَّ الْعَرَبَ قَدْ اخْتَلَفَتْ ، وَخِيَلَهُمْ بِمَكَانٍ كَذَا وَكَذَا ؟ قَالَ : فَرَدَّ اللَّهُ تَبَارَكَ وَتَعَالَى بِذَلِكَ عَنِ الْمُسْلِمِينَ ، فَكَانَ يُدْعَى بِالْإِمَارَةِ^(١) حَتَّى مَاتَ ، يَقُولُونَ : بَعَثَهُ رَسُولُ اللَّهِ ﷺ وَلَمْ يَنْزِعْهُ حَتَّى مَاتَ .

عبد الرزاق عن مَعْمَرٍ عن الزُّهْرِيِّ قال : لَمَّا اسْتَخْلَفَ عُمَرُ نَزَعَ خَالِدَ ابْنَ الْوَلِيدِ ، فَأَمَرَ أَبَا عُبَيْدَةَ بْنَ الْجَرَّاحِ ، وَبَعَثَ إِلَيْهِ بِعَهْدِهِ وَهُوَ بِالشَّامِ يَوْمَ الْيَرْمُوكِ ، فَكَثَّتِ الْعَهْدُ مَعَ أَبِي عُبَيْدَةَ شَهْرَيْنِ لَا يَعْرِفُوهَ إِلَى خَالِدٍ ، حَيَاءً مِنْهُ ،

(١) يروى بأن عمرا كان عند ما يلقاه بعد ذلك يبادره بقوله : السلام عليك أيها الأمير - انظر

البتاية والنهاية : ٣٠٥/٦ .

قال الزهري : فلما مات عمر اجتمعوا ، فقال لهم عبد الرحمن بن عوف :
إن شئتم اخترت لكم منكم ، فلو كوه ذلك ، قال المسور : فما رأيت مثل
عبد الرحمن ، والله ما ترك أحداً من المهاجرين والأنصار ، ولا ذوي غيرهم من
ذوي الرأي ، إلا استشارهم تلك الليلة (١) .

---

(١) أخرجه البخاري في كتاب الأحكام بسناه عن الزهري عن المسور .

حَدِيثُ الشُّورَى

عبد الرزاق عن مَعْمَرٍ عن الزُّهْرِيِّ عن سالم عن ابن عمر قال : دعا عمر — حين طعن — علياً ، وعثمان ، وعبد الرحمن بن عوف ، والزيبر — قال : وأحبه قال : — وسعد بن أبي وقاص ، فقال : إني نظرت في أمر الناس فلم أرَ عندهم شقاقاً ، فإن يك شقاق ، فهو فيكم ، ثم إن قومكم إنما يؤمرون أحدكم أيها الثلاثة ، فإن كنت على شيءٍ من أمر الناس يا علي ، فأتق الله ، ولا تحمل بني هاشم على رقاب الناس .

قال مَعْمَرٌ : وقال غير الزُّهْرِيِّ : لا تحمل بني أبي ركانة على رقاب الناس .

قال مَعْمَرٌ : وقال الزُّهْرِيُّ في حديثه عن سالم عن ابن عمر ، قال : وإن كنت يا عثمان ، على شيءٍ فأتق الله ، ولا تحمل بني أبي معيط على رقاب الناس . وإن كنت على شيءٍ من أمور الناس يا عبد الرحمن ، فأتق الله ، ولا تحمل أقاربك على رقاب الناس ، فتشاوروا ، ثم أمروا أحدكم .

قال : فقاموا ليتشاوروا ، قال عبد الله بن عمر : فدعاني عثمان فتشاورني . ولم يدخلني عمر في الشورى ، فلما أكثر أن يدعوني ، قلت : ألا تتقون الله . أتؤمرون وأمير المؤمنين حيٌ بعد ؟ قال : فكأننا أيقظت عمر ، فدعاهم . فقال : أمهلوا ، ليصل بالناس صهيب ، ثم تشاوروا ، ثم أجمعوا أمركم في الثلاث . واجمعوا أمراءَ الأجناد : فمن تأمركم من غير مشورة من المسلمين فاقتلوه ، قال ابن عمر : والله ما أحب أني كنت معهم . لأنني قل ما رأيت عمر يتحرك شفتيه إلا كان بعض الذي يقول (١) .

(١) سبقت روايته محروماً . انظر طبقات ابن سعد : ٣٤٤/٣ . حيث أورد الرواية عن الزُّهْرِيِّ .

قال الزهري : وأخبرني عبد الله بن ثعلبة - أو قال : ابن حليفه -
الخزاعي^(١) ، قال : رأيت الهرمزان رفع يده يصلي خلف عمر •
قال معمر : وقال غير الزهري : فقال عثمان : أنا وليء الهرمزان وجفينة
والجارية ، وإني قد جعلتهم دية •

---

(١) كان ثعلبة بن صمير والد عبد الله حليفاً لبني زهره • انظر : طبقات خليفة - ٥٢/١ •
الاستيعاب : ٢٦٢/٢ • تهذيب التهذيب : ١٦٥/٥ - ١٦٦ • الاصابة : ٣٧٦/٢ •

نصابه في وسطه ، فقال عبد الرحمن : فانظروا بما قتل عمر ، فنظروا ، فوجدوه خنجراً على النعت الذي نعت عبد الرحمن ، قال : فخرج عبيد الله بن عمر مشتملاً على السيف ، حتى أتى الهرمزان ، فقال : اصحبني حتى نظرك إلى فرس لي ، وكان الهرمزان بصيراً بالخيل ، فخرج يمشي بين يديه ، فعلاه عبيد الله بالسيف ، فلما وجد حرّ السيف قال : لا إله إلا الله ، فقتله ، ثم أتى جفينة ، وكان نصرانياً ، فدعاه ، فلما أشرف له علاه بالسيف ، فصلب [بين] عينيه ، ثم أتى ابنة أبي لؤلؤة ، جارية صغيرة تدعى الإسلام فقتلها ، فأظلمت المدينة يومئذ على أهلها ، ثم أقبل بالسيف صلتاً^(١) في يده وهو يقول : والله لا أترك في المدينة شيئاً إلا قتلته وغيرهم ، وكأنته يعرض بناس من المهاجرين ، فجعلوا يقولون له : ألقِ السيف ، ويأبى ، ويهابونه أن يقربوا منه ، حتى أتاه عمرو بن العاص ، فقال : أعطني السيف ، يا ابن أخي ، فأعطاه إياه ، ثم ثار إليه عثمان فأخذ برأسه فتناصيا^(٢) ، حتى حجز الناس بينهما .

فلما وثق عثمان قال : أشيروا عليّ في هذا الرجل الذي فتق في الإسلام ما فتق ؟ - يعني عبيد الله بن عمر - فأشار عليه المهاجرون أن يقتله ، وقال جماعة من الناس : أقتل عشر أمس وتريدون أن تتبعوه ابنه اليوم ، أبعث الله الهرمزان وجفينة ، قال : فقام عمرو بن العاص فقال : يا أمير المؤمنين ، إن الله قد أعفأك أن يكون هذا الأمر ولك على الناس من سلطان ، إنما كان هذا الأمر ولا سلطان لك ، فاصفح عنه يا أمير المؤمنين ، قال : فتفرق الناس على خطبة عمرو ، وودي^(٣) عثمان الرجلين والجارية .

قال الزهري : وأخبرني حمزة بن [عبد الله قال]^(٤) عبد الله بن عمر : يرحم الله حفصة إن كانت لمن شجع عبيد الله على قتل الهرمزان وجفينة .

(١) أي مجرداً مشهوراً .

(٢) أي أخذاً بناصية بعضهما البعض .

(٣) أي أدى الديّة .

(٤) زيد ما بين الحاضرتين من ابن سعد : ٣٥٦/٣ حيث روى الحديث عن طريق الزهري .

قال مَعْمَرٌ : قال الزُّهري : فأخبرني حميد بن عبد الرحمن عن المسور بن مخزومة قال : أتاني عبد الرحمن بن عوف ليلة الثالثة من أيام الشورى ، بعدما ذهب من الليل ما شاء الله ، فوجدني نائماً ، فقال : أيقظوه ، فأيقظوني ، فقال : ألا أراك نائماً ، والله ما اكتحل بكثير نوم منذ هذه الثلاث ، اذهب ، فادع لي فلاناً وفلاناً ، ناساً من أهل السابقة من الأنصار ، فدعوتهم ، فغلب بهم في المسجد طويلاً ، ثم قاموا . ثم قال : اذهب ، فادع لي الزبير ، وطلحة ، وسمداً ، فدعوتهم ، ففاجاهم طويلاً ، ثم قاموا من عنده ثم قال : ادع لي علياً ، فدعوته ففاجاه طويلاً ، ثم قام من عنده ، ثم قال : ادع لي عثمان فدعوته ، فجعل يناجيه ، فما فرَّق بينهما إلا أذان الصبح ، ثم صلى صهيب^(١) بالناس .

فلما فرغ ، اجتمع الناس إلى عبد الرحمن ، فحمد الله وأثنى عليه ، ثم قال : أما بعد ، فإني نظرت في الناس ، فلم أراهم يعدلون بعثمان ، فلا تجمل يا علي ، على نفسك سيلاً ، ثم قال : عليك يا عثمان عهد الله وميثاقه ، وذمته ، وذمة رسوله ﷺ أن تعمل بكتاب الله ، وسنة نبيه ﷺ ، وبما عمل به الخليفةان من بعده ؟ قال : نعم ، ف مسح على يده فبايعه ، ثم بايعه الناس ، ثم بايعه علي ، ثم خرج ، فلقى ابن عباس ، فقال : خذعت ، فقال علي : أو خديعة هي ؟

قال : فعمل بعمل صاحبيه^(٢) سناً لا يخترم شيئاً إلى ست سنين ، ثم إن الشيخ رُق ، وضعف ، فغلب على أمره .

قال الزُّهري : فأخبرني سعيد بن المسيب أن عبد الرحمن بن أبي بكر - ولم يجرب عليه كذبة قط - قال حين قتل عمر : انتهت إلى الهرمزان^(٣) وجفينة وأبي لؤلؤة وهم^(٤) تجبي فبغضهم فثاروا ، وسقط من بينهم خنجر له رأسان ،

(١) صهيب الرومي ، من كبار الصحابة ، أذكل إليه عمر قيادة الصلوات حتى يختار أهل الشورى واحدا منهم .

(٢) أي عمل عثمان بعمل أبي بكر وعمر مدة ست سنوات .

(٣) زعيم المقاومة الفارسية للسلاجين بعد القادسية ، أسره المسلمون بعد نهاوند ، وأرسلوه إلى المدينة حيث تظاهر بالإسلام ، وهو منهم بالتمان مع جفينة النصراني بتدبير مؤامرة قتل عمر ، وبدل البعض في هذه المؤامرة كتب الأحبار . انظر طبقات ابن سعد : ٣٥٥/٣ - ٣٥٦ .

(٤) كانوا في إحدى حدائق النخيل في المدينة متمسكين بعتاقهم .

قال مَعْمَرٌ : قال الزُّهري : فلما خشي عسر النرف ، قال : لِيُصَلَّ
بالناس عبد الرحمن بن عوف .

قال الزُّهري : فأخبرني عبد الله بن عباس قال : فاحتملنا عمر أنا ونفرٌ من
الأَنْصار ، حتى أدخلناه منزله ، فلم يزل في غشية واحدة حتى أسفر ، فقال
رجل : إنكم لن تفرعوه بشيءٍ إلا بالصلاة ، قال : فقلنا : الصلاة يا أمير المؤمنين ،
قال : ففتح عينيه ، ثم قال : أصلى الناس ؟ قلنا : نعم ، قال : أما إنه لا حظَّ في
الإسلام لأحد ترك الصلاة - قال : وربما قال مَعْمَرٌ : أضع الصلاة ثم
صلى وجرحه يشعب^(١) دماً ، قال ابن عباس : ثم قال لي عمر : أخرج ، فاسأل
الناس من طعنني ؟ فانطلقت : فإذا الناس مجتمعون ، فقلت : من طعن أمير
المؤمنين ؟ فقالوا : لمعنه أبو لؤلؤة عدو الله ، غلام الغيرة بن شعبة ، فرجعت إلى
عمر وهو يستأني أن آتيه بالخبر ، فقلت : يا أمير المؤمنين ، طعنك عدو الله أبو
لؤلؤة ، فقال عمر : الله أكبر ، الحمد لله الذي لم يجعل قاتلي يخاصني يوم القيامة
في سجدة سجدها لله ، قد كنت أظن أن العرب لن تقتلني ، ثم أتاه طبيب : فسقاه
نبيذاً ، فخرج منه ، فقال الناس : هذه حمرة الدم ، ثم جاءه آخر ، فسقاه لبناً ،
فخرج اللبن يصد^(٢) ، فقال له الذي سقاه اللبن : اعهد عهدك يا أمير المؤمنين ،
فقال عمر : صدقتني أخو بني معاوية^(٣) .

قال الزُّهري عن سالم عن ابن عمر : ثم دعا نفر الستة : علياً ، وعثمان ،
وسعداً ، وعبد الرحمن ، والزيبر ، - ولا أدري أذكر طلحة أم لا - فقال : إني
نظرت في الناس فلم أرَ فيهم شقاقاً ، فإن يكن شقاق فهو فيكم ، قوموا ،
فتشاوروا ، ثم أمروا أحدكم^(٤) .

(١) أي ينزف - القاموس .

(٢) أي يبرق ويبرص - النهاية لابن الأثير .

(٣) انظر طبقات ابن سعد : ٣٥٢/٣ - ٣٥٤ .

(٤) كان طلحة غالباً عن المدينة ، ثم كان عدد الاحياء من الصحابة العشرة سبعة . استبعد منهم

عمر ابن عمه سعيد بن زيد بن عمرو بن نفيل . انظر طبقات ابن سعد : ٣٤٤/٣ .

حَدِيثُ أَبِي لَوْلُؤَةَ قَابِلِ عُمَرَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ

عبد الرزاق عن مَعْمَرٍ عن الزُّهْرِيِّ قال : كان عمر بن الخطاب لا يترك أحداً من العجم يدخل المدينة ، فكتب المفيرة بن شعبة إلى عمر : أن عندي غلاماً نجَّاراً ، نقاشاً ، حدَّاداً ، فيه منافع لأهل المدينة ، فإن رأيت أن تأذن لي أن أرسل به ، فعلتُ ، فأذن له ، وكان قد جعل عليه كل يوم درهمين ، وكان يدعى أبا لؤلؤة ، وكان مجوسياً في (١) أصله ، فلبث ما شاء الله ، ثم إتهمني عمر يشكو إليه كثرة خراجه ، فقال له عمر : ما تحسن من الأعمال ؟ قال : نجَّار ، نقاش ، حدَّاد ، فقال عمر : ما خراجك بكبير في كنه ما تحسن من الأعمال ، قال : قمضي وهو يتدبَّر ، ثم مرَّ به وهو قاعد ، فقال : ألم أحكمت أنك تقول : لو شئت أن أصنع رحيً تطحن بالريح فعلت ، فقال أبو لؤلؤة : لأصنع رحيً يتحدث بها الناس ، قال : ومضى أبو لؤلؤة ، فقال عمر : أما العبد فقد أوعدني آنفاً ، فلما أزمع بالذي أزمع به ، أخذ خنجراً ، فاشتعل عليه ، ثم قعد لعمر في زاويةٍ من زوايا المسجد ، وكان عمر يخرج بالسحر فيوقف الناس بالصلاة ، فرمَّ به ، فثار إليه ، فطعمه ثلاث طعمات ، إحداهن تحت سرتته ، وهي التي قتلته ، وطمع اثنا عشر رجلاً ، من أهل المسجد ، فمات منهم ستة ، وبقي منهم ستة ، ثم نحر نفسه بخنجره ، فمات .

قال مَعْمَرٌ : وسمعت غير الزُّهْرِيِّ يقول : ألقى رجل من أهل العراق عليه برثساً ، فلما أن اغتم فيه نحر نفسه .

(١) هناك روايات تذكر أنه كان نصرانياً .

قال : ثم ذكر قرابته من رسول الله ﷺ ، وحقهم ، فلم يزل يذكر ذلك حتى بكى أبو بكر .

فلما صمّت عليّ ، تشبّه أبو بكر ، فحمد الله وأثنى عليه بما هو أهله ، ثم قال : أمّا بعد ، فوالله لتقاربة رسول الله ﷺ أحرى إليّ أن أصل من قرابتي ، والله ما ألوت في هذه الأموال التي كانت بيني وبينكم عن الخير ، ولكني سمعت رسول الله ﷺ يقول : لا نورث ، ما تركنا صدقةً ، وإنما يأكل آل محمد ﷺ في هذا المال ، وإني والله لا أذكر أمراً صنعه رسول الله ﷺ فيه (١) ، إلا صنعته إن شاء الله .

ثم قال عليّ : موعظك العشيّة للبيعة ، فلما صلّى أبو بكر الظهر ، أقبل على الناس ، ثم عذر علياً ببعض ما اعتذر به ، ثم قام عليّ فمظّم من حق أبي بكر رضي الله عنه ، وفضيلته ، وسابقته ، ثم مضى إلى أبي بكر فبايعه ، فأقبل الناس إلى عليّ ، فقالوا : أصبت وأحسن ، قالت : فكان الناس قريباً إلى عليّ حين قارب الأمر والمعروف .

* * *

---

(١) أي في المال .

إليه^١ عائشة : ألا تتقين الله ، ألم يقل رسول الله ﷺ : لا نورث ، ما تركنا صدقة ، قال : فرضين بقولها ، وتركنا ذلك .

عبد الرزاق عن معمر عن الزهري عن عروة عن عائشة أن فاطمة والعباس أتيا أبا بكر ، يلتسان ميراثهما من رسول الله ﷺ ، وهما حينئذ يطلبان أرضه من فدة^(١) ، وسهه من خير ، فقال لهما أبو بكر : سمعت رسول الله ﷺ يقول : لا نورث ، ما تركنا صدقة ، إنما يأكل آل محمد ﷺ من هذا المال ، وإني والله لا أَدعُ أمراً رأيت رسول الله ﷺ يصنعه إلا صنعتُه .

قال : فهجرته فاطمة ، فلم تكلّمه في ذلك ، حتى ماتت ، فدفنها عليّ ليلاً ، ولم يؤذن بها أبو بكر ، قالت عائشة : وكان لعلي من الناس حياة فاطمة حبه^(٢) ، فلما توفيت فاطمة ، انصرفت وجوه الناس عنه ، فكثت فاطمة ستة أشهر بعد رسول الله ﷺ ثم توفيت .

قال معمر : فقال رجل للزهري : فلم يبايعه عليّ ستة أشهر ؟ قال : لا . ولا أحد من بني هاشم ، حتى يبايعه علي .

فلما رأى عليّ انصراف وجوه الناس عنه ، أسرع إلى مصالحة أبي بكر ، فأرسل إلى أبي بكر أن اتنا ولا تأتنا معك بأحد ، وكره أن يأتيه عمر ، لما يعلم من شدته ، فقال عمر : لا تأتهم وحدك ، فقال أبو بكر : والله لا أتيتهم وحدي ، وما عسى أن يصنعوا بي ؟ قال : فانطلق أبو بكر ، فدخل على عليّ ، وقد جمع بني هاشم عنده ، فقام عليّ ، فحمد الله وأثنى عليه بما هو أهله ، ثم قال : أما بعد ، يا أبا بكر فإنه لم يمنعا أن ثبايعك إنكار لفضيلتك ، ولا نقاسة عليك بغير ساقه الله إليك ، ولكننا نرى أن لنا في هذا الأمر حقاً ، فاستبديتم به علينا ،

(١) قرية على مسافة قريبة من المدينة ، انماها الله على رسوله ﷺ صلى عام سبعة للهجرة .
معجم البلدان .

(٢) أي اختصاص ونصرة - القاموس .

دونكم ، ولا استأثر بها عليكم ، لقد قسم والله بينكم ، وبشئها فيكم ، حتى بقي منها هذا المال ، فكان ينفق على أهله منه سنة - قال : وربما قال : ويحبس قوت أهله منه سنة - ثم يجعل ما بقي منه مجمل مال الله .

فلما قبض رسول الله ﷺ ، قال أبو بكر : أنا ولي رسول الله ﷺ بعده ، أعمل فيه بما كان يعمل رسول الله ﷺ فيها ، ثم أقبل على علي والعباس فقال : وأنتما تزعمان أنه فيها ظالم ، فاجر ، والله يعلم أنه فيها صادق بار ، تابع للحق . ثم وليتها بعد أبي بكر ستين من إمارتي ، فعلت فيها بما عمل رسول الله ﷺ وأبو بكر ، وأنتما تزعمان أنني فيها ظالم ، فاجر ، والله يعلم أنني فيها صادق بار ، تابع [للحق] ، ثم جئتاني ، جاءني هذا - يعني العباس - يسألني ميراثه من ابن أخيه ، وجاءني هذا - يعني علياً - يسألني ميراث امرأته من أبيها ، فقلت لكما : إن رسول الله ﷺ قال : لا نورث ، ما تركنا صدقة ، ثم بدا لي أن أدفعها إليكما ، فأخذت عليكما عهد الله وميثاقه لستعملان فيها بما عمل فيها رسول الله ﷺ وأبو بكر ، وأنا ما وليتُها ، فقلتما : ادفعها إلينا على ذلك ، أتريدان منّا قضاء غير ذلك ، والذي يادّته تقوم السماء والأرض ، لا أقضي بينكما بقضاء غير هذا ، إن كنتما عجزتما عنها فادفعها إلي (١) .

قال (٢) : فقبله علي عليها ، فكانت بيد علي ، ثم بيد حسن ، ثم بيد حسين ، ثم بيد علي بن حسين ، ثم بيد حسن بن حسن ، ثم بيد زيد بن حسن . قال مصر : ثم بيد عبد الله بن حسن ، ثم أخذها هؤلاء ، يعني بني العباس . عبد الرزاق عن معمر عن الزهري عن عروة وعمرة (٣) قالوا : إن أزواج النبي ﷺ أرسلن إلى أبي بكر يسألن ميراثهن من رسول الله ﷺ ، فأرسلت

(١) أخرجه الشيخان في صحيحهما عن طريق الزهري .

(٢) أي الزهري .

(٣) أما عروة بن الزبير فعروف ، وعمرة هي ابنة عبد الرحمن ، وقد ترجم ابن سعد لها معاً .

نظر طبقات ابن سعد : ٣٨٧/٢ .

خُصُومَةٌ عَلَى وَالِ الْعَبَّاسِ

عبد الرزاق عن مَعْمَرٍ عن الزُّهري عن مالك بن أوس بن الحدثان النصري قال : أرسل إليَّ عمر بن الخطاب أنه قد حضر المدينة أهل أبيات من قومك ، وأنا قد أمرنا لهم برضخ^(١) فاقسه بينهم ، فقلت : يا أمير المؤمنين : مرُّ بذلك غيري ، قال : اقضه أيها المرء .

قال : فبَيْنَا أنا كذلك جاءه مولاة فقال : هذا عثمان ، وعبد الرحمن بن عوف ، وسعد بن أبي وقاص ، والزبير بن العوام — قال : ولا أدري أذكر طلحة أم لا — يستأذنون عليك ، قال : ائذن لهم .

قال : ثم مكث ساعة ، ثم جاء فقال : هذا العباس وعليَّ يستأذنان عليك ، قال : ائذن لهما ، قال : ثم مكث ساعة ، قال : فلما دخل العباس قال : يا أمير المؤمنين ، اقض بيني وبين هذا — وهما يومئذ يختصمان فيما أفاء الله على رسوله ﷺ من أموال بني النضير — فقال القوم : اقض بينهما يا أمير المؤمنين ، وأرح كل واحد منهما من صاحبه ، فقد طالت خصومتها ، فقال عمر : أنشدكم الله الذي يآذنه تقوم السموات والأرض ، أتعملون أن رسول الله ﷺ قال : لا نورث ما تركنا صدقة ؟ قالوا : قد قال ذلك ، ثم قال لهما مثل ذلك ، فقالا : نعم ، قال لهم : فإني سأخبركم عن هذا الشيء ، إن الله تبارك وتعالى خصَّ نبيَّ ﷺ منه بشيءٍ لم يعطه غيره ، فقال : (ما أفاء الله على رسوله مِنْهُمْ فَمَا أَوْجَفْتُمْ عَلَيْهِ مِنْ خَيْلٍ وَلَا رِكَابٍ وَلَكِنَّ اللَّهَ يُكَلِّمُ رَسُولَهُ عَمَّا يُشَاءُ)^(٢) ، فكانت هذه لرسول الله ﷺ خاصة ، ثم والله ما احتازها

(١) رضخ إعطاء عطاء غير كثير - القاموس .

(٢) الحشر : ٦ .

وجرت سهام الله تبارك وتعالى في أموالهم ، واصطفى رسول الله ﷺ صفة ابنة حَيٍّ ، فأخذها لنفسه ، وخيرها بين أن يعقها وتكون زوجته ، أو تلحق بأهلها ، فاختارت أن يعقها وتكون زوجته ، ولكنني جئت لما كان لي هاهنا ، أردت أن أجمعه فأذهب به ، فاستأذنت رسول الله : فأذن لي أن أقول ما شئت ، وأخف عني ثلاثاً ، ثم اذكر ما بدا لك ، قال : فجمعت امرأته ما كان عندها من حلي ومتاع ، فدفعتها إليه ، ثم اتسمر به (١) .

فلما كان بعد ثلاث أتى العباسُ امرأةَ الحجاج ، فقال : ما فعل زوجك ؟ فأخبرته أن قد ذهب يوم كذا وكذا ، وقالت : لا يخزيك الله يا أبا الفضل ، لقد شقَّ علينا الذي بلغك ، قال : أجل فلا يخزيني الله ، ولم يكن بحمد الله إلا ما أحببنا ، فتح الله تبارك وتعالى خبير على رسوله ﷺ ، وجرت سهام الله تعالى في أموالهم ، واصطفى رسول الله ﷺ صفة لنفسه ، فإن كان لك حاجة في زوجك فالحقي به ، قالت : أظنك والله صادقاً ، قال : فإني والله صادق ، والأمر على ما أخبرتك ، قال : ثم ذهب حتى أتى مجالس قريش ، وهم يقولون إذا مرَّ بهم : لا يصيبك إلا خير يا أبا الفضل ، قال : لم يصبني إلا خير بحمد الله ، قد أخبرني الحجاج بن علاط أن خبير فتحها الله على رسوله ﷺ ، وجرت فيها سهام الله ، واصطفى رسول الله ﷺ صفة لنفسه ، وقد سألتني أن أخفي عنه ثلاثاً ، وإنما جاء ليأخذ ماله ، وماله من شيءٍ هاهنا ، ثم يذهب ، قال : فردَّ الله تبارك وتعالى الكتابة التي كانت بالمسلمين على المشركين ، وخرج المسلمون ممن كان دخل بيته مكتسباً ، حتى أتوا العباس فأخبرهم الخبر ، وشرَّ المسلمون ، وردَّ الله تبارك وتعالى ما كان [من] كتابة أو غيظ أو حزن على المشركين (٢) .

(١) اي مرجادا . القاموس .

(٢) هذا الحديث مقوم في مغايزي الزهري ليس مرويا عنه ، وائر الصنعة العباسية واضح عليه .

حَدِيثُ الْحَجَّاجِ بْنِ عَلَاطٍ

عبد الرزاق عن مَعْمَرٍ عن ثابت البناني عن أنس بن مالك قال : لما افتتح رسول الله ﷺ خيبر ، قال الحجاج بن علاط : يا رسول الله ، إن لي بمكة مالا ، وإن لي بها أهلا ، وإني أريد أن آتيهم ، فأنا في حِلٍّ إن أنا نلت منك ، أو قلت شيئا ؟ فأذن له رسول الله ﷺ على أن يقول ما شاء ، فأتى امرأته حين قدم ، فقال : اجمني لي ما كان عندك ، فإني أريد أن أشتري من غنائم محمد ﷺ وأصحابه ، فإنهم قد استبيحوا ، وأصبحت أموالهم ، وفشا ذلك بمكة ، فاطمع المسلمون ، وأظهر المشركون فرحا وسرورا ، قال : وبلغ الخبر العباس بن عبد المطلب ، ففعد وجعل لا يستطيع أن يقوم .

قال مَعْمَرٌ : فأخبرني عثمان الجزري عن مقم قال : فأخذ ابنا له يشبه رسول الله ﷺ يقال له قثم ، فاستلقى ، فوضعه على صدره ، وهو يقول :

حِبِّي قِثْمٌ ، شِبْهٌ ذِي الْأَنْفِ الْأَسْمِ
نَبِيِّ رَبِّ ذِي النِّعَمِ ، بَرِغَمِ أَنْفٍ مِنْ رِغَمِ

قال ثابت : قال أنس : ثم أرسل غلاما له إلى الحجاج : ماذا جئت به ، وماذا تقول ، فما وعد الله خير مما جئت به ، قال : فقال الحجاج بن علاط : اقرأ على أبي الفضل السلام ، وقتل له : فلكيختل في بعض بيوته لآتيه ، فإن الخبر على ما يسره ، قال : فجاءه غلامه ، فلما بلغ باب الدار قال : أبشر ، يا أبا الفضل قال : فوثب العباس فرحا ، حتى قبلك بين عينيه ، فأخبره بما قال الحجاج ، فأعته ، قال : ثم جاء الحجاج ، فأخبره أن رسول الله ﷺ قد افتتح خيبر ، وغنم أموالهم ،

وقال عمرو بن العاص : يا أيُّها الناس ، إني وجدت مثل أبي موسى مثل الذي قال الله تبارك وتعالى : (مَثَلُ الْكٰذِبِیْنَ حَمَلٌوا التَّوْرٰةَ ثُمَّ لَمْ یَحْمِلُوْها كَمَثَلِ الْحِمَارِ یَحْمِلُ اَسْفارًا) حتى بلغ (الظَّالِمِیْنَ) (١) . ثم كتب كل واحد منهما بالمثل الذي ضرب لصاحبه إلى الأماص .

قال الزُّهري عن سالم عن ابن عمر .

قال مَعْمَرُ : وأخبرني ابن ملاووس عن عكرمة بن خالد عن ابن عمر قال : فقام معاوية عشيّةً ، فأتى على الله بما هو أهله ثم قال : أمّا بعد ، فمن كان متكلّمًا في هذا الأمر فليطلع لي قرنه ، فوالله لا يطلع فيه أحدٌ إلا كنتُ أحقُّ به منه ، ومن أيّه - قال : يُعرّض بعبد الله بن عمر ، قال عبد الله بن عمر : فأطلقت حبّوتي ، فأردت أن أقوم إليه ، فأقول : يتكلّم فيه رجال قاتلوك وأباك على الإسلام ، ثم خشيت أن أقول كلمة تفرّق بين الجمع ، وتُسفك فيها الدماء ، وأحمل فيها على غير رأي ، فكان ما وعد الله تبارك وتعالى في الجنان أحبّ إليّ من ذلك كله ، قال : فلما انطلقت إلى منزلي ، أتاني حبيب بن مسلمة ، فقال : ما الذي منعك أن تتكلّم حين سمعت الرجل يتكلّم ؟ فقلت له : لقد أردت ذلك ، ثم خشيت أن أقول كلمة تفرّق بين الجمع ، وتُسفك فيها الدماء ، وأحمل فيها على غير رأي ، فكان ما وعد الله تبارك وتعالى في الجنان أحبّ إليّ من ذلك كله ، فقال حبيب بن مسلمة لعبد الله بن عمر : فذاك أبي وأمي فإنك عُصمت ، وحفظت مما خفت غرته .

* * *

(١) العمة : ٥٥ .

قد تبين لكم في هذا القتال ، ورايتنا نستأني وتثبتت ، حتى
تجتمع الأمة على رجل ، فندخل في صالح ما دخلت فيه الأمة ؟ فقال عمرو : أراكم
معشر المعتزلة خلف الأبرار ، ومعشر الفجّار . فانصرف المغيرة ، ولم يسأله عن
غير ذلك ، حتى دخل على أبي موسى الأشعري ، فخلا به ، فقال له نحواً مما
قال لعمرو ، فقال أبو موسى : أراكم أثبت الناس رأياً ، وأرى فيكم بقية المسلمين ،
فانصرف فلم يسأله عن غير ذلك ، قال : فلقني أصحابه الذين قال لهم ما قال : من
ذوي رأي قريش ، قال : أقسم لكم ، لا يجتمع هذان على رأي واحد ،
وليدعونا كل واحد منهما إلى رأيه .

فلما اجتمع الحكماء وتكلموا خالين ، فقال عمرو : يا أبا موسى ، أرايت
أول ما تقضي به في الحق ، علينا أن نقضي لأهل الوفاء بالوفاء ، ولأهل العذر
بالعذر ، فقال أبو موسى : وما ذاك ؟ قال : أأست تعلم أن معاوية وأهل الشام
قد وافقوا للموعد الذي وعدناهم إيّاه ؟ فقال : [نعم ، فقال]^(١) : فاكتبها ،
فاكتبها أبو موسى ، فقال عمرو : قد أخلصت أنا وأنت على أن نسمي رجلاً يلي
أمر هذه [الأمة] ، فسمّ يا أبا موسى فإني أقدر على أن أبايعك
على أن تبايعني ، فقال أبو موسى : أسمّي عبد الله بن عمر بن الخطاب
— وكان عبد الله بن عمر فيمن اغتزل^(٢) — فقال عمرو : فأنا أسمّي لك معاوية بن
أبي سفيان ، فلم يرحا من مجلسهما ذلك حتى اختلفا واستبأ^(٣) ، ثم خرجا
إلى الناس ، ثم قال أبو موسى : يا أيّها الناس ، إني قد وجدت مثل عمرو بن
العاص مثل الذي قال الله تبارك وتعالى (وَاتْلُ عَلَيْهِمْ نَبَأَ الَّذِي
آتَيْنَاهُ آيَاتِنَا فَاتَّكَبَ مِنْهَا)^(٤) حتى بلغ (لَعَلَّهُمْ يَتَفَكَّرُونَ)^(٥) .

(١) اضيف ما بين الحاصرتين كما يستقيم السياق ، وضرب قال الاولى يعود على ابي موسى وقال
الثانية على عمرو بن العاص .

(٢) كما كان قريبا باصامرة الى ابي موسى .

(٣) انظر كتابي التاريخ عند العرب : ١٨٩ - ٢١٥ حيث اشهر الروايات العربية حول التحكيم .

(٤) الاعراف : ١٧٥ .

(٥) الاعراف : ١٧٦ .

معاوية بسجل قد ختم له في أسفله ، فقال : أكتب في هذا السجل ، فما كتبت فهو لك ، فقال عمرو لمعاوية : لا تعطه هذا وقاتله ، فقال معاوية - وكان خير الرجلين - : على رسلك ، يا أبا عبد الله ، فإننا لن نخلص إلى قتل هؤلاء حتى يقتل عددهم من أهل الشام ، فما خير الحياة بعد ذلك ؟ وإني والله لا أقاتله حتى [لا] أجد من ذلك بدءاً ، فلما بعث إليه معاوية بذلك السجل ، اشترط قيس بن سعد لنفسه ، ولشيعة عليه الأمان على ما أصابوا من الدماء ، والأموال ، ولم يسأل معاوية في ذلك مالا ، فأعطاه معاوية ما اشترط عليه ، ودخل قيس ومن معه في الجماعة .

وكان يُعدّ في العرب حتى ثارت الفتنة الأولى خمسة ، يُقال لهم ذرّوا رأي العرب ومكيدتهم : يُعدّ من قريش معاوية ، وعمرو ، ويُعدّ من الأنصار قيس بن سعد ، ويُعدّ من المهاجرين عبد الله بن بديل بن ورقاء الخزاعي ، ويُعدّ من ثقيف المغيرة بن شعبة ، فكان مع عليّ منهم رجلاّن : قيس بن سعد وعبد الله بن بديل ، وكان المغيرة معتزلاً بالطائف وأرضها .

فلما حُكّم الحكمان فاجتمعا بأذرع^(١) وافاهما المغيرة بن شعبة ، وأرسل الحكمان إلى عبد الله بن عمر ، وإلى عبد الله بن الزبير ، ووافى رجال كثير ، من قريش ، ووافى معاوية بأهل الشام ، ووافى أبو موسى الأشعري ، وعمرو بن العاص ، وهما الحكمان ، وأبى عليّ وأهل العراق أن يوافقوا ، فقال المغيرة بن شعبة لرجال من ذوي رأي أهل قريش : هل ترون أحداً يقدر على أن يستطيع أن يعلم : أيجتمع هذان الحكمان ، أم لا ؟ فقالوا له : لا نرى أن أحداً يعلم ذلك ، قال : فوالله إني لأفتشني سأعلمه منهما حين أخلو بهما فأراجعهما ، فدخل على عمرو بن العاص ، فبدأ به ، فقال : يا أبا عبد الله أخبرني عما أسألك عنه : كيف ترانا معشر المعتزلة^(٢) ، فإننا قد شككنا في هذا الأمر الذي

(١) المعتقد انها درهما العالية في سورية .

(٢) يرى البعض أن الذين اعتزلوا القتال يوم صفين ، واطلق عليهم اسم « معتزلة » هم مع

تسييتهم أصل الحركة التي سُمّرت فيما بعد باسم « المعتزلة » .

فكتب معاوية إلى مروان والأسود بن أبي البختري يتخبط عليهما ، ويقول:
 أمدتما علياً بقيس بن سعد ، وبرأيه ومكايده ، فواؤه لو أمدتماه بمائة ألف
 مقاتل ما كان ذلك بأغيظ لي من إخراجكما قيس بن سعد إلى عليّ .

فقدم قيس بن سعد إلى عليّ ، فلما بان له الحديث وجاءه قتل محمد بن
 أبي بكر ، عرّف عليّ أنّ قيس بن سعد كان يتداري منهم أموراً عظيماً من
 المكايده التي قصر عنها رأي عليّ ، ورأي من كان يؤازره على عزل قيس ،
 فأطاع عليّ قيساً في الأمر كله ، وجعله على مقدمة أهل العراق ، ومن كان
 بأذربيجان ، وأرضها ، وعلى شرطة الخسين الذين اتدبوا للموت ، وبإيعه
 أربعون ألفاً كانوا بايعوا علياً على الموت ، فلم يزل قيس بن سعد يسدّ بمكيدته
 ذلك الثغر حتى قتل عليّ .

واستخلف أهل العراق الحسن بن علي على الخلافة ، وكان الحسن لا يريد
 القتال ، ولكنه كان يريد أن يأخذ لنفسه ما استطاع من معاوية ، ثم يدخل في
 الجماعة ويبيع ، فعرف الحسن أن قيس بن سعد لا يوافقه على ذلك فنزعه ،
 وأمر مكانه عبيد الله بن العباس ، فلما عرف عبيد الله بن العباس الذي يريد
 الحسن أن يأخذ لنفسه ، كتب عبيد الله إلى معاوية يسأله الأمان ، ويشترط
 لنفسه على الأموال التي أصاب ، فشرط ذلك معاوية [له] وبمث إليه ابن عامر
 في خيل عظيمة ، فخرج إليهم عبيد الله ليلاً ، حتى لحق بهم ، وترك جنده الذين
 هو عليهم لا أمير لهم ، ومعهم قيس بن سعد ، فأمرت شرطة الخسين قيس بن
 سعد ، وتماهدوا وتماقدوا على قتال معاوية ، وعمر بن العاص ، حتى يشترط
 لشيعة عليّ ولئن كان اتبعه على أموالهم ودمائهم وما أصابوا من الفتنة ، فخلص
 معاوية حين فرغ من عبيد الله والحسن ، إلى مكايده رجل هو أهم الناس عنده
 مكيدة ، وعنده أربعون ألفاً ، فنزل بهم معاوية وعمر [و] أهل الشام أربعين
 ليلة ، يرسل معاوية إلى قيس ، ويذكّره الله ، ويقول : على طاعة من تقاطلني؟
 ويقول : قد بايعني الذي تقاتل على طاعته ، فأبى قيس أن يثقر له ، حتى أرسل

قال معاوية : وطفقت أكتب بذلك إلى شيعتي من أهل العراق ، فسمع بذلك مني جواسيس علي ، الذين عندي من أهل العراق ، فلما بلغ ذلك علياً - ونماه إليه عبد الله بن جعفر ، ومحمد بن أبي بكر الصديق - اتكهم قيس بن سعد ، وكتب إليه يأمره بقتال أهل خربنا ، وأهل خربنا يومئذ عشرة آلاف ، فأبى قيس أن يقاتلهم ، وكتب إلى علي : أنهم وجوه أهل مصر وأشرفهم ، وذوي الحفاظ منهم ، وقد رضوا مني بأن أؤتمن سربهم ، وأجري عليهم أعطياتهم ، وأرزاقهم ، وقد علمت أن هوامم مع معاوية ، فليست مكايدهم بأمر أهون علي وعليك من أن تفعل ذلك بهم اليوم ، ولو دعوتهم إلى قتالي كانوا قرناء ، هم أسود العرب ، وفيهم بشر بن أرطاة ، ومسلمة بن مخذم ، ومعاوية بن حديج الخولاني ، فذري ورأيي فيهم ، وأنا أعلم بما أداري منهم ، فأبى عليه علي إلا قتالهم ، فأبى قيس أن يقاتلهم ، وكتب قيس إلى علي : إن كنت تكهنني فاعتزلي عن عمك وأرسل إليه غيري ، فأرسل الأشتر أميراً على مصر ، حتى إذا بلغ القلزم^(١) شرب بالقلزم شربة من عسل ، فكان فيها حتفه ، فبلغ ذلك معاوية وعمرو بن العاص ، فقال عمرو بن العاص : إن لله جنوداً من عسل ، فلما بلغت علياً وفاة الأشتر ، بعث محمد بن أبي بكر ، أميراً على مصر ، فلما حدثت به قيس بن سعد قادماً أميراً عليه ، تلقاه ، فخلا به ، وناجاه ، وقال : إنك قد جئت من عند امرئ لا رأي له في الحرب ، وإنه ليس عزلكم إيّاي بمانعي أن أنصح لكم ، وإنني من أمركم على بصيرة ، وإنني أدلك على الذي كنت أكايده به معاوية وعمرو بن العاص وأهل خربنا ، فكايدهم به ، فإنك إن كايدهم بغيره تهلك ، فوصف له قيس المكايده التي كايدهم بها ، فاعتشه محمد بن أبي بكر ، وخالفه في كل شيء أمره به ، فلما قدم محمد بن أبي بكر مصر ، خرج قيس قيسل المدينة ، فأخافه مروان والأسود بن أبي البختری ، حتى إذا خاف أن يؤخذ ويقتل ، ركب راحته فظهر إلى علي .

(١) السويس حالياً .

على أحدهما ، فقالت أم حبيبة : كفيتكِ أخي معاوية ، وقالت أم سلمة : كفيتكِ علياً ، فكتبت كل واحدة منهما إلى صاحبها ، وبعثت وفداً من قرش والأنصار ، فأما معاوية فأطاع أم حبيبة ، وأما علي فهم أن يطيع أم سلمة ، فنهاه الحسن بن علي عن ذلك ، فلم تزل بموتها وعمّالها يختلفون إلى المدينة ومكة ، حتى قتل علي رحمه الله تعالى .

ثم اجتمع الناس على معاوية ، ومروان^١ وابن^٢ البخّري يفلبان على أهل المدينة في تلك الفتنة .

وكانت مصر في سلطان علي^٣ بن أبي طالب ، فأمر عليها قيس بن سعد بن عبادة الأنصاري ، - وكان حامل راية الأنصار مع رسول الله ﷺ يوم بدر ، وغيره [قيس بن]^(١) سعد بن عبادة - وكان قيس من ذوي الرأي من الناس ، إلا ما غلب عليه من أمر الفتنة ، فكان معاوية وعمرو بن الماص جاهدين على إخراجه من مصر ، ولفلبان على مصر ، وكان قد امتنع منهما بالدهاء والمكيدة . فلم يقدر على أن يفتح مصر ، حتى كاد معاوية قيس بن سعد من قبل علي .

قال : فكان معاوية يحدث رجالاته من ذوي الرأي من قرش ، فيقول : ما ابتدعت من مكيدة قط أعجب عندي من مكيدة كابتدت بها قيس بن سعد ، من قبل علي ، وهو بالعراق ، حين امتنع مني قيس ، فقلت لأهل الشام : لا تسبوا قيساً ، ولا تدعوني إلى غزوه ، فإن قيساً لنا شيعة ، تأتينا كبه ونصيحته ، ألا ترون ما يفعل بإخوانكم الذين عنده من أهل خربة^(٢) ، يُجري عليهم أعطيتهم وأرزاقهم ، ويؤمن سربهم^(٣) ، ويحسن إلى كل راغب قدم عليه ، فلا نستكره في نصيحتة .

(١) أضيف ما بين العاصرتين ليستقيم مع السياق ، واعتاداً على مغازي الواقدي : ٨٢٥/٢ . فتح الباري : ٩/٨ .
(٢) من كور مصر قرب الإسكندرية بها اعتصم الرافضين من جند مصر بيعة علي - انظرها في معجم البلدان .
(٣) في القاموس : الصارب الذاهب على وجهه في الأرض .

الأحنف بن معمر من تميم ، وخرجت عبد القيس إلى علي بن أبي طالب بعامة من أطاعها^(١) .

وركبت عائشة جلاها لها ، يقال له عسكر ، وهي في هودج قد ألبسته الدفوف - يعني جلود البقر - فقالت : إنما أريد أن يحججرت بين الناس مكاني ، قالت : ولم أحسب أن يكون بين الناس قتال ، ولو علمت ذلك لم أقف ذلك الموقف أبداً .

قالت : فلم يسمع الناس كلامي ، ولم يلتفتوا إلي ، وكان القتال ، فقتل يومئذ سبعون من قريش^(٢) ، كلهم يأخذ بخظام جمل عائشة حتى يقتل ، ثم حلوا الهودج حتى ادخلوه منزلاً من تلك المنازل ، وجرح مروان جراحاً شديدة ، وقتل طلحة بن عبيد الله يومئذ^(٣) ، وقتل الزبير بعد ذلك بوادي السباع^(٤) ، وقتلت عائشة ومروان بن بقي من قريش ، فقدموا المدينة ، وانطلقت عائشة فقدمت مكة .

فكان مروان والأسود بن أبي البختري على المدينة وأهلها ، يغلبان عليها .

وهاجت الحرب بين علي ومعاوية ، فكانت بعوثها تتقدم المدينة ، وتتقدم مكة للحج ، فأيتها سبق فهو أمير الموسم أيام الحج للناس^(٥) ، ثم إنها أرسلت أم حبيبة زوج النبي ﷺ إلى أم سلمة قالت إحداهما للأخرى : تعالين نكتب إلى معاوية وعلي أن يقلعا عن هذه البعوث التي تروع الناس ، حتى تجتمع الأمة

(١) انظر حول ملابسات ذلك : تاريخ خليفة : ٢٠٢/١ - الطبري : ٤٦٩/٤ - ٤٧٢ - ٤٨١ .

(٢) انظر التبت الذي قدمه خليفة بن خياط ، في تاريخه : ٢٠٨/١ - ٢١٢ .

(٣) اتهم مروان بن الحكم بقتله ليلة - انظر تاريخ خليفة : ٢٠٥/١ - انساب الاشراف : ٢٤٦/٣ - ٢٥٠ .

(٤) قتله رجل من تميم عرف بمعرو بن جرموز . انظر تاريخ خليفة : ٢٠٨/١ - انساب الاشراف :

٢٥١/٢ - ٢٥٩ . تاريخ الطبري : ٥٣٤/٤ - ٥٣٥ ، ويقع وادي السباع على قرابة خمسة أميال من البصرة على الطريق الآخذ إلى مكة - انظر معجم ما استمعتم .

(٥) انظر تاريخ خليفة بن خياط : ٢٢٥/١ - ٢٢٦ .

العاص عن مصر ، وأمر مكانه عبد الله بن سعد بن أبي سرح ، ونزع أبا موسى الأشعري ، وأمر مكانه عبد الله بن عامر بن كريز ، ثم نزع سعد بن أبي وقاص من الكوفة ، وأمر الوليد بن عقبة ، ثم شهد على الوليد فجلده ، ونزعه (١) ، وأمر سعيد بن العاص مكانه .

ثم قال الناس ، ونشبوا في الفتنة ، فحجّ سعيد بن العاص ، ثم قتل من حجّه ، فلقية خيل العراق ، فأرجعوه من العذيب (٢) ، وأخرج أهل مصر عبد الله بن سعد بن أبي سرح (٣) ، وأقرّ أهل البصرة عبد الله بن عامر بن كريز . فكان كذلك أول الفتنة ، حتى إذا قتل عثمان رحمه الله ، بايع الناس عليّ ابن أبي طالب ، فأرسل إلى طلحة والزبير : إن شئتما فبايعاني ، وإن شئتما بايعتُم أحدكما ؟ قالوا : بل نبايعك ، ثم [طمرا] (٤) إلى مكة ، وبمكة عائشة زوج النبي ﷺ [تتكلم] بما يتكلموا به (٥) ، فأعاتهما على رأيهما ، فأطاعهم فأس كثير من قريش ، فخرجوا قبل البصرة يطلبون بدم ابن عفان ، وخرج معهم عبد الرحمن ابن أبي بكر ، وخرج معهم عبد الرحمن بن عسّاب بن أسيد ، وعبد الله بن الحارث بن هشام ، وعبد الله بن الزبير ، ومروان بن الحكم (٦) ، في أسس من قريش ، كلّموا أهل البصرة ، وحدثوهم أن عثمان قتل مظلوماً ، وأنهم جاءوا تابعين مما كانوا غلّوا به في أمر عثمان ، فأطاعهم عامة أهل البصرة ، واعتزل

(١) عزله عام تسعة وعشرين ، بعدما شهد عليه بالصلاة وهو سكران - انظر تاريخ خليفة : ١٦٦/١

(٢) كان ذلك سنة أربع وثلاثين ، وولى أهل الكوفة مكانه أبا موسى الأشعري ، والعذيب ماء على مسيرة من القادسية ، انظر تاريخ خليفة : ١٨٠/١ - معجم البلدان .

(٣) كان ذلك في العام الذي قتل فيه عثمان - وهو عام خمسة وثلاثين - انظر تاريخ خليفة : ١٩٥/١ -

(٤) اضيف ما بين الحاصرتين من انساب الاشراف : ٢١٩/٢ ، وذلك من رواية عن الزهري ، والمقصود بقوله : طمرا الى مكة ، خرجا سرا .

(٥) اضيف ما بين الحاصرتين كيما يستقيم السياق . اما ما تكلموا به فهو أن عثمان قتل مظلوما مع الايمان بشي . من التهمة الى علي بن أبي طالب - انظر انساب الاشراف : ٢١٧/٢ - ٢٢١ .

(٦) كان الذي اعانهم في مكة وساعدهم على الذهاب الى البصرة ، يعلى بن منيه . وكان تسم مكة من اليمن حيث كان واليا . ومعه مال كثير وزيادة على اربعمائة ناقصة . انساب الاشراف : ٢٢١/٢ - ٢٢٦ .

ثم قدم العجائية^(١) فنزع شرحبيل بن حسنة ، وأمر جنده أن يتفرقوا في
 الأمراء الثلاثة . فقال شرحبيل بن حسنة : يا أمير المؤمنين ، أعجزت أم
 خنت ؟ قال : لم تعجز ولم تخن ، قال : فقيم عزلتني ؟ قال : تحرجت أن
 أؤمرك وأنا أجد أقوى منك ، قال : فاعذُرني يا أمير المؤمنين ، قال : سأفعل ،
 ولو علمت غير ذلك لم أفعل ، قال : فقام عمر فَعَدَّرَه^(٢) ، ثم أمر عمرو بن
 العاص بالمسير إلى مصر^(٣) .

وبقي الشام على أميرين : أبي عبيدة بن الجراح ، ويزيد بن أبي سفيان ،
 ثم توفي أبو عبيدة بن الجراح^(٤) ، فاستخلف خالداً ، وابن عمه عياض بن غنم .
 فأقره عمر ، فقبل لعمر : كيف تُقِرُّ عياض بن غنم ، وهو رجل جواد لا يمنع
 شيئاً يسأله ؟ وقد نزلت خالد بن الوليد في أن كان يُعطي دونك^(٥) ؟ فقال عمر :
 إن هذه شية عياض في ماله حين يخلص إلى ماله ، وإني مع ذلك لم أكن لأغير
 أمراً قضاه أبو عبيدة بن الجراح .

قال : ثم توفي يزيد بن أبي سفيان ، فأمر مكانه معاوية ، فنهاه عمر إلى
 أبي سفيان ، فقال : احتسب يزيد يا أبا سفيان ، قال : يرحمه الله ، فمن أمرت
 مكانه ؟ قال : معاوية ، قال : وصلتك رحم .

قال : ثم توفي عياض بن غنم ، فأمر مكانه عثمير بن سعد الأنصاري ،
 فكانت الشام على معاوية وعثمير ، حتى قتل عمر .

فاستخلف عثمان بن عفان فمزل عسيراً ، وترك الشام لمعاوية ، ونزع
 المنيرة بن شعبة عن الكوفة ، وأمر مكانه سعد بن أبي وقاص ، ونزع عمرو بن

(١) مسكر من أعمال دمشق في ناحية الجولان لم يكن بعيداً عن منطقة الكسوة العالية . إلى
 الجنوب الشرقي منه بلدة الصنمين - مصعب البلدان .
 (٢) أي أبدى للناس عذره . ودفع التهمة عنه .
 (٣) كان ذلك سنة عشرين للهجرة - انظر تاريخ خليفة : ١٣٦/١ .
 (٤) حدثت وفاته مع وفاة يزيد بن أبي سفيان في عام ثمانية عشر للهجرة في طلوع عمواس .
 انظر تاريخ خليفة : ١٣٠/١ .
 (٥) أي دون ذلك وممرتك .

السلاسل^(١) أسر فيها ناس كثير من العرب ، وسبوا .

ثم أمر رسول الله ﷺ بعد ذلك أسامة بن زيد ، وهو غلام شاب فانتدب في بعثة عمر بن الخطاب ، والزيير بن العوام ، فتوفي رسول الله ﷺ قبل أن يفصل ذلك البعث ، فأنفذه أبو بكر الصديق ، بعد رسول الله ﷺ .

ثم بعث أبو بكر حين ولي الأمر بعد وفاة رسول الله ﷺ ثلاثة أمراء إلى الشام^(٢) : وأمر خالد بن سعيد على جند ، وأمر عمرو بن العاص على جند ، وأمر شرحبيل بن حسنة على جند ، وبعث خالد بن الوليد على جند قبيل العراق .

ثم إن عمر كلتم أبا بكر ، فلم يزل يكلتمه حتى أمر يزيد بن أبي سفيان على خالد بن سعيد وجنده ، وذلك من موجدة وجدها عمر بن الخطاب على خالد بن سعيد ، حين قدم من اليمن ، بعد وفاة رسول الله ﷺ ، فلقني علي بن أبي طالب خالد بن سعيد ، فقال : أغلبتم يا بني عبد مناف على أمركم ؟ فلم يحملها عليه أبو بكر^(٣) ، وحملها عليه عمر ، فقال عمر : فإنك لتترك إمرته على التغالب ، فلما استعمله أبو بكر ، ذكر ذلك ، فكلتم أبا بكر ، فاستعمل مكانه يزيد بن أبي سفيان فأدرکه يزيد أميراً ، بعد أن وصل الشام بذي الروة .

وكتب أبو بكر [إلى] خالد بن الوليد ، فأمره بالمسير إلى الشام بجنده^(٤) ، ففعل ، فكانت الشام على أربعة أمراء حتى توفي أبو بكر .
فلما استخلف عمر نزع خالد بن الوليد ، وأمر مكانه أبا عبيدة بن الجراح .

(١) لم يزد الذين عرفوفا على القول ، موقع بشارف الشام . وقد روى خبرها ابن اسحق - الروض الأنف : ٢٣٩/٤ - ٢٤٠ . الواقدي : ٧٦٩/٢ - ٧٧٤ . البخاري - فتح الباري : ٧٤/٨ . الطبري : ٣٢/٣ - وعنده أنها كانت سنة ثمان - وجاءت روايات هؤلاء الأئمة متوافقة مع بعضها البعض متعارضة مع رواية الزهري هذه - انظر أيضا المصنف لابن الأثير . معجم البلدان . المناسم المطابه للفيروز ابادي .

(٢) انظر تجليل بعث ثلاثة أمراء بدلا من واحد في كتابي تاريخ العرب والاسلام : ٧٩ - ٨٤ .

(٣) انظر انساب الاشراف : ٥٨٨/١ .

(٤) انظر سبب ذلك في تاريخ العرب والاسلام : ٨١ .

غزوة ذات السلاسل وخزعة ومعاوية

عبد الرزاق عن معتمر عن الزهري ، قال : ثم إن رسول الله ﷺ بعدما هاجر ، وجاء الذين كانوا بأرض الحبشة ، بعث بعثين قبل الشام ، إلى كلب وبلقين (١) ، وغسان وكفار العرب الذين في مشارف الشام ، فأمر رسول الله ﷺ على أحد البعثين أبا عبيدة بن الجراح ، وهو أحد بني فهر ، وأمر على البعث الآخر عمرو بن العاص ، فانتدب في بعث أبي عبيدة أبو بكر وعمر .

فلما كان عند خروج البعثين ، دعا رسول الله ﷺ أبا عبيدة بن الجراح وعمرو بن العاص ، فقال لهما : لا تتعاصيا ، فلما فصلا عن المدينة ، جاء أبو عبيدة ، فقال لعمرو بن العاص : إن رسول الله ﷺ عهد إلينا أن « لا تتعاصيا » فإنا أن تطيعني وإنا أن أطيعك ، فقال عمرو بن العاص : بل أطعني .

فأطاعه أبو عبيدة ، فكان عمرو " أمير البعثين كليهما ، فوجد من ذلك عمر بن الخطاب وجداً شديداً ، فكلّم أبا عبيدة ، فقال : أتطيع ابن النابغة ، وتؤمره على نفسك ، وعلى أبي بكر ، وعلىنا ، ما هذا برأي ! فقال أبو عبيدة لعمرو بن الخطاب : ابن أمّ ، إن رسول الله ﷺ عهد إليّ وإليه أن « لا تتعاصيا » ، فخشيت إن لم أطمعه أن أعصي [رسول الله ﷺ] ، وبمعا رجع أخيراً (٢) رسول الله ﷺ ، وشكى إليه ذلك ، فقال رسول الله ﷺ : ما أفا بمؤثر بها عليكم إلا بعدكم ، يريد المهاجرين - وكانت تلك الغزوة تسمى ذات

(١) أي بولقيين .

(٢) زيادة اقتضاها السياق .

أخبرنا عبد الرزاق قال : أخبرنا مَعْمَرٌ عن أيوب عن ابن سيرين قال :
رجل لعلبيّ : أخبرني عن قريش ، قال : أوزننا أحلاماً إخوتنا بني أمية ، وأنجدنا
عند اللقاء ، وأسخطنا بما ملكت اليمين فهم بنو هاشم ؛ وريحانة قريش التي تشم
بها بني المعيرة ، إليك عني سائر اليوم .

أخبرنا عبد الرزاق قال : أخبرنا معمر قال : قال رجل لعلبيّ : أخبرني عن
قريش ، قال : أمّا نحن بنو هاشم فأنجد ، أمجاد ، هداة ، أجواد ، وأما إخواننا
بنو أمية قادة ذادة^(١) ، وريحانة قريش التي تشم بها بني المعيرة .

---

(١) الذادة جمع ذائد وهو الحامي الدافع ، قيل أراد أنهم ينودون عن الحرم .

بَيْعَةُ أَبِي بَكْرٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ

عبد الرزاق عن مَعْمَرٍ عن أيوب عن عِكْرِمَةَ قال : لما بُويعَ لأبي بكرٍ تخلفَ عليٌّ في بيته ، فلقيه عمر ، فقال : نطقتَ عن بيعة أبي بكرٍ ؟ فقال : إني آليتُ يمينَ حين قبض رسول الله ﷺ ألا أرتدي برداءٍ إلا إلى الصلاة المكتوبة ، حتى أجمع القرآن ، فإني خشيت أن يتفكَّت القرآن ، ثم خرج فبايعه (١) .

عبد الرزاق عن مَعْمَرٍ عن أبي إسحاق عن العلاء بن عيزار قال : سألت ابن عمر عن علي وعثمان ، فقال : أما عليٌّ فهذا بيته - يعني بيته قريب من بيت النبي ﷺ في المسجد - وسأحدثك عنه - يعني عثمان - وأمّا عثمان رحمه الله فإنه أذنب فيما بينه وبين الله ذنباً عظيماً ، ففقر له ، وأذنب فيما بينه وبينكم ذنباً صغيراً فقتلتموه .

أخبرنا عبد الرزاق قال : أخبرنا ابن مبارك عن مالك بن مِغْوَلٍ عن ابن أبيجر ، قال : لما بُويعَ لأبي بكرٍ رضي الله عنه ، جاء أبو سفيان إلى علي فقال : غلبكم على هذا الأمر أذلُّ أهل بيت في قريش ، أما والله لأملائها خيلاً ورجالاً ، قال : فقلت : ما زلت عدوًّا للإسلام وأهله ، فما ضرَّ ذلك الإسلام وأهله شيئاً ، إنا رأينا أبا بكرٍ لها أهلاً (٢) .

(١) من المرجح أن بيعة علي تمت بعد وفاة زوجته فاطمة ابنة النبي ﷺ ، انظر انساب الاشراف : ٥٨٦/١ - ٥٨٧ .

(٢) انظر انساب الاشراف : ٥٨٨/١ - ٥٨٩ .

استخلافُ أبي بكرٍ (عمر) رحمهما الله

عبدالرزاق عن معمرَ عن الزُّهري عن القاسم بن محمد عن أسماء بنت عميس
قالت : دخل رجل من المهاجرين على أبي بكرٍ رحمه الله ، وهو شاكٍ ، فقال :
استخلفتَ عمر ، وقد كان عتاً^(١) علينا ولا سلطان له ، فلو قد ملكنا لكان
وعتاً^(٢) علينا وأعتى ، فكيف تقول لله إذا لقيته ؟ فقال أبو بكر : أجلسوني ،
فأجلسوه ، فقال : هل تعرفني^(٣) إلا بالله ، فإني أقول إذا لقيته : استخلفتُ
عليهم خير أهلك .

قال معمر : فقلت للزُّهري : ما قوله : خير أهلك ؟ قال : خير أهل مكة .

---

(١) المتو التجبر والتكبر والقسوة . - النهاية - القاموس المحيط .

(٢) أي عسيراً وفيه شدة . - النهاية - القاموس المحيط .

(٣) أي تعرفني .

قال : قلت : طلحة بن عبيد الله ، قال : رضاؤه رضاؤهم مؤمن ، و غضبه غضب
كافر ، أما إني لو ولّيتها إياه لجعل خاتمه في يد امرأته .

قال : قلت : فعلي ؟ قال : أما إنه أحرأهم — إن كان — أن يقيمهم على سنة
نبيهم ﷺ ، وقد كنتا نعيب عليه مزاحه^(١) كانت فيه .

عبد الرزاق عن معمر عن الزهري عن سالم عن ابن عمر قال : دخلت
على حفصة ، فقالت : علمت أن أباك غير مستخلف ؟ قال : قلت : ما كان ليفعل ،
قالت : إنه فاعل ، قال : فحلفت أن أكلته في ذلك ، فسكت حتى غزوت ولم
أكلته ، قال : وكنت كأنما أحمل يميني جبلاً ، حتى رجعت ، فدخلت عليه ،
فسألني عن حال الناس ، وأنا أخبره ، ثم قلت له : إني سمعت الناس يقولون
مقالة ، فأليت أن أقولها لك ، زعموا أنك غير مستخلف ، وإنه لو كان لك راعي
إبل أو راعي غنم ، ثم جاءك وتركها ، رأيت أن قد ضيع ، فرعاية الناس أشد .

قال : فوافقه قولي ، فوضع رأسه ساعة ، ثم رفعه إلي ، فقال : إن الله
يحفظ دينه ، وإني إن لا أستخلف ، فإن رسول الله ﷺ لم يستخلف ، وإن
أستخلف ، فإن أبا بكر قد استخلف ، قال : فما هو إلا أن ذكر رسول الله ﷺ
وأبا بكر ، فعلمت أنه لم يكن ليعدل برسول الله ﷺ ، وأنه غير مستخلف .

---

(١) أي مزاح ومداعبة .

قَوْلُ عُمَرَ فِي أَهْلِ الشُّورَى

عبد الرزاق عن مَعْمَرٍ عن قَتَادَةَ قَالَ : اجتمع نفر فيهم المغيرة بن شعبة ،
خفأوا : مَنْ تَرَوْنِ أمير المؤمنين مستخلفاً ؟ فقال قائل : علي ، وقال قائل :
عثمان ، وقال قائل : عبد الله بن عمر فإنّ فيه خلفاً ، فقال المغيرة : أفلا أعلم لكم
ذاك ؟ قالوا : بلى ، قال : وكان عمر يركب كل سبت إلى أرض له ، فلما كان يوم
السبت ذكر المغيرة إيتانه ، فوقف على الطريق ، فمر به على أتان له ، تحته
كساء قد عطفه عليها ، فسلم عمر ، فردّ عليه المغيرة ، ثم قال : يا أمير المؤمنين ،
أتأذن لي أن أسيرَ معك ؟ قال : نعم .

فلما أتى عمر ضيَعته نزل عن الأتان ، وأخذ الكساء فبسطه واتكأ عليه ،
وقعد المغيرة بين يديه ، فحدثته ، ثم قال المغيرة : يا أمير المؤمنين ، إنك والله ماتدري
ما قدر أجلك ، فهلا حددت للناسَ حداً ، أو علّمت لهم علماً ينتهون إليه ؟

قال : فاستوى عمر جالساً ثم قال : هيه ، اجتمعتُم فقلتُم : من ترون أمير
المؤمنين مستخلفاً ؟ فقال قائل : علياً ، وقال قائل : عبد الله بن عمر ، فإنّ فيهِ
خلفاً ، قال : فلا يأمّنوا يسأل عنها رجلاَن من آل عمر ؟! فقلت : أنا لا أعلم
لك ذلك .

قال : قلت : فاستخلف ، قال : من ؟ قلت : عثمان ، قال : أخشى عقده ،
وأثرته .

قال : قلت : عبد الرحمن بن عوف ، قال : مؤمن ضعيف .

قال : قلت : فالزبير ، قال : ضرس .

ولم يسمَّ علياً ، فقال عمر : فما لهم من أبي الحسن ، فواقه إنه لأحرامهم ، إن كان عليهم ، أن يقيمهم على طريقة من الحق .

قال مَعْمَرُ : وأخبرني أبو إسحاق عن عمرو بن ميمون الأودي ، قال : كنت عند عمر بن الخطاب حين ولي الستة الأمر ، فلما جازوا أتبعهم بصره ، ثم قال : لَسِّنْ وَلَكُوهَا الْأَجْيَلِحَ^(١) ليركبن بهم الطريق ، يريد علياً .

---

(١) هو من انحسر شعره من جانبي راسه .

فساداً ، فلا يفترن امرؤ أن يقول : إن بيعة أبي بكر كانت فلتة ، فقد كانت كذلك ، غير أن الله وقى شرّها ، وليس فيكم من تقطع إليه الأعناق مثل أبي بكر ، فمن بايع رجلاً عن غير مشورةٍ من المسلمين ، فإنه لا يتابع هو ولا الذي بايعه نكرة أن يقتل (١) .

قال معمر : قال الزهري : وأخبرني عروة أن الرجلين اللذين لقياهم من الأنصار : عويم بن ساعدة ، ومعن بن عدي ، والذي قال : أنا جذيلها المحكك وعذيقها المرجب ، الحباب بن المنذر (٢) .

عبد الرزاق عن معمر عن ليث عن واصل الأحلب عن المعرور بن سويد عن عمر بن الخطاب ، قال : من دعا إلى إمارته نفسه ، أو غيره ، من غير مشورة من المسلمين ، فلا يحلّ لكم إلا أن تقتلوه .

عبد الرزاق عن معمر عن ابن طاووس عن أبيه عن ابن عباس ، قال عمر : اعقل عني ثلاثاً : الإمارة شورى ، وفي فداء العرب مكان كل عبد عبد ، وفي ابن الأمة عدان ، وكنتم ابن طاووس الثالثة (٣) .

عبد الرزاق عن معمر قال : أخبرني محمد بن عبد الله بن عبد الرحمن القاري ، عن أبيه ، أن عمر بن الخطاب ورجلاً من الأنصار كانا جالسين ، فجاء عبد الرحمن بن عبد القاري فجلس إليهما ، فقال عمر : إنا لا نحب أن يجالسننا من يرفع حديثاً ، فقال له عبد الرحمن : لست أجالس أولئك يا أمير المؤمنين ، فقال عمر : بل ، فجالس هؤلاء وهؤلاء ، ولا ترفع حديثاً ، ثم قال عمر للأنصاري : من ترى الناس يقولون يكون الخليفة بعدي ؟ قال : فعدّ رجلاً من المهاجرين ،

(١) أي حذراً من أن يقتل .

(٢) شهد عويم العقبة الثانية وبدرا واحدا والخندق ، وقيل مات في خلافة عمر بالمدينة ، وكان معن بن عدي أصلاً من قبيلة بلي ، لهذا عد من خلفاء الأوس . شهد بدرا ، ومات شهيداً يوم اليمامة في حروب الردة ، وكان الحباب بن المنذر من أشهر رجالات الأنصار ، شهد المشاهد كلها مع النبي ﷺ ، وقد مات في خلافة عمر بن الخطاب - انظر طبقات خليفة بن خياط : ١٩٨/١ . الاستبصار لابن قدامة : ١٥٧ ، ٢٧٩ .

(٣) انظر طبقات ابن سعد : ٣٥٣/٣ .

ما ترك كلمة كنت زورتها في نفسي إلا جاء بها ، أو بأحسن منها ، في بديته .
ثم قال : أما بعد ، فما ذكرتم فيكم من خير يا معشر الأنصار ، فأنتم له أهل ،
ولن تعرف العرب هذا الأمر إلا لهذا الحي من قريش ، فهم أوسط العرب
داراً ونسباً^(١) ، وإني قد رضيت لكم هذين الرجلين فبايعوا أيهما شئتم ، قال :
فأخذ بيدي وييد أبي عبيدة بن الجراح .

قال : فوالله ما كرهت ما قال شيئاً إلا هذه الكلمة ، كنت لأن أقدم
فتضرب عنقي لا يتقربني ذلك إلى إثم أحب إلي من أن أؤمر على قوم فيهم
أبو بكر .

فلما قضى أبو بكر مقاله ، قام رجل من الأنصار فقال : أنا جئناك
المحككك ، وعذيقها المرجب^(٢) ، منّا أمير ومنكم أمير ، يا معشر قريش ، وإلا
أجلنا الحرب فيما بيننا وبينكم جنداً .

قال معمر : قال قتادة : فقال عمر بن الخطاب : لا يصلح سيفان في
عند واحد ، ولكن منّا الأمراء ومنكم الوزراء .

قال معمر : قال الزهري في حديثه بالإسناد : فارتفعت الأصوات بيننا ،
وكرر اللفظ حتى أشفقت الاختلاف ، فقلت : يا أبا بكر ، أبسط يدك أبايعك ،
قال : فبسط يده فبايعته ، فبايعه المهاجرون ، وبايعه الأنصار ، قال : ونزونا على
سعد ، حتى قال قائل : قتلتم سعداً ، قال : قلت : قتل الله سعداً ، وإنا والله ما رأينا
فيما حضرنا من أمرنا أمراً كان أقوى من مبايعة أبي بكر ، خشينا إن فارقتنا القوم
أن يتحدثوا بيعهم بعدنا ، فإما أن نبايعهم على ما لا نرضى ، وإما أن نخالفهم فيكون

(١) أوسط العرب يعني أشرفهم ، وقوله داراً يعني مكة التي هي أشرف البقاع - حاشية
الدغمي : ٢ - ط .

(٢) الجذيل - تصغير جذل - والجذل هنا عود يكون في وسط مبرك الإبل تحتك به ، وتستريح
إليه ، فتضرب العرب به المثل للرجل يستشفي برأيه ، وتؤخذ الراحة عنده ، وعذيقها تصغير عذق . وهي
النخلة بنفسها ، والمرجب الذي تبني إلى جنبه دعامة ترفده ، لكثرة حمله ، ولزمه على أهله ، وتضرب به
العرب المثل في الرجل الشريف الذي يعظمه قومه - الدغمي : ٢ - ط .

كذلك ، إلا أن الله وقى شرّها ، وليس فيكم من تقطع إليه الاعتناق مثل أبي بكر ،
 إنه كان من خيرنا حين توفّي رسول الله ﷺ ، وإن عليّاً والزبير ومن معه تخلّفوا
 عنه في بيت فاطمة ، وتخلّفنا عنّا الأنصار بأسرها في سقيفة بني ساعدة ، واجتمع
 المهاجرون إلى أبي بكر رحمه الله ، فقلت : يا أبا بكر ، انطلق بنا إلى إخواننا من
 الأنصار ، فانطلقنا تؤمّمهم ، فلقينا رجلين صالحين من الأنصار قد شهدا بدرأ ،
 فقالا : أين تريدون ، يا معشر المهاجرين ؟ قلنا : نريد إخواننا هؤلاء من الأنصار ،
 قالوا : فارجعوا فاتقوا أمركم بينكم ، قال : قلت : فامضوا ، لأنيتهم ، فأيتناهم ،
 فإذا هم مجتمعون في سقيفة بني ساعدة ، بين أظهرهم رجل مزكّل^(١) ، قلت :
 من هذا ؟ فقالوا : هذا سعد بن عبادة^(٢) ، قلت : وما شأنه ؟ قالوا : هو وجع .
 قال : فقام خطيب الأنصار ، فحمد الله وأثنى عليه بما هو أهله ، ثم قال :
 أما بعد ، فنحن الأنصار ، وكتيبة الإسلام ، وأنتم يا معشر قريش ، رهط متنا ،
 وقد دفعت إلينا دافئة^(٣) منكم ، فإذا هم يريدون أن يختزلونا^(٤) من أصلنا ،
 ويحضوننا من الأمر .

وكنّت قد زورت^(٥) في نفسي [مقالة] ، وكنّت أريد أن أقوم بها بين يدي
 أبي بكر ، وكنّت أداري من أبي بكر بعض الحد^(٦) ، وكان هو أوقر مني وأجل ،
 فلما أردت الكلام ، قال : على رسلك ، فكرهت أن أعصيه .

فحمد الله أبو بكر رضي الله عنه ، وأثنى عليه بما هو أهله ، ثم قال - والله

(١) أي ملتف : يقال تزلزل الرّيب ، إذا التفت في كسائه أو غيره - حاشية الدغسي : ٢ - و .

(٢) سيد الخزرج كلها أيام النبي ، شهد العقبة ، وكان نقيباً ، ثم شهد بدرًا وسائر مشاهد
 رسول الله - خرج إلى الشام بعد يوم السقيفة ، ومات مقتولاً في خلافة أبي بكر بطروف غامضة ، انظر
 أنساب الأشراف : ٨٨٩/١ - الاستبصار للقمي : ٩٣ - ٩٧ .

(٣) الدافئة الجماعة تأتي من البادية إلى العاصرة . والدافئة أيضا الجماعة تسير في رفق - حاشية
 الدغسي : ٢ - و .

(٤) الاختزال - حاشية الدغسي : ٢ - و .

(٥) يقال زور الكلام إذا أصلحه وحسنه - حاشية الدغسي : ٢ - و ، ومنها أضيف ما بين الحاضرتين

(٦) يعني أنه كان في خلقه حسنة ، فكان عمر يداريه - حاشية الدغسي : ٢ - و .

الرحمن بن عوف . فوجدت سعيد بن زيد قد سبقني بالتهجير ، جالساً إلى جنب المنبر ، فجلست إلى جنبه ، تمسّ ركبتي ركبتيه ، قال : فلما زالت الشمس ، خرج علينا عمر رحمه الله ، قال : فقلت وهو مقبل : أما والله ليقولنّ أمير المؤمنين على هذا المنبر مقالاً لم يقل قبله ، قال : فغضب سعيد بن زيد [و] قال : وأيّ مقال يقول لم يقل قبله ؟

قال : فلما ارتقى عمر المنبر ، أخذ المؤذّن في أذانه ، فلما فرغ من أذانه قام عمر ، فحمد الله وأثنى عليه بما هو أهله ، ثم قال : أما بعد فإنّي أريد أن أقول مقالة قد قدّر لي أن أقولها ، لا أدري لعلها بين يديّ أجلي .

إن الله بعث محمداً ﷺ بالحق ، وأنزل معه الكتاب ، فكان مما أنزل الله عليه آية الرجم ، فرجم رسول الله ﷺ ، ورجمنا بعده ، وإنّي خائف أن يطول بالناس زمانٌ فيقول قائل : والله ما الرجم في كتاب الله ، فيضليل أو يترك فريضةً أنزلها الله ، ألا وإن الرجم حق على من زنى ، إذا أحصن وقامت البيعة ، وكان الحمل أو الاعتراف .

ثم قد كنا نقرأ (وَلَا تَرْغَبُوا عَنْ آبَائِكُمْ فَإِنَّهُ كَثُرَ بِكُمْ) أو (فَإِنَّ كَثُرَ بِكُمْ أَنْ تَرْغَبُوا عَنْ آبَائِكُمْ) ثم إن رسول الله ﷺ قال : لَا تُطْطَرُونِي كَمَا أَطْطَرْتُ^(١) النَّصَارَى ابْنَ مَرْيَمَ - صلوات الله عليه - فإنما أنا عبد الله ، فقولوا : عبد الله ورسوله .

ثم إنه بلغني أن فلاناً منكم يقول : إنه لو قد مات أمير المؤمنين قد بايعت فلاناً ، فلا يفترن امرؤ أن يقول : إن بيعة أبي بكر كانت فلكته^(٢) ، وقد كانت

(١) الاطراد : مجاززة الحمد في المدح والكذب فيه - حاشية الدعسي على الاكتفاء : ١ - ط - نسخة خطية خاصة في خزانتني .

(٢) الفلته : كل شيء عمل على غير روية وتدبر - حاشية الدعسي على الاكتفاء : ١ - ط - وجاء في انساب الاشراف : ٥٨١/١ ، ان عمرا قال في خطبته . بلغني ان الزبير قال : لو قد مات عمر بايعنا علياً ، وانما كانت بيعة ابي بكر فلته .

(١) بَيْعَةُ أَبِي بَكْرٍ رَضِيَ اللَّهُ تَعَالَى عَنْهُ فِي سَكِيفَةِ بَنِي سَاعِدَةَ

عبد الرزاق عن معمر عن الزهري عن عبيد الله بن عبد الله بن عتبة عن ابن عباس قال : كنت أقرئ عبد الرحمن بن عوف في خلافة عمر ، فلما كان آخر حجة حجها (٢) عمر ، ونحن بنى ، أتاني عبد الرحمن بن عوف في منزلي عشياً ، فقال : لو شملت أمير المؤمنين اليوم ، أتاه رجل ، فقال : يا أمير المؤمنين ، إني سمعت فلاناً يقول : لو قد مات أمير المؤمنين قد بايعت فلاناً ، فقال عمر : إني لقاتم عشية في الناس ، فحذّرهم هؤلاء الرهط الذين يريدون أن ينتصبوا المسلمين أمرهم .

قال : فقلت : يا أمير المؤمنين ، إن الموسم يجتمع رعاك الناس وغوغاءهم ، وإنهم الذين يطلبون على مجلسك . وإني أخشى إن قلت فيهم اليوم مقالة أن يطيروا بها كل مطير ، ولا يموها ، ولا يضموها على مواضعها ، ولكن أمهل يا أمير المؤمنين ، حتى تتقدم المدينة ، فإنها دار السنة والهجرة ، وتخلص بالمهاجرين والأنصار ، فتقول ما قلت متمكناً ، فيعوثوا مقاتلك ، ويضموها على مواضعها .

قال : فقال عمر : أما والله إن شاء الله لأقومن به في أول مقام أقومه في المدينة ، قال : فلما قدمنا المدينة ، وجاءت الجمعة ، هجرت (٣) لما حدثني عبد

(١) بنو ساعدة هم من الأنصار من الخزرج ، والسكيفة هي طفة كانوا كانوا يجلسون تحتها عند بشر كان خارج المدينة عرف ببشر بضاعة . انظر المعجم المطبوع . تحقيق النصرة للرازي : ١٧٣ . آثار المدينة المنورة لعبد القدوس الأحمادي : ٩٩ - ١٠٠ .

(٢) كان ذلك سنة ثلاث وعشرين للهجرة . انظر تاريخ الطبري : ١٩٠/٤ .

(٣) أي بادرت إلى المسجد أول وقت الصلاة - النهاية لابن الأثير .

أحد ، أو حتى وأي صاحب العلاقة . وعليه فالنبي لم يرث النبوة ميراثاً ، ثم نظراً لمزج المفاهيم في الإسلام ، لم يكن من صلاحيات النبي توريث بعض مناصبه أو جزء منها ، فالنبوة كل لا يتجزأ ، « والانبيااء لا يورثون » .

لهذا رفض علي بن أبي طالب سؤال النبي رغم طلب عمه العباس ، لأنه كان أعرف بالإسلام من عمه وأكثر فقها ، فالقرآن مع السنة حورياً كل ما تحتاجه البشرية من نواظم في مجالات العقيدة ، والأخلاق وشؤون الحياة العملية التطبيقية المادية وذلك مع مراعاة تأمة لنتسح الإنسان بحريته وبحرانيته الخاصة .

ويوم مرض النبي ﷺ مرضه الأخير ، اجتهدت كل فئة من فئات المسلمين في إيجاد حل لقضية الزعامة والادارة ، فكان هناك آراء انصارية برزت في سقيفة بني ساعدة وآراء قرشية انتصر منها رأي الصديق والفاروق والامين ، امين أمة محمد ، ونجح عن هذا الاجتهاد ولادة مؤسسة الخلافة التاريخية ، وبعد سقيفة بني ساعدة لم يتوقف الاجتهاد ، حيث وجدت امرة المؤمنين ، ثم الامامة ، ثم . . . .

قوة فقهه ودقيق نظره ، لانه خشي ان يكتب امورا ربما عجزوا عنها فاستحقوا العقوبة لكونها منصوصة...
... ويحتمل ان يكون قصد التخفيف عن رسول الله ﷺ لما رأى ما هو فيه من شدة الكرب ...

وعند السؤال : ماذا اراد النبي ﷺ ان يكتب ؟ نجد ابن حجر وغيره يجيب د هو تعيين الخليفة بعده . ، ولهذا نصيف الي كل ما سبق من تعليقات تحليل اخيرا قائلة الشيعة ومفاده ، ان النبي حيل بينه وبين الكتابة امر هو ان عمر كان يعرف مسبقا بانه ﷺ كان سيمين علي بن ابي طالب صراحة بعد ما عينه اشارة وتلميحيا .

بعد هذا كله نملك الآن الجراءة العلمية لنسأل - رغم علو اسانيد هذا الحديث - : هل فعلا وقع يوم مرض النبي هذا الامر ؟ وعندي انه لم يحدث على هذا الشكل ، ولا ثبات ذلك هناك حاجة لطرح مشكلة الحكم د او ما عرف باسم الخلافة والامامة .

ان هذه مشكلة كبيرة لا يمكن عرضها في حاشية من الحواشي ، واقصى ما يمكن صنعه هنا هو الاشارة الي انه مع تحقيق الاسلام نجاحاته الكبرى بعد فتح مكة ، ومع اتساع رقعة الدولة الاسلامية الناشئة ، ازداد تقدم النبي ﷺ بالسن ، واخذت آثار المرض مع ما عاناه خلال حياته تظهر عليه جلية ، وهنا لا بد ان عددا من المسلمين أخذ يفكر ويتساءل عن مستقبل الطيبة ، والى من ستؤول مقاليد الزعامة بعد النبي ، ومع مرض النبي الاخير أصبحت هذه المسألة بالنسبة للبعض حاجسا جنم على صدورهم ، ولا بد ان المسلمين اثاروا هذه المسألة في نواديهم ومجالسهم ، وان اصدااء الاحاديث قد وصلت الي صامع النبي ، ومن هنا جاءت بعض الروايات لتقول ان بعض الصحابة فكر في طرح المسألة صراحة على النبي . وبعض الروايات الاخرى لتقول انه حاول وضع حل لهذه المسألة لكن مرضه مع امور اخرى حالت بينه وبين ذلك .

هذا ويرى بعض الباحثين في التاريخ الاسلامي ان النبي بعد ما وضع قاعدة الشورى العريضة ما كان بإمكانه ان يوصي بالحكم من بعده لشخص محدد ، او حتى ان يبين شكل الحكومة بصورة مفصلة ، لان مرضه ، وظروف العرب السياسية - خاصة في شمال شبه الجزيرة - ومغاهيمهم مع تركيبهم الاجتماعي ما كان ليسهل تنفيذ اية وصية ، يضاف الي هذا ان في الوصية تحديد تابه الايام وتقييد يمارضه تطور العمور ، كما ان في تسمية ولي للعهد اسياغ للقرعية والقدسية الابدية واقامة لاسرة مالكة ذات حق الهوي ، وهذا قطعا يتنافى مع مبادئ الاسلام وعقائده النبي ، كما يرفضه تطور التاريخ ، وكلنا يعلم الحدود التي استنتجت فيها بعض الاشارات المرضية مثل استخلاف النبي لابي بكر على الصلاة ، ومثل حادثة غدیر خم ، ويكفي لتبيان هذا استعراض بعض كتب السنة والشيعة في مسائل الامامة والخلافة ومشاكل الخلاف بينهما .

قد يكون هذا كله مسيحيا ، انما ليس بشكل حاسم ، لان الحسم قائم فينا جاء به القرآن ، ففي الاسلام : الله تعالى خلق الخلق ، واحاط علما بكل شيء ، وهو قادر فصال لما يريد ، وهو عادل في كل ما يصدر عنه ، وفي دولة الاسلام : الله تعالى هو الحاكم وهو المشرع ، واليه الملال يوم القيامة .

والنبي اختاره الله تعالى رسولا له ، وظل طوال نبوته هكذا ، يبلغ اوامر ربه ويرعى تنفيذها ويشرف عليه ، وهو لذلك كان لا ينطق عن الهوى .

وايه اختار محمدا لنبوته وحمله مسؤوليات ابلاغ رسالته ارادة منه تعالى وليس بعد اخذ مشورة

عبد الرزاق عن معمر عن الزهري عن عبيد الله بن عبد الله بن عتبة عن ابن عباس ، قال : لما احتضر رسول الله ﷺ ، وفي البيت رجال فيهم عمر بن الخطاب رضي الله عنه ، فقال النبي ﷺ : هلموا أكتب لكم كتابا لا تضلوا بعده ، فقال عمر^(١) : إن رسول الله ﷺ قد غلب عليه الوجع^(٢) ، وعندكم القرآن ، حسينا كتاب الله ، فاختلف أهل البيت ، واختصوا ، فمنهم من يقول : قرءوا يكتب لكم رسول الله ﷺ كتابا لا تضلوا بعده ، ومنهم من يقول ما قال عمر^(٣) ، فلما أكثروا اللغو والاختلاف عند رسول الله ﷺ ، قال رسول الله ﷺ : قوموا . قال عبيد الله : فكان ابن عباس يقول : إن الرزية كل الرزية ، ما حال بين رسول الله ﷺ وبين أن يكتب لهم ذلك الكتاب ، من اختلافهم ولعظهم^(٤) .

(١) في صحيح البخاري - فتح الباري : ١٣٢/٨ . فقال بعضهم .

(٢) في رواية للبخاري عن ابن عباس - فتح الباري : ١٣٢/٨ . فقالوا : ما شأنه ، أجهر ، أي هذى انظر طبقات ابن سعد : ٢٤٢/٢ - ٢٤٥ .

(٣) في صحيح البخاري : ومنهم من يقول غير ذلك .

(٤) سبب هذا الحديث اربابا عظيما لكل من تعرض له من الفقهاء بشكل مباشر أو غير مباشر . وقد عرض الحافظ ابن حجر - فتح الباري : ١٣٢/٨ . صورة ملخصة لاختلاف الآراء جاء فيها : « والهجر - بالضم ثم السكون - الهديان - والمراد هنا . ما يقع من كلام المريض الذي لا ينتظم ولا يستد به لعدم فائدته ، وودوع ذلك من النبي ﷺ مستحيل ، لأنه معصوم في صحته ومرضه ، لقوله تعالى : وما يتعلق عن الهوى ، ولقوله ﷺ : « أي لا أقول في الغضب والرضا الا حقا » . وإذا عرف ذلك فانما قاله من قاله متكررا على من توقع في امتثال امره باحضار الكنف والدواء . فكانه قال : كيف تتوقع انظر انه كثيره يقول الهديان في مرضه ؛ امتثل امره واحضر ما طلب . فانه لا يقول الا الحق .

قال : هذا أحسن الاجوبة . قال : ويحتمل أن بعضهم قال ذلك عن شك عرض له . ولكن يمدد أن لا ينكره الباقون عليه مع كونهم من كبار الصحابة ، ولو انكروه عليه لنقل ، ويحتمل أن يكون الذي قال ذلك صدر عن دهشة وحيرة ، كما أصاب كثيرا منهم عند موته . وقال غيره : ويحتمل أن يكون قائل ذلك أراد أنه استند وجهه . فاطلق اللازم وأراد الملزوم . لأن الهديان الذي يقع للمريض ينشأ عن شدة وجهه . وقيل قال ذلك لإرادة سكوت الذين لم يظفروا ورفقوا أصواتهم عنده . فكانه قال : إن ذلك يؤذيه ويفضي في العادة إلى ما ذكر . . . . . قال المازري : انما جاز للصحابة الاختلاف في هذا الكتاب مع صريح امره لهم بذلك . لأن الأوامر قد يقارنها ما ينقلها من الوجوب ، فكانه ظهرت منه قرينة دلت على أن الأمر ليس على التحتم بل على الاختيار ، فاختلف اجتهدهم ، وصمم عمر على الامتناع لما قام عنده من القران بأنه ﷺ قال ذلك عن غير قصد جازم ، وعزمه كان اما بالوحي واما بالاجتهاد . وكذلك تركه أن كان بالوحي فيالوحي والا فيالاجتهاد أيضا . . . . . وقال النووي : اتفق قول العلماء على أن قول عمر « حسينا كتاب الله » من

منكم يعبد الله ، فإن الله حي لا يموت ثم تلا هذه الآية (وَمَا مُحَمَّدٌ إِلَّا رَسُولٌ قَدْ خَلَتْ مِنْ قَبْلِهِ الرُّسُلُ)^(١) الآية كلها ، فلما تلاها أبو بكر رحمة الله ، أيقن الناس بموت رسول الله ﷺ ، وتلقَّوها من أبي بكر ، حتى قال قائلاً : فلم يعلموا أن هذه الآية أنزلت ، حتى تلاها أبو بكر .

قال الزُّهري : وأحبرني سعيد بن المسيب ، قال : قال عمر : والله ما هو إلا أن تلاها أبو بكر ، وأنا قائم ، فخررت إلى الأرض ، وأيقنت أن رسول الله ﷺ قد مات^(٢) .

أخبرنا عبد الرزاق قال : أخبرنا معمر عن الزُّهري ، قال : أخبرني أنس بن مالك أنه سمع خطبة عمر - رحمه الله - الآخرة ، حين جلس على منبر النبي ﷺ ، وذلك الغد من يوم توفي رسول الله ﷺ ، قال : فتشهد عمر ، وأبو بكر صامت لا يتكلم ، ثم قال عمر : أمّا بعد ، فإني قلت مقالة ، وإنها لم تكن كما قلت ، وإني والله ما وجدت المقالة التي قلت في كتاب الله تعالى ، ولا في عهد عهده إلي رسول الله ﷺ ، ولكني كنت أرجو أن يعيش رسول الله ﷺ حتى يكدُّ برنا - يريد بذلك حتى يكون آخرهم - فإن يك محمدًا قد مات ، فإن الله قد جعل بين أظهركم نوراً ، تهتدون به ، هذا كتاب الله فاعتصموا به ، تهتدون لما هدى الله به محمدًا ﷺ^(٣) ، ثم إن أبا بكر - رحمه الله - صاحب رسول الله ﷺ وثاني اثنين ، وإنه أولى الناس بأمرهم ، فقوموا ، فبايعوه . وكانت طائفة منهم قد بايعوه قبل ذلك في سقيفة بني ساعدة ، وكانت بيعة العامة على المنبر .

قال الزُّهري : وأخبرني أنس قال : لقد رأيت عمر ، يُزَّعج أبا بكر إلى المنبر إزعاجاً .

(١) آل عمران : ١٤٤ . وانظر أيضاً فتح الباري : ٢٠/٧ .

(٢) انظر ابن سعد : ٢٦٤/٢ - ٢٧٢ . فتح الباري : ١٤٥/٨ .

(٣) انظر طبقات ابن سعد : ٢٧١/٢ .

يُخَيَّلُ إِلَيَّ ، إني لأعرف وجوه بني عبد المطلب عند الموت ، وإني خائف ألا يقوم رسول الله ﷺ من وجهه هذا ، فاذهب بنا إليه فنسله ، فإن يك هذا الأمر^(١) إلينا علمنا ذلك ، وإن لا يك إلينا ، أمرناه أن يستوصي بنا خيراً ، فقال له علي^٢ : رأيت إذا جثناه فلم يعطناها ، أترى أن الناس يعطوها ، والله لأأسأله إنكأها أبداً^(٣) .

قال الزهري : قالت عائشة : فلما اشتدّ مرض رسول الله ﷺ قال : في الرفيق الأعلى ، ثلاث مرات ، ثم فتر^(٤) .

قال معمر : وسمعت قتادة يقول : آخر شيءٍ تكلم به رسول الله ﷺ : اتقوا الله في النساء ، وما ملكت أيما نكم^(٥) .

عبد الرزاق عن معمر عن الزهري قال : أخبرنا أبو سلمة بن عبد الرحمن ، قال : كان ابن عباس يحدث أن أبا بكر الصديق ، دخل المسجد ، وعشر يحدث الناس ، فمضى حتى البيت الذي نوفي فيه رسول الله ﷺ ، وهو في بيت عائشة ، فكشف عن وجهه برؤد حيرة^(٦) كان مسجياً عليه ، فنظر إلى وجه النبي ﷺ ، ثم أكب عليه ، فقبّله ، ثم قال : والله لا يجمع الله عليك موتين ، لقد متّ الموتة التي لا تموت بعدها أبداً .

ثم خرج أبو بكر إلى المسجد ، وعمر يكلم الناس ، فقال له أبو بكر : اجلس يا عمر ، فأبى أن يجلس ، فكلمه مرتين أو ثلاثاً ، فأبى أن يجلس ، فقام أبو بكر فتشهّد ، فأقبل الناس على أبي بكر ، وتركوا عمر ، فلما قضى أبو بكر تشهده ، قال : أما بعد فمن كان يعبد محمداً ، فإن محمداً قد مات ، ومن كان

(١) أي الحكم أو ما عرف فيما بعد باسم الخلافة والإمامة .

(٢) الخبر بنفس الاستناد مع شيء من الخلاف موجود عند ابن سعد : ٢٤٥/٢ - ٢٤٧ ، فتح

الباري : ١٤٢/٨ .

(٣) انظر الخبر في صحيح البخاري - فتح الباري : ١٣٨/٨ .

(٤) الذي في ابن سعد : ٢٥٣/٢ - ٢٥٤ ؛ الصلاة ، الصلاة وما ملكت أيما نكم ، .

(٥) الخبر من البرود ؛ ما كان موشياً مخططاً ، وهو برديان - النهاية .

قال معمر : وأخبرني أيوب عن عكرمة قال : قال العباس بن عبد المطلب :
 والله لأعلمن ما بقاء رسول الله ﷺ فينا ، فقلت : يا رسول الله ، لو اتخذت
 شيئاً تجلس عليه يدفع عنك العبار ، ويرد عنك الخصم ، فقال النبي ﷺ :
 لأدعيتهم ينازعوني ردائي ويطؤون عقيب ، ويشانني غبارهم ، حتى يكون الله
 يريحي منهم ، فعلمت أن بقاءه فينا قليل (١) .

قال : فلما توفي (٢) رسول الله ﷺ قام عمر ، فقال : إن رسول الله ﷺ لم
 يَسْتِ ، ولكن صعق كما صعق موسى ، والله إنني لأرجو أن يعيش رسول الله ﷺ
 حتى يقطع أيدي رجال والستهم من المنافقين ، يقولون : إن رسول الله ﷺ قد
 مات ، فقام العباس بن عبد المطلب ، فقال : أيها الناس ، هل عند أحد منكم عهد
 أو عقد من رسول الله ﷺ ؟ قالوا : اللكهم لا ، قال : فإن رسول الله ﷺ لم
 يَسْتِ حتى أحل الحلال ، ثم حارب ، وواصل ، وسالم ، ونكح النساء ،
 وطلق ، وترككم عن محجة بيته ، وطريق ناهجة ، فإن يك ما تقول يا بن الخطاب
 حقاً ، فإنه لن يَعْجز الله أن يحشو عنه (٣) ، فيخرجه إلينا ، وإلا فَحَكَلْ بيننا وبين
 صاحبنا ، فإنه يأسن كما يأسن الناس (٤) .

قال الزهري : وأخبرني ابن كعب بن مالك عن ابن عباس قال : خرج
 العباس وعلي من عند رسول الله ﷺ في مرضه ، فلقيهما رجل ، فقال : كيف أصبح
 رسول الله ﷺ ، يا أبا حسن ؟ فقال : أصبح رسول الله ﷺ بارئاً ، فقال العباس
 لهلي بن أبي طالب : أنت بعد ثلاث لعبد العاص (٥) ، ثم خلا به ، فقال : إنه

(١) خرج الدارمي في سننه : ٣٥/١ - ٣٦ ، مع نوارق .

(٢) توفي ﷺ يوم الاثنين لاثنتي عشرة خلت من شهر ربيع الأول . ويقال : للبنتين خلنا منه ،
 ودفن ليلة الأربعاء ، واختلف في سنة ، تاريخ خليفة : ٦٨/١ .

(٣) في النهاية : أن يعنو عنه تراب القبر . ويقوم ، أي يرمي به عن نفسه .

(٤) الحديث مع شي من الخلاف في طبقات ابن سعد : ٢٦٦/٢ - ٢٦٧ . سنن الدارمي :
 ٢٩/١ - ٤٠ . ويلاحظ الأثر العباسي الدعائي ، لذلك رواه عكرمة مولى ابن عباس .

(٥) كناية عن صير تابعا لغيره ، أي أن النبي سيوت بعد ثلاث ، وتصير أنت مأمورا عليك ،
 هذا وأصل هذه العبارة جاء من تاريخ دولة كنة المتأخر أيام حبر والد امرئ القيس .

رسول الله ﷺ ، فقال : أليس هذا صوت عمر ؟ قالوا : بلى ، يا رسول الله ، فقال :
يا أباي الله ذلك والمؤمنون ، ليُصَلَّ بالناس أبو بكر ، فقال عمر لعبد الله بن
زَمْعَةَ : بس ما صنعت ، كنت أرى أن رسول الله ﷺ أمرك أن تأمرني ، قال :
لا والله ، ما أمرني أن أمر أحداً (١) .

قال الزهري : وأخبرني [حمزة بن عبد الله قال :] (٢) عبد الله بن عمر عن
عائشة قالت : لما نزل رسول الله ﷺ قال : مروا أبا بكر فليصل بالناس ، قالت :
قلت : يا رسول الله ، إن أبا بكر رجل رقيق ، إذا قرأ القرآن لا يملك دمه ، فلو
أمرت غير أبا بكر ، قالت : والله ما بي إلا كراهية أن يتشاءم الناس بأول من
يقوم في مقام رسول الله ﷺ ، قالت : فراجته مرتين أو ثلاثاً ، فقال : ليصل
بالناس أبو بكر ، فإنكن صواحب يوسف (٣) .

قال الزهري : وأخبرني أنس بن مالك قال : لما كان يوم الإثنين كشف
رسول الله ﷺ ستر الحجر ، فرأى أبا بكر وهو يصلي بالناس ، قال : فنظرت
إلى وجهه كأنه ورقة مصحف ، وهو يتبسم ، قال : وكيداً أن نفتن في صلاتنا
فرحاً برؤية رسول الله ﷺ ، فإذا أبو بكر دار ينكص ، فأشار إليه النبي ﷺ :
أن كما أنت ، ثم أرخى الستار (٤) ، فقبض من يومه ذلك .

وقام عمر فقال : إن رسول الله ﷺ لم يمت ، ولكن ربه أرسل إليه كما
أرسل إلى موسى فلبث عن قومه أربعين ليلة (٥) ، والله إنني لأرجو أن يعيش
رسول الله ﷺ حتى يقطع أيدي رجال من المنافقين والمستهم ، يزعمون - أو
قال : يقولون - إن رسول الله ﷺ قد مات .

(١) انظر طبقات ابن سعد : ٢١٥/٢ - ٢٢٤ .

(٢) زيد ما بين العاصرتين من طبقات ابن سعد : ٢١٧/٢ ، ٢٥٦/٣ حيث روى بهذا الإسناد .

(٣) انظر صحيح البخاري - فتح الباري : ١٤٠/٨ .

(٤) أخرجه البخاري إلى ما هنا - فتح الباري : ١٤٣/٨ .

(٥) في الأصل : موسى أربعين ليلة عن أربعين ليلة ، والتقويم من طبقات ابن سعد : ٢٦٦/٢ ، حيث

خرج رواية الزهري هذه .

ﷺ في مرضه الذي مات فيه : صَبَّوْا عَلَيَّ من سبع قرب لم تحلّل ° أو كيتهن ،
لعلّي أستريح ، فأعهد إلى الناس ، قالت عائشة : فأجلسناه في مخضب لحفصة ،
من نحاس ، وسكبنا عليه الماء حتى طفق يشير إلينا أن قد فعلت ، ثم خرج (١) .

قال الزهري : وأخبرني عبد الرحمن بن كعب بن مالك - وكان أبوه أحد
الثلاثة الذين تيب عليهم - عن رجل من أصحاب النبي ﷺ أن النبي ﷺ قام
يومئذ خطيباً فحمد الله ، وأثنى عليه ، واستغفر للشهداء الذين قتلوا يوم أحد ،
قال : إنكم يا معشر المهاجرين ، إنكم تزيدون ، وإنصار لا يزيدون ، الأنصار
عيتي التي أويت إليها ، فأكرموا كريمهم ، وتجاوزوا عن سيئهم (٢) .

قال الزهري : سمعت رجلاً يذكر أن النبي ﷺ قال : إن عبداً خيرَه ربه
بين الدنيا والآخرة ، فاختر ما عند ربه ، ففطن أبو بكر أنه يريد نفسه ، فبكى ،
فقال له النبي ﷺ : على رسلك ، ثم قال : سَدُّوا هذه الأبواب الشوارع في
المسجد ، إلا باب أبي بكر - رحمه الله - فإني لا أعلم رجلاً أحسن بدأ عندي
من الصحابة من أبي بكر (٣) .

قال الزهري : وأخبرني عبيد الله بن عبد الله بن عتبة أن عائشة وابن عباس
أخبراه أن النبي ﷺ حين نزل به ، جعل يلقي خيصة (٤) له على وجهه ، فإذا
اغتم ، كسفها عن وجهه ، وهو يقول : لعنة الله على اليهود والنصارى ، اتخذوا
قبور أنبيائهم مساجد ، قال : تقول عائشة : يحذّر مثل الذي فعلوا (٥) .

قال مَحْمَرٌ : قال الزهري : وقال النبي ﷺ لعبد الله بن زَمْعَةَ : مر
الناس فليصلّوا ، فخرج عبد الله بن زَمْعَةَ ، فلقي عمر بن الخطاب ، فقال : صلّ
بالتناس ، فصلّى عمر بالتناس ، فجهر بصوته - وكان جهر الصوت - فسمع

(١) زاد في البخاري - فتح الباري : ١٤١/٨ . خرج الى الناس فصلّى بهم وخطبهم .

(٢) انظر طبقات ابن سعد : ٢٥٠/٢ - ٢٥٢ .

(٣) انظر صحيح البخاري - فتح الباري : ١٢/٧ . طبقات ابن سعد : ٢٢٧/٢ - ٢٢٨ .

(٤) هي ثوب خز أو صوف مملع - النهاية لابن الأثير .

(٥) خرجه البخاري - فتح الباري : ١٤٠/٨ . انظر أيضاً طبقات ابن سعد : ٢٤٠/٢ - ٢٤٢ .

بدء مرض رسول الله ﷺ

عبد الرزاق عن مَعْمَرٍ عن الزُّهْرِيِّ قال : أخبرني أبو بكر بن عبد الرحمن ابن الحارث بن هشام عن أسماء بنت عُمَيْسٍ قالت أول ما اشتكى رسول الله ﷺ في بيت ميمونة ، فاشتدَّ مرضه حتى أُغْمِيَ عليه ، قال : فتشاور نساؤه في لُدِّه ، فَلَدَّوه^(١) ، فلما أفاق ، قال : هذا فعل نساءٍ جُنَّ من هؤلاء — وأشار إلى أرض الحبشة — وكانت أسماء بنت عُمَيْسٍ فيهن ، قالوا : كنا نكفهم بك ذات الجنب يا رسول الله ، قال : إن ذلك لداءٌ ما كان الله يقذفني به ، لا يقين في البيت أحدٌ إلا التدد^(٢) ، إلا عم رسول الله ﷺ — يعني عباساً — قال : فلقد التددت ميمونة يومئذ ، وإنما لصائمة ، لعزيمه رسول الله ﷺ .

قال الزُّهْرِيُّ : وأخبرني عبيد الله بن عبد الله بن عتبة أن عائشة أخبرته ، قالت : أول ما اشتكى رسول الله ﷺ في بيت ميمونة ، فاستأذن أزواجه أن يُمرَّضَ في بيتي ، فأذن له .

قالت : فخرج ويد له على الفضل بن عباس ، ويدٌ أخرى على يد رجل آخر ، وهو يخطُّ برجليه في الأرض — فقال عبيد الله : فحدثت به ابن عباس ، فقال : أتدري من الرجل الذي لم تسمِّ عائشة ، هو علي بن أبي طالب^(٣) ، ولكن عائشة لا تطيب لها نفساً بخير .

قال الزُّهْرِيُّ : وأخبرني عروة عن غيره عن عائشة ، قالت : قال رسول الله

(١) أي صبوا الدواء في فمه دون اذنه .

(٢) لأنهم لدوه بنير اذنه .

(٣) خرج البخاري — انظر فتح الباري : ١٤١/٨ .

قال : وانطلق سليمان يوماً إلى الحمام ، وقد كان فارق بعض نساءه ، في بعض المآثم ، فدخل الحمام ومعه ذلك الشيطان ، فلما دخل ذلك ، أخذ الشيطان خاتمه ، فألقاه في البحر ، وألقى على كرسيه جسداً - السرير - شبه سليمان ، فخرج سليمان ، وقد ذهب ملكه ، فكان الشيطان على سرير سليمان أربعين ليلة ، فاستنكره أصحابه ، وقالوا : لقد فتن سليمان من تهاونه بالصلاة ، وكان ذلك الشيطان يتهاون بالصلاة ، وبأشياء من أمر الدين ، وكان معه من صحابة سليمان رجل يشبه بعمر بن الخطاب في الجلد والقوة ، فقال : إني سأثله لكم ، فجاءه فقال : يا نبي الله ، ما تقول في أحدنا يصيب من امرأته في الليلة الباردة ، ثم ينام حتى تطلع الشمس ، لا يتسل ولا يصلي : هل ترى عليه في ذلك بأساً ؟ قال : لا بأس عليه ، فرجع إلى أصحابه ، فقال : لقد افتن سليمان .

قال : فينا سليمان ذاهب في الأرض ، إذ أوى إلى امرأة ، فصنعت له حوتاً - أو قال : فجاءته بحوت - فشقت بطنه ، فرأى سليمان خاتمه في بطن الحوت ، فرفعه ، فأخذه ، فلبسه ، فسجد له كل شيءٍ لقيه من دابة ، أو طير ، أو شيءٍ ، ورد الله إليه ملكه ، فقال عند ذلك : (رَبِّ اغْفِرْ لِيْ وَهَبْ لِيْ مَلَكًا لَا يَنْبَغِيْ لِأَحَدٍ مِّنْ بَعْدِي) (٢) قال قتادة : يقول لا تسلبك مرة أخرى ، قال معمر : قال الكلبي : فحينئذٍ سخرت له الشياطين معاً والطير .

(١) سيظهر أثر هذه القصة فيما بعد في الف ليلة وليلة .

(٢) ص : ٣٥ .

بُنْيَانُ بَيْتِ الْمَقْدِسِ

عبد الرزاق عن مَعْمَرٍ عن قتادة في قوله (وَالثَّقِينَا عَلَيَّ كَثْرَتِيهِ
جَسَدًا ثُمَّ أَنْتَابَ)^(١) قال : كان على كرسية^(٢) شيطان أربعين ليلة ، حتى
ردَّ الله إليه ملكه ، قال مَعْمَرُ : ولم يسلط على نساءه .

قال مَعْمَرُ : قال قتادة : إن سليمان قال للشياطين : إني أمرت أن أبني
مسجداً ، يعني بيت المقدس ، لا أسمع فيه صوت منقار ولا منشار ، قالت
الشياطين : إن في البحر شيطاناً ، فلعلك إن قدرت عليه يُخْشِرُكَ بِذَلِكَ ، وكان
ذلك الشيطان يرد كل سبعة أيام عينا يشرب منها ، فعمدت الشياطين إلى تلك
العين ، فنزحتها ، ثم ملأها خمرًا ، فجاءَ الشيطان ؛ قال : إنك لطيبة الريح ،
ولكنك تسفِّهينَ الحليم ، وتزيدين السفية سفهاً ، ثم ذهب فلم يشرب ، فأدركه
العطش ، فرجع ، فقال مثل ذلك ، ثلاث مرات ، ثم كرع ، فشرب ، فسكر ،
فأخذوه ، فجاءوا به إلى سليمان : فأراه سليمان خاتمه ، فلما أراه ذلك ، وكان
ملك سليمان في خاتمه ، فقال له سليمان : إني قد أمرت أن أبني مسجداً شرط
أن لا أسمع فيه صوت منقار ولا منشار ، فأمر الشيطان بزجاجة فصنعت ، ثم
وضعت على بيض الهدهد ، فجاءَ الهدهد للربض على بيضه فلم يقدر عليه ،
فذهب ، فقال الشيطان : انظروا ما يأتي به الهدهد فخذوه ، فجاء بالماس
فوضعه على الزجاج ، ففلقها ، فأخذوا الماس ، فجملوا يقطعون به الحجارة قطعاً ،
حتى بني بيت المقدس .

(١) ص : ٣٤ .

(٢) أي كرسى النبي سليمان .

بيت هاهنا الليلة ، ثم تصبح إن شاء الله ، ثم ترون رأيكم ، قال : فضرب على آذانهم ، فخرج الملك بأصحابه يتبعونهم ، حتى وجدوهم ، فدخلوا الكهف ، فكلما أراد الرجل منهم أن يدخل أَرعِبَ ، فلم يُطق أحد أن يدخل ، فقال له قائل : الست قلت : لو كنت قدرت عليهم قتلتهم ؟ قال : بلى ، قال : فابن عليهم باباً للكهف ، ودعهم ، يموتوا عطاشاً وجوعاً ففعل ، ثم غيبروا زماناً .

ثم إن راعي غنم أدركه المطر عند الكهف ، فقال : لو فتحت هذا الكهف ، وأدخلت غنمي من المطر ، فلم يزل يعالجه ، حتى فتح لُغنه ، فأدخلها فيه ، وردَّ الله أرواحهم في أجسادهم من الغد ، حين أصبحوا ، فبعثوا أحدهم بورق ليشتري لهم طعاماً ، فلما أتى باب مدينتهم ، جعل لا يثري أحداً من ورقة شيئاً إلا استكرها (١) ، حتى جاء رجلاً ، فقال : بعني بهذه الدراهم طعاماً ، قال : ومن أين هذه الدراهم ؟ قال : خرجت أنا وأصحابي لي أس ، فأوانا الليل ، ثم أصبحنا ، فأرسلوني ، فقال : هذه الدراهم كانت على عهد ملك فلان فأني لك هذه الدراهم ؟

فرفعه إلى الملك ، وكان رجلاً صالحاً ، فقال : من أين لك هذه الورق (٢) ؟ قال : خرجت أنا وأصحابي لي أس ، حتى أدركنا الليل في كهف كذا وكذا ، [ثم] أمرني أصحابي أن أشتري لهم طعاماً ، قال : وأين أصحابك ؟ قال : في الكهف ، فانطلق معه حتى أتى باب الكهف ، فقال : دعوني حتى أدخل على أصحابي قبلكم ، فلما رأوه ودنا منهم ، شرب على أذنه وآذانهم ، فأرادوا أن يدخلوا عليهم ، فجعل كلما دخل رجل منهم رعباً ، فلم يقدرُوا أن يدخلوا عليهم ، فبنوا عندهم كنيسة واتخذوها مسجداً يصليون فيه (٣) .

(١) في تاريخ الطبري : ٨/٢ : فكلما أتى باب مدينتهم رأى شيئاً ينكره . حتى دخل على رجل .
(٢) نفود القصة .

(٣) في الأصل : فبنوا كنيسة . وبنوا مسجداً يصلون فيه ، والتفريغ من تاريخ الطبري : ٩/٢ . وقد ورد ذكر أصحاب الكهف في القرآن الكريم في سورة الكهف : ٩ - ٢٢ . وقد اختلف في تحديد هويتهم وزمانهم ، واعتقد البعض في العصر العباسي أنهم في منطقة أفسوس ، ولعل أحدث ما قيل عنهم مسر ما نشرته الأوساط الدينية في الأردن حيث قالت بوجودهم في هذه المنطقة .

حَدِيثُ أَصْحَابِ الْكَهْفِ

عبد الرزاق عن مَعْمَرٍ ، قال : أخبرني إسماعيل بن شروس عن وهب بن منبه قال : جاء رجل من حواربي عيسى بن مريم إلى مدينة أصحاب الكهف ، فأراد أن يدخلها ، فقيل : إن على بابها صنماً لا يدخلها أحد إلا سجد له ، فكره أن يدخله ، فأتى حماماً ، فكان قريباً من تلك المدينة ، وكان يعمل فيه ، يؤاجر نفسه من صاحب الحمام ، ورأى صاحب الحمام في حمامة البركة والرفق ، وفوض إليه^(١) ، وجعل يترسل إليه ، وعلقته فتية من أهل المدينة ، فجعل يخبرهم عن خبر السماء والأرض ، وخبر الآخرة ، حتى آمنوا به ، وصدقوه ، وكانوا على مثل حاله في حسن الهيئة ، وكان يشترط على صاحب الحمام أن الليل لي ، ولا تحول بيني وبين الصلاة إذا حضرت .

حتى جاء ابن الملك بامرأة يدخل بها الحمام ، فعيرته الحواربي فقال : أنت ابن الملك ، وتدخل معك هذه الكذا وكذا ، فاستحى ، فذهب ، فرجع مرة أخرى ، [فقال له مثل ذلك]^(٢) ، فسبه واتهمه ، ولم يلتفت ، حتى دخل ، ودخلت معه المرأة ، فباتا في الحمام ، فباتا فيه ، [فأتى الملك فقيل له : قتل صاحب الحمام ابنك]^(٣) ، قالتس فلم يُقَدَّر [عليه]^(٤) ، وهرب ، [فقال :]^(٥) من كان يصحبه ؟ فسكوا الفتية ، فخرجوا من المدينة ، فمرحوا بصاحب لهم في زرع له ، وهو على مثل أمرهم ، فذكروا له أنهم ألتسبوا ، فانطلق معهم ، ومعه كلب ، حتى آواهم الليل إلى كهف ، فدخلوا فيه ، فقالوا :

(١) في تاريخ الطبري : ٧/٢٠ . الذي اعتمد نفس الرواية : « ودر عليه الرزق . فجعل يمرض عليه الاسلام . »

(٢) زيد ما بين العاصرتين من تاريخ الطبري : ٨/٢ .

فقال الناس : لقد علم هذا الغلام علماً ما علمه أحد ، فإننا تؤمن برب هذا الغلام ، قال : فقيل للملك : أجزعت أن خالفك ثلاثة ؟ فهذا العالم كلهم قد خالفوك ، قال : فنجد الأخدود ، ثم ألقى فيها الحطب والنار ، ثم جمع الناس ، فقال : من رجع إلى دينه تركناه ، ومن لم يرجع ألقيناه في النار ، فجمع يلقيهم في تلك الأخدود ، قال : فذلك قول الله (قَتَلَ أَصْحَابُ الْأَخْدُودِ . النَّارِ ذَاتِ الْوَعُودِ) حتى بلغ (العزيز الحميد)^(١) قال : فأما الغلام فإنه دفن ، قال : فيذكر أنه أخرج في زمن عمر بن الخطاب - رحمه الله - وأصبعه على صدغه ، كما كان وضعها^(٢) .

قال عبد الرزاق : والأخدود بنجران .

(١) البروج : ٤ - ٨٠٥ .

(٢) هذه رواية شاذة حول مسألة أصحاب الأخدود التي عالجها أصحاب كتب السيرة والتواريخ مع كتب التفسير ، وهي لا تتوافق مع شهادات شهود السيان للحادثة التي حفظتها لنا اللغة السريانية ، انظر : التيجان في ملوك حدير : ٣٠١ . سيرة ابن اسحق : ٦٦ . تاريخ الطبري : ١١٩/٢ - ١٢٤ . وانظر أيضا كتاب « الشهداء الحميميون العرب في الوثائق السريانية » تأليف اغناطيوس يعقوب الثالث بطريرك انطاكية وسائر المشرق سابقا ، - دمشق ١٩٦٦ .

قال : فأرسل الكاهن إلى أهل الغلام : إنه لا يكاد يحضرني ، فأخبر الغلام
الراهب بذلك ، فقال له الراهب : إذا قال الكاهن : أين كنت ؟ فقل : كنت عند
أهلي ، وإذا قال لك أهلك : أين كنت ؟ فقل : كنت عند الكاهن .

قال : فبينما الغلام على ذلك ، إذ مرَّ بجماعة من الناس كبيرة ، قد حبستهم
دابة - قال بعضهم : إن تلك الدابة كانت للأسد - وأخذ الغلام حجراً ، فقال :
اللهم إن كان ما يقول الراهب حقاً ، فأسألك أن أقتل هذه الدابة ، وإن كان
ما يقول الكاهن حقاً فأسألك أن لا أقتلها ، قال : ثم رماها ، فقتل الدابة ، فقال
الناس : من قتلها ؟ فقالوا : الغلام ، ففرغ إليه الناس ، وقالوا : قد علم هذا
الغلام عيلاً لم يعلمه أحد .

فسمع به أعمى ، فجاءه ، فقال له : إن أنت رددت علي بصري ، فلك
كذا وكذا ، فقال له الغلام : لا أريد منك هذا ، ولكن إن رددت إلي بصرك ،
أتؤمّن بالذي رده عليك ؟ قال : نعم ، قال : فدعا الله ، فردّ عليه بصره ، قال :
فأمّن الأعمى .

فبلغ ذلك الملك أمرهم ، فبعث إليهم ، فأتي بهم ، فقال : لاقتن كل واحد
منكم قتلة لا أقتلها صاحبه ، قال : فأمر بالراهب وبالرجل الذي كان أعمى ،
فوضع المنشار على مفرق أحدهما فقتل ، وقتل الآخر بقتلة أخرى ، ثم أمر
بالغلام فقال : انطلقوا به إلى جبل كذا وكذا ، فآلقوه من رأسه ، فلما انطلقوا
به إلى ذلك المكان الذي أرادوا ، جعلوا يتهافتون من ذلك الجبل ، ويتردّون
منه ، حتى لم يبق إلا الغلام ، فرجع ، فأمر به الملك ، فقال : انطلقوا به إلى
البحر ، فآلقوه فيه ، فانطلق به إلى البحر ، ففرّق الله من كان معه ، وأنجاه
الله ، فقال الغلام : إنك لن تقتلني حتى تصلبني ، وترميني ، وتقول إذا
رميّني : باسم رب الغلام ، أو قال : بسم الله رب الغلام ، فأمر به فصلب ،
ثم رماه وقال : بسم الله رب الغلام ، قال : فرفع الغلام يده إلى صدغه ، ثم مات ،

حَدِيثُ أَصْحَابِ الْغُلَامِ

عبد الرزاق عن مَعْمَرٍ عن ثابتِ البَنَانِيِّ عن عبد الرحمن بن أبي ليلى عن صُهَيْبٍ (١) ، قال : كان رسول الله ﷺ إذا صَلَّى العصر هَمَسَ - والهمس في قول بعضهم ، يُحَرِّكُ شَفْتَيْهِ ، كأنه يتكلم بشيءٍ - فقيل له : يا نبي الله ، إنك إذا صليت العصر همستَ ، فقال : إن نبياً من الأنبياء كان أعجيب بأمته ، فقال : من يقوم لهؤلاء ؟ فأوحى إليه : أن خيرهم بين أن أتقتم منهم ، أو أسلط عليهم عدوهم ، فاختاروا النعمة ، فسلط الله عليهم الموت ، فمات منهم في يوم سبعون ألفاً .

قال : وكان إذا حدث بهذا الحديث حدث بهذا الحديث الآخر ، قال : وكان ملك من الملوك ، وكان لذلك الملك كاهن يتكهن له ، فقال ذلك الكاهن : انظروا لي غلاماً فطناً - أو قال : لَتَقِيّاً - أعلمه علمي هذا ، فإني أخاف أن أموت فيقطع منكم هذا العلم ، ولا يكون فيكم من يعلمه ، قال : فنظروا له غلاماً على ما وصف ، فأمره أن يحضر ذلك الكاهن ، وأن يختلف إليه .

قال : وكان على طريق الغلام راهب في صومعةٍ - قال مَعْمَرٌ : وأحسب أن أصحاب الصوامع كانوا يومئذٍ مسلمين - قال : فجعل الغلام يسأل ذلك الراهب كلما مرَّ به ، فلم يزل حتى أخبره فقال : إنما أعبد الله ، وجعل الغلام يسكت عند الراهب ، ويُبْطِئُ عن الكاهن .

(١) يلاحظ أن هذا الخبر مع حديث أصحاب الكهف وقصة بنيان بيت المقدس ، وكلها واضح فيها الأثر الكتابي - الإسرائيليات - ليست مروية عن الزمري .

وكان أول كلمة تكلم بها أن قال : أبشري يا عائشة ، أما والله قد أبرأك الله ، فقالت لي أمي : قومي إليه ، فقلت : لا والله لا أقوم إليه ، ولا أحمد إلا الله ، هو الذي أنزل براءتي •

قالت : فأنزل الله تبارك وتعالى (إن الذين جاؤوا بالإفك عصبة منكم)^(١) عشر آيات ، فأنزل الله هذه الآيات في براءتي •

قالت : فقال أبو بكر - وكان يشفق على مسطح لقرابته منه ، وفقره - : والله لا أتفق عليه شيئاً أبداً ، بعد الذي قال بعائشة ، فأنزل الله (ولا يتكلم التواضع منكم والسعة) إلى قوله : (ألا تحبون أن يغفر الله لكم)^(٢) ، فقال أبو بكر : والله إنني لأحب أن يغفر الله لي ، فرجع إلى مسطح النفقة التي كان يتفق عليه ، وقال : والله لا أنزعها أبداً •

قالت عائشة : وكان رسول الله ﷺ سأل زينب ابنة جحش زوج النبي ﷺ عن أمري : ما علمت ، أو ما رأيت^(٣) ؟ فقالت : يا رسول الله ، أحبي سمي وبصري ، والله ما علمت إلا خيراً ، قالت عائشة : وهي التي كانت تساميني^(٤) من أزواج النبي ﷺ ، فقصصها الله بالورع ، وطفقت أختها حمنة ابنة جحش تحارب لها^(٥) ، فهلكت فيمن هلك •

قال الزهري : فهذا ما انتهى إلينا من أمر هؤلاء الرهط •

عبد الرزاق عن ابن أبي يحيى عن عبد الله بن أبي بكر عن عمرة عن عائشة قالت : لما أنزل الله براءتها حدث النبي ﷺ هؤلاء النفر الذين قالوا فيها ما قالوا^(٦) •

عبد الرزاق عن معمر عن الزهري أن رسول الله ﷺ حدثهم •

(١) النور : ١١ •

(٢) النور : ٢٢ •

(٣) في البخاري : فقال زينب : ماذا علمت أو رأيت ؟

(٤) أي تناسلتني على سوء الكفاة •

(٥) أي تقول بقول الإفك عصيبة لأختها •

(٦) هم : عبد الله بن أبي - مسطح بن اثابة - حسان بن ثابت • وحمنة بنت جحش • انظر

الروض اللاف : ١٢/٤ • مخازي الواقدي : ٤٣٤/٣ •

قالت : فلما قضى رسول الله ﷺ مقاته ، قلص دمي ، حتى ما أحس منه قطرة : فقلت لأبي : أجب عني رسول الله ﷺ فيما قال ، فقال : والله ما أدري ما أقول لرسول الله ﷺ ، فقلت لأمي : أجيبني عني رسول الله ﷺ ، قالت : والله ما أدري ما أقول لرسول الله ﷺ ، فقلت - وأنا جارية حديثة السن ، لا أقرأ من القرآن كثيراً - : إني والله لقد عرفت أنكم قد سمعتم بهذا الأمر حتى استقر في أنفسكم ، وصدقتم به ، فكأن قلت لكم : إني بريئة ، والله يعلم براءتي ، لا تصدقوني بذلك ، ولئن اعترفت لكم بذب ، والله يعلم أني بريئة لتصدقوني ، وإني والله ما أجد لي ولكم مثلاً إلا كما قال أبو يوسف : (فَمَبْرُ جَبِيلٌ وَاللَّهُ الْمُسْتَعَانُ عَلَيْكَ مَا تَصِفُونَ)^(١) .

قالت : ثم تحولت ، فاضطجعت على فراشي ، وأنا والله حينئذ أعلم أني بريئة ، وأن الله مبرئي براءتي ، ولكن والله ما كنت أظن أن ينزل^(٢) في شاني وحي يتلى ، ولشأنني كان أحقر في نفسي من أن يتكلم الله فيّ بأمر يتلى ، ولكن كنت أرجو أن يرى رسول الله ﷺ في المنام رؤيا يبرعني الله بها .

قالت : فوالله ما رام رسول الله ﷺ مجلسه ، ولا خرج من أهل البيت أحد ، حتى أنزل الله على نبيه ﷺ ، فأخذه ما كان يأخذه من البرحاء^(٣) عند الوحي ، حتى أنه ليتحدر منه [العرق]^(٤) مثل الجمان^(٥) - وهو في يوم شات^(٦) - من ثقل الوحي الذي أنزل عليه .

قالت : فلما شرمي عن رسول الله ﷺ [شري عنه]^(٧) وهو يضحك ،

(١) يوسف : ١٨ .

(٢) في البخاري : ما كنت أظن أن الله تعالى منزل في شاني وحيًا .

(٣) ما يعتري الإنسان في شدة الحس .

(٤) زيد ما بين العاصرتين من صحيح البخاري .

(٥) حب اللؤلؤ أو الفضة البيضاء .

(٦) في الأصل : في اليوم الشات ، والتقويم من صحيح البخاري .

(٧) زيد ما بين العاصرتين من صحيح البخاري .

قالت : فقام رسول الله ﷺ فاستمذر^(١) من عبد الله بن أبي بن سلول ، قالت : فقال رسول الله ﷺ وهو على المنبر : يا معشر المسلمين ، من يعذرني من رجل قد بلغ أذاه في أهل بيتي ، فوالله ما علمت على أهل بيتي إلا خيراً ، ولقد ذكروا رجلاً ، ما علمت عليه إلا خيراً ، وما كان يدخل على أهلي إلا معي ، فقام سعد بن معاذ الأنصاري ، فقال : أعذرك منه يا رسول الله ، إن كان من الأوس ضربنا عنقه ، وإن كان من إخواننا من الخزرج أمرتنا ففعلنا أمرك ، قالت : فقام سعد بن عبادة^(٢) ، وهو سيد الخزرج ، وكان رجلاً صالحاً ، ولكنه حملته الجاهلية ، فقال لسعد بن معاذ : لعمر الله^(٣) لا تقتله ، ولا تقدر على قتله ، فقام أسيد بن حضير ، وهو ابن عم سعد بن معاذ ، فقال لسعد بن عبادة : كذبت لعمر الله ، لنقتلته ، فإنك منافق ، تجادل عن المنافقين .

قالت : فثار الحيان : الأوس والخزرج ، حتى هموا أن يقتلوا ، ورسول الله ﷺ قائم على المنبر ، فلم يزل يُخَفِّضهم حتى سكتوا ، وسكت النبي ﷺ .

قالت : ومكثت يومي ذلك لا يرقأ لي دمع ، ولا أكحل بنوم ، وأبوأيّ يظنّان أن البكاء فائق كبدي ، قالت : فيينا هما جالسان عندي ، وأنا أبكي ، استأذنت عليّ امرأة ، فأذنت لها ، فجلست تبكي معي ، فبينما نحن على ذلك ، دخل علينا رسول الله ﷺ ، ثم جلس ، قالت : ولم يجلس عندي منذ ما قيل^(٤) ، وقد لبث شهراً لا يوحى إليه ، قالت : فتشهد رسول الله ﷺ حين جلس ، ثم قال : أمّا بعد يا عائشة ، فإنه قد بلغني عنك كذا وكذا ، فإن كنت بريئة فسيروك الله ، وإن كنت ألمت بذنب ، فاستغفري الله وتوبي إليه ، فإن العبد إذا اعترف بذنبه ، ثم تاب ، تاب الله عليه .

(١) أي طلب من يصفه منه .

(٢) تخلل رواية البخاري شروحات ليست هنا - فتح الباري : ٤٣٣/٧ .

(٣) في البخاري : كذبت لعمر الله .

(٤) في البخاري : منذ ما قيل قبلها .

لي أن آتي أبوي؟ قالت : وأنا حينئذٍ أريد [أن] (١) أتيكمن الخبر من قبلهما ، فأذن لي رسول الله ﷺ ، فجئت أبوي ، فقلت لأبي (٢) : يا أمه ، ما يتحدث الناس ؟ فقالت : أي بنية هوني عليك ، فولفه لقلما كانت امرأة قط وضيئة عند رجل يحبها ولها ضرائر ، إلا أكثرن عليها ، قلت : سبحان الله ، أو قد تحدث الناس بهذا ؟ قالت : نعم .

قالت : فبكيت تلك الليلة لا يرقأ لي دمع ، ولا أكتحل بنوم ، ثم أصبحت أبكي ، ودعا رسول الله ﷺ علي بن أبي طالب ، وأسامة بن زيد ، حين استلبت (٣) الوحي ، يستشيرهما في فراق أهله .

قالت : فأما أسامة فأشار على رسول الله ﷺ بالذي يعلم من براءة أهله ، وبالذي يعلم في نفسه من الوعد لهم ، فقال : يا رسول الله ، هم أهلك ، ولا نعلم إلا خيراً ، وأما علي فقال : لم يضيق الله عليك ، والنساء سواها كثير ، وإن تسأل الجارية تصدقك (٤) ، قالت : فدعا رسول الله ﷺ بربرة (٥) ، فقال : أي ربيرة ، هل رأيت من شيء يربك من أمر عائشة ؟ فقالت له ربيرة : والذي بعثك بالحق إن رأيت عليها امرأة قط أغصه (٦) عليها أكثر من أنها جارية حديثة السن ، تنام عن عجين أهلها ، فتأتي الداجن فتأكله .

(١) زيادة من صحيح البخاري .

(٢) هي أم رومان واسمها زبيب بنت عبد دهمان - أحد بني فراس بن غنم - الروض الأنف : ٤/١٠٠ .

(٣) أي استبطا النبي نزوله .

(٤) كان هذا الموقف إحدى خلفيات معركة الجمل ، هذا وقد استغل بنو أمية أثناء خلافتهم . هذا الحادث في دعابته ضد علي وأولوا قوله تعالى في سورة النور - ١١ - : والذي تولى كبره منهم له عذاب عظيم ، بأن المقصود بذلك علي بن أبي طالب ، وقد نقل ابن حجر في فتح الباري : ٤٣٧/٧ : دخل سليمان بن يسار على هشام بن عبد الملك ، فقال له : يا سليمان الذي تولى كبره من هو ؟ قال : عبد الله ابن أبي ، قال : كذبت ، هو عني ، قال أمير المؤمنين أعلم بما يقول . فدخل الزهري ، فقال : يابن شهاب من الذي تولى كبره ؟ قال : ابن أبي ، قال : كذبت هو علي ، فقال : أنا أكتب لا أبالك ، والله لو نادى مناد من النساء ، إن الله أحل الكذب ، ما كذبت : حدثني عروة وسعيد ، وعبيد الله ، وعلقمة عن عائشة : إن الذي تولى كبره عبد الله بن أبي ، هذا وسبق للزهري أن حدث له ما يشبه هذا مع الوليد بن عبد الملك . انظر حلية الأولياء : ٣/٣٦٩ .

(٥) هي مولاة عائشة أم المؤمنين ، اشتريتها من بني كاهل ثم اعتقتها - انظر الروض الأنف : ٤/٢٠٠ .

(٦) أي أغصه .

فهلك من هلك في شأنني ، وكان الذي تولى كبره عبد الله بن أبي بن سلول^(١) ، فقدمت المدينة فاشتكت حين قدمتها شهراً ، والناس يخوضون في قول أهل الإفك ، ولا أشعر بشيء من ذلك ، وهو يريني في وجمي ، أني لا أعرف من رسول الله ﷺ اللثطف الذي كنت أرى منه حين أشكتي ، إنما يدخل [علي] رسول الله ﷺ فيسلم ، ويقول : كيف تيكم ؟

فذلك يريني ولا أشعر [بالشر] ، حتى خرجت بعدما نكمت ، وخرجت معي أم مسطح قبل المناصع^(٢) ، وهو متبرزنا ، وكنا لا نخرج إلا ليلاً إلى ليلهم ، وذلك قبل أن تتخذ الكنتف قريباً من بيوتنا ، فانطلقت أنا وأم مسطح ، وهي ابنة أبي رهم بن عبد المطلب^(٣) بن عبد مناف ، وأمها ربيعة بنت صخر^(٤) بن عامر ، خالة أبي بكر الصديق^(٥) ، وابنها مسطح^(٦) بن أمانة ابن عباد بن المطلب بن عبد مناف .

فأقبلت أنا وابنة أبي رهم قبيل بيتي ، حين فرغنا من شأننا ، فعثرت أم مسطح في مرطها فقالت : تعس مسطح ، فقلت لهما : بس ما قلت ، أتسببن رجلاً شهد بدرأ ، قالت : أي هتاه^(٧) ! أو لم تسمي ما قال ؟ قالت : قلت : وماذا قال ؟

قالت : فأخبرتني بقول أهل الإفك ، فازددت مرضاً إلى مرضي ، فلما رجعت إلى بيتي ، دخل علي رسول الله ﷺ ، فسلم ، ثم قال : كيف تيكم ؟ قلت : أتأذن

(١) زاد البخاري في روايته استطرادا : قال عروة : أخبرت أنه كان يشاع ويتحدث به عنده فيقره ويستنمعه ويستوشيه .

(٢) هي المواضع التي يتغلى فيها لقضاء الحاجة - النهاية لابن الأثير .

(٣) في صحيح البخاري : ابن المطلب ، وفي نسب قريش لوصف الزبيرى : ٩٥ ، موافق لما جاء هنا في الأصل .

(٤) في الأصل : وأمها أم صخر ، والتقويم من كتاب نسب قريش : ٩٥ .

(٥) أم الصديق هي أم الخير بنت صخر ، انظر نسب قريش : ٩٥ .

(٦) مسطح هو لقبه واسمه عرف - انظر جمهرة انساب العرب : ٧٣ .

(٧) أي يا هذه ، أو يا بلهاء - النهاية لابن الأثير .

فإذا عقد لي من جزع^(١) ظفار قد انقطع ، [فرجت] فالتست عِقدِي ،
فحبسني ابتأؤه .

وأقبلَ الرهط الذين كانوا يرطون بي ، فحملوا الهودج ، فرحكوه
على بعيري الذي كنت أركب ، وهم يحسبون أنني فيه - قال : وكانت النساء إذ
ذاك خيفاً ، فلم يهبلن^(٢) ، ولم يشهنن اللحم ، إنما ياكلن العلف^(٣) من
الطعام - فلم يستكر القوم ثقل^(٤) الهودج حين رحكوه ، ورفعوه ، وكنت
جارية حديثة السن ، فبعثوا^(٥) الجمل وساروا به ، ووجدت عِقدِي بعدما استمر
الجيش ، فبئت منازلهم ، وليس بها داع ولا مجيب ، فبيئت منزلي الذي كنت
فيه ، وظننت أن القوم سيفقدوني ، فيرجعون إلي .

فبينا أنا جالسة في منزلي ، غلبتني عيناى ، فمت ، حتى أصبحت ، وكان
صفوان بن المعطل السلمي ، ثم الذكواني ، قد عرس^(٦) من وراء الجيش ،
فادلج ، فأصبح عندي ، فرأى سواد إنسان نائم ، فأتاني ، فعرفني حين رأني ،
وقد كان رأني قبل أن يضرب عليّ الحجاب ، فما استيقظت إلا باسترجاعه
حين عرفني ، فخمرت^(٧) وجبي بجلبابي ، وواقه ما كلمني كلمة غير استرجاعه
[وهوى]^(٨) حتى أناخ راحته ، فوطئ على يديها [فقامت إليها]^(٩) ، فركبها ،
فانطلق يقود بي الراحلة ، حتى أتينا الجيش بعدما نزلوا موغرين^(١٠) في نحر
الظهرة .

(١) الجزع نوع من أنواع حبر المقيق ، وظفار مدينة معروفة باليمن .

(٢) أي لم يتقلن .

(٣) أي القليل .

(٤) في البخاري : خفة الهودج .

(٥) جاء في مغازي الواقدي : ٤٢٨/٢ قول عائشة أم المؤمنين . و كنت تبيل لا انكلم اذا اكون عليه

- الجمل - فلم يتكروا شيئاً .

(٦) أي نزل آخر الليل للاستراحة . وجاء في مغازي الواقدي : ٤٢٨/٢ : وكان صفوان . . . .

على ساقه الناس من ورائهم ، انظر أيضا النهاية لابن الأثير ، والفاوس المحيط .

(٧) زيد ما بين المعاصرتين من صحيح البخاري .

(٨) وقت المغفرة هو وقت شدة الحر .

حَدِيثُ الْإِفَاءِ

عبد الرزاق عن مَحْمَرٍ عن الزُّهْرِيِّ قال : أَخْبَرَنِي سَعِيدُ بْنُ الْمُسَيْبِ ، وَعُرْوَةُ بْنُ الزُّبَيْرِ ، وَعَلْقَمَةُ بْنُ وَقَّاصٍ ، وَعَبِيدُ اللَّهِ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ عَبَّادِ بْنِ مَسْعُودٍ عَنْ حَدِيثِ عَائِشَةَ زَوْجِ النَّبِيِّ ﷺ حِينَ قَالَ لَهَا أَهْلُ الْإِفَاءِ مَا قَالُوا ، قَالَ : فَبَرَأَهَا اللَّهُ ، وَكَلَّمَهُمْ حَدَّثَنِي بِطَائِفَةٍ مِنْ حَدِيثِهَا ، وَبَعْضُهُمْ كَانَ أَوْعَى لِحَدِيثِهَا مِنْ بَعْضٍ ، وَأَثَبْتُ لَهُ إِقْتِصَاصًا ، وَقَدْ وَعَيْتُ عَنْ كُلِّ وَاحِدٍ مِنْهُمْ الْحَدِيثَ الَّذِي حَدَّثَنِي [عَنْ عَائِشَةَ]^(١) وَبَعْضُ حَدِيثِهِمْ يُصَدِّقُ بَعْضًا .

ذَكَرُوا أَنَّ عَائِشَةَ زَوْجِ النَّبِيِّ ﷺ قَالَتْ : كَانَ رَسُولُ اللَّهِ ﷺ إِذَا أَرَادَ أَنْ يَخْرُجَ سَفْرًا^(٢) ، أَقْرَعَ بَيْنَ نِسَائِهِ ، فَأَيَّتَهُنَّ خَرَجَ سَهْمًا خَرَجَ بِهَا رَسُولُ اللَّهِ ﷺ مَعَهُ .

قَالَتْ عَائِشَةُ : فَأَقْرَعَ بَيْنَنَا فِي غَزَاةٍ غَزَاهَا^(٣) ، فَخَرَجَ فِيهَا سَهْمِي ، فَخَرَجْتُ مَعَ رَسُولِ اللَّهِ ﷺ ، وَذَلِكَ بَعْدَ مَا أَنْزَلَ اللَّهُ عَلَيْنَا الْحِجَابَ^(٤) ، وَأَنَا أَحْمَلُ فِي هَوْدَجِي ، وَأَنْزَلَ فِيهِ ، فَسَرْنَا حَتَّى إِذَا فَرَّغَ رَسُولُ اللَّهِ ﷺ مِنْ غَزْوِهِ ، قَفَلَ ، وَدَفَنُونَا مِنَ الْمَدِينَةِ ، آذِنَ لَيْلَةً بِالرَّحِيلِ ، فَقَمْتُ حِينَ آذَنُوا بِالرَّحِيلِ ، فَمَشَيْتُ ، حَتَّى جَاوَزْتُ الْجَيْشَ ، فَلَمَّا قَضَيْتُ شَأْنِي ، أَقْبَلْتُ إِلَى رَحْلِي [فَلَمَسْتُ صَدْرِي]^(٥)

(١) زيد ما بين العاصرتين من صحيح البخاري حيث خرج رواية الزهري هذه . انظر فتح الباري : ٤٣١/٧ .

(٢) في البخاري : « إذا أراد سفرا » .

(٣) هي غزوة المريسع - بنو المصطلق - في شعبان سنة ست للهجرة - الروض الأنف : ٩٦/٤ .

(٤) انظر سورة الأحزاب : ٢٨ - ٣٤ . ٥٣ .

(٥) زيد ما بين العاصرتين من البخاري .

شيئاً ، ثم رفعت رأسها ، فقالت : فاطم وإله يهود ، - تقول : مات - قال : فما سمعت كلمة كانت الذء منها إلى نفسي .

قال : ثم خرجت ، فأخبرت أصحابي أنه قد مات ، فاحتلمنا صاحبنا فجئنا إلى رسول الله ﷺ ، فأخبرناه بذلك ، قال : وجاءوه يوم الجمعة ، والنبي ﷺ يومئذٍ على المنبر يخطب ، فلما رأهم قال : أفلحت الوجوه (١) .

---

(١) وقد ردوا عليه بقولهم : « اطلع وجهك يا رسول الله » ثم قال النبي ﷺ : « اقتلتوه ؟ قلنا : نعم ، وكلنا يدهي قتله ، قال : عجلوا علي بأسيافكم ، فأتينا بأسيافنا ، ثم قال : هذا قتله ، هذا أثر الطعام في سيف عبد الله بن أبي نيس ، وكان ابن أبي الحقيق من أكبر تجار الحجاز ، وهو الذي أسهم بشكل فعال في إثارة الأحزاب وتمويلهم في حملتهم المعروفة بفرقة الخندق - انظر منازي الواقدي : ٣٩١/١ - ٣٩٥ .

أهله^(١) ، ثم أسندوا إليه^(٢) في مشربة له في عجلة^(٣) من نخل ، فأسندوا فيها حتى ضربوا عليه بابه ، فخرجت إليهم امرأته ، فقالت : ممن أتم ؟ فقالوا : نفر من العرب أردنا الميرة ، قالت : هذا الرجل فادخلوا عليه ، فلما دخلوا عليه أغلقوا عليهم وعليهما الباب ، ثم ابتدوه بأسيا ففهم ، قال قائلهم : والله ما دككتي عليه إلا بياضه ، على الفراش ، في سواد الليل ، كأنه قَبْطِيَّةٌ^(٤) مَلْطَاةٌ ، قال : وصاحت بنا امرأته ، قال : فيرفع الرجل مِثْلَ السيف ليضربها به ، ثم يذكر نهي النبي ﷺ ، قال : ولولا ذلك فرغنا منها بليل قال : وتحامل عبد الله بن أبي سفيان بيته في بطنه حتى أنفذه ، وكان سيء البصر ، فوقع من فوق العجلة ، فوثقت^(٥) رجله وثياً منكراً .

قال : فنزلنا ، فاحتلناه ، فانطلقنا به معنا ، حتى انتهينا إلى منبر^(٦) عين من تلك الميرون ، فمكثنا فيه ، قال : وأوقدوا النيران ، وأشعلوها في السقف ، وجعلوا يلتسون ، ويشدثون ، وأخفى الله عليهم مكاننا ، قال : ثم رجعوا . قال : فقال بعض أصحابنا : أتذهب فلا ندرى أمات عدو الله أم لا ؟ قال : فخرج رجل منا حتى حشر في الناس فدخل معهم ، فوجد امرأته مكبته وفي يدها المصباح ، وحوله رجال يهود ، فقال قائل منهم : أما والله لقد سمعت صوت ابن عتيك ، ثم أكذبت نفسي ، فقلت : وأتى ابن عتيك بهذه البلاد ؟ فقالت

(١) كان من عادة يهود خيبر أن لا يناقوا عليهم ابوابهم . (نظر مغازي الواقدي : ٣٩٢/١ .

(٢) أي صعدوا ، وعند ابن اسحق - الروض الألف : ٢٩٥/٣ : وكان في عليه له ، ومروان ابن المشربة هي العلية .

(٣) العجلة ، أن ينقر الجذع ويحمل فيه مثل الدرج ليصعد عليه .

(٤) القبطية : الثوب من ثياب مصر رقيقه بياض ، وفي مغازي الواقدي : ٣٩٢/١ ، قبطية ، وهو تصحيف ، انظر النهاية لابن الأثير : ٦/٤ .

(٥) أي انخلت أو انكرت ، ووقع عند ابن اسحق - الروض الألف : ٢٩٥/٣ ، والبخاري - فتح الباري : ٣٤٠/٧ - ٣٤٢ ، أن الذي حدث له ذلك هو عبد الله بن عتيك ، وعند الواقدي : ٣٩٢/١ ، أبو قتادة ، .

(٦) أي مجرى .

حَدِيثُ الْأَوْسِ وَالْخَزَجِ

عبد الرزاق عن مَعْمَرٍ عن الزُّهْرِيِّ عن عبد الرحمن بن كعب بن مالك قال : إن مما صنع الله لنبِيِّه أن هذين العَيِّين من الأنصار - الأوس والخزرج - كانا يتصاولان في الإسلام كتصاول الفحلين ، لا تصنع الأوس شيئاً إلا قالت الخزرج : والله لا تذهبون به أبداً ، فضلاً علينا في الإسلام ، فإذا صنعت الخزرج شيئاً ، قالت الأوس مثل ذلك .

فلما أصابت الأوس كعب بن الأشرف^(١) ، قالت الخزرج : والله لا ننتهي حتى نجتزىء عن رسول الله ﷺ مثل الذي أجزءوا عنه فتذاكروا أوزن رجل من اليهود ، فاستأذنوا النبي ﷺ في قتله ، وهو سلام بن أبي الحقيق الأعور ، أبو رافع ، بخير ، فأذن لهم في قتله ، وقال : لا تقتلوا وليداً ، ولا امرأة ، فخرج إليه رهط^(٢) فيهم عبد الله بن عتيك ، وكان أمير القوم ، أحد بني سلمة^(٣) ، وعبد الله بن أنيس ، ومسعود بن سنان ، وأبو قتادة ، وخزاعي بن أسود^(٤) ، رجل من أسلم ، حليف لهم ، ورجل آخر يقال له فلان بن سلمة ، فخرجوا حتى جاءوا خبير ، فلما دخلوا البلد عمدوا إلى كل بيت منها ، ففلقوه من خارجه على

(١) كان قتله على رأس خمسة وعشرين شهراً من الهجرة . في ربيع الأول . انظر مغازي الواقدي : ١٨٤/١ .

(٢) خرجوا ليلة الاثنين في السحر . لأربع خلون من ذي الحجة . على رأس ستة وأربعين شهراً من الهجرة . وغابوا عشرة أيام . مغازي الواقدي : ٣٩١/١ .

(٣) كانت أم عبد الله بن عتيك بخير يهودية - مغازي الواقدي : ٣٩١/١ .

(٤) هو في مغازي الواقدي : ٣٩١/١ . الأسود بن خزاعي .

نفسى منها ، ولا أذوق طعاماً ولا شرباً ، حتى أموت ، أو يتوب الله عليّ ، فمكث سبعة أيام لا يذوق فيها طعاماً ولا شرباً ، حتى كان يغرم مغشياً عليه ، قال : ثم تاب الله عليه ، فقيل له : قد تيب عليك يا أبا لبابة ، فقال : والله لا أحل نفسي حتى يكون رسول الله ﷺ يحلثني بيده ، قال : فجاء النبي ﷺ فحكك بيده ، ثم قال أبو لبابة : يا رسول الله ، إن من توبتي أن أهبجر دار قومي التي أصبت فيها الذنب ، وأن أنخلع من مالي كله صدقةً إلى الله وإلى رسوله ، قال : يُجزيك الثلث يا أبا لبابة .

عبد الرزاق عن معمر قال : أخبرني الزهري قال : أخبرني ابن كعب بن مالك ، قال : أوّل أمر عتب على أبي لبابة أنه كان بينه وبين يثيم عدنق (١) ، فاختصا إلى النبي ﷺ ، ففضى به النبي ﷺ لأبي لبابة ، فبكى اليتيم ، فقال النبي ﷺ : دعته له ، فأبى ، قال : فأعطه إياه ولك مثله في الجنة ، فأبى ، فانطلق ابن الدحداحة ، فقال لأبي لبابة : بعني هذا العدنق بحدقتين ، قال : نعم ، ثم انطلق [إلى] النبي ﷺ فقال : يا رسول الله ، أرأيت إن أعطيت هذا اليتيم هذا العدنق ألي مثله في الجنة ؟ قال : نعم ، فأعطاه إياه ، قال : فكان النبي ﷺ يقول : كم من عدنق مثلك (٢) لابن الدحداحة في الجنة .

قال : وأشار إلى بني قريظة حين نزلوا على حكم سعد ، فأشار إلى حلقه ، [هو] (٣) الذبج ، وتخلف عن النبي ﷺ في غزوة تبوك ، ثم تاب الله عليه بعد ذلك (٤) .

(١) العدنق : النخلة .

(٢) ضلال أي ثمارها دانية سهل اجتيازها . وجاء الحديث في النهاية لابن الأثير : ١٦٦/٢ ، ١٩٩/٢ . وعند أبي الدحداح .

(٣) زيد ما بين العاصرتين من مغازي الواقدي : ٥٠٦/٢ .

(٤) انظر مغازي الواقدي : ٥٠٥/٢ - ٥٠٧ . حيث الخبر عن الزهري . وعند أبي الدحداح .

عند الله ، ثم تلا عليهم (لَقَدْ تَابَ اللهُ عَلَى النَّبِيِّ وَالْمُهَاجِرِينَ
 وَالْأَنْصَارِ) حتى بلغ (السَّوَابِ الرَّحِيمِ) ، قال : وفيما
 أنزلت أيضاً (اتَّقُوا اللَّهَ وَكُونُوا مَعَ الصَّادِقِينَ)^(١) ، قال : قلت :
 يا نبي الله إن من توبتي إذا آلا أحدن إلا صدقا ، وأن أنظع من مالي كله صدقة
 إلى الله والى رسوله ، فقال : أمسك عليك بعض مالك ، فهو خير لك ، فقلت :
 إني أمسك سهمي الذي بخير .

قال : فما أنعم الله عليّ نعمة بعد الإسلام ، أعظم في نفسي ، من صدقي
 رسول الله ﷺ ، حين صدقته أنا وصاحباي ، إلا أن^(٢) تكون كذبتنا ، فهلكتنا ،
 كما هلكتوا ، وإني لأرجو ألا يكون الله عز وجل ابتلى أحدا في الصلح ، مثل
 الذي ابتلاني ، ما تعمدت لكذبة بعد ، وإني لأرجو أن يحفظني الله فيما بقي .

قال الزهري : فهذا ما انتهى إلينا من حديث كعب بن مالك .

مَنْ تَخَلَّفَ عَنِ النَّبِيِّ ﷺ فِي غَزْوَةِ تَبُوكَ

عبد الرزاق عن معمر قال : أخبرني قتادة وعلي بن زيد بن جدعان
 أنهما سمعا سعيد بن المسيّب يقول : حدثني سعد بن أبي وقاص أن رسول الله
 ﷺ لما خرج إلى تبوك استخلف علينا إلى المدينة عليّ بن أبي طالب ، فقال :
 يا رسول الله ، ما كنت أحب أن تخرج وجهاً إلا وأنا معك ، فقال : أما ترضى
 أن تكون مني بمنزلة هارون من موسى ، غير أنه لا نبي بعدي^(٤) .

قال معمر : فأخبرني الزهري قال : كان أبو ثبابة ممن تخلف عن
 رسول الله ﷺ في غزوة تبوك ، فربط نفسه بسارية ، ثم قال : والله لا أحلّ

(١) التوبة : ١١٧ - ١١٩ .

(٢) في المسند : إن لا تكون كذبتنا .

(٣) هي الآن من أشهر مدن شمال المملكة العربية السعودية - انظر أيضا الحانم المطابة ، وكانت

غزوة تبوك في سنة تسع للهجرة - انظر تاريخ خليفة : ٦٤/٨ .

(٤) الخبر في صحيح البخاري مع خلاف بالألفاظ - انظر فتح الباري : ١١٢/٨ .

ابن عمي ، فسألت عليه ، فلم يرد عليّ ، فقلت : أئشدك الله يا أبا قتادة (١) أتعلم أني أحب الله ورسوله ؟ فسكت ثم قلت : أئشدك الله يا أبا قتادة ، أتعلم أني أحب الله ورسوله ؟ فسكت ، ثم قلت : أئشدك الله يا أبا قتادة ، أتعلم أني أحب الله ورسوله ؟ قال : الله ورسوله أعلم ، قال : فلم أملك نفسي أن بكيت ، ثم اقتحمت الحائط خارجاً ، حتى إذا مضت خمسون ليلة من حين نهي النبي ﷺ عن كلامنا ، صليت على ظهر بيتنا لنا صلاة الفجر ، ثم جلست ، وأنا في المنزلة التي قال الله (وَضَاقَتْ عَلَيْهِمُ الْأَرْضُ بِمَا رَحُبَتْ وَضَاقَتْ عَلَيْهِمُ أَنْفُسُهُمْ) (٢) إذ سمعت نداءً من ذرورة سلم (٣) : أن أبشِرْ يا كعب بن مالك ، فخررت ساجداً ، وعرفت أن الله قد جاءنا بالفرج ، ثم جاء رجل يركض على فرس يَبْشُرني ، فكان الصوت أسرع من فرسه ، فأعطيته ثوبياً بشاراً ، وليست ثوبين آخرين (٤) .

قال : وكانت أم سلمة محبته (٦) في شأني ، تحزن بأمرني ، فانطلقت قال : وكانت توبتنا نزلت على النبي ﷺ ثلث الليل ، فقالت أم سلمة : يا نبي الله ، ألا تبشُر كعب بن مالك ؟ قال : إذا يحطكم (٥) الناس ، ويمنعونكم التوم سائر الليلة . إلى النبي ﷺ ، فإذا هو جالس في المجد ، وحوله المسلمون ، وهو يستير كاستنارة القمر ، وكان إذا سُرَّ بالأمر استار ، فجئت ، فجلست بين يديه ، فقال : أبشِرْ يا كعب بن مالك ، بخير يوم أتى عليك منذ ولدتك أمك ، قال : قلت : يا نبي الله ، أمرٌ من عند الله ، أم من عندك ؟ قال : بل من

(١) زيد ما بين العاصرتين من المسند .

(٢) التوبة : ١١٨ .

(٣) جبيل بسوق المدينة - المنام المطابة .

(٤) في صحيح البخاري - فتح الباري : ١١٥/٨ : و نزعته له ثوبي . نكسوته اياها بيشراه ، و اهد

ما املك غيرهما يومئذ . واستعرت ثوبين فلبستهما .

(٥) أي يزدحم عليكم الناس .

(٦) في المسند : محبته محبته .

إلى السوق فلا يكلفني أحد ، وتنكر لنا الناس ، حتى ما هم بالذي نصرف ، وتنكرت لنا الحيطان ، حتى ما هي بالحيطان التي تعرف لنا ، وتنكرت لنا الأرض ، حتى ما هي بالأرض التي نعرف ، وكنت أقوى الناس^(١) ، فكنت أخرج في السوق ، فأتي المسجد فأدخل ، وآتي النبي ﷺ فأسلم عليه ، فأقول : هل حرك شفاه بالسلام ، فإذا قلت أصلي إلى سارية فأقبلت قبيل صلاتي ، نظرت إلي بمؤخر عينيه ، وإذا نظرت إليه أعرض عني .

قال : واستكان صاحباي ، فجعلنا يكيان الليل والنهار ، لا يطلعان رؤوسهما ، فبينا أنا أطوف في السوق ، إذا رجل نصراني ، جاء بطعام له يبيعه ، يقول : من يدعني على كعب بن مالك ؟ قال : فطلق الناس يشيرون له إلي ، فأتاني ، وأتاني بصحيفة من ملك غسان^(٢) ، فإذا فيها « أما بعد : فإنه بلغني أن صاحبك قد جفاك وأقصاك ، ولست بدار مضيعة ولا هوان ، فالحق بنا نواسك » قال : فقلت : هذا أيضاً من البلاء والشر ، فسجرت بها التنوير ، فأحرقتها فيه ، فلما مضت أربعون ليلة^(٣) ، إذا رسول من النبي ﷺ قد أتاني ، فقال : اعزل امرأتك ، فقلت : أطلقتها ؟ قال : لا ، ولكن لا تقربها ، قال : فجاءت امرأة هلال بن أمية ، فقالت : يا نبي الله ، إن هلال بن أمية شيخ كبير ضعيف ، فهل تأذن لي أن أخدمه ؟ قال : نعم ، ولكن لا يتقربك ، قالت : يا نبي الله ، والله ما به من حركة لشيء ، ما زال مكباً يبكي الليل والنهار ، منذ كان من أمره ما كان .

قال كعب : فلما طال علي البلاء اقتحمت على أبي قتادة [حائطه ، وهو

(١) في المسند د اصحابي ، وفي صحيح البخاري د واما انا فكنت اشب القوم واجلدهم - فتح الباري : ١١٥/٨ -

(٢) في مناقبي الواقدي : ١٠٥١/٣ : د فدفع الي كتابا من العارث بن ابي شرحبيل غسان ، أو قال : من قبيلة بن الأيهم . انظر فتح الباري : ١٢١/٨ .

(٣) في صحيح البخاري : د أربعون ليلة من الضسبي ، انظر فتح الباري : ١١٥/٨ . مناقبي الواقدي : ١٠٥٢/٣ .

فدخل النبي ﷺ ضحىً ، فصلى في المسجد ركعتين ، وكان إذا جاء من سفر فعل ذلك ، دخل المسجد فصلى فيه ركعتين ، ثم جلس ، فجعل يأتيه من تخلف فيحلفون له ، ويعتذرون إليه ، فيستغفرون لهم ، ويقبل علانيتهم ، ويكفل سرائرهم إلى الله ، فدخلت المسجد ، فإذا هو جالس ، فلما رأني تبسمَ تبسمَ الم غضب ، فجئت فجلست بين يديه ، فقال : ألم تكن ابتعت ظهرك ؟ قلت : بلى ، يا نبي الله ، قال : فما حكفك ؟ قلت : والله لو بين [يدي] (١) أحد غيرك من الناس جلست ، لخرجت من سطحه عليّ بعذر ، لقد أوتيت جدلاً ، ولقد علمت يا نبي الله ، أنني إن أخبرتك اليوم بقول تجد عليّ فيه وهو حق ، فإني أرجو فيه عفو الله ، وإن حدثتك اليوم حديثاً ترضى عنه فيه ، وهو كذب ، أو شك أن يطلعك الله عليه .

والله يا نبي الله ، ما كنت قط أيسر ، ولا أخفَ حاداً مني حيث تخلفت عنك ، قال : أمّا هذا فقد صدقكم الحديث ، قم حتى يقضي الله فيك ، قممت ، فنار بي على أئري أناس من قومي يؤثبوثي ، فقالوا : والله ما نملك أذنبت ذنباً قط قبل هذا ، فهلاًّ اعتذرت إلى نبي الله ﷺ بعذر رضي عنك فيه ، وكان استغفار رسول الله ﷺ سيأتي من وراء ذنبك ، ولم تقف [نفسك] (٢) موقفاً لا تكدرني ما يقضى لك فيه ، فلم يزالوا يؤثبوثي ، حتى هممت أن أرجع فأكذب نفسي .

قلت : هل قال هذا القول أحد غيري ؟ قالوا : نعم ، قاله هلال بن أمية ، ومرة بن ربيعة (٣) ، فذكروا رجلين صالحين قد شهدا بدرأ ، لي فيهما أسوة ، قلت : لا ، والله لا أرجع إليه في هذا أبداً ، ولا أكذب نفسي .

قال : ونهى النبي ﷺ الناس عن كلامنا أيها الثلاثة ، قال : فجملت أخرج

(١) زيادة من المسند .

(٢) زيد من المسند .

(٣) في المسند : « يعني ابن ربيعة » وفي صحيح البخاري « ابن الربيع » وهو اسم . انظر نتج

الباري : ١١٤/٨ .

غادياً بغداداً^(١) ، وذلك يوم الخميس [وكان يحب أن يخرج يوم الخميس]^(٢) ، فأصبح غادياً ، فقلت : أطلق غداً إلى السوق ، فأشترى جهازي ، ثم ألحقهم^(٣) ، فانطلقت إلى السوق من الغد ، فمسر عليّ بعض شأني [فرجعت] ، فقلت : أرجع غداً إن شاء الله ، [فالحق بهم فمسر عليّ بعض شأني] أيضاً^(٤) فلم أزل كذلك حتى التبس بي الذئب ، وتخطفت عن رسول الله ﷺ ، فجعلت أمشي في الأسواق وأطوف بالمدينة ، فيحزني أنني لا أرى أحداً تخطف إلا رجلاً مغموصاً عليه في النفاق^(٥) ، وكان ليس أحدٌ تخطف إلا رأى أن ذلك سيخفي له ، وكان الناس كثيراً لا يجمعهم ديوان ، وكان جميع من تخطف عن النبي ﷺ بضعة وثمانين رجلاً ، ولم يذكرني النبي ﷺ حتى بلغ تبوكاً ، فلما بلغ تبوكاً ، قال : ما فعل كعب بن مالك ؟ فقال رجل من قومي : خلفه يا رسول الله بردها والنظر في عطفيه ، فقال معاذ بن جبل : بئس ما قلت ، والله يا نبي الله ، ما نعلم [عليه]^(٦) إلا خيراً .

قال : فينا هم كذلك ، إذا هم برجل يزول به السراب ، فقال النبي ﷺ :
كن أبا خيشمة ، فإذا هو أبو خيشمة .

قال : فلما قضى النبي ﷺ غزوة تبوك ، وقفل ودنا من المدينة ، جعلت أنظر بماذا أخرج من سخط^(٧) النبي ﷺ ، واستعين على ذلك بكل ذي رأي من أهلي ، حتى إذا قيل : النبي ﷺ هو مُصَبِّحكم غداً بالنداة ، زاح عني الباطل ، وعرفت أنني لا أنجو إلا بالصدق .

(١) في المسند : بالنداة .

(٢) زيد من المسند

(٣) في المسند : الحق بهم .

(٤) في الأصل : علي بعض شأني أيضاً ، فقلت أرجع غداً إن شاء الله ، فلم أزل كذلك . وقد

تم التقرير . وزيد ما بين الحواصر من المسند .

(٥) أي مطوناً في دينة ، متصفاً بالنفاق .

(٦) ليست في المسند .

(٧) في المسند : سخط .

حَدِيثُ الثَّلَاثَةِ الَّذِينَ خَلَفُوا

عبد الرزاق عن مَسْرَعٍ عن الزُّهْرِيِّ قَالَ : أَخْبَرَنِي [عبد الرحمن بن عبد الله بن] كعب بن مالك عن أبيه ، قَالَ : لَمْ أَنْخَلَفْ عَنِ النَّبِيِّ ﷺ فِي غَزَاةِ غَزَاةَا ، حَتَّى كَانَتْ غَزَاةُ تَبُوكَ ، إِلَّا بَدْرًا ، وَلَمْ يَعَاتِبِ النَّبِيُّ ﷺ أَحَدًا تَخَلَّفَ عَنِ بَدْرَ ، إِنَّمَا خَرَجَ يُرِيدُ الْعِيرَ ، فَخَرَجَتْ قَرِيشٌ مَغْتَوِّبِينَ لِعِيرِهِمْ ، فَالْتَقَوْا عَنْ غَيْرِ مَوْعِدٍ ، كَمَا قَالَ اللَّهُ (٢) ، وَلِعَمْرِي إِنْ أَشْرَفَ مَشَاهِدَ رَسُولِ اللَّهِ ﷺ فِي النَّاسِ لِبَدْرٍ ، وَمَا أَحِبُّ أَنْي كُنْتُ شَهِدْتُهَا مَكَانَ بَيْعَتِي لَيْلَةَ الْعَقَبَةِ ، حَيْثُ تَوَافَقْنَا (٣) عَلَى الْإِسْلَامِ ، ثُمَّ لَمْ أَنْخَلَفْ بَعْدَهُ عَنِ النَّبِيِّ ﷺ فِي غَزَاةِ غَزَاةَا ، حَتَّى كَانَتْ غَزَاةُ تَبُوكَ ، وَهِيَ آخِرُ غَزَاةِ غَزَاةَا ، وَأَذْنُ النَّبِيِّ ﷺ النَّاسَ بِالرَّحِيلِ ، وَأَرَادَ أَنْ يَتَأَهَّبُوا أَهْبَةَ غَزْوِهِمْ ، وَذَلِكَ حِينَ طَابَ الظَّلَالُ ، وَطَابَتِ الشَّمَارُ ، وَكَانَ قَلْبٌ مَا أَرَادَ غَزَاةَ إِلَّا وَارَى خَيْرَهَا (٤) ، وَكَانَ يَقُولُ : الْحَرْبُ خُدْعَةٌ ، فَأَرَادَ النَّبِيُّ ﷺ فِي غَزَاةِ تَبُوكَ أَنْ يَتَأَهَّبَ النَّاسَ أَهْبَةَ ، وَأَنَا أَيْسَرُ مَا كُنْتُ ، قَدْ جَمَعْتُ رَاغِبِي (٥) ، وَأَنَا أَقْدَرُ شَيْءٍ فِي نَفْسِي عَلَى الْجِهَادِ وَخَفَّةِ الْحَاذِ (٦) ، وَأَنَا فِي ذَلِكَ أَصْغَرُ (٧) إِلَى الظَّلَالِ ، وَطَيْبِ الشَّمَارِ ، فَلَمْ أَزَلْ كَذَلِكَ ، حَتَّى قَامَ النَّبِيُّ ﷺ

(١) زيد ما بين الغاصرتين من صحيح البخاري - فتح الباري : ١١٣/٨ ، ٣٤٢ ، علما بان الامام احمد خرج هذا الحديث عن الزهري في مسنده : ٣٨٧/٦ ، وعنده الزهري عن عبد الرحمن بن كعب بن مالك عن ابيه .

(٢) في سورة الانفال : ٧ : واذ بعدكم الله احدى الطائفتين انها لكم .

(٣) في مسند الامام احمد : ٣٨٧/٦ ، توافقنا .

(٤) في مسند الامام احمد : ٣٨٧/٦ ، الا وري غيرها .

(٥) في المسند : راحلتين .

(٦) اي اني اقدر شي ، على تحمل مؤنة العيال .

(٧) اي اصيل .

يتمثل رسول الله ﷺ بشعر رجل من المسلمين لم يسم لي ، ولم ييلني في الأحاديث أن رسول الله ﷺ تمثل ببيت قط من شعر تام ، غير هؤلاء الأبيات (١) ، ولكن كان يرجزهم لبناء المسجد .

فلما قاتل رسول الله ﷺ كفار قريش ، حالت الحرب بين مهاجرة أرض الحبشة وبين القدوم على رسول الله ﷺ ، حتى لاقوه بالمدينة زمن الخندق ، فكانت أسماء بنت عميس (٢) تحدث أن عمر بن الخطاب كان يعيرهم بالكلث في أرض الحبشة ، فذكرت ذلك - زعمت أسماء - لرسول الله ﷺ ، فقال رسول الله ﷺ : لستم كذلك .

وكان أول آية أنزلت في القتال (أَذِنَ لِكَذِبِنَ يَتَقَاتِلُونَ بِأَتْمِهِمْ ظَلِمُوا وَإِنَّ اللَّهَ عَلَى نَصْرِهِمْ لَلْقَدِيرُ) (٣) .

(١) نقل ابن حجر في فتح الباري : ٢٤٧/٧ ، أنكر على الزهري هذا من وجهين : أحدهما أنه رجز وليس بشعر ، - - - - والوجه الثاني : أن العلماء اختلفوا هل ينشد النبي ﷺ شعرا أم لا ، ثم تابع ابن حجر عرض هذه المسألة بما فيه فوائد لغوية كثيرة وغير لغوية ، فلي نظر .

(٢) هاجرت مع زوجها جعفر بن أبي طالب ، وولدت له بأرض الحبشة عبد الله بن جعفر - انظر ابن اسحق : ٢٢٦ .

(٣) الحج : ٢٦ .

تنتظرونه ، فثار المسلمون إلى السلاح ، فلقوا رسول الله ﷺ ، حتى أتوه
 بظاهر الحرّة ، فعدل بهم رسول الله ﷺ ذات اليمين ، حتى نزل في بني عمرو بن
 عوف ، وذلك يوم الاثنين من شهر ربيع الأول ، فقام أبو (١) بكر يذكر الناس ،
 وجلس رسول الله ﷺ صامتاً ، وطلق من جاء من الأنصار ، ممن لم يكن رأى
 رسول الله ﷺ يحبه أبا بكر ، حتى أصابت رسول الله ﷺ الشمس ، فأقبل
 أبو بكر حتى ظلل عليه بردائه ، فعرف الناس رسول الله ﷺ عند ذلك ، فلبث
 رسول الله ﷺ في بني عمرو بن عوف بضع عشرة ليلة ، وابتنى المسجد الذي
 أسس على التقوى (٢) ، وصلّى فيه .

ثم ركب رسول الله ﷺ راحته ، فصار ، ومشى الناس حتى بركت به عند
 مسجد الرسول ﷺ بالمدينة ، وهو يصلّي فيه يومئذ رجال من المسلمين ، وكان
 مربداً (٣) للتمر لسهل وسهيل غلامين يمين ، أخوين في حجر أبي أمامة أسعد بن
 زرارة ، من بني النجار ، فقال رسول الله ﷺ حين بركت به راحته : هذا المنزل
 إن شاء الله ، ثم دعا رسول الله ﷺ الغلامين ، فساومهما بالمربد ليتخذة مسجداً ،
 فقالا : بل نهبه لك يا رسول الله ، فأبى النبي ﷺ أن يقبله هبةً ، حتى ابتاعه
 منهما ، وبناه مسجداً ، وطلق رسول الله ﷺ ينقل معهم اللبن (٤) في ثيابه ،
 وهو يقول :

هذا الحمال لا حمال خير هذا أبر ربنا وأطهر

ويقول :

[اللهم] إن الأجر أجر الآخرة فارحم الأنصار والمهاجرة

- (١) في الأصل : فقام رسول الله ﷺ ، وواضح أن عبارة رسول الله ﷺ زائدة ، انظر صحيح البخاري - فتح الباري : ٢٣٩/٧ حيث خرج رواية الزهري هذه مع شيء من الخلاف ببعض الالفاظ .
 (٢) انظر قوله تعالى : و مسجد أسس على التقوى من أول يوم ، في سورة التوبة : ١٠٨ .
 (٣) هو الموضع الذي يحفف فيه التمر ، والمربد أيضا كل شيء حبست فيه الابل والتمم - فتح الباري : ٢٤٦/٧ .
 (٤) أي الطوب المصنف بالشمس .
 (٥) زيد ما بين العاصرتين من صحيح البخاري - فتح الباري : ٢٤٠/٧ .

قال مَعْمَرٌ : قلت لأبي عمرو بن العلاء : ما العُثَانُ ؟ فسكت ساعة ثم قال : هو الدخان من غير نار .

قال مَعْمَرٌ : قال الزُّهْرِيُّ في حديثه : فاستقسم بالأزلام ، فخرج الذي أكره ، « لا أضرمهم » ، فناديتهما بالأمان ، فوقفا ، وركبت فرسي حتى جتتهم ، وقد وقع في نفسي حين لقيت منهم ما لقيت من الحبس عنهم ، أنه سيظهر أمر رسول الله ﷺ ، فقلت له : إن قومك جعلوا فيك الدية ، وأخبرتهم من أخبار سفري ، وما يريد الناس بهم ، وعرضت عليهم الزاد والمتاع ، فلم يرزعوني (١) شيئاً ، ولم يسألوني إلا : أن أخف عننا ، فسأله أن يكتب لي كتاب موادة آمن به ، فأمر عامر بن فهيرة فكتبه لي [في] (٢) رقعة من آدم ، ثم مضى .

قال مَعْمَرٌ : قال الزُّهْرِيُّ : وأخبرني عروة بن الزبير أنه لقي الزبير وركبا من المسلمين ، كانوا تجارا لمدينة بالشام ، قافلين إلى مكة ، فرضوا للنبي ﷺ وأبي بكر ثياب بياض .

يقال : كسَوْهم : أعطوهم .

وسمع المسلمون بالمدينة بمخرج رسول الله ﷺ ، فكانوا يعدون كل غداة إلى الحرّة ، فينتظرونه حتى يؤذيههم حرّ الظهيرة ، فانقلبوا يوماً بعدما أطلالوا انتظاره ، فلما انتهوا إلى بيوتهم ، أوفى رجل من يهود أطمأ (٣) من آطامهم لأمر ينظر إليه ، فبصر برسول الله وأصحابه مبسطين ، يزول بهم السراب (٤) ، فلم يتساهل اليهودي أن نادى بأعلى صوته : يا معشر العرب ! هذا جدكم (٥) الذي

(١) أي لم يأخذوا شيئاً مما كان مسمى .

(٢) زيد ما بين العاصرتين من صحيح البخاري - انظر فتح الباري : ٢٢٨/٧ . وانظر التاريخ عند العرب : ١٣٤ - ١٤٣ ، حيث عدة روايات لخبرسراقة ، أحدها مدروس بشكل تقدي .

(٣) بناء مرتفع كالحصن أو البرج .

(٤) أي مستبجلين تبدو حركتهم للبيان - فتح الباري : ٢٤٣/٧ .

(٥) أي عظيمكم الذي تتوعمون السعادة على يديه . وفي تاريخ خليفة : ١٣/١ . يا بني قبيلة

هذا جدكم .

رجل منهم ، حتى قام علينا ، فقال : يا سراقا ، إني رأيت أنفاً أسوداً^(١) بالساحل ، أراها محمداً وأصحابه .

قال سراقا : فمرفت أنهم هم ، فقلت : إنهم ليسوا بهم ، ولكنك رأيت فلاناً وفلاناً ، انطلقوا بثغاء^(٢) .

قال : ثم ما لبثت في المجلس إلا ساعة حتى قمت ، فدخلت بيتي ، فأمرت جاريتي أن تخرج لي فرسي ، وهي من وراء أكمة تجسها علي ، وأخذت رمحي ، فخرجت به من ظهر البيت ، فخططت بزجبي^(٣) بالأرض ، وخفضت عليّة الرمح ، حتى أتيت فرسي ، فركبتها ، فرفعتها تقرب^(٤) بي ، حتى رأيت أسودتهم ، حتى [إذا]^(٥) دنوت منهم ، حيث يسمعون الصوت ، عثرت بي فرسي ، فخررت عنها ، فمقت فأهويت بيدي إلى كنانتي ، فاستخرجت منها - أي الأزام^(٦) - فاستقسمت بها : أضرمهم أم لا ؟ فخرج الذي أكره ، لا أضرمهم ، فركبت فرسي وعصيت الأزام ، فرفعتها تقرب^(٧) بي أيضاً ، حتى إذا دنوت ، سمعت قراءة رسول الله ﷺ ، وهو لا يلتفت ، وأبو بكر يكثر الالتفات ، سأخت^(٨) يدا فرسي في الأرض ، حتى بلغت الركبتين ، فخررت عنها ، فزجرتها ، فنهضت ، فلم تكده تخرج يداها ، فلما استوت قائمة إذا لأثر يديها عثان^(٩) ، ساطع في السماء مثل الدخان .

(١) أي اشخاصا .

(٢) أي ينشدون ضالة لهم ، أو أمرا ما .

(٣) الحديدية التي توضع في أسفل الرمح ، وهي عكس السنان .

(٤) يقال « رفعت ناقتي » أي كلفتها المرفوع من السير . وهو فوق الموضوع ودون المدور . وقرب

تقريبا إذا عدا عدوا دون الإسراع - النهاية لابن الأثير .

(٥) اضيف ما بين العاصرتين كيما يستقيم الكلام ، وكان يمكن الاستغناء عن هذه الاضافة وكتابة

عبارة « عثرت » باضافة فاء العطف لاولها اخذا برواية صحيح البخاري .

(٦) سهام خشبية غير مريضة فدهح عليها افضل ولا تعمل ومنها ما ترك غفلا ، كانت تطير تحت الرمل

ويستخرج الانسان احداهما ليرى ما قسم له بالقيس - انظر الخبر في سيرة ابن هشام مع النهاية لابن الأثير

وفتح الياري : ٢٤١/٧ .

(٧) سأحت : أي غاصت . والعثان هو الدخان وزنا ومعنى . واكثر ما يستعمل فيما يتبخر به

- القاموس المحيط - المصباح المنير .

بيت عندهما عبد الله بن أبي بكر ، وهو غلام شاب لثق ، ثقف ، فيخرج^(١) من عندهما سحراً ، فيصبح عند قريش بمكة ، كبائتٍ ، فلا يسمع أمراً يكادان به إلا وعاه ، حتى يأتيهما بخبر ذلك ، حين يختلط الظلام ، ويرعى عليهما عامر بن فهيرة مولى أبي بكر منحة من غنم ، فيريحها عليهما حين تذهب ساعة من الليل ، فيبيتان في رسلها^(٢) ، حتى ينق بها عامر بن فهيرة بفلس ، يفعل ذلك كل ليلة من الليالي الثلاث .

واستأجر رسول الله ﷺ وأبو بكر رجلاً من بني الدثئل ، من بني عبد ابن عدي ، هادياً خريئاً - والخريئ : الماهر بالهداية - قد غس^(٣) يمينه حلف في آل العاص بن وائل ، وهو على دين كفار قريش ، فأمناه ، فدفا إليه راحلتيهما ، وواعداه غار ثور بعد ثلاث ، فأثى غارهما براحتيهما صبيحة ليالٍ ثلاث ، فارتحلا ، وانطلق معهما عامر بن فهيرة ، مولى أبي بكر ، والدليل الدثلي ، فأخذ بهم طريق أذاهر^(٤) ، وهو طريق الساحل .

قال معمر : قال الزهري : فأخبرني عبد الرحمن بن مالك المدلجي - وهو ابن أخي سراقه بن جعشم - أن أباه أخبره أنه سمع سراقه ، يقول : جاءتنا رسل كفار قريش يجملون في رسول الله ﷺ وأبي بكر دية كل واحد منهما ، لمن قتلها أو أسرها .

قال : فينا أنا جالس في مجلس من مجالس قومي من بني مدلج ، أقبل

(١) في رواية صحيح البخاري : فدلج ، وهي أفضل .

(٢) زاد البخاري في روايته شرحاً نصه : وهو لبن منحهما ورضيغتهما .

(٣) شرح ابن حجر - فتح الباري : ٢٢٨/٧ - هذه العبارة بقوله : « أي كان حليفاً ، وكانوا إذا تحالفوا غمّسوا إيمانهم في دم أو خلوق أو شيء ، يكون فيه تلويث ، فيكون ذلك تأكيداً للحلف » . وهذا السرح فيه نظر ، ففي القاموس : البين القموس : هي الكاذبة ، التي يتصددها صاحبها علماً بأن الأمر خلافه ، وقال ابن الأثير في النهاية : « أي أخذ بتصيب من عقدهم وحلفهم يأمن به » .

(٤) لا يزال معروف بهذا الاسم . وهو جبل له تبتان تعضبان إلى مقابلة قصر السقاف . انظر كتاب المناهل للحرمي : ٤٧٤ .

فاقتصثوا أثره ، فلما بلغوا الجبل اختلط عليهم الأمر ، فصمدوا الجبل ، فمَرَّوا بالغار فأروا على بابه نسج المنكبوت ، فقالوا : لو دخل هاهنا لم يكن ينسج المنكبوت على بابه ، فمكث فيه ثلاثاً .

قال مَعْمَرٌ : قال قتادة : دخلوا في دار الندوة يأترون بالنبي ﷺ ، فقالوا : لا يدخل معكم أحد ليس منكم ، فدخل معهم الشيطان في صورة شيخ من أهل نجد ، فقال بعضهم : ليس عليكم من هذا عينٌ ، هذا رجل من أهل نجد ، قال : فتشاوروا ، فقال رجل منهم : أرى أن تركبوه بعيراً ثم تخرجوه ، فقال الشيطان : بس ما رأى هذا ، هو هذا قد كان يفسد ما بينكم وهو بين أظفركم ، فكيف إذا أخرجتموه فافسد الناس ، ثم حملهم عليكم ، يقاتلوكم ، فقالوا : نعم ما رأي هذا الشيخ ، فقال قائل آخر : فإني أرى أن تجعلوه في بيت وتطليئوا عليه بابه ، وتلعوه فيه حتى يموت ، فقال الشيطان : بس ما رأى هذا ، أفترى قومه يتركونه فيه أبداً ، لا بد أن يفضوا له فيخرجوه ، فقال أبو جهل : أرى أن نخرجوا من كل قبيلة رجلاً ، ثم يأخذوا أسياهم ، فيضربونه ضربة واحدة ، فلا يسري من قتله ، ففدونه ، فقال الشيطان : نعم ما رأى هذا^(١) .

فأطلع الله نبيه ﷺ على ذلك ، فخرج هو وأبو بكر إلى غار في الجبل ، يقال له ثور ، وتام [علي] على فراش النبي ﷺ ، وباتوا يحرسونه بحسبون أنه النبي ﷺ ، فلما أصبحوا ، قام علي لصلاة الصبح ، بادروا إليه فإذا هم بعلي ، فقالوا : أين صاحبك ؟ قال : لا أدري ، فاقتصثوا أثره ، حتى بلغوا الغار ، ثم رجعوا ، فمكث فيه هو وأبو بكر ثلاث ليال .

قال مَعْمَرٌ : قال الزهري في حديثه عن عروة : فمكثا فيه ثلاث ليلٍ ،

(١) يبدو أن صاحب المور هذا الممزو للشيطان كان واحداً من شخصيات قريش الكبرى ، أسلم فيما بعد ، وعلت مكانته أو مكانة أسرته في الإسلام ، فانقضى الحال عزو دوره إلى الشيطان أو الفناء الخبر نهائياً إذا أمكن . خذ مثلاً على هذا دور العباس في مسألة بيعة العقبة الثانية وقلارن بين رواية وحسب بن منبه الذي عاش في العصر الأموي ورواية ابن اسحق الذي عاصر المنصور العباسي - انظر التاريخ عند العرب : ١١٥ - ١٣٣ .

في ساعة لم يكن يأتيها ، فقال أبو بكر : فداء له أبي وأمي ، إن جاء به في هذه الساعة إلا أمر .

قالت : فجاء رسول الله ﷺ ، فاستأذن ، فأذن له ، فدخل [فقال النبي ﷺ لأبي بكر : أخرج من عندك ^(١)] فقال أبو بكر : إنسا هم أهلك بأبي أنت يا رسول الله ، فقال النبي ﷺ : فإنه قد أذن لي في الخروج ، فقال أبو بكر : فالصحابة ، بأبي أنت يا رسول الله ، فقال النبي ﷺ : نعم ، فقال أبو بكر : فخذ — بأبي أنت يا رسول الله وأمي — إحدى راحتي هاتين ، فقال رسول الله ﷺ : باليمن .

قالت عائشة : فجهزناهما أحثَّ الجهاز ، فصنعا لهما سفرة في جراب ^(٢) ، فقطعت أسماء بنت أبي بكر من نطاقها ، فأوكت ^(٣) به الجراب ، فلذلك كانت تسمى ذات النطاقين ، ثم لحق رسول الله ﷺ وأبو بكر بغار في جبل ، يقال له ثور ^(٤) ، فمكثا فيه ثلاث ليال .

قال معمر : وأخبرني عثمان الجذري أن مقسماً مولى ابن عباس أخبره في قوله (وَإِذْ يَمْكُرُ بِكَ الَّذِينَ كَفَرُوا لِيُثْبِتُوكَ) ^(٥) قال : تشاورت قريش بسكة ، فقال بعضهم : إذا أصبح فأثبتوه بالوفاق ، يريدون النبي ﷺ ، وقال بعضهم : بل اقتلوه ، وقال بعضهم : أن أخرجوه ، فأطلع الله نبيه على ذلك ، فبات [علي] على فراش النبي ﷺ تلك الليلة ، وخرج النبي ﷺ حتى لحق بالغار ، وبات المشركون يحرسون علياً ، يحسبون أنه النبي ﷺ ، فلما أصبحوا ثاروا إليه ، فلما رأوا علياً ردَّ الله مكرهم ، فقالوا : أين صاحبك هذا ؟ قال : لا أدري .

(١) زيد ما بين العاصرتين من صحيح البخاري ، الذي خرج الخبر بتسامه عن الزمري . مع فوائد لفظية . انظر فتح الباري : ٧ / ٢٢٠ - ٢٢٣ .
(٢) الجراب : المزود . أو الوعاء .
(٣) أي ربطت .
(٤) ما زال معروفاً ، أسفل مكة .
(٥) الاقوال : ٣٠ .

فإن أحب أن يقتصر على أن يعبد الله في داره فعل ، وإن أبي إلا أن يعلن ذلك ،
فأسألك أن يرُدَّ عليك ذمَّتكَ ، فإننا قد كرهنا خفرك ، ولستنا مقرِّين
لأبي بكر بالاستعلان .

قالت عائشة : فأتى ابن الدغنة أبا بكر ، فقال : يا أبا بكر قد علمت الذي
عقدت لك ، إما أن تقتصر على ذلك ، وإما أن ترجع إليّ ذمتي ، فإني لأحب
أن تسمع العرب أني أخفرت في عهد رجل عقدت له ، فقال أبو بكر : فإني أرمد
إليك جوارك ، وأرضى بجوار الله ورسوله (١) .

ورسول الله ﷺ يومئذ بمكة ، فقال رسول الله ﷺ للمسلمين : إني قد
رأيت دار هجرتكم ، إني أريت داراً سبخة ذات نخل ، بين لابتين - وهما
الحرثان (٢) - .

فهاجر من هاجر قبيل المدينة ، حين ذكر رسول الله ﷺ ذلك ، ورجع إلى
المدينة بعض من كان هاجر إلى أرض الحبشة من المسلمين .

وتجهَّز أبو بكر رضي الله عنه مهاجراً ، فقال رسول الله ﷺ : على رسلك ،
فإني أرجو أن يؤذن لي ، فقال أبو بكر : أترجو ذلك يا نبي الله ؟ قال : نعم ،
فحبس أبو بكر نفسه على رسول الله ﷺ لصحبته ، وعلف أبو بكر راحلتين كانتا
عنده ورق السكر (٣) أربعة أشهر .

قال الزهري : قال عروة : قالت عائشة : فينا نحن يوماً جلوساً في بيتنا ،
في نحر الظهيرة ، قال قائل لأبي بكر : هذا رسول الله ﷺ مقبلاً مقتعاً رأسه ،

(١) الخبر في ابن اسحق : ٢٢٥ . عن الزهري مع شي. من الخلاف .

(٢) انظر مادة حرة ، في معجم البلدان والمقام المطابة .

(٣) زاد البخاري في روايته - وهو الخيط - وقال ابن حجر في شرحه - فتح الباري ، ٢٢٥/٧ :
ويقال السر شجرة أم غيلان ، وقيل كل ماله ظل نخيل ، والخيط ما يخبط بالمصا فيسقط من ورق
الشجر ، وجاء في النهاية في غريب الحديث لابن الأثير : هو ضرب من شجر الطبخ ، الواحدة سمرة ،
وتحت واحدة منها تمت بيعة الرضوان ، ولهذا جاء النداء يوم حنين : يا أصحاب السمرة . - انظر أيضاً
القاموس المحيط .

قطء إلا وهما يدينان الدين ، ولم يَسِرْ علينا يوم إلا يأتينا فيه رسول الله ﷺ طرقي النهار - بكرة وعشية - فلما ابتلي المسلمون ، خرج أبو بكر رضي الله عنه مهاجراً قبيل أرض الحبشة حتى إذا بلغ بركة العباد^(١) لقيه ابن الدغنة وهو سيد القارة^(٢) ، فقال ابن الدغنة : أين تريد يا أبا بكر ؟ فقال أبو بكر : أخرجني قومي ، فأريد أن أسبح في الأرض ، وأعبد ربي ، فقال ابن الدغنة : مثلك يا أبا بكر لا يخرج ، ولا يخرج ، إنك تكسب المعدوم ، وتصل الرحم ، وتحمل الكل ، وتقري الضيف ، وتعين على نوائب الحق ، فإنا لك جار ، فارجع فاعبد ربك ببلدك ، فارتحل ابن الدغنة ، ورجع مع أبي بكر ، فطاف ابن الدغنة في كفار قريش ، فقال : إن أبا بكر خرج ولا يخرج مثله ، أخرجون رجلاً يكسب المعدوم ، ويصل الرحم ، ويحمل الكل ، ويقري الضيف ، ويعين على نوائب الحق ! فأنفذت قريش جوار ابن الدغنة ، وأمنوا أبا بكر ، وقالوا لابن الدغنة : مره أبا بكر فليعبد ربّه في داره ، وليصل فيها ما شاء ، ولا يؤذينا ، ولا يستعلن بالصلاة والقراءة في غير داره ، ففعل .

ثم بدا لأبي بكر فبنى مسجداً بفناء داره ، فكان يصلّي فيه ويقرأ ، فيتصّف^(٣) عليه نساء المشركين وأبنائهم ، يعجبون منه ، وينظرون إليه ، وكان أبو بكر رجلاً بكثاء ، لا يملك دمه حين يقرأ القرآن ، فأفزع ذلك أشراف قريش .

فأرسلوا إلى ابن الدغنة ، فقدم عليهم ، فقالوا : إنما أجرنا أبا بكر على أن يعبد الله في داره ، وإنه قد جاوز ذلك ، وبنى مسجداً بفناء داره ، وأعلن الصلاة والقراءة ، وإنا قد خشينا أن يفتن نساءنا وأبنائنا ، فأتبه فأمروه ،

(١) اسم لعدة مواضع واحد منها على مقربة من مكة . وفي ابن اسحق . ٢٢٥ . فخرج حتى كان من مكة على يمينه . - انظر مجمع . استجمع .

(٢) هو عند ابن اسحق : ٢٢٥ . رجل من بني العارث بن عبد مناة بن كنانة . وكان سيد بني هاشم .

(٣) أي يزدحمون عليه حتى يسقط بعضهم على بعض حتى يكاد يتكسر .

من هاجر إلى الحبشة

عبد الرزاق عن معمر عن الزهري في حديثه عن عروة قال : فلما كثر المسلمون ، وظهر الإيمان ، فتحدث به [ثار]^(١) المشركون من كفار قريش بمن آمن من قبائلهم ، يعذبونهم ، ويسجنونهم ، وأرادوا فتنهم عن دينهم •

قال : فبلغنا أن رسول الله ﷺ قال للذين آمنوا به : تفرقوا في الأرض ، قالوا : فإين نذهب يا رسول الله ؟ قال : ها هنا ، - وأشار بيده إلى أرض الحبشة ، وكانت أحب الأرض إلى رسول الله ﷺ [أن]^(٢) يهاجر قبلكما - فهاجر ناس ذوي عدد ، منهم من هاجر بأهله ، ومنهم من هاجر بنفسه ، حتى قدموا أرض الحبشة •

قال الزهري : فخرج في الهجرة جعفر بن أبي طالب بامرأته أسماء بنت عيسى الخثعمية ، وعثمان بن عفان - رحمه الله - بامرأته رقية ابنة رسول الله ﷺ^(٣) ، وخرج فيها خالد بن سعيد بن العاص بامرأته أمية ابنة خلف ، وخرج فيها أبو سلمة بامرأته أم سلمة ابنة أبي أمية بن المغيرة ، ورجال من قريش خرجوا بنسائهم ، فولد بها عبد الله بن جعفر ، وولدت بها أمة ابنة خالد بن سعيد ، أم عمرو بن الزبير وخالد بن الزبير ، وولد بها العارث بن حاطب في ناس من قريش ولدوا بها^(٤) •

قال الزهري : وأخبرني عروة بن الزبير أن عائشة قالت : لم أعقل أبواي

(١) زيد ما بين العاصرتين من رواية ابن سعد : ٢٠٣/١ • عن الزهري ، وعندنا • ثار ناس كثير من المشركين •

(٢) زيد ما بين العاصرتين من ابن سعد : ٢٠٤/١ •

(٣) أصاب الحبشة هذه في الأصل اضطراب سبب تأخير وتقديم بالكلمات •

(٤) انظر ابن اسحق : ١٧٤ - ١٧٩ •

فأنا لهم جار^(١) ، فبعث إليهم نقرأ^(٢) [فيهم] المنذر بن عمرو ، وهو الذي كان يقال المَعْتَق ليموت^(٣) ، وفيهم عامر بن قَهَيْرَة ، فاستجاش عليهم عامر بن الطفيل بن عامر ، فأبوا أن يطعموه ، وأبوا أن يخضروا ملاعب الأسيئة ، قال : فاستجاش عليهم بني سَلِيم ، فأطاعوه ، فاتبعوهم بقرب من مئة رجل رام ، فأدركوهم بئر معونة^(٤) ، فقتلوهم إلا عمرو بن أمية الضمري فأرسلوه .

قال الزُّهْرِي : فأخبرني عروة بن الزبير أنه لما رجع إلى النبي ﷺ قال له النبي ﷺ : أمِنُ بينهم ؟ قال الزُّهْرِي : وبلغني أنهم لما دفنوا التمسوا جسد عامر بن قَهَيْرَة فلم يقدرُوا عليه ، فيرون أن الملائكة دفنته .

عبد الرزاق عن مَعْمَر قال : أخيراً ثمامة بن عبد الله بن أنس عن أنس بن مالك ، أن حَرَام بن ملحان - وهو خال أنس - طعن يومئذٍ فتلقتي دمه بكفته ثم نضحه على رأسه ووجهه ، وقال : فزت ورب الكعبة^(٥) .

قال مَعْمَر : وأخبرني عاصم أن أنس بن مالك قال : ما رأيت رسول الله ﷺ وجد على شيء قط ، ما وجد على أصحاب بئر معونة ، أصحاب سرية المنذر بن عمرو ، فمكث شهراً يدعر على الذين أصابوهم في قنوت صلاة الغداة ، يدعو على رِعْل ، وذكوان ، وعُصَيَّة ، ولحيان ، وهم من بني سَلِيم^(٦) .

(١) في مغازي الواقدي : ٢٤٦/١ : « فرض رسول الله ﷺ عليه الإسلام ، فلم يسلم ولم يمد ، وقال : يا محمد ، اني ارى امرأ هذا امرأ حسناً شريفاً ، وقومي خلفي ، فلو أنك بعثت نحرأ من أصحابك معي لرجمت أن يجيبوا دعوتك ، ويتبعوا امرأ . »

(٢) تجتمع غالبية الروايات على أنهم كانوا سبعين رجلاً - انظر مغازي الواقدي : ٢٤٧/١ - فتح الباري : ٢٨٥/٧ - ٢٨٦ ، وزيد ما بين العاصرتين من رواية موسى بن عقبة عن الزهري ، انظر كتابي التاريخ عند العرب : ١٤٤ .

(٣) في عدد من الروايات « اعتق ليموت » والاعتاق هو الاسراع ، وعلمه فهو اسرع ليموت ، أو المسرع ليموت - انظر النهاية لابن الاثير . الاستبصار في نسب الصحابة من الانصار : ١٠٦ .

(٤) قال الواقدي في مغازيه : ٢٤٧/١ : « هو ماء من مياه بني سليم ، وهو بين ارض بني عامر وبني سليم ، وعنده أن هذه الغزوة كانت في صفر على رأس ستة وثلاثين شهراً من الهجرة ، وأورد خليفة بن خياط : ٤٢/١ ، الغزوة في حوادث سنة أربع - انظر مادة بئر معونة عند ياقوت .

(٥) خرج البخاري هذا الخبر ، انظر فتح الباري : ٢٨٦/٧ .

(٦) انظر ما قال اليه امر ابن الطفيل في رواية ابن اسحق - الروض الافت : ٢٣٢/٣ .

أهله ، ثم قال : أما بعد ، فإن إخوانكم هؤلاء قد جاءوا مسلمين ، أو مستسلمين ، وإنك قد خيرتاهم بين الذراري والأموال ، فلم يعدلوا بالأحساب ، وإنني قد رأيت أن تردوا لهم أبناءهم ، ونساءهم ، فمن أحب منكم أن يطيب ذلك فليفعل ، ومن أحب أن يكتب علينا حصته من ذلك حتى نعطيه من بعض ما يفيت الله علينا فليفعل ، قال : فقال المسلمون : طيبنا ذلك لرسول الله ﷺ ، قال (١) : إنني لا أدري من أذن في ذلك ممن لم يأذن ، فامروا عرفاءكم فليرفموا ذلك إلينا ، فلما رفعت العرفاء إلى رسول الله ﷺ أن الناس قد سلموا ذلك ، وأذنوا فيه ، رد رسول الله ﷺ إلى هوازن نساءهم وأبناءهم ، وخير رسول الله ﷺ نساءً كان أعطاهن رجالاً من قريش بين أن يكتبسن عند من عنده ، وبين أن يرجعن إلى أهلن .

قال الزهري : فبلغني أن امرأة منهم كانت تحت عبد الرحمن بن عوف ، ففخّرت فاخترت أن ترجع إلى أهلها ، وتركت عبد الرحمن ، وكان معجباً بها ، وأخرى عند صفوان بن أمية ، فاخترت أهلها .

قال الزهري : فأخبرني سعيد بن المسيب قال : قسم رسول الله ﷺ ما قسم بين المسلمين ، ثم اعتمر من الجِعْرانة (٢) بعدما قتل من غزوة حنين ، ثم انطلق إلى المدينة ، ثم أمر أبا بكر على تلك الحجة .

قال معمر عن الزهري قال : أخبرني ابن كعب بن مالك قال : جاء ملاعب الأسة (٣) إلى النبي ﷺ بهديّة ، فعرض عليه الإسلام ، فأبى أن يسلم ، فقال النبي ﷺ : إنني لا أقبل هدية مشرك ، قال : قابعت إلى أهل نجد من شئت

(١) أي النبي ﷺ .

(٢) هي ماء بين الطائف ومكة ، وهي إلى مكة أقرب - معجم البلدان .

(٣) هو عامر بن مالك بن جعفر بن كلاب ، وسمي ملاعب الأسة لقوله اثر حضوره احد ايام العرب في الجاهلية :

فررت وأسلمت ابن امك عامراً
انظر الروض الانف : ٣ / ٢٣٨ .

إلى قتالهم ، فقال رسول الله ﷺ : هذا (١) حين حمي الوطيس ، قال ثم أخذ رسول الله ﷺ حصيات فرمى بهن وجوه الكفار ، ثم قال : انهزموا ورب الكعبة ، قال : فذهبت أنظر فإذا القتال على هيئة فيما أرى ، قال : فوالله ما هو إلا أن رماهم رسول الله ﷺ بحصياته ، فما زلت أرى حدهم قليلاً ، وأمرهم مدبراً حتى هزمهم الله تعالى ، قال : وكانني أنظر إلى النبي ﷺ يركض خلفهم على بقله له .

قال الزهري : وكان عبد الرحمن بن أزرع يحدث أن خالد بن الوليد بن المغيرة يومئذ كان على الخيل ، خيل رسول الله ﷺ ، فقال ابن أزرع : فلقد رأيت رسول الله ﷺ بعدما هزم الله الكفار ، ورجع المسلمون إلى رحالهم ، يمشي في المسلمين ، ويقول : مَنْ يَدُّكُنِي عَلَى رِجْلِ خَالِدِ بْنِ الْوَلِيدِ ؟ فَمَشَيْتَ - أَوْ قَالَ فَمَشَيْتَ - بَيْنَ يَدَيْهِ وَأَنَا غَلَامٌ مُحْتَمٌ ، أَقُولُ : مَنْ يَدُّلُّ عَلَى رِجْلِ خَالِدِ ، حَتَّى دَلَّيْنَا عَلَيْهِ ، فَإِذَا خَالِدٌ مُسْتَدٌ إِلَى مُؤَخَّرَةِ رِجْلِهِ ، فَأَتَاهُ رَسُولُ اللَّهِ ﷺ فَنَظَرَ إِلَى جِرْحِهِ .

قال الزهري ، فأخبرني سعيد بن المسيب أن النبي ﷺ سبى يومئذ ستة آلاف سببي من امرأة و غلام ، فجعل عليهم رسول الله ﷺ أبا سفيان بن حرب . قال الزهري : وأخبرني عروة بن الزبير قال : لما رجعت هوازن إلى رسول الله ﷺ ، قالوا : أنت أبرّ الناس ، وأوصلهم ، وقد سببنا موالينا ونساءنا ، وأخذت أموالنا ، فقال رسول الله ﷺ : إني كنت استأثيت بكم ومعي من ترؤد ، وأحبّ القول إليّ صدقه ، فاختروا إحدى الطائفتين : إما المال ، وإما السببي ؟ فقالوا : يا رسول الله ، أما إذا خيرتنا بين المال وبين الحساب ، فإننا نختار الحساب - أو قالوا : ما كنا نعدل بالحساب شيئاً - فاختروا نساءهم وإبناهم ، فقام رسول الله ﷺ [و] خطب في المسلمين ، فأثنى على الله بما هو

(١) في معاني الواقدي : ٨٩٨/٣ ، ٨٩٨ ، بدلا من « هذا حين » .

وَقَعَةُ حُنَيْنٍ

عبد الرزاق عن مَعْمَرٍ عن الزُّهْرِيِّ قال : أَخْبَرَنِي كَثِيرٌ بن العباس بن عبد المطلب عن أبيه العباس قال : شهدت مع رسول الله ﷺ يوم حنين ، قال : فلقد رأيت النبي ﷺ وما معه إلا أنا وأبو سفيان بن الحارث بن عبد المطلب ، فلزمنا رسول الله ﷺ فلم تفارقه ، وهو على بظلة شهباء - وربما قال معمر : بيضاء - أهداها له فروة بن ثفاعة^(١) الجذامي ، قال : فلما التقى المسلمون والكفار وكفى المسلمون مدبرين ، وطلق رسول الله ﷺ يركض بفلته نحو الكفار ، قال العباس : وأنا أخذ بلبجام بظلة رسول الله ﷺ أكفها ، وهو لا يالو ما أسرع نحو المشركين ، وأبو سفيان بن الحارث أخذ بفرز^(٢) رسول الله ﷺ ، فقال : يا عباس ، ناد أصحاب السكرة^(٣) ، قال : وكنت رجلاً صيِّاً ، فنادت بأعلى صوتي : أين أصحاب السكرة ؟ قال : فواحه لكان عطفتم حين سمعوا صوتي عطفمة البقر على أولادها ، يقولون : يا لييك ، يا لييك ، يا لييك .

وأقبل المسلمون ، فاقتلوا هم والكفار ، فنادت الأنصار^(٤) ، يقولون : يا معشر الأنصار ، ثم قصر الداعون على بني الحارث بن الخزرج ، فنادوا : يا بني الحارث بن الخزرج ، قال : فنظر رسول الله ﷺ وهو على بفلته كالمطاول عليها

(١) هو عند ابن سعد : ٤٩٠/١ ، فروة بن عمرو ، و « فروة بن عمرو » عند البلاذري في أنساب الأشراف : ٥١٠/١ - ٥١٢ . ولم تتفق المصادر على تحديد ما أهداه فروة للنبي ﷺ . انظر أيضا فتح الباري : ٣٠/٨ .

(٢) الفرز : ركاب للرجل من جلد .

(٣) أي أصحاب بيعة الرضوان ، لأن الشجرة التي تست تحتها البيعة كانت من السرر ، انظر ما سياتي في خبر الهجرة إلى المدينة .

(٤) في معاني الوائدي : ٨٩٨/٣ ، عن الزمري : « فكانت الدعوة أولا : ثم نصرت الدعوة فنادوا : يا للخزرج ، » .

قال مَعْمَرُ : قال الزُّهْرِيُّ : ثم رجع رسول الله ﷺ بمن معه من قريش - وهي كِنَانَةٌ - ومن أسلم يوم الفتح قبل حُنَيْنٍ ، وحُنَيْنٍ وادٍ في قبيل الطائف ذو ميامٍ ، وبه من المشركين يومئذٍ عجز هوازن ، ومعهم ثقيف ، ورأس المشركين يومئذٍ مالك بن عوف النصراني ، فاقتلوا بحُنَيْنٍ ، فنصر الله نبيه ﷺ والمسلمين ، وكان يوماً شديداً على الناس ، فأُتِلَ اللهُ (لَقَدْ نَصَرَكُمُ اللهُ فِي مَوَاطِنَ كَثِيرَةٍ وَيَوْمَ حُنَيْنٍ) (١) ، الآية .

قال مَعْمَرُ : قال الزُّهْرِيُّ : وكان رسول الله ﷺ يتأثمهم (٢) ، فلذلك بعث خالد بن الوليد يومئذ .

عبد الرزاق عن مالك بن أنس عن ابن شهاب أن رسول الله ﷺ دخل مكة يوم الفتح وعليه المنفر (٣) .

(١) التوبة : ٢٥ .

(٢) أي قريش . انظر مغازي الواقدي : ٢/٨٢٥ - ٨٢٦ . فتح الباري : ١١/٨ .

(٣) الخبر في صحيح البخاري ، ويستفاد منه أن النبي دخل مكة بدون إحرام ، ويشير هذا مسألة تتعلق بطبيعة ونوعية فتح مكة - انظر فتح الباري : ١١/٨ - ١٥ .

تقيف بعروة بن مسعود^(١) ، فوالله إذا لا أستبقي منهم أحداً .

قال : ثم جاءه رسول المباس ، فدخل رسول الله ﷺ ، فأمر أصحابه بالكف ، فقال : كفوا السلاح ، إلا خزاعة عن بكر ساعة ، ثم أمرهم فكفثوا ، فأمن الناس كلهم [إلا] ابن أبي سرح ، وابن خنظل ، ومقيس الكناني ، وامرأة أخرى^(٢) ، ثم قال النبي ﷺ : إني لم أحرم مكة ، ولكن حرّمها الله ، وإنها لم تحلل لأحد قبلي ، ولا تحلّ لأحد بعدي إلى يوم القيامة ، وإنسا أهلها الله [لي]^(٣) في ساعة من نهار .

قال : ثم جاءه عثمان بن عفان بابن أبي سرح فقال : يا بعيه يا رسول الله ! فأعرض عنه ، ثم جاء من ناحية أخرى ، فأعرض عنه ثم جاءه أيضاً فقال : يا بعيه يا رسول الله ، فقال رسول الله ﷺ : لقد أعرضت عنه ، وإني لأظن بعضكم سيقتله ، فقال رجل من الأنصار ، فهلاء أومضت إليّ يا رسول الله ! قال : إن النبي لا يومض ، وكأني رأه غدراً .

قال الزهري : فبعث رسول الله ﷺ خالد بن الوليد ، فقاتل بمن معه صفوف قريش بأسفل مكة حتى هزمهم الله ، ثم أمر رسول الله ﷺ برفع عنهم^(٤) ، فدخلوا في الدين ، فأنزل الله (إذا جاء نصر الله والفتح)^(٥) حتى ختمها .

(١) أسلم ، ثم أذن له النبي باتيان قومه بالطائف بدعومهم إلى الإسلام ، فلما جاءهم قتلوه ، وهناك خلاف حول تاريخ إسلامه ، فالواقدي يرجع أن ذلك كان بعد انصراف النبي من حصار الطائف ، أي بعد فتح مكة ومعركة حنين - انظر مغازي الواقدي : ٩٦٠/٣ - ٩٦٢ .

(٢) هم : عبد الله بن سعد بن أبي سرح . أسلم ثم ارتد . لم يقتل حيث استأنم له أخوه من الرضاعة عثمان بن عفان . عبد الله بن خنظل ، أسلم ، ثم عهر وارتد مشركاً ، وقد قتل من قبل المسلمين . مقيس بن صبابه وكان قتل أحد الأنصار وارتد ، وقد قتله أحد المسلمين . سارة حوالة بعض بني المطلب ، وكانت ممن يؤذي النبي ببكة ، وقد استؤمن لها ، وأسلمت وعاشت حتى أيام عمر بن الخطاب ، هذا وقد زاد البعض على هؤلاء نفراً آخر ، انظر الواقدي : ٨٢٥/٢ . الروض الأنف : ٩٢/٤ - ٩٣ . فتح الباري : ١١/٨ - ١٢ .

(٣) زيد من صحيح البخاري - انظر فتح الباري : ٢٦/٨ .

(٤) انظر مغازي الواقدي : ٨٢٥/٣ . الروض الأنف : ٩٢/٤ .

(٥) النصر : ١ ، وكان فتح مكة سنة ثمان للهجرة . انظر تاريخ خليفة : ٥٦/٨ . الطبري :

خلف القبة : تَخْرَأُ عَلَيْهَا : فقال : وأبيك إنك لفاحص ، إني لم آتِكَ يا ابن الخطاب ، إنما جئت لابن عمي ، وإياه أكلّم .

قال : فقال العباس : يا رسول الله : إن أبا سفيان رجل من أشرف قوما ، وذوي أسنانهم وأنا أحب أن تجعل له شيئاً يُشرف ذلك له ، فقال النبي ﷺ : من دخل دار أبي سفيان فهو آمن .

قال : فقال أبو سفيان : أداري ، أداري ؟ فقال النبي ﷺ : نعم ، ومن وضع سلاحه فهو آمن ، ومن أغلق عليه بابه فهو آمن ، فانطلق مع العباس حتى إذا كان ببعض الطريق ، فخاف منه العباس بعض الغدر ، فحكاه على أخته حتى مرّت به الجنود . قال : فمرت به كبكة^(١) فقال : من هؤلاء ؟ يا عباس ، فقال : هذا الزبير بن العوام على المجنبة اليسى ، قال : ثم مرّت كبكة أخرى ، فقال : من هؤلاء يا عباس ؟ قال : هم قضاة ، وعليهم أبو عبيدة بن الجراح ، قال : ثم مرّت به كبكة أخرى ، فقال : من هؤلاء يا عباس ؟ قال : هذا خالد بن الوليد على المجنبة اليسرى ، قال : ثم مرّ به قوم يمشون في الحديد ، فقال : من هؤلاء يا عباس الذين كأنهم حرة سوداء ؟ قال : هذه الأنصار ، عندها الموت الأحمر ، فيهم رسول الله ﷺ ، والأنصار حوله ، فقال أبو سفيان : سرّ يا عباس ، فلم أرَ كالיום صباح قوم في ديارهم ، قال : ثم انطلق ، فلما أشرف على مكة نادى — وكان شعار قريش — يا آل غالب أسلموا تسلموا ، فلقية امرأته هند ، فأخذت بلحيته ، وقالت : يا آل غالب ، اقتلوا الشيخ الأحمق ، فإنه قد صبا ، فقال : والذي نفسي بيده لتسلمن أو ليُضربن عنقك^(٢) .

قال : فلما أشرف النبي ﷺ على مكة ، كفّ الناس أن يدخلوها حتى يأتيه رسول العباس ، فأبطأ عليه ، فقال النبي ﷺ : لعلهم يصنعون بالعباس ما صنعت

(١) الكبكية : الجماعة المتضامنة من الناس أو الخيل .

(٢) انظر الخبر بتفاصيل أكبر عند الواقدي : ٨١٥/٢ - ٨٢٣ . البعياة والنهاية : ٢٨٥/٤ - ٢٩٢ .

الربيع^(١) ، فلم يغير ذلك ، فقالت فاطمة : ما كنت لأفئات على رسول الله ﷺ بأمر ، ثم قال ذلك للحن والحسين : أجيروا بين الناس ، قولاً : نعم ، فلم يقلوا شيئاً ، ونظروا إلى أمها ، وقالوا : نقول ما قالت أمنا ، فلم ينجح من واحد منهم بما طلب .

فخرج حتى قدم على قريش ، فقالوا : ماذا جئت به ؟ قال : جئتكم من عند قوم قلوبهم على قلب واحد ، والله ما تركت منهم صغيراً ، ولا كبيراً ، ولا أثنى ، ولا ذكراً ، إلا ككلمته ، فلم أنجح منهم شيئاً ، قالوا : ما صنعت شيئاً ، ارجع فرجع .

وخرج رسول الله ﷺ يريد قريشاً ، حتى إذا كان ببعض الطريق ، قال رسول الله ﷺ لناس من الأنصار : انظروا أبا سفيان فإنكم ستجدونه ، فنظروه فوجدوه ، فلما دخل المعسكر جعل المسلمون يجأونه^(٢) ، ويسرعون إليه ، فنادى : يا محمد ، إني لمقتول ، فأمر بي إلى العباس ، وكان العباس له خيداً وصديقاً في الجاهلية ، فأمر به النبي ﷺ إلى العباس ، فبات عنده ، فلما كان عند صلاة الصبح ، وأذن المؤذن ، تحرك الناس ، فظن أنهم يريدونه ، قال : يا عباس ، ما شأن الناس ؟ قال : تحركوا للمنادي للصلاة ، قال : فكل هؤلاء إنما تحركوا للمنادي محمد ﷺ ؟ قال : نعم ، قال : فقام العباس للصلاة ، وقام معه ، فلما فرغوا ، قال : يا عباس ، ما يصنع محمد شيئاً إلا صنعوا مثله ؟ قال : نعم ، ولو أمرهم أن يتركوا الطعام والشراب حتى يموتوا جوعاً لفعلوا ، وإني لأراهم سيهلكون قومك غداً ، قال : يا عباس ، فادخل بنا عليه ، فدخل إلى النبي ﷺ ، وهو في قبة من آدم ، وعمر بن الخطاب خلف القبة ، فجعل النبي ﷺ يعرض عليه الإسلام ، فقال أبو سفيان : كيف أصنع بالعزى ؟ فقال عمر من

(١) حي زيب . وقد اجارت زوجها بعد ما جرى به أسيرا إلى المدينة ستة ستة . اثر سرية زيد بن حارثة إلى العيص . انظر مغازي الواقدي : ٥٥٢/٢ . طبقات ابن سعد : ٨٧/٢ .

(٢) وجاء : ضربه بسكين أو باليد في أي موضع من جسده .

غزوة الفسح

عبد الرزاق عن معمر عن عثمان الجزري - قال معمر : وكان يقال لعثمان الجزري [عثمان]^(١) المشاهد - عن مقسم مولى ابن عباس ، قال لما كانت المدة التي كانت بين رسول الله ﷺ وبين قريش زمن الحديبية ، وكانت سنتين ، ذكر أنها كانت حرب بين بني بكر - وهم حلفاء قريش ، وبين خزاعة - وهم حلفاء رسول الله ﷺ ، فأعانت قريش حلفاءها على خزاعة ، فبلغ ذلك رسول الله ﷺ ، فقال : والذي نفسي بيده لأمنعتهم مما أمنع منه نفسي ، وأهل بيتي ، وأخذ في الجهاد إليهم .

فبلغ ذلك قريشاً ، فقالوا لأبي سفيان : ما تصنع ، وهذه الجيوش تجتمع إلينا ، انطلق فجدد بيننا وبين محمد كتاباً ، وذلك مقدمه من الشام^(٢) ، فخرج أبو سفيان حتى قدم المدينة ، فكلّم رسول الله ﷺ ، فقال : هلّم فلنجدد بيننا وبينك كتاباً ، فقال النبي ﷺ : فنحن على أمرنا الذي كان ، وهل أحدثتم من حدث ؟ فقال أبو سفيان : لا ، فقال النبي ﷺ : فنحن على أمرنا الذي كان بيننا ، فجاء علي بن أبي طالب ، فقال : هل لك على أن تسود العرب ، وتكمن على قومك فتجيرهم ، وتجدد لهم كتاباً ؟ فقال : ما كنت لأفتات على رسول الله ﷺ بأمر ، ثم دخل على فاطمة ، فقال : هل لك أن تكوني خير سخلّة في العرب ، أن تجيري بين الناس ، فقد أجازت أختك على رسول الله ﷺ زوجها أبا العاص بن

(١) زيد ما بين العاصرتين من ترجمته في التاريخ الكبير للبخاري : ٢٥٨/٦ - الجرح والتعديل :

- ١٧٤/٦

(٢) أي أبو سفيان .

فَتَحَ مَكَّةَ

قال الزهري : فأخبرني عبيد الله بن عبد الله بن عتبة عن ابن عباس أن النبي ﷺ خرج في شهر رمضان من المدينة ، معه عشرة آلاف من المسلمين ، وذلك على رأس ثمان سنين ونصف ، من مقدمه المدينة ، فصار بمن معه من المسلمين إلى مكة ، يصوم ويصومون ، حتى بلغ الكديد ، وهو ماء بين عسفان وقديد ، فأفطر^(١) ، وأفطر المسلمون معه ، فلم يصوموا من بقية رمضان شيئا .

قال الزهري : فكان الفطر آخر الأمرين ، وإنما يؤخذ من أمر رسول الله ﷺ الآخر فالآخر ، قال : ففتح رسول الله ﷺ مكة ليلة ثلاث عشرة خلت من رمضان .

---

(١) خرج البخاري هذا الخبر عن الزهري بنفس الاستناد ، انظر فتح الباري : ٣/٨ . هذا وروى أيضا كل من ابن اسحق - الروض الأنف : ٨٨/٤ . والحري في كتاب المناسك : ٤٦٢ . هذا الخبر عن الزهري بنفس الاستناد . وعندهما « بين عسفان وأمع » ، وهذه أماكن على مقربة من بعضها البعض ، تقع على ذات الطريق الأخذ إلى مكة ، وقد وصفها الحري وحدد أبعادها ، انظر : ٤٥٩ - ٤٦٤ . وانظر أيضا جوامع السيرة : ٢٢٦ . صفة جزيرة العرب : ٣٨٢ . البداية والنهاية : ٢٨٥/٤ .

عبد الله بن رواحة الأنصاري ، فيخرص^(١) عليهم النخل حين يطيب أول شيء من تمرها ، قبل أن يؤكل منه شيء ، ثم يخير اليهود ، يأخذونها بذلك الخرص ، أم يدفعونها بذلك الخرص^(٢) ؟

قال الزهري : ثم اعتمر^(٣) رسول الله ﷺ في ذي القعدة^(٤) من المدة التي كانت بينه وبين قريش ، وخطبها^(٥) لرسول الله ﷺ ، وخطبوا حثيوط بن عبد العزى القرشي ثم المدوني ، وأمروا إذا طاف رسول الله ﷺ ثلاثاً أن يأتيه فيأمره أن يرتحل .

وكان رسول الله ﷺ صالحهم^(٦) على أن يمكث ثلاثاً يطوف بالبيت ، فأتى رسول الله ﷺ حثيوط بعد ثلاث ، فكلته في الرحيل ، فارتحل رسول الله ﷺ قافلاً إلى المدينة .

ثم غزا رسول الله ﷺ الفتح .

(١) خرص النخلة والكرمة يخرصها خرصاً : إذا حزر ما عليها من الرطب ، تمرًا ومن العنب زبيباً ، فهو من الخرص : الظن ، لأن الحزر إنما هو تقدير بظن - النهاية لابن الأثير .

(٢) كان لفتح خيبر أثره الكبير على أحوال المسلمين المعاشية ، ومصداقاً على هذا يكفي أن نسوق ما رواه البخاري - فتح الباري : ٤٩٥/٧ - عن ابن عمر قوله : « ما شبنا حتى فتحنا خيبر » . انظر أيضاً سخاوي الواقعي : ٦٨٠/٢ .

(٣) عمرة القضاء - انظر فتح الباري : ٤٩٩/٧ - ٥١٠ .

(٤) من عام سبعة للهجرة .

(٥) أي حلت قريش مكة ، فقد روى موسى بن عقبة في معانيه : « وتطيب رجال من أشرفهم ، خرجوا إلى بوادي مكة كراهية أن ينظروا إلى رسول الله ﷺ يخطب وحققاً ، ونفاة وحصداً ، - أوراق من كتاب اندلسي في السيرة في خزائن العاصمة - .

(٦) يوم الحديبية .

وَقَعَةُ خَيْرٍ^(١)

عبد الرزاق عن مَعْمَرٍ عن الزُّهْرِيِّ ، قال : لما انصرف رسول الله ﷺ حتى أتى المدينة ، ففزا خير من الحديدية^(٢) فأنزل الله عليه (وَعَدَّكُمْ اللَّهُ مَغَانِمَ كَثِيرَةً تَأْخُذُونَهَا فَمَجَّلَ لَكُمْ هَذِهِ) إلى (وَيَهْدِيَكُمْ صِرَاطًا مُسْتَقِيمًا)^(٣) فلما فتحت خير جعلها لمن غزا معه الحديدية ، وباع تحت الشجرة ، ممن كان غائباً أو شاهداً^(٤) ، من أجل أن الله كان وعدهم إياها ، وخمس رسول الله ﷺ خير ، ثم قسم سائرها^(٥) مغانم بين من شهدها من المسلمين ، ومن غاب عنها من أهل الحديدية .

ولم يكن لرسول الله ﷺ ولا لأصحابه عمال يعملون خير ، ولا يزرعونها . قال الزُّهْرِيُّ : فأخبرني سعيد بن المسيب أن رسول الله ﷺ دعا يهود حير ، وكانوا خرجوا على أن يسيروا منها ، فدفع إليهم خير على أن يعملوها على النصف ، فيؤدونه إلى رسول الله ﷺ وإلى أصحابه ، وقال لهم رسول الله ﷺ : أقرمكم على ذلك ما أقرمكم [الله] ، فكان رسول الله ﷺ يبعث إليهم

(١) مكان معروف ، كان على ثمانية برد من المدينة لمن يريد الشام ، والخيبر بلسان اليهود : الحصن ، وعرفت بذلك لكون بقعتها كانت تشتمل على سبعة حصون هي : ناعم ، القوص ، الشق ، النظاة ، السلام ، الوطيج ، الكتبية . انظر معجم البلدان - المغانم المطابة .

(٢) روى الواقدي في مغازبه : ٦٣٤/٢ : « قسم رسول الله ﷺ من الحديدية في ذي الحجة تمام سنة ست ، فاقام بالمدينة بقية ذي الحجة والحرم . وخرج في صفر سنة سبع » .

(٣) الفتح : ٢٠ .

(٤) لفتح خير ، ذلك أن بعض من باع تحت الشجرة لم يشهد وقعة خير . انظر مغازي الواقدي : ٦٨٤/٢ .

(٥) علق ابن كثير في تاريخه : ٢٠٦/٤ على هذا الخبر بقوله : « وفيما قاله الزُّهْرِيُّ نظر ، فإن الصحيح أن خير حبيها لم تقسم ، وإنما قسم نصفها بين الناس » . ثم ساق من الروايات ما يشهد هذا .

الله جموع الأحزاب ، انطلق حتى إذا كان بالروحاء ، ذكر العهد والميثاق الذي أعطاهم ، فرجع حتى دخل ممهم ، فلما أقبلت بنو قريظة أتى به مكتوفاً يقاد ، فقال حُيَيُّ بْنُ اَلنَّبِيِّ رضي الله عنه : أما والله ما لمت نفسي في عداوتك ، ولكنه من يخذل الله يخذل ، فأمر به النبي صلى الله عليه وسلم ، فضربت عنقه .

فنزّلوا على ذلك ، فأقبلوا بهم وسعد بن معاذ على^(١) آنان بشند ، حتى اتهموا إلى رسول الله ﷺ ، فأخذت قريظة تذكرة بحلفهم ، وطلق سعد بن معاذ ينفلت إلى رسول الله ﷺ مستامراً ، ينتظره فيما يريد أن يحكم به ، فيجيب له رسول الله ﷺ ، يريد أن يقول : أتقر بما أنا حاكم ، وطلق رسول الله ﷺ يقول : يقول : نعم ، قال سعد : فإني أحكم بأن تقتل مقاتلتهم ، وتقسّم أموالهم ، وتسبي ذراريهم ، فقال النبي ﷺ : أصاب الحكم .

قال : وكان حبي بن أخطب^(٢) استجاش المشركين على رسول الله ﷺ ، فجاء لبني قريظة ، فاستفتح عليهم ليلاً ، فقال سيدهم : إن هذا رجل مشنوم ، فلا يشأمنتمكم حبي ، فناداهم : يا بني قريظة ، ألا تستجيبوا ، ألا تلتحقوني ، ألا تضيفوني ، فإني جئكم مرور^(٣) ، فقالت بنو قريظة : والله لنفتحن له ، فلم يزالوا حتى فتحوا له ، فلما دخل عليهم أطعمهم ، قال : يا بني قريظة جئتم في عزّ الدهر ، جئتم في عارض برد لا يقوم لسيه شيء ، فقال له سيدهم : أتمدنا عارضاً برداً ينكشف عنا ، وتدعنا عند بحر دائم لا يفارقنا ، إنما تمدنا الفرور .

قال : فوائتقم وعاهدكم لأن انفضت جموع الأحزاب ، أن يجيء حتى يدخل معهم أطعمهم ، فأطاعوه حينئذٍ بالعدر بالنبي ﷺ والمسلمين ، فلما فض

الواقدي : ٥٠٦/٢ . جوامع السيرة لابن حزم : ١٩٢ . وانظر سورة : التوبة : ١٠٢ . الأنفال : ٢٧ .
المائة : ٤١ .

(١) جاءت هذه الجملة عند ناشر المصنف : سعد بن معاذ أسيراً على آنان ، ويبدو أن عبارة أسيراً هي تصحيف لمبارق بشتد ، التي قدمت بدل ، أن تؤخر ، والشند في النهاية لابن الأثير : شبه أكاف يجعل للقدمه حنر . ومعروف أن ابن معاذ كان رجلاً جسيماً أصابته براحه بكاحله يوم الأحزاب . انظر محازي الواقدي : ٥١١/٢ . تاريخ الطبري : ٥٨٦/٢ - ٥٨٧ . جوامع السيرة : ١٩٤ .

(٢) كان من زعماء بني النضير ، وهو والد صفية أم المؤمنين . وبعد جلاء بني النضير واستقرارهم المؤقت في خيبر ، استجاش قريش مع الأحزاب ليوم الخندق . انظر محازي الواقدي : ٤٤١/٢ - ٤٤٣ . انطربري : ٥٦٥/٢ . جوامع السيرة : ١٨٥ - ١٨٧ .

(٣) المرور : المقرور . ومن أصابه مالا يستقر عليه - القاموس .

قال : فندب النبي ﷺ أصحابه في طلبهم ، فطلبوهم حتى بلغوا حمراء الأسد ، قال : فرجعوا ، قال : فوضع النبي ﷺ لأمته ، واغتسل ، واستجمر (٢) ، فنادى النبي ﷺ جبريل : عذيرك من محارب ، ألا أراك قد وضعت العلامة ، ولم تضعها نحن بعد ، فقام النبي ﷺ فزراً ، فقال لأصحابه : عزمت عليكم ألا تصلوا العصر حتى تأتوا بني قريظة ، فغربت الشمس قبل أن يأتوها ، فقالت طائفة من المسلمين : إن النبي ﷺ لم يرد أن تدعوا الصلاة ، فصلوا ، وقالت طائفة : إنا لفي عزيمة رسول الله ﷺ ، وما علينا من بأس ، فصلت طائفة إيماناً واحتساباً ، [وتركت طائفة إيماناً واحتساباً] (٣) ، قال : فلم يعصف النبي ﷺ واحداً من الفريقين .

وخرج النبي ﷺ فمرَّ بجالس (٤) بينه وبين بني قريظة ، فقال : هل مرَّ بكم من أحد ؟ فقالوا : نعم ، مرَّ علينا دحية الكلبي على بطة شهباء ، تحته قطيفة ديباج ، فقال النبي ﷺ : ليس ذلك ، ولكنه جبريل ، أرسل إلى بني قريظة ، ليزلزل حصونهم ، ويقذف في قلوبهم الرعب ، فحاصروهم أصحاب النبي ﷺ ، فلما انتهى أصحاب النبي ﷺ [أمرهم] أن يستروه بجحفهم ليقتوه الحجارة ، حتى يسمع كلامهم ففعلوا ، فناداهم : يا إخوة القردة والخنازير ، فقالوا : يا أبا القاسم ، ما كنت فاحشاً ، فدعاهم إلى الإسلام ، قبل أن يقاتلهم ، فأبوا أن يجيبوه إلى الإسلام ، فقاتلهم رسول الله ﷺ ومن معه من المسلمين ، حتى نزلوا على حكم سعد بن معاذ ، وأبوا أن ينزلوا على حكم النبي ﷺ (٥) ،

(١) الأحزاب : ٢٥ .

(٢) انظر مناقبي الواقدي : ٤٩٧/٢ - انساب الاشراف : ٢٤٧/١ .

(٣) زيد ما بين العاصرتين من البداية والنهاية لابن كثير : ١١٨/٤ . وقد عقب ابن حزم على هذه المسألة في كتابه جوامع السيرة : ١٩٢ . فلينظر لفائدته العقبية .

(٤) في مناقبي الواقدي : ٤٩٨/٢ - ٤٩٩ ، فمر رسول الله ﷺ بنفر من بني النجار بالصوريين ، وهو موضع ياقصى البقيع مما يلي طريق بني قريظة - انظر المغانم المطابة لفيروز ابادي .

(٥) انظر سبب ذلك ودور أبو لبابه بن عبد المنذر في تحذيرهم من النزول على حكم النبي في مناقبي

كان [هذا في الجاهلية ليرجع سره ما يطعم منه في بشرة]^(١) أفلا آن حين جاء
الله بالاسلام نعطيم ذلك ؟ قال النبي ﷺ : فنعيم إذا .

قال الزهري في حديثه عن ابن المسيب : فبينا هم كذلك إذ جاءهم
ثعيب بن مسعود الأشجعي ، وكان يأمنه الفريقان ، كان موادعاً لهما ، فقال :
إني كنت عند عيينة وأبي سفيان إذ جاءهم رسول بني قريظة : أن اثبتوا ، فإننا
سنخالف المسلمين إلى بيضتهم ، قال النبي ﷺ : فقلنا أمرناهم بذلك ، وكان
ثعيب رجلاً لا يكتم الحديث ، فقام بكلمة النبي ﷺ ، فجاءه عمر ، فقال :
يا رسول الله ، إن كان هذا الأمر من الله فأمنه^(٢) ، وإن كان رأياً منك فإن شأن
قريش وبني قريظة أهون من أن يكون لأحد عليك فيه مقال : فقال النبي ﷺ :
عليّ الرجل رديوه ، فردّوه ، فقال : انظر الذي ذكرنا لك ، فلا تذكره لأحد ،
فإنما أغراه ، فانطلق حتى أتى عيينة وأبا سفيان ، فقال : هل سمعتم من محمد
يقول قولاً إلا كان حقاً ؟ قالوا : لا ، قال : فإني لما ذكرت له شأن قريظة ، قال :
قلعتنا أمرناهم بذلك ، قال أبو سفيان : سنعلم ذلك إن كان مكرراً ، فأرسل إلى
بني قريظة أنكم قد أمرتمونا أن نثبت ، وأنكم ستخالفون المسلمين إلى بيضتهم ،
فأعطونا بذلك رهينة ، فقالوا : إنها قد دخلت علينا ليلة السبت ، وإننا لا نقضي
في السبت شيئاً ، فقال أبو سفيان : إنكم في مكر من بني قريظة ، فارتحلوا^(٣) ،
وأرسل الله عليهم الريح ، وقذف في قلوبهم الرعب ، فأطغأت نيرانهم ، وقطعت
أرسان خيولهم ، وانطلقوا متهمين من غير قتال .

قال : فذلك حين يقول : (وَكَفَى اللَّهُ الْمُؤْمِنِينَ الْقِتَالَ وَكَانَ اللَّهُ

(١) زيد ما بين الحاصرتين من رواية ابن نجيب في انساب الاشراف : ٣٤٦/٨ ، والسرب القطيع
وأسير : التمر قبل ارضابه - النهاية لابن الاثير - القاموس المحيط .

(٢) أي امر المصالحة مع عيينة بن حصن .

(٣) تناقض رواية الزهري هذه مع رواية ابن اسحق : الروض الانف : ٣٦٤/٣ ، حول نفس
الموضوع ، وعندي هي اقرب الى القبول لأنها اشد عن التدليس والصنعة الاسرورية - امر الاشراف -
التميز ترسخت في أيام ابن اسحق . انظر أيضاً مقارن الواقدي : ٤٨٠/٢ - ٤٩٣ .

وَقَعَةُ الْأَحْزَابِ وَبَنِي قُرَيْظَةَ

عبد الرزاق ، ثم كانت وقعة الأحزاب بعد وقعة أحد بستين ، وذلك يوم الخندق ، ورسول الله ﷺ جانب المدينة ، ورأس المشركين يومئذ أبو سفيان ، فحاصر رسول الله ﷺ وأصحابه بضع عشرة ليلة ، حتى خلع إلى كل امرئ منهم الكرب ، وحتى قال النبي ﷺ - كما أخبرني ابن المسيب - : اللهم إني أشدك عهدك ووعدك ، اللهم إنك إن تشأ أن لا تعبد^(٢) .

فيما هم على ذلك ، أرسل النبي ﷺ إلى عيينة بن حصن بن بدر الغزاري وهو يومئذ رأس المشركين من غطفان ، وهو مع أبي سفيان : أرايت إن جعلت لك ثلث ثمر الأنصار ، أترجع بمن معك من غطفان ، وتخذل بين الأحزاب ؟ فأرسل إليه عيينة : إن جعلت لي الشطر فقلت ، فأرسل إلى سعد بن معاذ ، وهو سيد الأوس ، وإلى سعد بن عباد ، وهو سيد الخزرج ، فقال لهما : إن عيينة بن حصن قد سألني نصف ثركما ، على أن يتصرف بمن معه من غطفان ، ويخذل بين الأحزاب ، وإني قد أعطيت الثلث ، فأبى إلا الشطر ، فماذا تريان ؟ قالوا : يا رسول الله ، إن كنت أمرت بشيء فامض لأمر الله ، فقال رسول الله ﷺ : لو كنت أمرت بشيء لم أستأمركما ، ولكن هذا رأيي ، أعرضه عليكما ، قالوا : فإنا لا نرى أن نعطيه إلا السيف ، قال : فنعم إذا .

قال معمر : فأخبرني ابن أبي نجيع أنها قالوا له : والله يا رسول الله ! لقد

(١) كان ذلك سنة خمس للهجرة . انظر طبقات ابن سعد : ٦٥/٣ . تاريخ الطبري : ٥٦٤ - ٥٩٤ . تاريخ الاسلام : ٢٤٨/١ . وشارك في الأحزاب قريش مع يهود مع عدد من قبائل العرب من سلمية ، واسد ، وفزاره ، وأشجع ، وسواهم ، وبلغ عدد الأحزاب حوالي عشرة آلاف مقاتل .
(٢) كذا في الاصل ، وانساب الاشراف عن الزهري : ٣٤٦/١ .

ولا سادتنا ، ثم قال أبو سفيان : اعل هبل . فقال عمر بن الخطاب : الله أعلى وأجل ، فقال : أنعمت علينا^(١) ، قتلى يقتلى بدر ، فقال عمر : لا يستوى القتلى ، قتلا في الجنة ، وقتلاكم في النار ، فقال أبو سفيان : لقد خبنا إذا ، ثم انصرفوا واجمين .

ونذب النبي ﷺ أصحابه في طلبهم ، حتى إذا بلغوا قريبا من حمراء الأسد ، وكان فيمن طلبهم يومئذ عبد الله بن مسعود^(٢) ، وذلك حين قال الله (الكذِبَينَ قَالَ لَهُمُ النَّاسُ إِنَّ النَّاسَ قَدْ جَمَعُوا لَكُمْ فَاخْشَوْهُمْ فَزَادَهُمْ إِيمَانًا وَقَالُوا حَسْبُنَا اللَّهُ وَنِعْمَ الْوَكِيلُ)^(٣) .

عبد الرزاق عن مَعْمَرٍ عن الزُّهْرِيِّ في حديثه : فلما دخل رسول الله ﷺ المسجد ، دعا المسلمين لطلب الكفار ، فاستجابوا ، فطلبوهم عامة يومهم ، ثم رجع بهم رسول الله ﷺ ، فأنزل الله (الكذِبَينَ اسْتَجَابُوا لِلرَّسُولِ مِنْ بَعْدِ مَا أَصَابَهُمُ الْقَرْحُ)^(٤) الآية .

ولقد أخبرنا عبد الرزاق أن وجه رسول الله ﷺ ضرب يومئذ بالسيف سبعين ضربة ، وقاه الله شرها كلها .

(١) أي آلهة أبي سفيان ففي رواية الواقدي : ٢٩٧/١ - ٢٩٩ : فقال أبو سفيان : اعل هبل ، فقال عمر : الله أعلى وأجل ، فقال أبو سفيان : أنها قد أنعمت ، فقال عنها ، أي تجاف عن الهنسا ولا تذكرها بسوء . . . . . فلما قدم أبو سفيان على قريش بكة ، لم يصل إلى بيته حتى أتى هبل . فقال : قد أنعمت وضررتني وشفيت نفسي من معبد وأصحابه ، وحلق رأسه .

(٢) جاء عند ابن اسحق : ٣٣٤ : ثم بعث رسول الله ﷺ علي بن أبي طالب ، فقال : أخرج في أثر القوم فانظر ما يصنعون ، وقال الواقدي حول نفس الموضوع : ٢٩٨/١ : فقال رسول الله ﷺ لسعد بن أبي وقاص : اثنتا بغير القوم ، وحمراء الأسد : موضع على ثمانية أميال من المدينة - الخاتم المطابة - .

(٣) آل عمران : ١٧٣

(٤) آل عمران : ١٧٢

أرى في النوم منحورة ، فأقول بقر ، والله بخير^(١) [فقال] رجل : يا رسول الله ،
 بأبي أنت وأمي فأجلس بنا ، فقال : إياه لا ينبغي لنيي إذا لبس لأمته أن يضعها
 حتى يلقى الناس ، فعمل من رجل يدلنا الطريق على القوم من كتب ؟ فانطلقت به
 الأدلاء بين يديه ، حتى إذا كان بالسوط^(٢) من الجبانة ، اتخذ عبد الله بن
 أبي بثلث الجيش ، أو قريب من ثلث الجيش ، فانطلق النبي ﷺ حتى لقنهم
 بأحد^(٣) ، وصافوهم ، وقد كان النبي ﷺ عميد إلى أصحابه إن هم هزموهم ،
 أن لا يدخلوا لهم عسكرياً ، ولا يتبعوهم ، فلما التقوا هزموهم ، وعصوا النبي
 ﷺ ، وتنازعوا ، واختلفوا ، ثم صرفهم الله عنهم ليبتليهم ، كما قال الله^(٤) ، وأقبل
 المشركون ، وعلى خيلهم خالد بن الوليد بن المغيرة ، فقتل من المسلمين
 سبعين^(٥) رجلاً ، وأصابهم جراح شديدة ، وكسرت رباعية رسول الله ﷺ ،
 ودمي وجهه ، حتى صاح الشيطان بأعلى صوته : قتل محمد ، قال كعب بن
 مالك : فكنت أول من عرف النبي ﷺ ، عرفت عينه من وراء المغفر ، فناديت
 بصوتي الأعلى : هذا رسول الله ﷺ ، فأشار إلي أن اسكت^(٦) ، وكف الله
 المشركين ، والنبي ﷺ وأصحابه وقوف ، فنادى أبو سفيان بعدما مثل ببعض
 أصحاب رسول الله ﷺ ، وجحد عوا ، ومنهم من بتقر بطنه^(٧) ، فقال أبو سفيان :
 إنكم ستجلبون في قتلاكم بعض المثل ، فإن ذلك لم يكن عن ذوي رأينا ،

(١) بقر يبقر بقرا : أي قتل يقتل قتلا ، والبقر للمسلم المجاهد خير لأنه طريق الشهادة . هذا
 وهناك خلاف بين الرواة حول نص الرؤيا وناويلها ، انظر فتح الباري : ٣٤٦/٧ .

(٢) عند الواقدي : ٢١٨/١ ، كان دليله ﷺ أبو حنيفة الحارثي ، ووصف ابن اسحق : ٣٢٤ ،
 الشوط بأنه بين المدينة واحد ، انظر أيضا المقام المطابة للفيروز آبادي - مادة شوط - .

(٣) أحد جبل معروف يقع الى الشمال من المدينة ، وكان لا يفصل بينه وبينها الا قرابة ثلاثة أميال
 - مجسم البلدان - المقام المطابة - مادة أحد - .

(٤) انظر باب « ما نزل من القرآن بأحد » في مفازي الواقدي : ٣١٩/١ - ٣٢٩ .

(٥) انظر مفازي الواقدي : ٣٠٠/١ - ٣٠٧ . تاريخ خليفة : ٢٢/١ - ٣٦ . طبقات ابن سعد :
 ٤٢/٢ .

(٦) انظر ابن اسحق : ٣٣٠ .

(٧) كان حبرة عم النبي اشهر من مثل بيجته يوم أحد . انظر مفازي الواقدي : ٢٨٤ - ٢٨٦ .
 الررض الألف : ١٦٩/٢ - ١٧٠ .

وَقَعَةُ أَحُدَ

عبد الرزاق عن معسر عن الزهري في حديثه عن عروة قال : كانت وقعة أحد في شوال ، على رأس ستة أشهر من وقعة بني النضير^(١) .

قال الزهري عن عروة في قوله (وَعَصَيْتُمْ مِنْ بَعْدِ مَا أَرَاكُمْ مَا تَحِبُّونَ)^(٢) : إن النبي ﷺ قال يوم أحد حين غزا أبو سفيان وكفارة قريش : إني رأيت كاني لست درعاً حصينة ، فأولتها المدينة ، فاجلسوا في ضيقتكم ، وقاتلوا من ورائها ، وكانت المدينة قد شكت بالبيان ، فهي كالحصن^(٣) ، فقال رجل ممن لم يشهد بدرأ : يا رسول الله ، أخرج بنا إليهم فلنقاتلهم ، وقال عبد الله بن أبي بن سلول : نعم ، والله ، يا نبي الله ، مارأيت ، إنا والله ما نزل بنا عدو قط فخرجنا إليه ، إلا أصاب فينا ، ولا تأنانا^(٤) في المدينة ، وقاتلنا من ورائها إلا هزمنا عدونا .

فكلمه أناس من المسلمين ، فقالوا : بلى ، يا رسول الله ، أخرج بنا إليهم ، فدعا بلامته^(٥) فلبسها ، ثم قال : ما أظن الصرعى إلا ستكثر منكم ومنهم ، إني

(١) سلفت الإشارة إلى الخلاف حول تاريخ وقعة بني النضير ، وهكذا جاء عند الواقدي : ١٩٩/١ ، أن غزوة أحد كانت يوم السبت لسبع خلون من شوال على رأس اثنتين وثلاثين شهراً ، وجاء عند خليفة بن خياط : ٢٩/١ في حوادث سنة ثلاث ، أن رسول الله ﷺ خرج عشية الجمعة لأربع عشرة ليلة خلت من شوال ، - انظر أيضاً تاريخ الإسلام : ١٨٢/١ وفيه يوم السبت لأحدى عشرة ليلة مضت من شوال ، سنة ثلاث .

(٢) قال عمران : ١٥٢ .

(٣) في مناقب الواقدي : ٢٠٩/١ - ٢١٠ ، أن عبد الله بن أبي أُمير أشار على النبي ﷺ بمطاردة المدينة وقال فيما قال : - ونسب المدينة بالبيان فتكون كالحصن من كل ناحية .

(٤) تنان : أنام أو نخلت - النهاية لابن الأثير .

(٥) أي درعه .

لَكُمْ آيَةٌ فِي فِئَتَيْنِ الثَّمَنَاتِ (١) فِي شَأْنِ الْعِيرِ (وَالرَّكْبِ اسْتَقْلَ مِنْكُمْ) (٢) أَخَذُوا أَسْفَلَ الْوَادِي ، هَذَا كُلُّهُ فِي أَهْلِ بَدْر ، وَكَانَتْ قَبْلَ بَدْرٍ بِشَهْرَيْنِ سَرِيَّةً ، يَوْمَ قَتَلَ الْحِزْمِيُّ (٣) ، ثُمَّ كَانَتْ أَحَدٌ ، ثُمَّ يَوْمُ الْأَحْزَابِ بَعْدَ أَحَدٍ بِسِتَيْنِ ، ثُمَّ كَانَتْ الْحَدِيثِيَّةُ ، وَهُوَ يَوْمُ الشَّجَرَةِ ، فَصَالِحُهُمُ النَّبِيُّ ﷺ عَلَى أَنْ يَمْتَرُ فِي عَامِ قَابِلٍ فِي هَذَا الشَّهْرِ ، فِيهَا أَنْزَلَتْ (الشَّهْرُ الْحَرَامُ) بِالشَّهْرِ الْحَرَامِ (٤) فَشَهْرُ عَامِ الْأَوَّلِ بِشَهْرِ الْعَامِ [الثَّانِي] فَكَانَتْ (الْحَرَمَاتُ قِصَاصٌ) (٥) ثُمَّ كَانَتْ الْفَتْحُ بِمَدِّ الْعَمْرَةِ ، فِيهَا نَزَلَتْ (حَسْبِيَ إِذَا فَتَحْنَا عَلَيْهِمْ بَابًا ذَا عَذَابٍ شَدِيدٍ إِذَا هُمْ فِيهِ مُبْلِسُونَ) (٦) وَذَلِكَ أَنَّ نَبِيَّ اللَّهِ ﷺ غَزَاهُمْ وَلَمْ يَكُونُوا أَعَدُّوا لَهُ أَهْبَةَ الْقِتَالِ ، وَلَقَدْ قَتَلَ مِنْ قَرِيشٍ أَرْبَعَةَ رَهَطٍ ، وَمِنْ حَلَفَائِهِمْ مِنْ بَنِي بَكْرِ خَمْسِينَ أَوْ زِيَادَةً ، وَفِيهِمْ نَزَلَتْ لَمَّا دَخَلُوا فِي دِينِ اللَّهِ (هُوَ الَّذِي أَنْشَأَ لَكُمْ السَّمْعَ وَالْأَبْصَارَ) (٧) ، ثُمَّ خَرَجَ إِلَى حُنَيْنٍ بَعْدَ عَشْرِينَ لَيْلَةً ، ثُمَّ إِلَى الطَّائِفِ ، ثُمَّ رَجَعَ إِلَى الْمَدِينَةِ ، ثُمَّ أَمَرَ أَبَا بَكْرٍ عَلَى الْحَجِّ ، ثُمَّ حَجَّ رَسُولُ اللَّهِ ﷺ الْعَامَ الْمُقْبِلَ ، ثُمَّ وَدَّعَ النَّاسَ ، ثُمَّ رَجَعَ ، فَتَوَفَّى فِي لَيْلَتَيْنِ خَلَّتَا مِنْ شَهْرِ رَجَبٍ ، وَلَمَّا رَجَعَ أَبُو بَكْرٍ مِنَ الْحَجِّ غَزَا رَسُولُ اللَّهِ ﷺ تَبُوكًا .

(١) آل عمران : ١٣ .

(٢) الأنفال : ٤٢ .

(٣) هي سرية نخلة ، انظر الواقدي : ١٣/١ - ١٦ . ابن سعد : ١٠/١ - ١١ . الروض الألف :

٢٢/٣ . تاريخ الإسلام : ٨٩/١ - ٩٠ .

(٤) البقرة : ١٩٤ .

(٥) المؤمنون : ٧٧ .

(٦) المؤمنون : ٦٤ .

ذري حاجة^(١) ، لم يقسم لرجل من الأنصار غيرها ، وبقي منها صدقة رسول الله ﷺ [التي] في يد بني فاطمة^(٢) .

عبد الرزاق عن معمر قال : أخبرني من سمع عكرمة يقول : مكث النبي ﷺ بمكة خمس عشرة سنة ، منها أربع^(٣) أو خمس^(٤) يدعو إلى الإسلام سرًا ، وهو خائف ، حتى بعث الله على الرجال الذين أنزل فيهم (إِنَّا كَفَيْنَاكَ الْمُسْتَهْزِئِينَ)^(٥) (الَّذِينَ جَعَلُوا الْقُرْآنَ عِضِينَ)^(٦) - والمضين بلسان قرظ : البحر ، يقال للساورة : عاضة - فأمر بعداوتهم ، فقال : (اصْدَعْ بِمَا تُؤْمَرُ وَأَعْرِضْ عَنِ الْمُشْرِكِينَ)^(٧) ، ثم أمر بالخروج إلى المدينة ، فقدم في ثمان ليالٍ خلكون^(٨) من شهر ربيع الأول ، ثم كانت وقعة بدر ، ففيهم أنزل الله (وَإِذْ يَعِدُّكُمْ اللَّهُ إِحْدَى الطَّائِفَتَيْنِ)^(٩) وفيهم نزلت (سَيُهْزَمُ الْجَمْعُ)^(١٠) وفيهم نزلت (حَتَّى إِذَا أَخَذْنَا مُتْرَفِيهِمْ بِالْعُذَابِ)^(١١) ، وفيهم نزلت (لِيَقْطَعَ طَرَفًا مِّنَ الَّذِينَ كَفَرُوا)^(١٢) ، وفيهم نزلت (لَيْسَ لَكَ مِنَ الْأَمْرِ شَيْءٌ)^(١٣) ، أراد الله القوم ، وأراد رسول الله ﷺ العير ، وفيهم نزلت (أَلَمْ تَرَ إِلَى الَّذِينَ بَدَّلُوا نِعْمَةَ اللَّهِ كَفْرًا)^(١٤) الآية ، وفيهم نزلت (أَلَمْ تَرَ إِلَى الَّذِينَ خَرَجُوا مِن دِيَارِهِمْ)^(١٥) الآية ، وفيهم نزلت (قَدْ كَانَ

(١) هنا : سهل بن حنيف ، وأبو دجانه - انظر مفازي الواقدي : ٢٧٩/١ .

(٢) تاملت مشكلة حول ميراث النبي ﷺ بعد وفاته ، انظر خبرها فيما سيأتي تحت عثمان

و خصومة علي والعباس .

(٣) الحجر : ٩٥ .

(٤) الحجر : ٩١ .

(٥) الحجر : ٩٤ .

(٦) الأنفال : ٧ .

(٧) القدر : ١٥ .

(٨) المؤمنون : ٦٤ .

(٩) آل عمران : ١٢٧ .

(١٠) آل عمران : ١٢٨ .

(١١) إبراهيم : ٢٨ .

(١٢) البقرة : ٢٤٣ ، هذا والآية المناسبة ليست هذه بل الآية ٤٧ ، من سورة الأنفال .

فسارهم بخبرهم^(١) ، قبل أن يصل النبي ﷺ إليهم ، فرجع النبي ﷺ ، فلما كان من الغد ، غدا عليهم رسول الله ﷺ بالكتاب ، فحاصرهم ، وقال لهم : إنكم لا تأمنون عندي ، إلا بعهد تماهدوني عليه ، فأبوا أن يعطوه عهداً ، فقاتلهم يومهم ذلك ، هو والمسلمون ، ثم غدا الفد على بني قريظة بالخيل والكتاب ، وترك بني النضير ، ودعاهم إلى أن يهادوه ، فهادوه ، فانصرف عنهم ، وغدا إلى بني النضير بالكتاب ، فقاتلهم حتى نزلوا على الجلاء ، وعلى أن لهم ما أقلت الإبل إلا الحلقة ، — والحلقة : السلاح — فجاءت بنو النضير ، واحتلوا ما أقلت إبل من أمتهم ، وأبواب بيوتهم ، وخشبها ، فكانوا يخربون بيوتهم ، فيهدمونها فيحطون ما وافقهم من خشبها^(٢) ، وكان جلاؤهم ذلك أول حشر الناس إلى الشام ، وكان بنو النضير من سبط من أسباط بني إسرائيل ، لم يُصبهم جلاء منذ كتب الله على بني إسرائيل الجلاء ، فلذلك أجلاهم رسول الله ﷺ ، فلولا ما كتب الله عليهم من الجلاء لمذبهم في الدنيا ، كما عذبت بنو قريظة ، فأنزل الله (سَبَّحَ اللَّهُ مَا فِي السَّمَوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ وَهُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ) حتى بلغ (وَاللَّهُ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ)^(٣) وكانت نخل بني النضير لرسول الله ﷺ خاصة ، فأعطاه الله إياها ، وخصه بها ، فقال : (مَا أَفَاءَ اللَّهُ عَلَيَّ رَسُولِهِ مِنْهُمْ فَمَا أَوْجَفْتُمْ عَلَيْهِ مِنْ خَيْلٍ وَلَا رِكَابٍ)^(٤) يقول : بغير قتال ، قال : فأعطى النبي ﷺ أكثرها للمهاجرين ، وقسمها بينهم [وقسم منها]^(٥) لرجلين من الأنصار كانا

(١) حيث أن ابن اسحق والواقدي وسواهما قد جعل تاريخ أمر بني النضير بعد حادثة بئر معونة ، فقد سبب هذا الأمر عندهم مرتباً بنتائج بئر معونة ، وهكذا فالرواية هنا غير ما عندهم فليُنظر .
مغازي الواقدي : ٣٦٣/١ - ٣٦٩ . الروض الأنف : ٢٤٠/٣ - ٢٤١ . طبقات ابن سعد : ٥٧/٢ - ٥٩ .
(٢) قد يمزو البعض نقل الأبواب والأخشاب التي ندرتها في شبه الجزيرة ، ولكن حيث الجلاء كان إلى الشام ومشكلة الخشب في الشام ليست مثلها آنف في شبه الجزيرة . لهذا عزا البعض ذلك إلى أن الأبواب والأخشاب نقلت لأسباب دينية لأنها حملت كتابات دينية يهودية لعدم توفر مواد للكتابة آنذاك بجودة الخشب أو لأسباب أخرى .

(٣) العشر : ١ - ٦ .

(٤) العشر : ٦ .

(٥) زيد ما بين العاصرتين من تاريخ الإسلام للذهبي : ١٧٢/١ حيث نقل رواية الزهري .

أوتيتهم صاحبنا ، وإنيكم أكثر أهل المدينة عدداً ، وإنا نقسم بالله لتقتلنَّه أو لتخرجنَّه ، أو لنستعين عليكم العرب ، ثم لنسيرنَّه إليكم بأجمعنا ، حتى نقتل مقاتلتكم ، ونسبيح نساءكم ، فلما بلغ ذلك ابن أبي (١) ومن معه من عبدة الأوثان ، ترأسوا ، فاجتمعوا ، وأرسلوا ، وأجمعوا لقتال النبي ﷺ وأصحابه ، فلما بلغ ذلك النبي ﷺ لقيهم في جماعة ، فقال : لقد بلغ وعيد قريش منكم المبالغ ، ما كانت لتكيدكم بأكثر مما تريدون أن تكيدوا به أنفسكم ، فأنتم هؤلاء تريدون أن تقتلوا أبناءكم وإخوانكم ، فلما سمعوا ذلك من النبي ﷺ تفرقوا ، فبلغ ذلك كفار قريش .

وكانت وقعة بدر ، فكتبت كفار قريش بعد وقعة بدر إلى اليهود : إنكم أهل الحلقة ، والحصون ، وإنيكم لتقاتلنَّه صاحبنا ، أو لنفعلنَّه كذا وكذا ، ولا يحول بيننا وبين خدَم نساءكم [شيء] — وهو الخلاخل — فلما بلغ كتابهم اليهود ، أجمعت بنو النضير [على] الغدر ، فأرسلت إلى النبي ﷺ : أخرج إلينا في ثلاثين رجلاً من أصحابك ، ولنخرج في ثلاثين جبراً ، حتى نلتقي في مكان كذا ، نصف بيننا وبينكم ، فيسمعوا منك ، فإن صدقوك ، وآمنوا بك ، آمنا كلنا ، فخرج النبي ﷺ في ثلاثين من أصحابه ، وخرج إليه ثلاثون جبراً من يهود ، حتى إذا برزوا في براز من الأرض ، قال بعض اليهود لبعض : كيف تخلصون إليه ، ومعه ثلاثون رجلاً من أصحابه ، كلهم يحب أن يسوت قبله ، فأرسلوا إليه : كيف تفهم وتفهم ، ونحن ستون رجلاً ، أخرج في ثلاثة من أصحابك ، ويخرج إليك ثلاثة من علمائنا ، فليسمعوا منك ، فإن آمنوا بك آمنا كلنا ، وصدقناك ، فخرج النبي ﷺ في ثلاثة نفر من أصحابه ، واشتلوا على الخناجر ، وأرادوا الفتك برسول الله ﷺ ، فأرسلت امرأة ناصحة من بني النضير إلى بني أخيها وهو رجل مسلم من الأنصار ، فأخبرته خبر ما أرادت بنو النضير من الغدر برسول الله ﷺ ، فأقبل أخوها سريعاً ، حتى أدرك النبي ﷺ ،

(١) محمد بن أبي راس المنافقين فيما بعد .

وَقْعَةُ بَنِي النَّضِيرِ

عبد الرزاق عن مَعْمَرٍ عن الزُّهْرِيِّ في حديثه عن عروة : ثم كانت غزوة بني النَّضِيرِ ، وهم طائفة من اليهود ، على رأس ستة أشهر من وقعة بدر^(١) ، وكانت منازلهم ونخلهم بناحية من المدينة فحاصروهم رسول الله ﷺ ، حتى نزلوا على الجلاء ، وعلى أن لهم ما أفلكت الإبل من الأمتة والأموال إلا الحلقة - يعني السلاح - فأنزل الله فيهم (سَبَّحَ اللهُ مَا فِي السَّمَوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ وَهُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ * هُوَ الَّذِي أَخْرَجَ الَّذِينَ كَفَرُوا مِنْ أَهْلِ الْكِتَابِ مِنْ دِيَارِهِمْ لِأَوَّلِ الْحَشْرِ)^(٢) فقاتلهم النبي ﷺ حتى صالحهم على الجلاء ، فأجلاهم إلى الشام ، فكانوا من سبط لم يصعب عليهم جلاء ، فيما خلا ، وكان الله قد كتب عليهم الجلاء ، ولولا ذلك لعدبهم في الدنيا بالقتل والسياء ، وأما قوله : (لأول الحشر) فكان جلاءهم ذلك أول حشر في الدنيا إلى الشام .

عبد الرزاق عن مَعْمَرٍ عن الزُّهْرِيِّ قال : وأخبرني عبد الله بن عبد الرحمن بن كعب بن مالك ، عن رجل من أصحاب النبي ﷺ ، أن كفار قريش كتبوا إلى عبد الله بن أبي بن سلول ، ومن كان يعبد الأوثان من الأوس والخزرج ، ورسول الله ﷺ يومئذٍ بالمدينة ، قبل وقعة بدر ، يقولون : إنكم

(١) كذا ، وعند الواقدي : ٣٦٢/١ ، في ربيع الأول ، على رأس سبعة وثلاثين شهرا من هجرة النبي ﷺ ، وبعد حادثة بئر معونة . هذا وقد خرج البخاري في صحيحه - فتح الباري : ٣٢٩/٧ رواية الزهري هذا . وقام ابن حجر بشرحها ومعارضتها بـإسما خاصة ما ذكره ابن اسحق في مناقبه . انظر الفتح : ٣٣٠/٧ - ٣٣٦ .

(٢) الحشر : ١ - ٢ .

إلا كان حقاً ، فلما كان يوم أحد ، خرج أبيّ بن خلف مع المشركين ، فجعل
يلتس غفلة النبي ﷺ ليحمل عليه ، فيحسول رجل من المسلمين بينه وبين النبي
ﷺ ، فلما رأى ذلك رسول الله ﷺ قال لأصحابه : خكثوا عنه ، فأخذ العربة
فجندله بها - يقول : رماه بها - فتقع في ترقوته ، تحت تسغه^(١) البيضاء ،
وفوق الدرع ، فلم يخرج منه كبير دم ، واحتقن الدم في جوفه ، فجعل يخور
كما يخور الثور ، فأقبل أصحابه ، حتى احتملوه وهو يخور ، وقالوا : ما هذا ؟
فوالله ما بك إلا خدش ، فقال : والله لو لم يصبني إلا برريقه لقتلي ، أليس
قد قال : أنا أقتله إن شاء الله ، والله لو كان الذي بي بأهل [ذي] المجاز لقتلهم ،
قال : فما لبث إلا يوماً ، أو نحو ذلك حتى مات إلى النار^(٢) ، فأزل الله فيه
(وَيَوْمَ يَعْصِي الظَّالِمُ عَمَلِي يَدَيْهِ) إلى قوله : (الشَّيْطَانُ
لِلْإِنْسَانِ خَذُولًا)^(٣) .

* * *

(١) السبغة ما توصل به الخوذة من حلق الدرع فتستر المتق .

(٢) للزهري رواية أخرى حول الموضوع رواها ابن اسحق وهي تعارض هذه بعض المعارضة
انظرها وانظر معها رواية أخرى عن غير الزهري في سيرة ابن اسحق : ٣٣٠ - ٣٣١ .

(٣) الفرقان : ٢٧ - ٢٩ .

قتل عظيماً من عظمائهم^(١) ، فبعث الله مثل الظلثة^(٢) من الدبر ، فحسنته من رسلهم ، فلم يقدرُوا على شيء منه .

عبد الرزاق عن معمر عن عثمان الجزري عن مقسم مولى ابن عباس .

قال معمر : وحدثني الزهري ببعضه ، قال : إن ابن أبي معيط وأبي [بن] خلف الجهمي إتقيا ، فقال عقبة بن أبي معيط لأبي بن خلف - وكانا خليلين في الجاهلية ، وكان أبي بن خلف أتى النبي ﷺ ، فعرض عليه الإسلام ، فلما سمع ذلك عقبة قال - : لا أرضى عنك حتى تأتي محمداً فتستقل في وجهه ، وتشتبه وتكذبه ، قال : فلم يسكته الله على ذلك ، فلما كان يوم بدر أسير عقبة بن أبي معيط في الأسارى ، فأمر النبي ﷺ علي بن أبي طالب أن يقتله ، فقال عقبة : يا محمد ، من بين هؤلاء أقتل ؟ قال : نعم ، قال : ليم ؟ قال : بكفرك ، وفجورك ، وعشوتك على الله ورسوله .

قال معمر : وقال مقسم : فبلغنا - والله أعلم - أنه قال : فمن للصيبة ؟ قال : النار ، قال : فقام إليه علي بن أبي طالب^(٣) ، فضرب عنقه .

وأما أبي بن خلف فقال : والله لأقتلن محمداً ، فبلغ ذلك رسول الله ﷺ ، فقال : بل أنا أقتله إن شاء الله ، قال : فانطلق رجل من ذلك من النبي ﷺ إلى أبي بن خلف ، فقال : إني لكما قيل لمحمد ﷺ ما قلت ، قال : بل أنا أقتله إن شاء الله ، فأفزع ذلك ، وقال : أنشدك بالله أسمعته يقول ذلك ؟ قال : نعم ، فوقع في نفسه ، لأنهم لم يسموا رسول الله ﷺ يقول قولاً

(١) المقصود بذلك عقبة بن أبي معيط الذي أسر يوم بدر ، فأمر النبي بقتله فقتله عاصم مبراً ، وذلك في رواية - انظر الواقدي : ١٣٨/١ . هذا وجاء أيضاً عند الواقدي : ٣٥٦/١ - وكانت سلاقة بنت سعد بن الشهيد قد قتل زوجها وبناها أرملة ، كان عاصم قتل يوم أحد منهم اثنين : الحارث ومسافعا . فنذرت لئن أمكنها الله منه أن تشرب في قطف رأسه الخمر . وجملت لمن جاء برأس عاصم مائة ناقة .

(٢) الظلة السحابة ، وجاء عند الواقدي : ٣٥٦/١ : فبعث الله تعالى عليهم الدبر فحسنته ، فلم يكن إليه أحد إلا لدغت وجهه . . . . . فقالوا : دعوه إلى الليل . فإنه إذا جاء الليل ذهب عنه الدبر . فلما جاء الليل بعث الله عليه سيلاً . . . . . فاحتطه فذهب به ، فلم يصلوا إليه . انظر الروض الألف : ١٥٤/٣ .

(٣) يتعارض هذا مع ما سبق ذكره في مقتل عاصم . انظر أيضاً الطبري : ٢٥٩/٢ .

فَضَرَبُوا عَنْقَهُ^(١) ، وانطلقوا بخبيب بن عدي وزيد بن دثنة ، حتى باعوهما بمكة ، فاشترى خبيبا بنو الحارث بن عامر بن نوفل ،^(٢) وكان [هو]^(٣) قتل الحارث يوم بدر ، فمكث عندهم أسيراً حتى [إذا]^(٤) أجمعوا على قتله ، استعار موسى [من]^(٥) إحدى بنات الحارث ليستجد بها ، فأعارته ، قالت : فَتَقَفْتُ عَنْ صَبِيٍّ لِي ، فَدَرَجَ إِلَيْهِ حَتَّى آتَاهُ ، قالت : فأخذه فوضعه على فخذه ، فلما رأيته ، فَزَعْتُ فِرْعَا ، عرفه في^(٦) ، والموسى بيده ، قال : انخسینَ أن أقتله ، ما كنت لأن أفعل إن شاء الله ، قال : فكأن تقول^(٧) : ما رأيت أسيراً خيراً من خبيب ، لقد رأيته يأكل من قِطْفِ عَنبٍ ، وما بمكة يومئذ ثمرة ، وإنه لموثق في الحديد ، وما كان إلا رزق رزقه الله إياه ، ثم خرجوا به من الحرم ليقتلوه ، فقال : دَعَوْنِي أَسْلُ رَكْعَتَيْنِ ، فصلّى ركعتين ، ثم قال : لولا أن تروا أن ما بي جزع من الموت لزدت^(٨) ، فكان أول من سنّ الركعتين عند القتل هو ، ثم قال : اللهم أحصهم عدداً ، [ثم] قال :

ولست أبالي حين أقتل مسلماً   على أي شقّ كان لله مصرعي
وذلك في ذات الإله وإن يشأ   يباركك على أوصال شلثو مززع^(٩)

ثم قام إليه عقبه بن الحارث فقتله .

قال : وبعث قريش إلى عاصم ليؤتوا بشيء من جسده يعرفونه ، وكان

(١) عند الواقدي : ٣٥٧/٨ : وخرجوا بخبيب ، وعبد الله بن طارق ، وزيد بن العنقة ، حتى إذا كانوا بمر الظهران ، وهم موثقون باوتار نسيم ، قال عبد الله بن طارق : هذا أول الضرر ، والله لا أصحابكم ، إن لي في هؤلاء لاسوة - يعني القتلى - فمالجوه فأبى ، ونزع يده من رباطه ، ثم أخذ سيفه ، فأنحازوا عنه ، فجعل يشدّ فيهم وينفرجون عنه ، فرموه بالحجارة حتى قتلوه .

(٢) وفي رواية أخرى اشترى حجير بن أبي إهاب - انظر الواقدي : ٣٥٧/٨ .

(٣) زيد من رواية صحيح البخاري ، انظر فتح الباري : ٣٧٨/٧ - ٣٧٩ .

(٤) اسمها عند الواقدي : ٣٥٧/٨ - ماوية ، وكانت مولاة لبني عبد مناف والذي حبسه عندها هو حجير بن أبي إهاب .

(٥) الأوصال جمع وصل وهو المضموم ، والشلثو : الجسد ، والمززع : المقطع .

وَقَعَةٌ هَذِيلٌ بِالرَّجِيعِ

ـ راجع ربيع^(١) ـ

عبد الرزاق عن معمر عن الزهري عن عمرو بن أبي سفيان الثقفي عن أبي هريرة قال : بعث رسول الله ﷺ سرية عيناً له ، وأمر عليهم عاصم بن ثابت ، وهو جند عاصم بن عمر ، فانطلقوا حتى إذا كانوا ببعض الطريق بين عسفان ومكة نزولاً ، فذكروا لحي^(٢) من هذيل ، يقال لهم بنو لحيان ، فتبعوهم بغريب من مئة رجل رام ، حتى رأوا آثارهم ، حتى نزلوا منزلاً نزلوه ، فوجدوا فيه نوى تمر تزودوه من تمر المدينة ، فقالوا : هذا من تمر يثرب ، فاتبعوا آثارهم ، حتى لحقوهم ، فلما أحسهم عاصم بن ثابت وأصحابه لجأوا إلى فدك^(٣) ، وجاء القوم فأحاطوا بهم ، فقالوا : لكم العهد والميثاق ، إن نزلتم إلينا ، لا نقتل منكم رجلاً ، فقال عاصم بن ثابت : أمّا أنا فلا أنزل في ذمّة كافر ، اللهم أخبر عتاً رسولك ، قال : فقاتلوهم حتى قتلوا عاصماً في سبعة نفر ، وبني خبيب بن عدي ، وزيد بن دحجنة ، ورجل آخر^(٤) ، فأعطوهم العهد والميثاق إن نزلوا إليهم ، فنزلوا إليهم ، فلما استمكنوا منهم ، حكشوا أوتار قيهم ، فربطوهم بها ، فقال الرجل الثالث الذي كان معهما : هذا أول الفدر ، فأبى أن يصحبهم ، فجزّرشوه ، فأبى أن يتبعهم ، وقال : لي في هؤلاء أسوة ،

(١) كان ذلك بعد أحد على رأس سنة وثلثين شهراً من الهجرة ، والرجيع ماء لهذيل هو موضع عرف بالهدأة بين مكة والطائف . هذا وفيها رواه الواقدي : ٣٥٤/١ - ٣٥٥ مالا يتوافق مع رواية الزهري . انظر أيضاً الروض الأنف : ٢٢٤/٣ - ٢٢٤ . مجمع البلدان - مادة ربيع - شرح أبي ذر : ٢٧٦

(٢) الفدند : الفلاة ، والمكان الصلب الغليظ . والمرتع - القاموس .

(٣) هو عبد الله بن طارق - انظر الواقدي : ٣٥٥/١ .

وقتل عقبة بن أبي مُعيط قبل الفداء ، وقام عليه علي بن أبي طالب فقتله ، فقال :
يا محمد ، فمن للصية ؟ قال : النار .

عبد الرزاق عن مَعْمَر قال : أخبرني عثمان الجَزَري عن مقسم قال :
لما أسر العباس في الأسارى يوم بدر ، سمع رسول الله ﷺ أنينه وهو في
الوثاق ، جعل النبي ﷺ لا ينام تلك الليلة ، ولا يأخذه نوم ، ففطن له رجل من
الأنصار ، فقال : يا رسول الله إنك لتؤرِّق منذ الليلة ، فقال : العباس أوجمه
الوثاق ، فذلك أرعقتني ، قال : أفلا أذهب فأرخي عنه شيئاً ؟ قال : إن شئت فعلت
ذلك من قبل نفسك ، فانطلق الأنصاري فأرخى عنه وثاقه ، فسكن وهكداً ، فنام
رسول الله ﷺ (١) .

---

(١) حاول كتاب السيرة في العصر العباسي استقاط اسم العباس من بين الأسرى ، أو القول بأنه

خرج مكرهاً . ونلاحظ هنا عنه ابن اسحق : ٢٠٧ - والواقدي : ١٣٨/١ .

وكان أول قتيل قتل من المسلمين مهجع مولى عمر ، ثم أنزل الله نصره ،
 وهزَمَ عدوه ، وقتل أبو جهل بن هشام ، فأخبر النبي ﷺ ، فقال : أَمَعَلْتُمْ ؟
 قالوا : نعم ، يا نبي الله ، فسُرَّ بذلك ، وقال : إن عهدي به في ركبته حوراء ،
 فاذهبوا ، فانظروا هل ترون ذلك ؟ قال : فنظروا ، فرأوه (١) .

قال : وأسر يومئذٍ ناس من قريش ، ثم أمر النبي ﷺ بالقتلى ، فجزئوا
 حتى الثعالب في قليب (٢) ، ثم أشرف عليهم رسول الله ﷺ ، فقال : أي عتبة بن
 زبيعة ، أي أمية بن خلف - فجعل يسميهم بأسمائهم ، رجلاً ، رجلاً - هل
 وجدتم ما وعد ربكم حقاً ؟ قالوا : يا نبي الله ، ويسمعون ما تقول ؟ فقال النبي
 ﷺ : ما أنتم بأعلم بما أقول منهم ، أي إنهم قد رأوا أعمالهم . قال مَعْسَرُ :
 وسعت هشام بن عروة يحدث أن النبي ﷺ بعث يومئذٍ زيد بن حارثة بشيراً ،
 بَبْنَرِ أهل المدينة ، فجعل ناس لا يصدقونه [ويقولون] : والله ما رجع هذا
 إلا فاراً ، وجعل يخبرهم بالأسارى ، ويخبرهم بمن قتل ، فلم يصدقوه ، حتى
 جيء بالأسارى ، مقرنين في قيد ، ثم فاداهم النبي ﷺ .

من أسر النبي ﷺ من أهل بدر

أخبرنا عبد الرزاق قال : أخبرنا مَعْسَرُ عن قتادة ، وعثمان الجزري قالوا :
 قَادَى رسول الله ﷺ أسارى بدر (٣) ، وكان فداء كل رجل منهم أربعة آلاف ،

=
 وتقديم وأوضح منها قول ابن اسحق : « واختلف عبيدة وعتبة بينهما ضربتين كلاهما أثبت صاحبه
 وكر حزمة وعلي باسيافهما على عتبة فذفعا عليه . واحتلما صاحبهما نعازاء إلى أصحابه . حيث مات
 بعد ذلك ، انظر الروض الأنف : ٣٨/٣ . تاريخ الإسلام : ٩٧/١ .

(١) كانت أول إصابة نالها أبو جهل على يد معاذ بن عمرو بن الجوح حيث قطع ساقه . ثم جاء
 معوذ بن عفراء ، فضربه حتى انبته وتركه وبه رمق ، ثم مر به عبد الله بن مسعود حين أسر النبي ﷺ بالتناسه
 فأجهز عليه وحز رأسه وحمله إلى النبي ، وكان النبي حين أسر التناسه قال : « إن خفي عليكم في القلبي .
 فانظروا إلى أثر جرح في ركبته » انظر الروض الأنف : ٤١/٣ - ٤٢ . تاريخ الإسلام : ١٠٠/١ - ١٠١ .
 (٢) القليب : البئر القديمة - القاموس .
 (٣) ذكر الواقدي في موازيه : ١٣٨/١ - ١٤٧ من أسر من الشركين ببدر .

فقال : يا نبي الله ، لكأنك تعرض بنا اليوم ، لتعلم ما في نفوسنا ، والذي نفسي بيده ، لو ضربت أكبادها حتى يترك العِمَاد ، من ذي يمن^(١) ، لكُنَّا معك ، فوطن رسول الله ﷺ أصحابه على الصبر والقتال ، وشرَّ بذلك منهم .

فلما التقوا ، سار في قرش عتبة بن ربيعة ، فقال : أي قومي ، أطيعوني ، ولا تقاتلوا محمداً ﷺ وأصحابه ، فإنكم إن قاتلتموهم لم يزل بينكم إحنة ، ما بقيتم ، وفساد ، لا يزال الرجل منكم ينظر إلى قاتل أخيه ، وإلى قاتل ابن عمه ، فإن يكن ملكاً أكلتم في ملك أخيكم ، وإن يك نبياً ، فاقتم أسعد الناس به ، وإن يك كاذباً كعنكموه ذؤبان العرب ، فأبوا أن يسمعوا مقاتله ، وأبوا أن يطيعوه ، فقال : أتندكم الله في هذه الوجوه التي كأنها المصايح ، أن تجعلوها أنداداً لهذه الوجوه التي كأنها عيون الحيات ، فقال أبو جهل : لقد ملأت سرك^(٢) رعباً ، ثم سار في قرش ، ثم قال : إن عتبة بن ربيعة إنما يشير عليكم بهذا ، لأن ابنه مع محمد ﷺ ، ومحمد ﷺ ابن عمه ، فهو يكره أن يقتل ابنه ، وابن عمه ، فغضب عتبة بن ربيعة فقال : أي مُصَفَّرِ إسته ، ستعلم أينا أجبن ، والأم ، وأفضل لقومه اليوم ، ثم نزل ونزل معه أخوه شيبة بن ربيعة ، وابنه الوليد بن عتبة ، فقالوا : أبررنا إنا أكفأنا ، فثار ناس من بني الخزرج ، فأجلهم النبي ﷺ ، فقام عليؑ ، وحمزة ، وعبيدة بن الحارث بن عبد المطلب بن عبد مناف ، فأختلف كل رجل منهم وقرينه ضربتين ، فقتل كل واحد منهم صاحبه^(٣) ، وأعان حمزة علياً على صاحبه ، فقتله ، وقطعت رجل عبيدة ، فمات بعد ذلك .

(١) هناك أكثر من موضع في شبه الجزيرة عرف بهذا الاسم ، وحيث قال : « من ذي يمن » ، نجد الهمداني في صفة الجزيرة : ٣٦٦ يقول : « هو أنصى حجر باليمن » وعلى الهمداني اعتمد البرقي في معجم ما استعجم . وقد نسب الواقدى : ٤٨/١ هذا القول إلى القناد بن عمرو . وجعل سعد بن معاذ هو المتحدث باسم الأنصار .

(٢) السحر : الرنة . والمقصود هنا امتلا جوفك رعباً . ولزيد من التفاصيل انظر الذهبي ٩٥/١ - ٩٦ .

(٣) المقصود بهذا عبيدة الذي كان من نصيبه عتبة . هذا وفي الجملة بعض من اضطراب وتأخير

جاءا سرّيمين ، فأخبرا النبي ﷺ ، وجاء أبو سفيان حتى نزل على الماء (١) الذي كان به الرجلان ، فقال لأهل الماء : هل أحسستم أحداً من أهل يثرب ؟ [قالوا : لا] قال : فهل مرّ بكم أحد ؟ قالوا : ما رأينا إلاّ رجلين من أهل كذا وكذا ، قال أبو سفيان : فأين كانا ؟ فدأثوه عليه ، فأطلق حتى رأى بعبراً لهما ففتته ، فإذا فيه النوى ، فقال : أتى لبي فلان هذا النوى ؟ هذي نواضح أهل يثرب ، فترك الطريق ، وأخذ سيف البحر ، وجاء الرجلان ، فأخبرا النبي ﷺ خبره ، فقال : أيكم أخذ هذه الطريق ؟ قال أبو بكر رحمه الله : إنما ، هو بماء كذا وكذا ، وضح بماء كذا وكذا ، فيرتحل فينزل بماء كذا وكذا ، وتنزل بماء كذا وكذا ، ثم ينزل بماء كذا وكذا ، وتنزل بماء كذا وكذا ، ثم تلتقي بماء كذا وكذا ، كأننا فرسا رهان ، فسار النبي ﷺ حتى نزل بدرأ ، فوجد على ماء بدر بعض رقيق قریش ، ممن خرج يثيب أبا سفيان ، فأخذهم أصحابه ، فجعلوا يسألونهم ، فإذا صدقوهم ضربوهم ، وإذا كذبوهم تركوهم ، فمرّ بهم النبي ﷺ وهم يفعلون ذلك ، فقال النبي ﷺ : إن صدقوكم ضربتموهم ، وإذا كذبوكم تركتموهم ، ثم دعا واحداً منهم ، فقال : من يطعم القوم ؟ قال : فلان وفلان ، فعدّ رجالاً (٢) ، يطعمهم كل رجلٍ منهم يوماً ، قال : فكم ينحروهم ؟ قال : عشرأ من الجزور ، فقال النبي ﷺ : الجزور بئنة ، وهم بين الألف والتسع مئة ، قال : فلما جاء المشركون وصافوهم ، وكان النبي ﷺ قد استشار قبل ذلك في قتالهم ، فقام أبو بكر يشير عليه ، فأجلسه النبي ﷺ ، ثم استشارهم ، فقام عمر يشير عليه ، فأجلسه النبي ﷺ ، ثم استشارهم ، فقام سعد بن عبادة ،

(١) هو ماء بدر - انظر معاني الوافدي : ٣٦/١ - ٤٠ - الروض الألف : ٣٥/٢ .

(٢) كان المسلمون من المشركين يبدرو :

- من بني عبد مناف : العاصم بن عامر بن نوفل ، وشيبة وعنه ابني ربيعة .
- ومن بني أسد : زمة بن الأسود بن المطلب بن أسد ، ونوفل بن خويلد بن العديرة .
- ومن بني مغزوم : أبو جهل .
- ومن بني جمح : أمية بن خلف .
- ومن بني سهم : نبيه وعنه ابنا الحجاج .
- وكان سعيد بن المسيب يقول : ما أطعم أحد بيدر إلا قتل - معاني الوافدي : ١٢٨/١ .

وَقَعَةُ بَدْرٍ

عبد الرزاق عن معمر عن الزهري في قوله : (إِنْ تَسْتَمْتِحُوا فَقَدْ جَاءَكُمْ الْفَتْحُ)^(١) قال : استفتح أبو جهل بن هشام ، فقال : اللهم آتينا كان أنجر لك ، وأقطع للرحم ، فأجبت^(٢) اليوم ، - يضي محمداً ونفسه - فقتله الله يوم بدر كافراً إلى النار .

عبد الرزاق عن معمر عن الزهري في حديثه عن عروة بن الزبير ، قال : أمر رسول الله ﷺ بالقتال بعد في آي من القرآن^(٣) ، فكان أول مشهد شهده رسول الله ﷺ بدراً ، وكان رأس المشركين يومئذ عتبة بن ربيعة بن عبد شمس ، فالتقوا ببدر يوم الجمعة ، لسبع أو ست عشرة ليلة ، مضت من رمضان^(٤) ، وأصحاب رسول الله ﷺ ثلاث مئة وبضع عشرة رجلاً ، والمشركون بين الألف والتسع مائة ، وكان ذلك يوم الفرقان ، وهزم الله يومئذ المشركين ، فقتل منهم زيادة على سبعين متوجحاً ، وأسر منهم مثل ذلك . قال الزهري : ولم يشهد بدراً إلا قرشي^٢ ، أو أنصاري ، أو حليف لأحد الفريقين .

عبد الرزاق عن معمر قال : أخبرني أيوب عن عكرمة ، أن أبا سفيان أقبل من الشام في غير لقرش ، وخرج المشركون مغنوثين لغيرهم ، وخرج النبي ﷺ يريد أبا سفيان وأصحابه ، فأرسل رسول الله ﷺ رجلين من أصحابه عيناً طليعة ، ينظران بأي ماء هو ، فانطلقا حتى إذا علما عليه ، وخبرا خبره ،

(١) الأفعال : ١٩ .

(٢) أمك .

(٣) انظر مثلاً : الحج : ٣٩ . التوبة : ١٢ - ١٣ . النساء : ٧٤ . البقرة : ٢١٦ .

(٤) سنة اثنتين للهجرة . انظر تاريخ خليفة : ١٦/١٦ - ١٧ . الطبري : ٤٢١/٢ - ٤٧٩ .

اللُّغَط ، وأمر بنا ، فأخرجنا ، قال : فقلت لأصحابي حين خرجنا : لقد أمر^(١)
أمر^(٢) ابن أبي كبشة ، حتى أدخل الله علي^(٣) الإسلام .

قال الزُّهري : فدعا هرقل عظماءَ الروم ، فجمعهم في دار له ، فقال :
يا معشر الروم ، هل لكم إلى الفلاح والرشد آخر الأبد ، وأن يثبت لكم
ملككم ؟ قال : فحاصوا حصة حمر الوحش إلى الأبواب ، فوجدوها قد
غُلقت ، قال : فدعاهم ، فقال : إني اختبرت شدتكم على دينكم ، فقد رأيت
منكم الذي أحببت^(٤) ، فسجدوا له ، ورضوا عنه^(٥) .

---

(١) أي علا وعظم .

(٢) إن مما يلفت الانتباه موقف الرواة العرب من هرقل ، حيث وصف بالعلم والتدبر وسوغ بشكل
خفي رفضه للإسلام ، مع أنه قاد أول حرب صليبية في التاريخ وتصدى للفتوحات الإسلامية بكل عناد .

لا يزال إلى أن يتمّ ، وسألتك : هل قاتلتموه ؟ فرعيت أنكم قاتلتموه ، فيكون العرب بينكم وبينه سجالاتاً ، ينالُ منكم ، وتناولون منه ، [وكذلك الرسل تبلى ، ثم تكون لهم العاقبة ، وسألتك : هل يغدر ؟ فرعيت أنه لا يغدر]^(١) وكذلك الرُّسُل لا تغدر ، وسألتك : هل قال أحد هذا القول قبله ؟ فرعيت أن : لا ، فقلتُ : لو كان هذا القول [قاله] أحد قبله ، قلتُ : رجل ائتمَّ بقول قيل قبله .

قال : بِسْمِ يَأْمُرُكُمْ ؟ قلتُ : يأمرنا بالصلاة ، والزكاة ، والعفاف ، والصلة ، قال : إن يكُ ما تقوله حقاً ، فإنه نبيٌّ ، وإني كنت أعلم أنه لخارج ، ولم أكن أظنّه منكم ، ولو كنت أعلم أني أخلصُ إليه ، لأجيت لقاءه ، ولو كنت عنده ، لعلت [عن]^(٢) قدميه ، وليلَّعنَّ ملكه ما تحت قدميَّ .

قال : ثم دعا بكتاب رسول الله ﷺ ، فقرأه ، فإذا فيه : (بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ ، مِنْ مُحَمَّدٍ رَسُولِ اللَّهِ ، إِلَى هِرَقْلٍ عَظِيمِ الرُّومِ ، سَلَامٌ عَلَى مَنْ اتَّبَعَ الْهُدَى ، أَمَا بَعْدُ : فَإِنِّي أَدْعُوكَ بِدَعَايَةِ الْإِسْلَامِ ، أَسْلِمِ تَسْلِمًا ، وَأَسْلِمِ بِتُؤْتِكَ اللَّهُ أَجْرَكَ مَرَّتَيْنِ ، وَإِن تَوَكَّيْتُ فَإِن عَلَيْكَ إِثْمُ الْأَرَبِيِّينَ^(٣)) ، و (يَا أَهْلَ الْكِتَابِ تَعَالَوْا إِلَى كَلِمَةٍ سَوَاءٍ بَيْنَنَا وَبَيْنَكُمْ أَنْ لَا نَعْبُدَ إِلَّا اللَّهَ) إلى قوله (فَاشْهَدُوا بِأَنَّا مُسْلِمُونَ)^(٤) ، فلما فرغ من قراءة الكتاب ، ارتفعت الأصوات عنده ، وكثر

(١) استدرك ما بين العاصرتين من صحيح البخاري .

(٢) اختلف المفسرون الأراذل حول ضبط هذه الكلمة وشرحها ، ولعل اصح الشروح ما جاء في النهاية لابن الأثير : ٣٨/١ : وقال بعضهم : إن في رهل هرقل فرقة تعرف بالأروسيه ، ذلك أن النسبة التي أريوس الذي كان من رجال المسيحية وله ثقافة فلسفية كبيرة ، وقد كان في الإسكندرية في مطلع القرن الرابع أيام حكم الإمبراطور قسطنطين الكبير باني القسطنطينية وصاحب الأثر التاريخي الأكبر على المسيحية ، وقد اختلف أريوس مع نظيره له في الإسكندرية اسمه اثناسيوس حول طبيعة المسيح والعلاقة بين اللاهوت والناسوت فيه ومكانته بالنسبة للاب : وقد أدى الاختلاف بينهما إلى شطر العالم المسيحي وكان أول ما تمخض عنه عقد المجمع المسكوني الأول في التاريخ في نيقية ، الذي تلاه عدد آخر من المجمع ، وهذا أمر يمكن متابعتها في أي كتاب كتب في تاريخ المسيحية أو تاريخ الإمبراطورية البيزنطية .

(٣) آل عمران : ٦٤ .

أقرب نسباً من هذا الرجل ، الذي يزعم أنك نبي؟ قال أبو سفيان : قلت : أنا ، فأجلسوني بين يديه ، وأجلسوا أصحابي خلفي ، ثم دعا بترجمانه ، فقال : قل لهم : إني سائل هذا عن هذا الرجل الذي يزعم أنه نبي ، فإن كذب ، فكذبوه ، قال أبو سفيان : وإيم الله لولا أن يؤثر عليّ الكذب ، لكذبت ، ثم قال لترجمانه : سله : كيف حبه فيكم ؟ قال : قلت : هو فينا ذو حسب ، قال : فهل كان من آباءه ملك ؟ قال : قلت : لا ، قال : فهل [كنتم]^(١) تتهمون به بالكذب قبل أن يقوله ؟ قال : قلت : لا ، قال : فسن اجبسه ، أشدّ أوكم أم ضعفاؤكم ؟ قلت : بل ضعفاؤنا ، قال : هل يزيدون ، أم ينقصون ؟ قال : قلت : لا بل يزيدون ، قال : هل يرتدّ أحد عن دينه ، بعد أن يدخل فيه ، سخطة له ؟ قلت : لا ، قال : فهل قاتلتوه ؟ قلت : نعم ، قال : فكيف يكون قتالكم إياه ؟ قال : قلت : يكون الحرب بيننا وبينه سجّالاً ، يُصيب منّا ، ويُصيب منه ، قال : فهل يفدر ؟ قلت : لا ، ونحن معه في هدنة لا تدري ما هو صانع فيها - قال : فوالله ما أمكنني من كلمة أدخل فيها غير هذه - قال : فهل قال هذا القول أحدٌ قبله ؟ قلت : لا ، قال لترجمانه : قل له : إني سألتكم عن حبه ، فقلت : إنه فينا ذو حسب ، وكذلك الرّسُلُ ثبتت في أصحاب قومها ، وسألتك هل كان في آباءه ملك ؟ [فزعست أن : لا ، فقلت : لو كان من آباءه ملك]^(٢) قلت : رجل يطلب ملك آباءه ، وسألتك عن أتباعه أضعفاؤكم ، أم أشدّاءوكم ؟ قال : فقلت : بل ضعفاؤكم ، وهم أتباع الرّسُل ، وسألتك : هل كنتم تتهمون بالكذب قبل أن يقول ما قال ؟ فزعست أن : لا ، فقد عرفت أنه لم يكن ليَدع الكذب على الناس ، ثمّ يذهب فيكذب على الله ، وسألتك هل يرتدّ أحدٌ منهم عن دينه ، بعد أن يدخل فيه ، سخطة له ؟ فزعست أن : لا ، وكذلك الإيمان ، إذا خالط بشاشة القلوب ، وسألتك : هل يزيدون أم ينقصون ؟ فزعست : أنهم يزيدون ، وكذلك الإيمان ،

(١) زيد من رواية صحيح البخاري . انظر البداية والنهاية : ٤ / ٢٦٤ - ٢٦٥ .

(٢) استمدك ما بين العاصرتين من صحيح البخاري .

عبد الرزاق عن عكرمة بن عمار قال : أخبرنا أبو زميل سماك الحنفي أنه سمع ابن عباس يقول : كاتب الكتاب يوم الحُدَيْيَّةِ عليٌّ بن أبي طالب .
عبد الرزاق قال : أخبرنا مَعْمَرٌ : قال سألت عنه الزُّهْرِي فضحك ، وقال : هو عليٌّ بن أبي طالب ، ولو سألت عنه هؤلاء ، قالوا : عثمان ، يعني بني أمية .

عبد الرزاق عن مَعْمَرٍ عن الزُّهْرِي قال : كان هرقل حَزَّاءً^(١) ، ينظر في النجوم ، فأصبح يوماً وقد أنكر أهلُ مجلسه هيئته ، فقالوا : ما شأنك ؟ فقال : نظرت في النجوم الليلة ، فرأيتُ ملك الخِتان قد ظهر ، قالوا : فلا يُشَقُّ ذلك عليك ، فإنما يختن اليهود ، فابحث إلى مدائنك ، فاقتل كل يهودي .

قال الزُّهْرِي : وكتب إلى نظير له حَزَّاءٍ أيضاً ، ينظر في النجوم ، فكتب إليه بثل قوله : قال : ورَّعَ إليه ملك^(٢) بَصْرِيٍّ - رجلاً من العرب ، يُخبره عن النبي ﷺ ، فقال : انظروا أمخنتن هو ؟ قالوا : فنظروا ، فإذا هو مَخْنَتَن ، فقالوا : هذا ملك الخِتان قد ظهر .

عبد الرزاق عن مَعْمَرٍ عن الزُّهْرِي قال : أخبرني عبيد بن عبد الله بن عتبة بن مَسْعُودٍ عن ابن عَبَّاسٍ قال : حدثني أبو سفيان من فيه إلى فيء ، قال : انطلقت في المدَّة التي كانت بيننا وبين رسول الله ﷺ ، قال : فينا أنا بالشام ، إذ جِيءَ بكتابٍ من رسول الله ﷺ إلى هرقل ، قال : وكان دحية الكلبي جاء به ، فدفعه إلى عظيم بَصْرِيٍّ ، فدفعه عظيم بصرى إلى هرقل ، فقال هرقل : أهاهنا أحد من قوم هذا الرجل ، الذي يزعم أنه نبي ؟ قالوا : نعم ، قال : فدُعيتُ في نمر من قريش ، فدخلنا على هرقل . فجلسنا إليه ، فقال : أيتكم

(١) الحزاء هو الذي يحزر الأشياء ويقدرها بظنه . النهاية لابن الأثير .

(٢) كانت مدينة بصرى الواقعة في جنوبي سورية مركز منطقة حوران وفرضة الشام لتجارة التصدير والاستيراد مع شبه الجزيرة ولرصد أحوال شبه الجزيرة وكانت إدارتها قبيل الإسلام بيد أمراء من غسان . وتحوي هذه المدينة كمية هائلة من الآثار تشهد بعظمة ماضيها . وانظر حول هذا الخبر الوافدي : ١٠١٨/٣ - ١٠١٩ .

ثم رجع النبي ﷺ إلى المدينة ، فجاءه أبو بصير^(١) ، رجل من قريش وهو مسلم ، فأرسلوا في طلبه رجلين ، فقالوا : العهد الذي جعلت لنا ، فدفعه إلى الرجلين ، فخرجا حتى إذا بلغا به ذا الحليفة ، فنزلوا يأكلون من تمرهم لهم ، فقال أبو بصير لأحد الرجلين : والله إني لأرى سيفك هذا يا فلان جيداً ، فاستكته الآخر ، فقال : أجل والله إنك لجيد ، لقد جربت به ، ثم جربت ، فقال أبو بصير : أرني أنظر إليه ، فأمكنه منه ، فضربه به ، حتى برد ، وفتر الآخر حتى أتى المدينة ، فدخل المسجد يمدو ، فقال رسول الله ﷺ حين رآه : لقد رأى هذا ذمراً ، فلما انتهى إلى النبي ﷺ ، قال : قتل والله صاحبي ، وإني لمقتول ، فجاء أبو بصير ، فقال : يا نبي الله ، قد والله أوفى الله ذمتك ، قد ركذتني إليهم ، ثم أجباني الله منهم ، فقال النبي ﷺ : وَيَلِّ أُمَّةً ، مِسْعَرًا حَرْبٍ لَوْ كَانَ لَهُ أَحَدٌ ، فلما سمع ذلك عرف أنه سيرده إليهم ، فخرج حتى أتى سيف^(٢) البحر ، قال : وينزلت منهم أبو جندل بن سهيل ، فلحق بأبي بصير ، حتى اجتمعت منهم عصابة .

قال : فوالله ما يسمعون بعير خرجت لقريش إلى الشام ، إلا اعترضوا لهم ، فقتلوهم ، وأخذوا أموالهم ، فأرسلت قريش إلى النبي ﷺ ، تناشده الله والرحم ، إلا أرسل إليهم ، فمن أتاه فهو آمن ، فأرسل النبي ﷺ إليهم ، فأنزل الله (هُوَ الَّذِي كَفَّ أَيْدِيَهُمْ عَنْكُمْ وَأَيْدِيَكُمْ عَنْهُمْ) حتى بلغ (حَمِيَّةَ الْجَاهِلِيَّةِ)^(٣) ، وكانت حينئذ أئمتهم لم يقرشوا أنه نبي الله ، ولم يقرشوا وبسم الله الرحمن الرحيم ، وحالوا بينه وبين البيت .

(١) هو عتبة بن أسيد بن جارية - حليف بني زهرة - انظر المغازي الواقدي : ٦٢٤/٢ - ٦٢٩ .
الطبري : ٦٢٨/٢ - ٦٣٩ - الروض الأنف : ٣١/٤ .

(٢) أي شاطئ البحر .

(٣) الفتح : ٢٤ - ٢٦ ، هذا وكانت العدوية عام ستة للهجرة ، وقد اعتمد الواقدي : ٥٧١/٢ - ٦٣٣ . رواية الزهري بشكل رئيسي . كما اعتمدهما البخاري في صحيحه . واخذ بخطها ابن اسحق . الروض الأنف : ٢٤/٤ - ٣٨ . وعن ابن اسحق نقل الطبري كما نقل عن غيره : ٦٢٠/٢ - ٦٤٣ . هذا ونقل الذهبي في تاريخ الاسلام : ٢٨١/١ - ٣١١ . رواية الزهري بشكل كامل . انظر أيضا : طبقات ابن سعد : ٩٥/٢ - ١٠٥ . تاريخ خليفة : ٤٨/١ - ٤٩ .

فأثبت أبا بكر ، فقلت : يا أبا بكر ! أليس هذا نبي الله حقاً ؟ قال : بلى ، قلت :
 فمِمَّ نَعُطَى الدنْيَةَ في ديننا إذا ؟ قال : أيها الرجل ، إنك رسول الله ، وليس
 بمصي ربه ، وهو ناصره ، فاستمسك بفرزه^(١) حتى تموت ، فوالله إنه لعلى
 الحق ، قلت : أو ليس كان يحدثنا أنك سأتى البيت ، ونطوف به ؟ قال :
 فأخبرك أنه سيأتيه العام ؟ قلت : لا ، قال : فأبئك آتيه ، ومطوف به .

قال الزهري : قال عمر : فعملت لذلك أعمالاً^(٢) .

قال : فلما فرغ من قضية الكتاب ، قال رسول الله ﷺ لأصحابه : قوموا ،
 فأنحروا ، ثم اطلقوا ، قال : فوالله ما قام منهم رجل ، حتى قال ذلك ثلاث مرات ،
 قال : فلما لم يبق منهم أحد ، قام ، فدخل على أم سلمة ، فذكر لها ما لقي من
 الناس ، فقالت أم سلمة : يا نبي الله أحب ذلك ، أخرج ، ثم لا تكلم أحداً
 منهم ، حتى تنحر بثدك ، وتدعو حالقك فيحلقك .

فقام ، فخرج ، فلم يكلم أحداً منهم ، حتى فعل ذلك ، نحر بثدته ، ودعا
 حالقه فحلقه ، فلما رآوا ذلك قاموا ، فنحروا ، وجعل بعضهم يطلق بعضاً ، حتى
 كاد يقتل بعضهم بعضاً غمّاً .

ثم جاءه نسوة مؤمنات فأنزل الله (يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا جَاءَكُمْ
 الْمُؤْمِنَاتُ مَهَاجِرَاتٍ) حتى بلغ (بَعْضَهُنَّ التَّكْوِافِرِ)^(٣) فطلق عمر
 يومئذ امرأتين كانتا له في الشرك ، فتزوج أحدهما معاوية بن أبي سفيان ،
 والأخرى صفوان بن أمية .

(١) أي بركابه . فالفرز يسزل الركاب للفرس .

(٢) جاء عند الواقدي : ٦٠٦/٢ - ٦٠٧ . فعملت أتمود بالله من الشيطان الرجيم حياء . فما
 أصابني قط شيء مثل ذلك اليوم . ما زلت أصوم وأصدق من الذي صنعت مغافة كلامي الذي تكلمت
 يومئذ .

(٣) المنحنة : ١٠ . ويفهم من سياق الخبر للرحلة الأولى أن هذا حدث أثناء مقام النبي ﷺ
 بالمدينة . لكن من قراءة هذه الآية والتي تليها ثم ما جاء في معاني الواقدي : ٦٢٩/٢ - ٦٣٣ . الطبري :
 ٦٤٠/٢ . الروض الأنف : ٣٩/٤ - ٣٣ . فتح الباري : ٤٥٤/٧ . يتبين أن ذلك حدث بعد العودة إلى
 المدينة .

ثم قال : هذا ما قاضى عليه محمد رسول الله ، فقال سهيل : والله لو كنا نعلم أنك رسول الله ، ما صددناك عن البيت ، ولا قاتلناك ، ولكن اكتب : محمد بن عبد الله ، فقال النبي ﷺ : والله إني لرسول الله ، وإن كذبتموني ، اكتب : محمد بن عبد الله - قال الزهري : وذلك لقوله : لا يسألوني خطبة يعظون فيها حرمة الله إلا أعطيتهم إياها - فقال النبي ﷺ : على أن تحكثوا بيننا وبين البيت ، فنطوف به ، فقال سهيل : لا تتحدث العرب أننا أخذنا ضفطة ، ولكن ذلك من العام المقبل ، فكتب ، فقال سهيل : على أنه لا يأتيك منّا رجل وإن كان على دينك إلا رددته إلينا^(١) ، فقال المسلمون : سبحان الله كيف يردّ إلى المشركين وقد جاء مسلماً؟! فبينما هم كذلك إذ جاء أبو جندل بن سهيل بن عمرو ، يرسف في قيوده ، وقد خرج من أسفل مكة ، حتى رمى بنفسه بين أظهر المسلمين ، فقال سهيل : هذا يا محمد أوّل من أقاضيك عليه ، أن تردّه [إليّ] ، فقال النبي ﷺ : إنّا لم نقض الكتاب بعد ، قال : فوالله إذا لم أصالحك على شيء أبداً^(٢) ، فقال النبي ﷺ : فأجزه لي ، فقال : ما أنا بمجزه لك ، قال : بلى فافعل ، قال : ما أنا بفاعل ، قال مكرز : بلى قد أجزناه لك ، فقال أبو جندل : أي معسر المسلمين أردت إلى المشركين وقد جئت مسلماً ، ألا ترون ما قد لقيت؟ وكان قد عذّب عذاباً شديداً في الله ، فقال عمر بن الخطاب : والله ما شككت^(٣) منذ أسلمت إلا يومئذٍ ، قال : فأثبت النبي ﷺ فقلت : ألتّ نبي الله حقاً؟ قال : بلى ، قال : قلت : ألسنا على الحق ، وعدونا على الباطل؟ قال : بلى ، قلت : فلم تُعطى الدية في ديننا؟ فقال : إني رسول الله ، ولست أعصيه ، وهو ناصري ، قلت : أولست كنت تحدثنا أنّا سنأتي البيت ، فنطوف به ، قال : بلى ، فأخبرت أنك تأتيه العام؟ قلت : لا ، قال : فإنك آتية ، ومطوف به ، قال :

(١) انظر تفاصيل الاتفاق عند الواقي : ٦١٠/٢ - ٦١٢ - ابن سعد : ٩٧/٢ - الطبري : ٦٢٤/٢ - ٦٣٥ - الروض الأنف : ٢٨/٤ - ٢٩ .
(٢) زيادة من الذهبي : ٢٨٨/١ .
(٣) في رواية الذهبي : ٢٨٨/١ ، ما شككت ، أي ما التبس علي الأمر ، وهذا أفضل مما أثبت في المتن .

إلى أصحابه ، فقال : أي قوم ، والله لقد وفدت على الملوك ، ووفدت على قيصر ، وكسرى ، والنجاشي ، والله إن رأيت ملكاً قطاً يُعظّمه أصحابه ما يعظم أصحاب محمد ﷺ محمداً ، والله إن تنخّم نخامة إلا وقعت في كف رجل منهم ، فذلك بها وجهه وجلده ، وإذا أمرهم ابتدروا أمره ، وإذا توضأ كادوا يقتلون على وضوءه ، وإذا تكلموا خفصوا أصواتهم عنده ، وما يحدثون إليه النظر تعظيماً له ، وإنه قد عرض عليكم خطبة رثمد ، فاقبلوها ، فقال رجل من كثافة^(١) : دعوني آتة ، فقالوا : آتة ، فلما أشرف على النبي ﷺ وأصحابه ، قال رسول الله ﷺ هذا فلان ، وهو من قوم يُعظّمون البدن ، فابعثوها له ، فبعثوها له ، واستقبله القوم يلبثون ، فلما رأى ذلك ، قال : سبحان الله ، ما ينبغي لهؤلاء أن يُصدّخوا عن البيت ، قال : فلما رجع إلى أصحابه ، قال : رأيت البدن قد قتلدت وأشعرت ، فما أرى أن يُصدّخوا عن البيت ، فقال رجل منهم — يقال له مِكرز بن حفص — : دعوني آتة ، قالوا : آتة ، فلما أشرف عليهم ، قال النبي ﷺ : هذا مِكرز ، وهو رجل فاجر ، فجعل يُكَلِّم النبي ﷺ ، فبينا هو يكلمه ، إذ جاء سهيل بن عمرو .

قال مَعْمَرٌ : فأخبرني أيوب ، عن عكرمة : أنه لما جاء سهيل قال النبي ﷺ : إنه قد سهل لكم من أمركم .

قال مَعْمَرٌ : قال الزهري في حديثه : فجاء سهيل بن عمرو [فقال : هاتِ اكتب بيننا وبينكم كتاباً ، فدعا النبي ﷺ الكاتب]^(٢) فقال النبي ﷺ : اكتب : بسم الله الرحمن الرحيم ، فقال سهيل : أما الرحمن فوالله ما أدري ما هو ؟ ولكن اكتب : باسمك اللهم ، كما كنت تكتب ، فقال المسلمون : والله لا يكتبها ، إلا بسم الله الرحمن الرحيم ، فقال النبي ﷺ اكتب : باسمك اللهم ،

(١) هو العليس بن علقمة ، أو ابن زيان . وكان يومئذ سيد الاحابيش — الواقدي : ٥٩٩/٢ .
ابن سعد : ٩٦/٢ . الطبري : ٦٢٨/٢ . الروض الأنف ٢٦/٤ .
(٢) زيادة من الذهبي : ٢٨٧/٦ . والمشهور أن الكاتب كان علي بن أبي طالب . انظر منازي الواقدي : ٦١٠/٢ ، ثم انظر ما سيأتي بعد بضع صفحات .

بَلِّغُوا^(١) عَلِيًّا ، جِئْتُمْكُمْ بِأَهْلِي ، وَوَلَدِي ، وَمَنْ أُلَاعِنِي ؟ قَالُوا : بَلَى ، قَالَ : فَإِنْ هَذَا قَدْ عَرَضَ عَلَيْكُمْ خُطَّةٌ رُشِدٌ ، فَاقْبَلُوهَا ، وَدَعُونِي آتِيَهُ ، فَقَالُوا : فَآتِهِ ، فَأَنَاهُ .

قَالَ : فَجَعَلَ بِكُمْ النَّبِيُّ ﷺ ، فَقَالَ رَسُولُ اللَّهِ ﷺ نَحْوًا مِنْ قَوْلِهِ لِبُدَيْلٍ ، فَقَالَ عُرْوَةُ عِنْدَ ذَلِكَ : أَيُّ مُحَمَّدٍ ، أَرَأَيْتَ إِنْ اسْتَأْصَلْتَ قَوْمَكَ ، هَلْ سَمِعْتَ بِأَحَدٍ مِنَ الْعَرَبِ اجْتِاحَ أَسْلهُ قَبْلَكَ ، وَإِنْ تَكُنِ الْآخِرَى فَإِنِّي لَأَرَى وَجُوهَهَا ، وَأَرَى أَشْوَابًا^(٢) مِنَ النَّاسِ ، خَلِيقًا أَنْ يَفْرُوا عَنْكَ ، فَقَالَ أَبُو بَكْرٍ - رَحِمَهُ اللَّهُ وَرَضِي عَنْهُ - : امْصُصْ بَطْرَ اللَّاتِ ، أَمْضَنْ نَفْرًا عَنْهُ وَنَدَعَهُ !؟ فَقَالَ : مِنْ ذَا ؟ قَالُوا : أَبُو بَكْرٍ ، قَالَ ، أَمَا وَالَّذِي نَفْسِي بِيَدِهِ ، لَوْلَا يَدُ لَكَ عِنْدِي ، لَمْ أَجْزِكَ بِهَا ، لِأَجْبَتِكَ ، قَالَ : وَجَعَلَ بِكُمْ النَّبِيُّ ﷺ ، فَكَلَّمَا كَلَّمَهُ أَخَذَ بِلِحْيَتِهِ ، وَالْمَغِيرَةَ بْنِ شُعْبَةَ قَائِمًا عَلَى رَأْسِ النَّبِيِّ ﷺ ، وَمَعَهُ السِّيفُ ، وَعَلَيْهِ الْمَغْفَرُ ، فَكَلَّمَا أَهْوَى عُرْوَةُ يَدَهُ إِلَى لِحْيَةِ النَّبِيِّ ﷺ ، ضَرَبَ يَدَهُ بِنَعْلِ السِّيفِ ، وَقَالَ : أَخْرَجْتُ يَدَكَ عَنْ لِحْيَةِ رَسُولِ اللَّهِ ﷺ ، فَرَفَعَ عُرْوَةُ رَأْسَهُ ، فَقَالَ : مِنْ هَذَا ؟ فَقَالُوا : الْمَغِيرَةَ بْنِ شُعْبَةَ ، فَقَالَ : أَيُّ عُذْرٍ ، أَوْ لَسْتُ أَسْمَى فِي غُدْرَتِكَ - وَكَانَ الْمَغِيرَةُ ابْنَ شُعْبَةَ صَحْبًا قَوْمًا فِي الْجَاهِلِيَّةِ قَتَلْتَهُمْ ، وَأَخَذَ أَمْوَالَهُمْ ، ثُمَّ جَاءَ فَأَسْلَمَ ، فَقَالَ رَسُولُ اللَّهِ ﷺ : أَمَا الْإِسْلَامُ فَأَقْبَلْ ، وَأَمَا الْمَالُ فَلَسْتُ مِنْهُ فِي شَيْءٍ^(٣) - ثُمَّ إِنْ عُرْوَةُ جَعَلَ يَرْمِيَنَّ صَحَابَةَ النَّبِيِّ ﷺ بِعَيْنِيهِ ، قَالَ : فَوَاللَّهِ مَا تَنْخَحُمُ رَسُولُ اللَّهِ ﷺ ثَخَامَةَ إِلَّا وَقَمْتُ فِي يَدِ رَجُلٍ مِنْهُمْ ، فَذَكَرْتُكَ بِهَا وَجْهَهُ وَجِلْدَهُ ، وَإِذَا أَمَرَهُمْ ابْتَدَرُوا أَمْرَهُ ، وَإِذَا تَوَضَّأُوا كَادُوا يَقْتُلُونَ عَلِيًّا وَوَضُوئَهُ ، وَإِذَا تَكَلَّمُوا خَفَضُوا أَصْوَاتَهُمْ عِنْدَهُ ، وَمَا يُحَدِّثُونَ إِلَيْهِ [النَّظَرَ]^(٤) تَعْظِيمًا لَهُ ، قَالَ : فَرَجَعَ عُرْوَةُ

(١) أي تقاسموا عن إجابتي .

(٢) أي اخلاط لا قبيلة لهم . وعند الواقدي : ٥٩٥/٢ . والذهبي : ٢٨٥/١ : أو باشا . وعند ابن اسحق : الروض ٢٦/٤ والطبري : ٦٦٦/٢ أو شأبا ، ولا خلاف بالمعنى والقصه .

(٣) قتل المغيرة قبل إسلامه ثلاثة عشر رجلا من قبيص فودي عروة المغيرة وأصلح الأمر - الواقدي : ٥٩٦/٢ . الروض الأئف : ٢٧/٣ .

(٤) زيادة من الذهبي : ٢٨٦/١ .

يَبْرُؤُهُ^(١) النَّاسَ تَبْرُؤاً ، فَلَمْ يَثْبِثْهُ النَّاسُ أَنْ تَرْحُوهُ ، فَشَكِيَ إِلَى رَسُولِ اللَّهِ ﷺ فَاتَّزَعَ سَهْمًا مِنْ كِنَانَتِهِ ، ثُمَّ أَمَرَهُمْ أَنْ يَجْعَلُوهُ فِيهِ ، قَالَ : فَوَاللَّهِ مَا زَالَ يَجِيئُ لَهُمْ بِالرِّيِّ حَتَّى صَدُرُوا عَنْهُ^(٢) .

فَبَيْنَمَا هُمْ كَذَلِكَ إِذْ جَاءَ بَدِيلُ بْنُ وَرْقَانَ الْخَزَاعِيُّ ، فِي نَفَرٍ مِنْ قَوْمِهِ مِنْ خَزَاعَةَ ، وَكَانُوا عَيْبَةَ تَصَحَّحَ^(٣) رَسُولُ اللَّهِ ﷺ مِنْ أَهْلِ نَهْمَةَ ، فَقَالَ : إِنِّي تَرَكْتُ كَعْبَ بْنَ لُؤَيٍّ ، وَعَامِرَ بْنَ لُؤَيٍّ ، [نَزَلُوا]^(٤) أَعْدَادَ مِيَاهِ الْحَدِيدِيَّةِ ، مَعَهُمُ الْعُوذُ الْمَطَائِيلُ^(٥) ، وَهُمْ مَقَاتِلُوكَ ، وَصَادِقُوكَ عَنِ الْبَيْتِ ، فَقَالَ النَّبِيُّ ﷺ : إِنْ لَمْ نَجِءْ لِقِتَالِ أَحَدٍ ، وَلَكِنَّا جِئْنَا مَعْتَمِرِينَ ، وَإِنْ قَرِشًا قَدْ نَهَكْتَهُمُ الْحَرْبَ ، وَأَضْرَبْتَ بِهِمْ ، فَإِنْ شَاؤُوا مَا دَكَّتَهُمْ^(٦) مَدَّةً ، وَيُخَلِّثُوا بَيْنِي وَبَيْنَ النَّاسِ ، فَإِنْ أَظْهَرَ ، فَإِنْ شَاؤُوا أَنْ يَدْخُلُوا فِيمَا دَخَلَ فِيهِ النَّاسُ ، فَلَمَّا دَخَلُوا ، وَإِنْ لَمْ يَدْخُلُوا^(٧) ، وَإِنْ أَبَوْا فَوَالَّذِي نَفْسِي بِيَدِهِ لَا قَاتِلَنَّهُمْ عَلَى أَمْرِي هَذَا حَتَّى تَنْفِرَ سَالِفَتِي ، أَوْ لِيَنْفِذَنَّهُ [اللَّهُ] أَمْرَهُ ، فَقَالَ بَدِيلُ : سَأَبْلَغُهُمْ مَا تَقُولُ ، فَانْطَلَقَ حَتَّى أَتَى قَرِشًا ، فَقَالَ : إِنْكَا جِئْنَاكُمْ مِنْ عِنْدِ هَذَا الرَّجُلِ ، وَسَمِعْنَاهُ يَقُولُ قَوْلًا ، فَإِنْ شِئْتُمْ أَنْ نَعْرُضَهُ عَلَيْكُمْ فَعَلْنَا ، فَقَالَ سَفَهَاؤُهُمْ : لَا حَاجَةَ لَنَا أَنْ تَحْدِثْنَا عَنْهُ بِشَيْءٍ ، وَقَالَ ذُوو الرَّاْيِ مِنْهُمْ : هَاتِ مَا سَمِعْتَهُ يَقُولُ ، قَالَ سَمِعْتَهُ يَقُولُ : كَذَا ، وَكَذَا ، فَحَدَّثْتُهُمْ بِمَا قَالَ النَّبِيُّ ﷺ ، فَقَامَ عُرْوَةُ بْنُ مَسْعُودٍ الثَّقَفِيُّ ، فَقَالَ : أَيُّ قَوْمِي ، أَلَسْتُمْ بِالْوَالِدِ ؟ قَالُوا : بَلَى ، قَالَ : أَوَلَسْتُ بِالْوَالِدِ^(٨) ؟ قَالُوا : بَلَى ، قَالَ : فَهَلْ تَتَهَمُونِي ؟ قَالُوا : لَا ، قَالَ : أَلَسْتُمْ تَعْلَمُونَ أَنِّي اسْتَنْفَرْتُ أَهْلَ عَكَاطِ ، فَلَمَّا

(١) أَي يَأْخُذُونَهُ قَلِيلًا قَلِيلًا - النِّهَايَةُ -

(٢) أَوْرَدَ الْوَاقِئِيُّ : ٥٨٦/٢ - ٥٨٧ رَوَايَةُ الزُّهْرِيِّ هَذِهِ كَمَا حَدَّثَهُ بِهَا مَسْرُوحٌ بِضَى الْفَوَارِقِ وَزَادَ فِي آخِرِهَا ، حَيْثُ قَالَ : « حَتَّى صَدُرُوا عَنْهُ بِطَبْنِ ، وَالْمَطْنِ ، وَطَبْنِ الْإِبِلِ وَمِيزَرُكَمَا سَوَّلَ الْعُرْسِ » .
 (٣) الْعَيْبَةُ زَيْبِيلٌ مِنْ أَدَمَ ، وَمَا يَجْعَلُ فِيهِ الشِّيَابَ ، وَمِنْ الرِّجْلِ مَوْضِعُ سِرِّهِ - الْقَامُوسُ -
 (٤) زَيْدٌ مَا بَيْنَ الْحَاضِرَتَيْنِ مِنْ تَارِيخِ الْإِسْلَامِ لِلْهَيْمِيِّ : ٢٨٥/٦ حَيْثُ أَوْرَدَ ذَاتَ الرِّوَايَةِ -
 (٥) الْعُوذُ الْمَطَائِيلُ : التُّوفَى ذَوَاتُ اللَّبَنِ وَالْإِطْفَالِ ، أَي خَرَجُوا وَمَعَهُمُ اللَّبَنُ وَالزَّادُ لَطَوَّلَ الْقَامَ وَالِدِفَاعِ -

(٦) أَي جَعَلْتُ بَيْنِي وَبَيْنَهُمْ هَدِيَّةَ لَمَّةٍ مِنَ الزَّمَنِ -

(٧) أَي اسْتَرَاخُوا وَاسْتَرَدُّوا قُوَّتَهُمْ وَعَافِيَتَهُمْ -

(٨) كَانَ عُرْوَةُ لَسْبِيْعَةً بِنْتُ عَبْدِ شَمْسٍ - الرُّوْضُ الْأَنْفُ : ٢٦/٤ -

ذراري هؤلاء الذين أعانوهم فنصيبهم ، فإن قعدوا ، قعدوا موتورين محروبين .
 وإن يحيوا تكن عنقا قطعها الله ، أم ترون أن تؤم البيت ، فمن صدنا قاتلناه ،
 فقالوا : رسول الله أعلم ، يا نبي الله ، إنما جئنا معتمرين ، ولم نجئ لقتال أحد ،
 ولكن من حال بيتنا وبين البيت قاتلناه ، قال النبي ﷺ : فروحوا إذا .

قال معتمر : قال الزهري : وكان أبو هريرة يقول : ما رأيت أحدا قط
 كان أكثر مشورة لأصحابه من رسول الله ﷺ .

قال الزهري ، في حديث مسور بن مخرمة ، ومروان : فراحوا حتى
 إذا كانوا يعض الطريق ، قال النبي ﷺ : إن خالد بن الوليد بالغميم (١) ، في
 خيل لقرش طليعة ، فخذوا ذات اليمين ، فوالله ما شعر بهم خالد ، إذا هو
 بقرّة (٢) الجيش ، فانطلق ، فإذا هو يركض نذيراً لقرش ، وسار النبي ﷺ ،
 حتى إذا كانوا بالثنية (٣) التي يهبط عليهم منها بركت به راحته ، فقال الناس :
 حلّ حلّ (٤) ، فقالوا : خلّات (٥) القصواء ، خلّات [القصواء] ، فقال
 النبي ﷺ : ما خلّات القصواء ، وما ذاك لها بخلق ، ولكنها حبها حابس الفيل ،
 ثم قال : والذي نفسي بيده لا يسألوني خبطة يعظمون فيها حرّات الله ، إلا
 أعطيتهم إياها ، ثم زجرها ، فوثبت به .

قال : فعدل حتى نزل بأقصى الحديبية على تمكّد ، قليل الماء ، إنما

(١) هو عند الواقدي : ٥٧٩/٢ - ٥٨٠ د كراع الغميم ، حينا ، والغميم . حينا آخر ، وكراع الغميم
 كما عند ياقوت مكان بين مكة والمدينة ويبدو أن الأصح هو الغميم الذي كان مكانا محبوبا عن الرؤبة
 قريبا من الحديبية .

(٢) القرّة الغبار الكثيف .

(٣) في معاني الواقدي : ٥٨٧/٢ : وسار رسول الله ﷺ ، فلما دنا من الحديبية وقعت يد راحته
 على ثنية تهبطه على غائط القوم ، وعند ابن اسحق : الروض : ٢٥/٤ - عن الزهري : ثنية المرار
 يهبط الحديبية من أسفل مكة .

(٤) عبارة تقال للناقة إذا رقت عن السير .

(٥) الغلاء للابل كالحران للدواب - النهاية لابن الأثير . شرح السيرة لأبي ذر : ٣٤٠ . والقصواء
 اسم ناقة النبي ﷺ .

غزوة الحديبية

عبد الرزاق عن معتمر ، قال : أخبرني الزهري ، قال : أخبرني عمرو بن الزبير عن المسور بن مخرمة ، مروان بن الحكم ، - صدق كل واحد منهما صاحبه - قالوا : خرج رسول الله ﷺ زمن الحديبية^(١) في بضع عشرة مئة^(٢) من أصحابه ، حتى إذا كانوا بذي الحليفة^(٣) ، قلده رسول الله ﷺ الهدى^(٤) ، وأشعره ، وأحرم بالعمرة ، وبعث بين يديه عينا^(٥) له من خزاعة يخبره عن قريش ، وسار رسول الله ﷺ ، حتى إذا كانوا بعدير الأشطاط^(٦) ، قريباً من عسفان أتاه عيثه الخزاعي ، فقال : إني قد تركت كعب بن لؤي ، وعامر بن لؤي قد جمعوا لك الأحابيش^(٧) ، وجمعوا لك جموعاً ، وهم مقاتلون ، وصادوك عن البيت ، فقال النبي ﷺ : أشيروا علي ، [أترون] أن نميل إلى

(١) قرية متوسطة الحجم كانت تبعد عن مكة مرحلة وعن المدينة تسع مراحل - ياقوت .

(٢) عند الواقدي : ٥٧٤/٢ ما بين ١٤٠٠ - ١٦٠٠ .

(٣) قرية كان بينها وبين المدينة قرابة ستة أميال - ياقوت .

(٤) الهدى هو ما يهدي إلى البيت الحرام من النعم لتاجر ، وأشعار البدن هو أن يشق أحد جنبي ستام البدنة حتى يسيل دهما ، ويجعل ذلك لها علامة تعرف بها أنها عدي ، .. النهاية لابن الأثير ، وجاء في مغازي الواقدي : ٥٧٣/٢ في حديث غزوة الحديبية : « ثم دعا - النبي ﷺ - بالبدن فحللت ثم أشعر بنفسه منها عدة ، ومن توجهت إلى القبلة ٠٠٠٠ وأشعر المسلمون بدنها ، وقلدوا النعال في رقاب البدن ، وطمعن البعض في هذا الخبر على أساس أن الأشعار منسوخ بنهي النبي ﷺ عن المنلة .

(٥) اسمه عند الواقدي في مغازيه : ٥٧٣/٢ دسر بن سفيان .

(٦) هكذا حدد موقعه ياقوت في معجمه ، وعسفان قرية كانت على الطريق الواصلة بين المدينة ومكة ، وهي من مكة على مرحلتين . انظر صفة الجزيرة : ٢٥٩ . بلاد العرب للأصفهاني : ٣٣٨ .

(٧) هناك خلاف حول تحديد هوية الأحابيش مع أنسابهم ، ويبدو أنهم لم يعودوا ينسبهم إلى قبيلة واحدة بل كانوا عبارة عن تجمع سكاني ضم الطبقة الثالثة وهي الدنيا من سكان مكة قبل الإسلام أي جاءوا بعد قريش البطاح وقريش الظواهر ، ولربما زودت طبقة الأحابيش هذه تجار قريش بالأجر وحرس التوافل وما شابه هذا - انظر الروض الأنف : ١٢٣/٢ - ١٢٥ - النهاية لابن الأثير : ٣٣٠/٢ . أساس البلاغة . معجم البلدان لياقوت - مادة حياثة - .

(مَا يَبْدَعُ الْقَوْلَ لِدَيْ) (١) وَإِنَّ لَكَ بِالْخَمْسِ خَمْسِينَ (٢) .

قال مَعْمَرٌ : قال الزُّهْرِيُّ : وأخبرني أبو سلمة عن جابر بن عبد الله قال : قال النبي ﷺ : قمت في الحجر حين كذَّبني قومي ، فرُفِع لي بيت المقدس حتى جملت أنثعت لهم (٣) .

قال مَعْمَرٌ : قال الزُّهْرِيُّ : فأخبرني سعيد بن المسيَّب عن أبي هريرة قال : قال النبي ﷺ : — حين أسريَ به — لقيت موسى ، قال : فنمَّكتَه ، فإذا رجل — حسبته قال — مضطرب ، رجل الرأس ، كأنه من رجال شنوءة (٤) ، قال : ولقيت عيسى عليه السلام ، فنمَّتَه فقال : ربعة ، أحمر ، كأنما خرج من ديماس (٥) ، قال : ورأيت إبراهيم وأنا أشبه ولده به ، قال : وآتيت يافثين : في أحدهما لبن ، وفي الآخر خمر ، فقيل لي : خذ أيَّهما شئت ، فأخذت اللبن ، فشربته ، فقيل لي : هديت للفطرة — أو أصبت الفطرة — أما إنك لو أخذت الخمر غوت أمك (٦) .

---

(١) ق : ٢٩ .

(٢) أخرجه الشيخان .

(٣) أخرجه الشيخان .

(٤) مضطرب : متقلب من الضرب وفلان ضرب من الرجال : هو الخفيف اللحم المشقوق المستدق . ورجل الرأس أي لم يكن شديد الجمود ولا شديد السيولة . بل بينهما — النهاية لابن الأثير — وشنوءة قبيلة عربية معروفة .

(٥) الديماس : الكن ، أو السرب المظلم وقيل الحناب .

(٦) نهاية أخبار المرحلة المكية من حياة النبي ﷺ .

جرءاً ، حتى تبَّع مجالس قرش ، يقول : صبأ عمر بن الخطاب ، فلم ترجع إليه قریش شيئاً ، وكان عمر سيّد قومه ، فهابوا الإفتكار عليه ، فلما رأهم لا ينكرون ذلك عليه ، مشى ، حتى أتى مجالسهم ، أكمل ما كانت ، فدخل الحجر ، فأسند ظهره إلى الكعبة ، فقال : يا معشر قریش ، أتململون ، إني أشهد أن لا إله الا الله ، وأن محمداً عبده ورسوله ، فثاروا ، فقاتله رجال منهم قتالاً شديداً ، وضربهم عامّة يومه ، حتى تركوه ، واستلمن بإسلامه ، وجعل يفتدو عليهم ويروح ، يشهد أن لا إله الا الله وأن محمداً عبده ورسوله ، فتركوه ، فلم يؤذوه بعد ثورتهم للأولى ، فاشتدّ ذلك على كفّار قریش [فعدوا] على كل رجل أسلم ، فعذبوا من المسلمين فمراً (١) .

قال مَعْمَرٌ : قال الزُّهْرِيُّ : وذكر (٢) هلاك آبائهم الذين ماتوا كفاراً ، فشقوا رسول الله ﷺ وعاذوه ، فلما أسرى (٣) به إلى المسجد الأقصى ، أصبح الناس (٤) يخبر أنه قد أسرى به ، فارتدّ أناس ممن كان قد صدّقه وآمن به ، وفتنوا وكذبوه به ، وسمى رجل من المشركين إلى أبي بكر ، فقال : هذا صاحبك يزعم أنه قد أسرى به الليلة إلى بيت المقدس ، ثم رجع من ليلته ، فقال أبو بكر : أو قال ذلك ؟ قالوا : نعم ، فقال أبو بكر : فإني أشهد إن كان قال ذلك لقد صدق ، فقالوا : أتصدّقه بأنه جاء الشام في ليلة واحدة ، ورجع قبل أن يصبح ؟ قال أبو بكر : نعم ، إني أصدّقه بإبعد من ذلك ، أصدّقه بخبر الساء بكرةً وعشياً ، فلذلك سُمِّيَ أبو بكر ، بالصدّيق .

قال مَعْمَرٌ : قال الزُّهْرِيُّ : وأخبرني أنس بن مالك أن النبي ﷺ فرضت عليه الصلوات ليلة أسرى به خمسين ، ثم نقصت إلى خمس ، ثم نودي يا محمد !

(١) انظر ابن اسحق : ١٨٩ - ١٩٦ .

(٢) أي الله تعالى في القرآن الكريم ، انظر مثلاً سورة الأنبياء : ٥٤ . سورة النجم : ٢٣ . سورة

سبأ : ٤٣ .

(٣) أي الله تعالى انظر قوله تعالى في مطلع سورة الاسراء : « سبحان الذي أسرى بعبده ليلاً ... »

(٤) أي بعد انتهاء الاسراء الذي كان في الليل ، حيث غدا النبي ﷺ على قومه صباحاً فأخبرهم .

انظر الروض الأوفى : ١٤١/٢ - ١٦٢ .

ﷺ - فقالت : ما عندي كنف ، فصككها - أو قال : فضربها - عمر ، ثم قام ، فالتس الكنف في البيت ، حتى وجدها ، فقال حين وجدها : أما إني قد حدثت أنك لا تأكلين طعامي الذي آكل منه ، ثم ضربها بالكنف فشجها شجبتين ، ثم خرج بالكنف حتى دعا قارئاً ، فقرأ عليه ، وكان عمر لا يكتب ، فلما قرئت عليه ، تحرك قلبه حين سمع القرآن ، ووقع في نفسه الإسلام^(١) ، فلما أسى انطلق حتى دنا من رسول الله ﷺ وهو يصلي ، ويجهر بالقراءة ، فسمع رسول الله ﷺ يقرأ (وَمَا كُنْتُمْ تَكْفُرُونَ) (الْفَالِقِ) (٢) وسمعه يقرأها (وَيَقُولُ الَّذِينَ كَفَرُوا لَسْتَ مُرْسَلًا) حتى بلغ (عَلِمُوا الْكِتَابِ)^(٣) قال : فانتظر عمر رسول الله ﷺ ، حتى سلم من صلاته ، ثم انطلق رسول الله ﷺ إلى أهله ، فأسرع عمر المشي في أثره حين رآه ، فقال : انظرني يا محمد ، فقال النبي ﷺ : أعوذ بالله منك ، فقال عمر : انظرني يا محمد ، يا رسول الله ، قال : فانتظره رسول الله ﷺ ، فأمن به عمر ، وصدقه ، فلما أسلم عمر رضي الله عنه انطلق ، حتى دخل على خاله الوليد بن المغيرة ، فقال : أي خالي ، أشهد أني أؤمن بالله ورسوله ، وأشهد أن لا إله إلا الله ، وأن محمداً عبده ورسوله ﷺ ، فأخبر بذلك قومك ، فقال الوليد : يابن أخوتي ، تسميت في أمرك ، فانت على حال تعرف بالناس ، يصبح المرء فيها على حال ، ويمسي على حال ، فقال عمر : والله قد تبين لي الأمر ، فأخبر قومك بإسلامي ، فقال الوليد : لا أكون أول من ذكر عنك .

فدخل عمر مجالسهم ، فلما علم عمر أن الوليد لم يذكر شيئاً من شأنه ، دخل على جميل بن مَعْمَر الجُمَحِي ، فقال : أخبرني أشهد أن لا إله إلا الله وأن محمداً عبده ورسوله ، قال : فقام جميل بن مَعْمَر يَجْرُهُ رداءه من العجلة

(١) ذكر ابن اسحق : ١٨١ - ١٨٥ خبر اسلام عمر بشكل يخالف بعض ما جاء هنا فلينظر .

(٢) المتكوير : ٤٨ - ٤٩ .

(٣) الرعد : ٤٣ .

قال : ثم دعا رسول الله ﷺ إلى الإسلام سرّاً وجهرّاً ، [وإلى نبذ]
الأوثان .

قال مَعْمَرٌ : وأخبرنا قتادة عن الحسن وغيره فقال : كان أوّل من آمن به
عليّ بن أبي طالب رضي الله عنه ، وهو ابن خمس عشرة ، أو ست عشرة (١) .

قال : وأخبرني عثمان الجزري عن مقسم عن ابن عباس قال : عليّ أول
من أسلم .

قال : فسالت الزُّهري ، فقال : ما علمنا أحداً أسلم قبل زيد بن حارثة (٢) .

قال مَعْمَرٌ : فسالت الزُّهري - قال : فاستجاب له من شاء الله من
أحدان الرجال وضعفاء الناس ، حتى كثرت من آمن به ، وكفار قريش
مشكركين لما يقول ، يقولون إذا مرّ عليهم في مجالسهم فيشرون إليه : إن غلام
عبد المطلب هذا ليحكلكم - زعموا - من السماء .

قال مَعْمَرٌ : قال الزُّهري : ولم يتبعه من أشراف قومه غير رجلين
- أبي بكر وعمر رحمهما الله - وكان عمر شديداً على رسول الله ﷺ وعليّ
المؤمنين ، فقال النبي ﷺ : اللهم ائدّ دينك بآبِن الخطاب ، فكان أوّل
إسلام عمر - بعدما أسلم قبله ناسٌ كثيرٌ - أن حدثت أن أخته أمّ جميل ابنة
الخطاب أسلمت ، وإن عندها كتفاً اكتتبتها من القرآن ، قرأه سرّاً ، وحدثت
أنها لا تأكل من الميتة التي يأكل منها عمر ، فدخل عليها ، فقال : ما الكتف الذي
ذكر لي عنك ، تفرّكين فيها ما يقول ابن أبي كبشة (٣) ؟ - يريد رسول الله

---

(١) في ابن اسحق : ١٣٧ : د أسلم علي بن أبي طالب . وهو ابن عشر سنين ، . انظر ايضاً
ص : ١٣٦ .

(٢) هذا مسلم به إذا قلنا من الرجال بشكل اجتماعي مطلق لأن الصديق كان أول الرجال الأحرار
إيماناً - انظر الروض الأوفى ١/ ٢٨٤ - ٢٨٧ .

(٣) أبو كبشة جاهلي من غزاة ، واسمه جزء ، كان خالفاً قريشياً في عبادة الأوثان ، وعبد
الشمري الصبور ، قلنا خالفهم النبي ﷺ في عبادة الأوثان شبهوه به : وقيل كان جد جد النبي لأمه ، أرادوا
أنه نزع إليه في الشبه - المصنع لابن الأثير : ٢٨٧ .

أشد حزناً [١] غدا منه مراراً كي يتردى من رؤوس شواحق الجبال ، فلما أوفى بذروة جبل ، تبدى له جبريل عليه السلام ، فقال : يا محمد ، يا رسول الله حقاً ، فيسكن لذلك جأشه ، وتقرّ نفسه (٢) ، فرجع ، فإذا طالت عليه فترة الوحي عاد لمثل ذلك : فإذا أوفى بذروة جبل تبدى له جبريل عليه السلام ، فقال له مثل ذلك ، قال معمر : قال الزهري : فأخبرني أبو سلمة ابن عبد الرحمن عن جابر بن عبد الله قال : سمعت رسول الله ﷺ وهو يحدث عن فترة الوحي ، فقال في حديثه : بينا أنا أمشي سمعت صوتاً من السماء ، فرفعت رأسي ، فإذا الذي جاءني بحراء جالساً على كرسي بين السماء والأرض ، فجئته (٣) منه رعباً ، ثم رجعت ، فقلت : زملوني ، زملوني ، ودثروني ، فأنزل الله تعالى (يَا أَيُّهَا الْمُدَّثِّرُ) إلى (وَالرُّجْزَ فَاهْجُرْ) (٤) ، قبل أن تفرض الصلاة ، وهي الأوتان .

قال معمر : قال الزهري : وأخبر أن خديجة توفيت ، فقال رسول الله ﷺ : أريت في الجنة بيتاً لخديجة ، من قصب ، لا صخب فيه ولا نصب (٥) ، والقصب هو اللؤلؤ .

قال : وسئل رسول الله ﷺ عن ورقة بن نوفل - كما بلغنا - فقال : رأيت في المنام عليه ثياب بيض (٦) ، وقد أظن أن لو كان من أهل النار لم أر عليه البياض .

(١) كذا ، ولعله مقم بالأصل .

(٢) رواية ابن اسحق : ١٢١ - ١٢٢ حول هذه القضية أوفى وتتوافق أكثر مع ما جاء في سورة النجم .

(٣) أي ذعرت وخفت - النهاية لابن الأثير .

(٤) سورة المدثر : ١ - ٥ .

(٥) ابن اسحق : ٢٤٣ . وفي النهاية لابن الأثير : القصب في هذا الحديث لؤلؤ مجوف واسع كالقصر المنيف . وقد روى الشيخان والترمذي عن أبي هريرة مثل هذا الحديث - انظر التاج الجامع للاصول : ٣/٣٧٨ .

(٦) في ابن اسحق : ١٢٣ : ه لقد رأيت القس في الجنة عليه ثياب الحرير ، لأنه آمن بي وصدقني - يعني ورقة .

فقال له : اقرأ ، يقول لرسول الله ﷺ : اقرأ - فقال رسول الله ﷺ : - قلت : ما أنا بقارىء ، فأخذني ، ففستني (١) حتى بلغ مني الجهد ، ثم أرسلني ، فقال : اقرأ ، فقلت : ما أنا بقارىء ، فأخذني ففستني الثالثة ، حتى بلغ مني الجهد ، ثم أرسلني فقال : (اقرأ باسم ربك الذي خلق) حتى بلغ (ما لم يعلم) (٢) ، فرجع بها ترجف بوادره ، حتى دخل على خديجة ، فقال : زمطلوني ، فزمطلوه ، حتى ذهب عنه الروع ، فقالت له خديجة : مالك ؟ فأخبرها الخبر ، فقال : قد خشيت علي ، فقالت : كلا ، والله لا يخزيك الله أبداً ، إنك لتصل الرحم ، وتصدق الحديث ، وتقتري الضيف ، وتعين على نوائب الحق ، ثم انطلقت به خديجة ، حتى أتت به ورقة بن نوفل بن أسد بن عبد العزى بن قصي ، وهو ابن عم خديجة ، أخو أبيها ، وكان تنصر في الجاهلية ، وكان يكتب الكتاب العربي ، فكتب بالمرية من الإنجيل ما شاء [الله] أن يكتب ، وكان شيخاً كبيراً قد عمي ، فقالت خديجة : أي ابن عمي ، اسمع من ابن أخيك ، فقال ورقة : يا ابن أخي ، ما ترى ؟ فقال رسول الله ﷺ ما رأى ، فقال ورقة : هذا الناموس (٣) الذي أنزل على موسى عليه السلام ، يا ليتني فيها جذعاً (٤) ، حين يخرجك قومك ، فقال رسول الله ﷺ : أو مخرجني هم ؟ فقال ورقة : نعم ، لم يأت أحد بما أتيت به ، إلا عودي ، وأوذي ، وإن يدركني يومك أنصرك نصرأ مؤزراً ، ثم لم ينشأ ورقة أن توفي .

وفتر الوحي فترة ، حتى حزن رسول الله ﷺ - فيما بلغنا حزناً [بدأ منه

(١) أي عصرتني عصراً شديداً .

(٢) انظر تفاصيل أخرى في : ابن اسحق : ١٢٦ - ابن سعد : ١٩٤/١ - ١٩٧ - الطبري : ٣٠١/٢ - الروض الأنف : ٢٦٧/١ - ٢٧٢ .

(٣) في أساس البلاغة : ناموس الأمير : صاحب سره . وزاد ابن الأثير في النهاية : وهو خاصة الذي يظلمه على ما يطويه عن غيره من سرائره . . . . . وأراد به جبريل عليه السلام . لأن الله تعالى خص بالوحي والغيب اللذين لا يطلع عليهما غيره .

(٤) الضمير هنا عائد على النبوة . وتصدق ورقة : يا ليتني كنت شاباً عند ظهورها . . . النهاية لابن الأثير .

الحكّة ؟ قالت أخت خديجة : هذه حكّة كساكها ابن أخيك محمد بن عبد الله ، أنكحته خديجة ، وقد بنى بها ، فأنكر الشيخ ، ثم سلم إلى أن صار ذلك ، واستحى^(١) ، وطفقت رُجّاز من رُجّاز قريش تقول :

لا تزهدني خديجٌ في محمد جلد يضيءُ كضياء الفرقد

فلبت رسول الله ﷺ مع خديجة ، حتى ولدت له بعض بناته ، وكان لها وله القاسم .

وقد زعم بعض العلماء أنها ولدت له غلاماً آخر يسمى الطاهر ، قال : وقال بعضهم : ما نعلمها ولدت له إلا القاسم ، وولدت له بناته الأربع : زينب ، وفاطمة ، ورقية ، وأمّ كلثوم^(٢) .

وظنق رسول الله ﷺ بعدما ولدت له بعض بناته يتحنّثٌ وحبّبَ إليه الخلاء^(٣) .

عبد الرزاق ، قال : أخبرنا مَعْمَر ، قال : أخبرنا الزهري قال : أخبرني عروة عن عائشة ، قالت : أول ما بُدئ به رسول الله ﷺ من الوحي ، الرؤيا الصادقة ، فكان لا يرى رؤيا إلا جاءت مثل فلق الصبح ، ثم حبّب إليه الخلاء^(٤) ، فكان يأتي حراء ، فيتحنّث فيه ، - وهو التمدد الليالي ذوات الصدك - ويتزوّد لذلك ، ثم يرجع إلى خديجة ، فيتزود لذلك ، ثم يرجع إلى خديجة فيتزود لمثلها ، فحينما جاءه الحق ، وهو في غار حراء ، جاءه الملك فيه ،

(١) انظر ابن اسحق : ٨١ - ٨٢ بنفاصيل أوفى .

(٢) فارق ابن اسحق : ٨٢ هذه الرواية حين قال - دون ذكر لاسناده : - فولدت له قبل أن ينزل عليه الوحي ولده كلثم : زينب ، وأمّ كلثوم ، ورقية ، وفاطمة ، والقاسم ، والطاهر ، والطيب ، فامسا القاسم والطاهر والطيب فهلكوا قبل الإسلام ، وبالقاسم كان يكنى ﷺ .

(٣) عند ابن اسحق : ١١٢ - ١٢٠ مادة اخبارية ممتازة حول حركة الأحناف في مكة قبل الإسلام وعلاقة النبي ﷺ بها - انظر أيضا للروض الأضف : ٢٥٣/١ - ٢٦٨ .

(٤) أورد ابن اسحق : ١٢٠ هذه الرواية عن شيخه الزهري إنما مع بعض الفسوق . انظر أيضا ابن سعد : ١٩٤/١ .

ثم طلق لا يزداد فيهم برّ السنين إلا رضى^١ ، حتى سمّوه الأمين ، قبل أن ينزل عليه الوحي ، ثم طلقوا لا ينحرون جزوراً لبيع^(١) ، فیدعّو لهم فيها .

فلما استوى وبلغ أشده ، وليس له كثير مال ، استأجرت خديجة ابنة خويلد ، إلى سوق حباشة - وهو سوق بتهامة - واستأجرت معه رجلاً آخر من قريش ، فقال رسول الله ﷺ وهو يحدث عنها : ما رأيت من صاحبة أجير خيراً من خديجة ، ما كنا نرجع أنا وصاحبي إلا وجدنا عندها تحفة من طعام نخبته لنا ، قال : فلما رجعنا من سوق حباشة - قال رسول الله ﷺ - : قلت لصاحبي : انطلق بنا نتحدث عند خديجة ، قال : فجنناها ، فينا نحن عندها ، إذ دخلت علينا مستنثة من مؤكذات قريش - والمستنثة : الكاهنة التي تستشيء الرجل^(٢) - قالت : أمحمد هذا ، والذي يحلف به إن جاء لخطاباً ، فقلت : كلاء ، فلما خرجنا أنا وصاحبي ، قال^(٣) : أمين^٣ خطبة خديجة تستحي ، فوالله ما من قرشية إلا تراك لها كموا ، قال : فرجعت إليها مرة أخرى ، فدخلت علينا تلك المستنثة ، فقالت : أمحمد هذا ؟ والذي يحلف به إن جاء لخطاباً ، قال : قلت على حياءٍ : أجل ، قال : فأرسلت خديجة وراء أختها ، فانطلقت إلى أبيها خويلد بن أسد - وهو ثمل من الشراب - فقالت : هذا ابن أخيك محمد بن عبد الله يخطب خديجة ، وقد رضيت خديجة ، فدعاه ، فسأله عن ذلك ، فخطب إليه ، فأنكحه ، قال : فخكقته خديجة ، وحككت عليه حلة ، فدخل رسول الله ﷺ بها ، فلما أصبح ، صحا الشيخ من سكره ، فقال : ما هذا الخلق ، وما هذه

وسواء عن التمديلات التي امت بديانة قريش وطفوس الحج قبيل الإسلام . انظر ابن اسحق : ١٠١ ، ١٢٠ .
الأزرقي : ١٢٠ - ١٣٥ . الروض الألف : ٦٣/١ . ٢٣١-٢٣٢ . مفساري الواقدي : ٨٣٤/٢ . فتح
ابنباري : ١٦/٨ .

(١) أي دفعوه اليه .
(٢) في النجاة لابن الاثير : ٥٢/٥ . هو يستشيء . الأخبار أي يبحث عنها ويتطلبها . . . والكاهنة

تستحدث الامور وتجدد الاخبار .
(٣) أي قال صاحبه له ﷺ .

فرجع أبو طالب من تيماء إلى مكة^(١) .

فلما بلغ رسول الله ﷺ العلم ، أجمرت امرأة الكعبة ، فطارت شرارة من مجمرها في ثياب الكعبة ، فأحرقتها ، وَوَهَتْ^(٢) ، فتناورت قريش في هدمها ، وهابوا هدمها ، فقال لهم الوليد بن المغيرة : ما تريدون بهدمها ، الإصلاح تريدون أم الإساءة ؟ فقالوا : بل الإصلاح ، قال : فإن الله لا يهلك المصلح ، قالوا : فمن الذي يطلوها ، فيهدمها ؟ قال الوليد : أنا أعلوها ، فأهدمها ، فارتقى الوليد بن المغيرة على ظهر^(٣) البيت ، ومعه الفأس ، فقال : اللهم إنا لا نريد إلا الإصلاح ، ثم هدم ، فلما رأته قريش قد هدم منها^(٤) ، ولم يأتهم ماخافوا من العذاب ، هدموا معه ، حتى إذا بنوها ، فبلغوا موضع الركن ، اختصمت قريش في الركن ، أي القبائل ترفعه ، حتى كاد يشجر بينهم ، فقالوا : تعالوا نحكمم أول من يطلع علينا من هذه السكّة ، فاصطلحوا على ذلك ، فطلع عليهم رسول الله ﷺ ، وهو غلام ، عليه وشاح نمره^(٥) ، فحكّموه ، فأمر بالركن ، فوضع في ثوب ، ثم أمر بسيد كل قبيلة ، فأعطاه بناحية الثوب ، ثم ارتقى ، ورفعوا إليه الركن ، فكان هو يضعه^(٦) .

(١) يقابل هذه الرواية قصة الراهب بحيرا والنفر من أهل الكتاب . انظر ابن اسحق : ٧٣ - ٧٨ . الروض الأضف : ٢٠٥/١ .

(٢) أورد الأزرقى : ١٠٥ - ١٠٦ . هذه الرواية عن الزهري ، وزاد هنا : « فوها البيت للحريق الذي أصابه » .

(٣) عند الأزرقى : ١٠٥ . « على جبر » .

(٤) عند الأزرقى : ١٠٥ . « فلما رأت قريش ما هدم منها ، وهو أقوم مما جاء هنا » .

(٥) أي مخطط فيه سواد وبياض - أساس البلاغة - النهاية لابن الأثير .

(٦) عند الأزرقى : ١٠٦ . ثم ارتقى ، وأمرهم أن يرفعوه إليه ، لرفعوه إليه ، وكان هو النبي وضعه . « هذا وهناك روايات كثيرة حول أسباب إعادة بناء الكعبة كلها تجس على دور النبي ﷺ اللهم ما عدا رواية تريمدة أوردها ابن اسحق : ١٠٨ ، فيها أن إعادة البناء تمت أيام عبد المطلب وأنه هو الذي وضع الحجر الأسود في مكانه . ويمكن لبعض المؤرخين النقاد أن يأخذ بهذه الرواية ويفضلها على غيرها ، على أساس أنه ووضح أن جميع الروايات أريد بها القول بأن قبيلة قريش كانت تدعو النبي ﷺ قبل الإسلام بالأمين وتضعه في مكانة سامية . في حين أنه من المنطقي أن تكون قريش قد أعادت - اثر الفسوز انحبشي لكّة - بناء الكعبة . إما لأنها تصدعت أو أن ذلك جاء ضمن إعادة بناء المقيدة القرشية ، حيث يحدثنا الأزرقى : ١١١ - ١١٤ عن سور ابقونية كتابية كانت على جدران الكعبة . كما حدثنا ابن اسحق

فاسترضعه امرأة من بني سعد بن بكر^(١) ، فنزلت به التي ترضعه سوق عكاظ ، فرآه كاهن من الكهّان ، فقال : يا أهل عكاظ ، اقتلوا هذا الغلام ، فإنّ له ملكاً ، فراغت به أمّه التي ترضعه ، فنجّاه الله^(٢) ، ثم شبّ عندها ، حتى إذا سعى وأخته من الرضاعة تحضنه ، فجاءتها أخته من أمّه التي ترضعه ، فقالت : أي أمّاه إني رأيت رهطاً أخذوا أخي آنساً ، فسقوا بطنه ، فقامت أمّه التي ترضعه فرعة ، حتى أتته ، فإذا هو جالس منتقماً لونه ، لا ترى عنده أحداً ، فارتحلت به ، حتى أقدمته على أمّه فقالت لها : اقضي عني ابنك فإني قد خشيت عليه ، فقالت أمّه : لا والله ، ما بابني [ما] تخافين ، لقد رأيت وهو في بطني أنه خرج نوراً مني أضاءت منه قصور الشام ، ولقد ولدته حين ولدته فخرٌ معتمداً على يديه ، رافعاً رأسه إلى السماء^(٣) .

فاقتضت أمّه وجدّه عبد المطلب ، ثم توفّيت أمّه^(٤) ، فهم^(٥) في حجر جدّه ، فكان - وهو غلام - يأتي وسادة جدّه ، فيجلس عليها ، فيخرج جدّه ، وقد كبر ، فتقول الجارية التي تقوده : انزل عن وسادة جدك^(٦) ، فيقول عبد المطلب : دعيني ابني فإنه محسن بخير .

ثم توفي جدّه ، ورسول الله ﷺ غلام ، فكفله أبو طالب^(٧) ، وهو أخو عبد الله لأبيه وأمّه ، فلما ناهز الحلم ، ارتحل به أبو طالب تاجراً قبل الشام ، فلما نزلا تيماء ، رآه حبر من يهود نعيم ، فقال لأبي طالب : ما هذا الغلام منك ؟ فقال : هو ابن أخي ، قال له : أشفيق أنت عليه ؟ قال : نعم ، قال : فوالله لئن قدمت به إلى الشام ، لا تصل به إلى أهلك أبداً ، ليقتلنّه ، إنّه هذا عدوهم ،

(١) روى ابن اسحق : ٤٨ - ٥٠ هذا الخبر بتفاصيل وافية استشهدت اظهار عناية الله بالنبي ﷺ .

(٢) ربط ابن اسحق : ٧٥ - ٧٦ هذه الحادثة بقصة بغير الرامب .

(٣) ذكر ابن اسحق : ٥٠ - ٥١ حادثة شق الصدر هذه وما ارتبط بها بشكل أكثر تفصيلاً .

(٤) توفيت في طريق عودتها من المدينة كما ذكر ابن اسحق : ٦٥ ، ونقل الرواة عنه .

(٥) أي دب - أساس البلاغة .

(٦) في ابن اسحق : ٦٦ ، اعصاه بدلاً من الجارية .

(٧) بداية فترة اليتيم الحقيقية في حياة النبي ﷺ التي أشار القرآن إليها .

حِلِّ ٢ وبل^(١) ، ثم كصيتهم ، فقام عبد المطلب حين أحفلت قريش بالمسجد ، فنادي بالكذي أُرِّي ، ثم انصرف ، فلم يكن يفسد عليه حوضه أحد من قريش إلا رمي بداء في جسده ، حتى تركوا له حوضه ذلك ، وسقايته . ثم تزوج عبد المطلب النساء ، فولد له عشرة رهط ، فقال : اللهم إني كنت نذرت لك فخر أحدهم ، وإني أفرع بينهم ، فأصيب بذلك من شئت ، فأفرع بينهم ، فصارت القرعة على عبد الله بن عبد المطلب ، وكان أحبّ ولده إليه ، ، فقال : اللهم هو أحبّ إليك أو مئة من الإبل ؟ قال : ثم أفرع بينه وبين مئة من الإبل ، فصارت القرعة على مئة من الإبل ، فخرها عبد المطلب^(٢) ، وكان عبد الله ، وكان عبد الله أحسن رجل رثي في قريش قط ، فخرج يوماً على نساء من قريش مجتمعات ، فقالت امرأة منهن : يا نساء قريش ، أيتكن يتزوجها هذا الفتى فتصطفي النور الذي بين عينيه ، - قال : [وكان] بين عينيه نور^(٣) - فتزوجته آمنة ابنة وهب ابن عبد مناف بن زهرة ، فجمعها ، فالتفت ، فحملت برسول الله ﷺ .

ثم بعث عبد المطلب ، عبد الله بن عبد المطلب يمتاراً له تمرأ من يثرب ، فتوفي عبد الله بها ، وولدت آمنة رسول الله ﷺ فكان في حجر عبد المطلب ،

(١) البيل : المباح وقتل : الشفاء - أساس البلاغة - النهاية لابن الأثير .

(٢) أورد الأزرقي : ٢٨٢ - ٢٨٣ ، هذا الخبر عن الزهري ، أما بخلاف لطيف في بعض الصارات مع زيادة وتخص - وقد نص ابن اسحق : ٢٣ - ٤١ هذا الخبر بشكل مفصل مع شعر كثير ، أما من المرجح أن مسألة النذر ، مخترعة ، وربما استوحيت فكرتها من القرآن حيث تم ذكر النبي إبراهيم مع قصة أمره بذبح ابنه ثم الفداء ، ولا شك أن اختراعها استهدف رفع مكانة النبي ﷺ والعناية الخاصة التي أحيط بها والده ، وما يبرهن على ذلك أنها انعدام الإضاحي البشرية في مجتمع مكة لما قبل الإسلام . ثم إن القرآن لم ينسأ الي مثل هذه العادة ولم يذكر حادثة من هذا القبيل وقعت لأبي النبي ﷺ ، علماً بأن مكانة النبي جاءت عن طريق الرسالة وليس عن طريق والده . والمشكلة الأخرى في هذه الرواية هي اتساق الأوامر لعبد المطلب في المنام ، وكما يقال إن الرؤيا جزء من النبوة - انظر مادة رؤيا في كشاف اصطلاحات الفنون -

(٣) عند ابن اسحق : ٤٢ - ٤٣ هي أخت اورقة بن نوفل ، كما أضاف تفاصيل أخرى كثيرة . هذا وروايات المتقدمين حول مسألة النور كثيرة متنوعة فيها كيف انتقل نور النبوة من صلب آدم الي كسار الأنبياء من بعده حتى وصل الي عبد الله والذ النبي ﷺ ، وقد طور الشيعة هذه الروايات بشكل كبير حيث شكلت ركناً أساسياً في عقائدهم حول الإمامة من حيث التسلسل ومن حيث اتصالها بالنبوة .

قال : فاستيقظ ، فقال : اللهم بَيِّنْ لي ، فأتيت في المنام مرة أخرى ، [فقيل له] : (١) احفر زمزم ، تكتم بين الفرث والدم ، في مبحث الغراب ، في قرية النمل ، مستقبلة الأنصاب الحُبْر (٢) ، قال : فقام عبد المطلب ، فمشى ، حتى جلس في المسجد الحرام ينظر ما حُبِّيء له من الآيات ، فنهجت بقره بالحزورة (٣) ، فأفلتت من جازرها بحشاشة نفسها ، حتى غلبها الموت في المسجد ، في موضع زمزم ، فجزرت تلك البقرة في مكانها ، حتى احتُمل لحمها ، فأقبل غراب يهوي حتى وقع في الفرث ، فبحث في قرية النمل ، فقام عبد المطلب يحفر هنالك ، فجاءته قريش ، فقالوا لعبد المطلب : ما هذا الصنيع ، لم تكن نزنك بالجهل ، لِمَ تحفر في مسجدنا (٤) ؟ فقال عبد المطلب : إتي لحافر هذه البئر ، ومجاهد من صدتي عنها ، فطلق يحفر هو وابنه الحارث ، وليس له يومئذ ولد غيره . فسفه عليهما ناس من قريش ، فنازعوهما ، وقتلوهما ، وتناهى عنه الناس من قريش ، لما يطمون من عتق (٥) نسه ، وصدقه ، واجتهاده في دينه يومئذ ، حتى إذا أمكن الحفر ، واشتد عليه الأذى ، نذر إن وُفِّي له بعشرة من الولد أن ينحر أحدهم ، ثم حفر حتى أدرك سيوفاً دفنت في زمزم ، فلما رأت قريش أنه قد أدرك السيوف ، قالوا لعبد المطلب : أخذنا (٦) ما وجدنا ، فقال عبد المطلب : بل هذه السيوف لبيت الله ، ثم حفر حتى أنبط الماء ، فحفرها في القرار ، ثم بحرّها حتى لا تُتَرف ، ثم بنى عليها حوضاً ، وطلق هو وابنه ينزعان ، فيملآن ذلك الحوض ، فيشرب منه الحاج ، فيكسر ناس من حَكدة قريش بالليل ، ويصلحه عبد المطلب حين يصبح ، فلما أكثروا إفساده ، دعا عبد المطلب ربّه ، فأرِي في المنام ، فقيل له : قل : اللهم إني لا أحسبها لغتسل ، ولكن هي لشارب

(١) زيد من الأزرقى : ٢٨٢ .

(٢) أي اساف ونائله . انظر ابن اسحق : ٢٤ .

(٣) كانت الحزورة سوق مكة وقد دخلت في المسجد لما زيد فيه - ياقوت .

(٤) لا بد من وقفة عند هذه الصبارة . حيث لا تدري نبياً إذا كان عرب مكة قد عرفوا السجود في

طقوسهم قبل الإسلام .

(٥) أي جودته وامنائه .

(٦) أي اعطنا حصه .

كتاب المغازي

باب ما جاء في حفرة زمزم

وقد دخل في الحج أولاً (١) .

ذكر من عبد المطلب

عبد الرزاق عن معمر عن الزهري قال : إن أول ما ذكر من عبد المطلب ،
جد رسول الله ﷺ ، أنه قريشاً خرجت من الحرم فارة من أصحاب الفيل ،
وهو غلام شاب ، فقال : والله لا أخرج من حرم الله ، أبني العز في غيره ، فجلس
عند البيت ، وأجلت عنه قريش ، فقال :

اللهم إنَّ المرءَ يَمْنَعُ رحله فامنع رحالك
لا يَغْلِبَنَّ صليتهم ومحالهم غدواً محالك

فلم يزل ثابتاً ، حتى أهلك الله تبارك وتمسالى الفيل ، وأصحابه ، فرجعت
قريش ، وقد عظم فيهم بصبره ، وتعظيمه محارم الله ، فينا هو على ذلك ،
ولد له أكبر بنيه ، فأدرك ، وهو الحارث بن عبد المطلب ، فأتني عبد المطلب
في المنام ، فقيل له : احفر زمزم ، خيئة الشيخ الأعظم (٢) .

(١) انظر المصنف : ١١٢/٥ .

(٢) أي النبي إسماعيل بن إبراهيم ، انظر ابن اسحق : ٢٣ ، حيث جاء : « هي تراث من أبيك .

الاقسم » - انظر أيضا الروض الأنف : ١٦٧/١ .

علاوةً بهذا الشعار تقدم هذا الكتاب إلى المسلمين والله تعالى من وراء
القصد ، وله الحمد والمنة ، والصلاة والسلام على سيد العرب والعجم ، المثل
الأعلى والرائد نبينا محمد بن عبد الله .

دمشق : ١٠ جمادى الآخرة ١٤٠٠
٢٤ نيسان ١٩٨٠

خياط - طبقات خلفه بن خياط . طبقات ابن سعد . كتاب الملل لعلي المديني . كتاب مشاهير علماء
الأصهار لمحمد بن حبان البستي . كتاب في الطبقات اظنه لحبيد بن زنجويه - مخطوط خاص لدي . مروج
الذهب للمسعودي . الجرح والتعديل لابن أبي حاتم . تاريخ مدينة صنعاء . صفة الصفوة لابن الجوزي .
تاريخ البخاري الكبير . وفيات الأعيان لابن خلكان . معجم الأدياء لياقوت . النهاية في غريب الحديث
لابن الأثير . تهذيب الكمالي للمزي - نسخة مصورة لسفي - تذكرة الحفاظ للذهبي .
تهذيب التهذيب لابن حجر . الوافي بالوفيات لابن أبيك . البداية والنهاية لابن كثير . مرآة الجنان
لبناني . ميزان الاعتدال للذهبي . فهرسة ابن خير . معجم البلدان . تخريج الدلالات السمية - نسخة
خطية مصورة لدي . الترايب الإدارية لعبد الحي الكتاني . بحث في نشأة علم التاريخ لعبد العزيز
أنصوري . معجم المؤلفين لمرضا كحالة . الاعلام للزركلي .

لم يصل الزهري الشعر في رواياته ، لكن روى منه الصحيح وبشكل محدود للغاية ، وبهذه المناسبة يبدو أن الزهري كعربي كان مولعاً بالشعر ، يتذوقه ، ولعله كان ينظمه ، وإنما هذا لم يجرفه كما جرف تلميذه من بعده ابن اسحق ، فائتر قصص الأيام والاسلوب الروائي ليس موجوداً في عمل الزهري ، بل هناك علم ومنطق وجدية محضة ، وحياد رائع .

* * *

إن خير ما يختم به هذا الحديث عن الزهري هو ايراد أقوال بعض كبار الأئمة فيه .

فقد قال الامام مالك : كان الزهري إذا دخل المدينة لم يحدث بها أحد حتى يخرج . . . . . كان الزهري ذا عز وسناء وفخر وسناء . . . ما من أحد أبصر للحديث من ابن شهاب .

وقال الامام أحمد بن حنبل : الزهري أحسن الناس حديثاً ، وأجود الناس إسناداً . . . الزهري بحر . . . الزهري أعلم الناس .

وقال ابن سعد صاحب الطبقات : كان الزهري ثقة كثير الحديث والعلم ، والرواية فقيهاً جامعاً . . . كان من أئمة القرآن .

وقال الإمام الطبري : كان محمد بن مسلم الزهري مقدماً في العلم بمغازي رسول الله ﷺ ، وأخبار قریش والأنصار ، راوية لأخبار رسول الله ﷺ وأصحابه .

لقد كان شعار الزهري : إن هذا العلم الذي أدب الله به رسول الله ﷺ ، وأدب رسول الله ﷺ به أمته ، أمانة لله إلى رسوله ليؤديه على ما أدي إليه ، فمن سمع علماً فليجعله أمامه حجة فيما بينه وبين الله عز وجل (١) .

(١) اعتمدت في ترجمة الزهري على المصادر التالية :

السيرة والمغازي لابن اسحق . مغازي الواقدي . الكامل في الضعفاء لابن عدي . تاريخ الطبري . الاخبار الموثقات للزيور بن بكار . الفهرست لابن النديم . حلية الأولياء لابن تميم . تاريخ خليفة بن

حواريه ليس هناك نص ، تقل المدة الزمنية بين تدوينه وبين عصر المسيح عن
قرن من الزمن .

والذي أضيفه من مقالي هذه أن مواد كتابنا هذا جديرة بالدراسة
والاعتماد ، وعلى أساسها يمكن الانطلاق بدراسات تاريخية جديدة ، وبوساطتها
فاتي التاريخ الاسلامي من باب الصحيح ، فندخل بشكل أكثر سلامة بداية ،
وبالتالي من حيث النتائج .

جاء في بعض المصادر التي تحدثت عن حياة الزهري أنه صنف في أنساب
قومه ، أي قرش كما هو مرجح ، وهذا ليس بمدعش فالزهري انصرف في مطلع
حياته العلمية إلى دراسة الأنساب ، وقد قيل بأن خالد بن عبد الله القسري أعظم
ولادة العراق أيام هشام بن عبد الملك سأله تصنيف كتاب في النسب عامة ،
فاستجاب لمطلبه فبدأ بنسب مضر ، لكن يبدو أنه لم يكمله ، حيث قيل اختلف هو
والقسري على مذهبه في العمل به .

لقد عالج الزهري روايات المغازي ودونها على حسب ذات المذهب الذي
تعامل به مع مختلف الأحاديث النبوية والآثار الاسلامية ، فقدم معلومات واقعية
متزنة ، بأسلوب يتصف بالصراحة والبساطة والتركيز والتناسق ، فيه استقصاء
كامل وجري وراء الحقيقة ، واعتمد الأسانيد ، وكان ضد رواية الأحاديث بدون
أسانيد ، وقد روي عنه قوله : « إن الحديث ليخرج من عندنا شراً ، فيرجع من
عندهم ذراعاً - أي - من العراق » - وقوله : « ما هذه الأحاديث التي يأتوننا
بها ، ليست لها خطم ولا أزمة » - يعني الاسناد .

إن خدمات الزهري للتراث النبوي كبيرة للغاية ، تتناسب مع حجم ما حصله
من معارف وعلوم ، ويروى بأن الخليفة الصالح عمر بن عبد العزيز كلفه بجمع
السنة النبوية ، وأنه كتب إلى عماله « عليكم بابن شهاب فإنكم لا تجدون أحداً
أعلم بالسنة الماضية منه » .

جميع ما كان لديه ، لعله يحوي زبدة مواده وأحسنها ، وهو لم يصنف هذا الكتاب بناء على خطة ابتغت إخراج كتاب في السير والمغازي كامل كما فعل كل من تلميذه من بعده موسى بن عقبة ومحمد بن اسحق .

إن هذا الكتاب هو عبارة عن مجموع يحوي عدة فتاوى « نوازل » تاريخية ، حيث أن الزهري كان يتلقى أسئلة تستفتيه في جملة من المواضيع التاريخية المترابطة بسبب ما ، فكان يقوم بتقديم إجابته لهذه الأسئلة ، ومجموع أجوبته ، أو لنقل فتاويه ، قام هو أو أحد تلاميذه بتصنيفها وإخراجها للناس ، وأرجح أن معمر بن راشد هو الذي قام بهذا الإنجاز ، لذلك أضاف بعض الأحيان بعض المواد الإخبارية التي رواها عن غير طريق الزهري بغية تدعيم روايات الزهري أو الإشارة إلى وجهة نظر أخرى ، وهذا بحد ذاته فيه عظيم الفائدة ، وعلى أساسه يمكن أن نتراض بأن معمر بن راشد هو الذي أطلق على هذا المجموع اسم كتاب المغازي ، ذلك أن هذه العبارة تكاد أن تكون مرادفة لعبارة « السيرة » لها ذات المحتوى والمعاني ، فحياة النبي ﷺ كانت كلها مغازي وأعمال جهاد ، ذلك أن الجهاد ليس مقصوراً بمعناه على الأعمال العسكرية فقط بل له سعة الشمول .

إن هذا الكتاب المجموع على صغر حجمه عظيم الفائدة لا يكاد يعدله في باب كتاب آخر حتى وإن جاء حجمه أكبر بكثير ، إنه يحوي جواهر الأخبار العالية القيمة ، ومنه يمكن رصد المستوى الثقافي التاريخي ونوعية المسائل التي بحث فيها المسلمون في العصر الأموي ، وهو الأثر التاريخي الوحيد المدون الذي وصلنا كاملاً من العصر الأموي .

ولقصر المدة الفاصلة بين مؤلفه ووفاة النبي ﷺ مع تاريخ حوادث العصر الراشدي ، ترقى مواده به إلى مقام لا يمكن أن يزاحمه عليه كتاب آخر في الثقافة الإسلامية ، ولنتذكر هنا فقط أنه في تراث النصرانية وبين جميع الأناجيل التي فيها سيرة السيد المسيح عليه السلام وأقواله وأعماله مع بعض أقوال وأعمال

هذه المدرسة على أسس راسخة ، ورسوم لها منهجها الذي ستسير عليه فيما بعد ، فهو حين قام بجمع مواد أخبار المغازي ، لم يقتصر على المواد التي كان جسمها عروة بن الزبير ، بل تقصى روايات أهل المدينة الأخرى ، ولم يقتصر في عمله على الجمع بل زاد على ذلك بالتنسيق والترتيب والتحخيص والتدقيق .

ومن خلال دراسة كتاب المغازي الذي نقدم له اليوم والروايات التي نقلها عنه من جاء بعده مثل ابن اسحق والواقدي وموسى بن عقبة نصل الى نتيجة مفادها أن الزهري هو أول من أعطى السيرة النبوية هيكلًا محددًا ، ورسوم خطوطها بجلاء ووضوح ، وما كان عمل الذين جاؤوا من بعده إلاّ تقديم بعض التفاصيل الموضحة الشارحة وزيادة عمل التنسيق والتعمق في الفترة المكية من حياة النبي ﷺ مع مقدمات ما قبل الاسلام اعتماداً على المزيد من تراث الاسرائيليات وتراث جاهلية العرب .

وخطة الزهري في المغازي تبدأ بتناول بعض الأخبار عن مكة وأهلها وأسرة النبي مع حياة النبي ﷺ الخاصة قبل الاسلام ، وبعد هذا تناول بعض الجوانب الهامة من الفترة المكية من حياة النبي ﷺ إلى وقت الهجرة ، وبعد هذا تعرض لأخبار المرحلة المدنية من تاريخ الاسلام حتى نهاية العصر الراشدي ، وعلى هذا تحدث عن بعض المعارك ، والسفارات والوفادات ، ومختلف أوجه النشاطات أيام النبي ﷺ حتى مرضه الأخير ﷺ ووفاته ثم يوم السقيفة وبيعة أبي بكر ، وهكذا إلى أن استولى معاوية على مقاليد الأمور وأسس حكم الأسرة الأموية ، ويلاحظ أنه أثناء عرضه للأخبار كان يقدم تواريخ بعض الحوادث بشكل مفصل دقيق .

وفي وقعة منفردة مع الكتاب الذي نقدم له تساءل كيف صنف الزهري هذا الكتاب وما الاسم الذي أطلقه عليه ؟

إن الكتاب الذي بين أيدينا يحوي بعض علم الزهري في المغازي ، وليس

ولم يعش الزهري حتى عصر الوليد حيث توفي أيام هشام وكان ذلك لسبع عشرة ليلة خلت من رمضان سنة أربع وعشرين ومائة ، ودفن بضیعة أدامي حيث كان مقر سكناه آخر حد الحجاز وأول حد فلسطين ، وجعل قبره على قارعة الطريق وذلك بناء على وصيته ، ليقف المارة به ويقروا الفاتحة على روحه ، ويحكي أن عدداً كبيراً من الناس وقفوا على قبره وبكوه وترحموا عليه ، وكان من هؤلاء الإمام الأوزاعي الذي خاطب قبره بقوله : « يا قبر كم فيك من علم ومن حلم !! يا قبر كم فيك من علم ومن كرم !! وكم جمعت من روايات وأحكام !! » .

لقد كان لوفاة الزهري رنة أسي ترددت في أرجاء الشام والحجاز وبلدان الاسلام ، فهذا الإمام مالك بن أنس يقول : « مات العلم يوم مات الزهري وإن كتبه حملت على البغال » وهذا الإمام سفيان بن عيينة « يقول : مات الزهري يوم مات ، وما أحد أعلم بالسنة منه » .

وعلى الرغم من علاقة الزهري ببني أمية ، هناك إجماع لدى المحدثين على توثيق الزهري واعتماد رواياته ، واعتبارها أعلى ما روي عن النبي ﷺ صدقاً وأمانة ، ذلك أنه لم يتأثر بالصراعات السياسية ولم يتحيز لبني أمية ضد سواهم ، وظل دائماً مع الصلح والحق ، ملتزماً بقواعد مدرسة المدينة ، ومفضلاً لهذه المدرسة على سواها من المدارس ، حيث كان ينظر باتهام إلى مدرسة العراق في الحديث وإلى غيرها من مدارس الأمصار .

في الحقيقة كان الزهري أحد المطورين الكبار لمدرسة المدينة، هذه المدرسة التي سترى النور فيما بعد على يد أحد تلامذته وهو الإمام مالك ، وعلى الرغم من أهمية دور الزهري في التشريع والفقه وعلوم الحديث ، فهو مهم لنا هنا ، بسبب إسهاماته في مجالات السيرة والمغازي .

يعتبر الزهري رائداً بين مؤسسي مدرسة المدينة التاريخية التي ستعرف باسم « مدرسة المغازي » ويذهب البعض إلى القول بأن الزهري هو الذي وضع

الإحاديث عارضا الزهري بشكل غير مباشر على الامتحان ، فوجد ذاكرته لا تكاد تقع في خطأ يذكر .

حظي الزهري باحترام الخلفاء ، فقد رافقهم بصفة العالم الصادق ، فلم يراءِ أو يتسلق ، وكان يجهر بالحق عند الحاجة بلا اعتبار للمواقب ، مثال ذلك أن هشام بن عبد الملك سأله عن المعنى بقوله تعالى : « السذي تولى كبره منهم » [النور : ١١] . فقال هو عبد الله بن أبي : فقال هشام : كذبت ، هو علي ، فرد عليه الزهري بحق : أنا أكذب لا أبالك ، والله لو ناداني مناد من السماء : إن الله أحل الكذب ما كذبت .

لقد رويت هذه الحادثة في أكثر من مصدر مع خلاف ببعض التفاصيل ، وهي كما يبدو صحيحة ، انتهت لا بمقوبة من الخليفة ، وكان بإمكانه أن ينزل أسمى العقوبات برجل شتمه مثل هذه الشتيمة الكبيرة ، لكن ذلك لم يحدث ، بل اعتذر الخليفة للإمام العالم وأقر بصدقه وتفسيره .

لقد عرف هشام بن عبد الملك الزهري منذ زمن أبيه وإخوته من بعده ، فالزهري رافق سليمان بن عبد الملك ، وحضر وفاته برح دابق ، وكان له أثره المذكور في تولية سليمان لعمر بن عبد العزيز ، وجاء في الأخبار أنه عندما توفي سليمان نودي في الناس : الصلاة جامعة ، فاجتمع الناس ، وحضر بنو مروان ، كل منهم مشرب للخلافة ، متشوف نحوها ، فقام الزهري بالناس خطيباً ، فقال : أيها الناس أرضيت من سماء أمير المؤمنين سليمان في وصيته ؟ فقالوا : نعم ، فقرأ الكتاب ، فإذا فيه اسم عمر بن عبد العزيز ، ومن بعده يزيد بن عبد الملك .

وفي أيام هشام بن عبد الملك كان الزهري يوجه نقده الشديد لولي العهد الوليد بن يزيد ، ويقدم بأخلاقه ، ويذكر أموراً عظيمة عنه ، ويحرض الخليفة هشام على خلعه ، وكان هشام لا يجد القدرة على خلعه ، إنما كان يسكت راضياً عن انتقادات الزهري ، وفي المقابل حنق الوليد على الزهري وعاهد الله لئن أمكنه ليقتلن الزهري .

ابن شهاب الزهري ، قيل : ثم من ؟ قال : ابن شهاب ، قيل : ثم من ؟ قال : ابن شهاب » .

وفي دروسه لم يكتف ابن شهاب الزهري في إملاء الروايات على تلاميذه بل في توجيههم وتدريبهم ، ومن هذه التوجيهات قوله : « إن للعلم غوائل ، فمن غوائله أن يترك العالم حتى يذهب علمه ، ومن غوائله النسيان ، ومن غوائله الكذب ، وهو أشد غوائله » وقوله : « ليس بكذاب من درأ عن نفسه » وقوله : « إنما يذهب العلم النسيان وقلة المذاكرة » وقوله : « إذا سرق الحديث زيد فيه وحسن » .

احتاج الناس إلى علم الزهري ، وكان بين من احتاج إليه خلفاء دمشق ، وهكذا قامت علاقات بينه وبين الخلافة الأموية ، ويبدو أن هذا كان منذ أيام عبد الملك ، وتوثقت علاقة الزهري بالبلاط الأموي إلى حد جعل بعض الباحثين المعاصرين يقول بأنه غدا بمثابة المستشار التاريخي والثقافي للبلاط الأموي .

وحيث أن خلفاء بني أمية كانوا يتجولون في بلاد الشام ، فإن الامام الزهري اضطر إلى ترك المدينة ، لكنه لم يسكن في دمشق بل قطن في جنوبي فلسطين على أطراف الحجاز ، ومن مقره هذا كان يقوم بزيارات لكل من الحجاز أو دمشق فيرافق الخلفاء ويبقى معهم فترة طويلة . . .

وأينما وجد الزهري كان يخلو مع كتبه ، ويشغل نفسه بمحتوياتها عن كل أمر من أمور الدنيا ، حتى ضاقت به زوجته ذرعاً ، فقالت له ذات ليلة « والله لهذه الكتب أشد علي من ثلاث ضرائر » .

كان الزهري شديد الذكاء ، قوي الذاكرة ، حتى ضربت به الأمثال ، وكان يردد « ما استودعت قلبي علماً فنسيته » سألته هشام بن عبد الملك مرة أن يملئ على واحد من أولاده شيئاً من الحديث ، فأملئ عليه أربعمائة حديث ، وخلال عدة مناسبات وغير أشهر كثيرة استعاد هشام بن عبد الملك من الزهري رواية نفس

لم تتجمع لدى سواه من قبله ، حتى قال فيه أحد الأئمة « ما أرى أحداً جمع بعد رسول الله عليه السلام ما جمع ابن شهاب » .

كان ابن شهاب يأتي مجالس المسلمين ويطرق نواديهم ، وكان لا يلتقي في مجلس كهلا ولا شاباً إلا سألته ، وكان يأتي دور القوم من المهاجرين والأنصار فلا يلتقي رجلاً أو امرأة إلا سألته وجادله ، وقد بلغ من شدة حرصه على العلم أنه كان يتطوع لخدمة بعض الشيوخ ، وكان دائماً يدور على مشايخ الحديث ومعه أنواع يكتب عنهم فيها الحديث ، حتى صار أعلم الناس في زمانه ، واحتاج إليه أهل عصره لأنه تجمع لديه ما لم يجتمع لأحد قبله .

ثم إن اهتمامه بالتدوين يشير إلى مرحلة جديدة من مراحل جمع التراث العربي والاسلامي ، والاتقال من الرواية الشفوية نحو الرواية المدونة .

ويبدو أن عمل الزهري لم يقتصر على التدوين والجمع ، بل إنه انتقل إلى مرحلة الفرز حسب الموضوعات والتصنيف ، وهكذا أخذت كتلة تراث الاسلام تتوزع إلى أقسام اختصاصية ، وأخذت مواد الأخبار والمغازي تنفصل عن مواد الحديث الأخرى ، وكان هذا عملاً حاسماً في نشأة علم التاريخ عند العرب .

ومع الأيام بدأت مرحلة الأخذ والجمع لدى الزهري تنتهي وبدأت مرحلة جديدة هي مرحلة العطاء ، وأقبل عليه الناس ينهلون من موارفه ، فقد بات أعلم أهل زمانه بسنة النبي ﷺ وأخباره وأحسنهم سواً للحديث إذا حدث ، وتحدث عن نفسه قائلاً : « ما صبر أحد على العلم قط صبري ، ولا نشره أحد قط نشرني » و « مكثت خمساً وأربعين سنة أختلف فيما بين الشام والحجاز ما سمعت أحداً يحدثني بحديث أستظرفه » .

وطارت شهرة الزهري في أرجاء العالم الاسلامي ، وأخذ الناس يشنون عليه فهذا الامام مكحول يقول وقد قيل له : « من أعلم من لقيت يا أبا عبد الله ؟ قال :

وقف في صف المعارضة الزيرية ، ومن هنا تفهم العلاقة الخاصة التي قامت بين عروة بن الزبير وابن شهاب الزهري ، ونتيجة لموقف الوالد المعارض ، ولاشترائه في حروب الزيريين ضد الأمويين ، ألم به الفقر ، وحذف اسمه من ديوان العطاء ، ومن ثم نشأ ابنه بعد وفاته فقيراً معلماً لا مال لديه ولا متاع ، صحيح أنه كان قرشياً عالي النسب ، ولكن النسب لوحده لا يرفع الانسان ، يحتاج النسب إلى سلطان أو مال ، فإذا انعدم المال فإن خير وسيلة هي العلم ، ومن هنا نرى واحداً من الأسباب الوجيهة التي دفعت ابن شهاب نحو تحصيل العلم .

ومما انتهى إلينا من أخباره ، وجه الزهري عنايته في البداية قبل كل شيء إلى حفظ القرآن الكريم ، حتى أتم ذلك في ثمانين ليلة ، وبعد هذا سعى نحو علم الأخبار والأنساب ، فأخذ يتردد على حلقة عبد الله بن ثعلبة العدوي يتعلم منه نسب قومه وأخبارهم ، ولنستمع إليه يحدثنا عن ذلك بقوله : « نشأت وأنا غلام لا مال لي ، منقطع من الديوان ، وكنت أتلم نسب قومي من عبد الله بن ثعلبة ابن صعير العدوي ، وكان عالماً بنسب قومي ، وكان ابن أختهم وحليفهم ، فأثابه رجل فسأله عن مسألة في الطلاق ، فأشار به إلى سعيد بن المسيب ، فقلت في نفسي : ألا أراني مع هذا الرجل المسن يعقل أن رسول الله ﷺ مسح رأسه ، ولا يدري ما هذا ؟ » .

ويبدو أن هذه الحادثة كان لها عميق الأثر في نفس الزهري ، حيث قنع بأن معرفة النسب لا تفني عن معرفة الحلال والحرام والأصول ، لهذا اندفع مجدداً بمطامحه نحو العلوم الإسلامية ، فطلب معرفة الحلال والحرام ، ورواية الحديث وأخبار النبي ﷺ وبدأ يطوف على الأحياء من الصحابة ، كما أقبل على العلماء من أبناء الصحابة .

والذي يثير الاهتمام في حياته كطالب للعلم ، هو شدة حرصه على تدوين كل ما كان يسمعه من إساتذته ، ومن ثم كان يسهر الليالي الطوال لحفظ ما دونه في دفاتره وألواحه ، ويحرص ابن شهاب هذا تجمع لديه مع الأيام خزانة علمية

الوانه ، و صرفهم إلى عمل ليس فيه سياسة ، ونفذت الخلافة الأموية سياستها هذه بالمطاء والحرمان ، وأمام هذا الحال نجد القوى المعارضة تحول بعض عناصرها عن العمل المعارض بشكل إيجابي إلى العمل السلبي ، وأقلع البعض عن ذلك كلياً وانغمس في حياة اللهو والشعر والمتعة والمبت وما شابه ذلك .

وحيث إن الأسرة الأموية قد عارضت بكل قواها الإسلام ، ووقفت في وجه النبي تحاربه حتى هزمت أخيراً يوم فتح مكة ، فإن قوام أخبار سيرة النبي ﷺ الحديث عن الصراع مع بني أمية ، وعلى هذا انصرفت بعض القوى المعارضة للأمويين نحو الاهتمام بسيرة النبي ﷺ ومغازيه كنوع من أنواع المعارضة السلبية ، وكوسيلة غير مباشرة للتذكير والتشهير ، وتصدى الأمويون لمثل هذا النشاط وما واقعة الحرة أيام يزيد بن معاوية وعمليات تصفية رجال العلم في المدينة إلا مثل صارخ على هذا ، ثم إتانا نلاحظ أن عصر بني أمية لم يشهد نشاطاً تدوينياً للتراث النبوي والراشدي ، ومدعش حقاً أنه ما إن سقط الحكم الأموي حتى خرج إلى النور أعداد لا تحصى من الكتب في السيرة والمغازي والصدقات وفنون العلم المختلفة الأخرى ، حتى ليخيل للمرء أن الحكم الأموي كان أشبه بسد مضاد للنتاج الفكري ، ما أن انهار حتى تدفق كل ما تجمع خلفه .

ومعلوم أنه مهما بلغ سد للرقابة الفكرية من إحكام فإنه لا بد من تسرب بعض المواد بشكل غير مباشر أو مباشر أحياناً ، وذلك تبعاً لتقلبات السياسة العامة وللحالة الأمنية وغير الأمنية في الدولة ثم لركوب تيار شديد ولو مؤقتاً في سبيل إجهاضه .

وعلى هذا الأساس صنف في العصر الأموي بعض الكتب ، وترجم بعض آخر ، واقتصر الذي وصلنا منها في باب السيرة والمغازي على بعض ما صنفه وهب بن منبه اليماني المشهور ، والامام الزهري .

يروى بأن والد الزهري كان من المناوئين الكبار للحكم الأموي ، وأنه

أحوالهم ويطعمهم في الشتاء عملاً وزبداً وفي الصيف عملاً وسناً ، ولكرمه العجيب هذا كانت تركبه الديون ، وكان يجد نفسه بحاجة أكبر إلى المال ، لذلك وثق صلاته بالظفاء من بني أمية وسواهم . لكن قبل الاستطراد في الحديث عن صلاته بالخلافة الأموية وأثر ذلك ، لنعد نحو نشأة الزهري والثقافة التي حصلها .

انصف الزهري منذ صغره بالجد والاندفاع نحو العلم مع الوعي العظيم ، وهو قد أدرك عدداً من الصحابة وسمع ربما من عشرة منهم ، لكن رغم هذا فإنه أخذ علمه عن أبناء الصحابة والتابعين الأوائل ، وكان من شيوخه عبد الله بن عمر ، وسهل بن سعد ، وأنس بن مالك ، وكثير بن العباس بن عبد المطلب ، وسعيد بن المسيب ، وسالم بن عبد الله ، وعبد الله بن جعفر ، وعروة بن الزبير .

وكان أشد الناس تأثيراً به عروة بن الزبير الذي فارق خط إخوانه ، فهجرت السياسة والتفت إلى العلم ، فحصل ما لم يحصله سواه ، وخاصة ما رواه عن عائشة أم المؤمنين لوشائج القربى بينهما ، وعلى هذا الأساس نحن حين نتحدث عن علوم الزهري ومادته نجدها قريبة العهد للغاية من النبي ﷺ ، ولهذا كانت على درجة عالية للغاية ، اعتمدها العلماء والرواة ورجال الصحيح من بعد .

واشتهر الزهري ليس فقط بالعلم وإنما بالوعي والصدق والأمانة ، وشدة التدين ، ولهذا أقبل على الأخذ عنه طلاب العلم من عظماء الرجال الذين سيقر لهم فيما بعد بالإمامة على أوسع نطاق مثل : مالك بن أنس ، معمر بن راشد ، الأوزاعي ، الليث بن سعد ، سفيان بن عيينة ، عمر بن عبد العزيز ، ومحمد بن إسحق ، وغيرهم كثير .

لقد ولد ابن شهاب الزهري في خلافة معاوية بن أبي سفيان ، وكان صبياً عندما انتهى العصر السفياني ، وعاصر وهو في مطلع شبابه ، شباب الدولة الأموية في عهد عبد الملك بن مروان ومن بعده أولاده كالكوليد وسليمان ، ومعلوم أن الخلافة الأموية كان لها سياسة خاصة تجاه أفراد قبيلة قرش وأبناء الصحابة من المهاجرين والأنصار ، وابتغت هذه السياسة منع هؤلاء من النشاط السياسي بكافة

في مدينة استانبول لمراجعة بعض الأصول الخطية للمصنف وغيره من المصادر . . .
 وبعد ما قرأ قراري ثانية في دمشق ، تابعت عملي فيه حتى فرغت من ضبط
 النص ، وتبنت بعض الحواشي الضرورية ، ولقد كان العمل صعباً بعض الشيء ،
 إنما أعان الله على تذليل المصاعب بفضل المصادر الكثيرة التي توفرت لي ، وبفضل
 ما كسبته من خبرة عامة في العمل في المخطوطات العربية ، وخبرة خاصة بالسيرة
 النبوية ، ذلك أنني وقفت جل وقتي في السنوات الست الماضية على ميدان
 السيرة ، وكان من ثمرات ذلك إخراج سيرة ابن إسحق ، والآل مغازي الزهري ،
 وبعدها سيكون بعون الله أشياء أخرى جديدة هامة .

والزهري هو محمد بن مسلم بن عبيد الله بن شهاب بن عبد الله بن الحارث
 ابن زهرة بن كلاب بن مره ، يلتقي نسبه بنسب النبي ﷺ بـ كلاب بن مرة ، ذلك
 أن زهرة هو الأخ الأكبر لقصي بن كلاب ، الذي أسكن قبيلة قريش في مكة بعد
 ما قام بطرد خزاعة منها ، ثم من زهرة كانت آمنة ابنة وهب أم النبي ﷺ ، ومنها
 كان سعد بن أبي وقاص الصحابي المشهور ، وقائد المسلمين يوم القادسية .

اختلف في سنة ميلاده ، وأرجح الروايات أن ذلك كان في المدينة سنة إحدى
 وخسين للهجرة ، وأمه عربية هي ابنة أهبان بن الدئل بن بكير بن عبد مناة بن
 كنانة . في المدينة نشأ ، فكان قصيراً ، قليل اللحية ، خفيف العارضين ، وقد
 وصف في شيخوخته بأنه كان يصنع رأسه ولحيته بالحناء ، كما وصف بأنه كان
 أبيضاً .

اشتهر بفصاحة اللسان ، كما وصف بالكرم والسخاء الشديد ، فكان يعطي
 كل من جاء يسأله ، حتى إذا لم يبق معه شيء استلف من عبيده ، وربما جاءه
 السائل فلا يجد ما يعطيه ، فيتغير عند ذلك وجهه ، ويقول : أبشر فسوف يأتي الله
 بخير ، فيقضي الله لابن شهاب على قدر صبره واحتماله ، إما رجلاً يهدي له
 ما يسه ، وإما رجلاً يبيعه وينظره . . . . . وكان يسد للناس على الطريق موائد
 التريد والعسل ، كما كانت له رحلات إلى البددو يطعمهم ويفقههم ، وينظر في

أبواباً خاصة للحديث عن سيرة النبي ﷺ ومغازيه ، وأنه مفيد جداً العودة لهذه المواد ، لأنها أقرب إلى الصحة من سواها ، دونت تحت ضوء قواعد نقدية علمية .
ولدى عودتي لهذه المواد وجدت جلها يعتمد على روايات الإمام الزهري ، وكنت من قبل أدرك مكانة هذا الامام - التي سأحدث عنها فيما يلي - وأعرف أنه صنف كتاباً في المغازي ، هو بحكم المفقود ، وعبئاً فشتت في عديد من مكتبات العالم عن هذا الكتاب ، وخاصة أثناء عملي في تحقيق الموجود من كتاب السير والمغازي لمحمد بن اسحق المتوفى سنة ١٥٢ هـ .

وصدف أثناء عودتي إلى كتاب المصنف للامام عبد الرزاق بن همام الصنعاني ، أن وجدت هذا الامام يفرّد قسماً كبيراً من كتابه للمغازي ، ولدى تفحصي لهذا القسم تبين لي أنه يحوي كتاب الزهري في المغازي ، مع زيادات طميفة ، وقد روى الامام عبد الرزاق هذا القسم عن الامام معمر بن راشد ، تلميذ الزهري وراويته عنه .

وكان قد تم نشر كتاب المصنف في بيروت منذ أكثر من عشر سنوات ، ولدى قراءتي لكثير من مواد المصنف لاحظت أن هذا الكتاب الجليل خرج محشوياً بالأخطاء والتصحيحات ، وأن المحقق عجز عن قراءة نص الكتاب ، ثم قرأت قسم المغازي أكثر من مرة فوجدت أن هذا القسم أصابه تشويه كامل ، بحيث تكاد لا تخلو جملة من جملة من تصحيف أو أكثر ، وفكرت في كتابة مقال حول هذا الموضوع ، لكنني عدلت عن ذلك وقررت إخراج هذا القسم الهام وتحقيقه مجدداً ، ومن ثم العمل على نشره ، وبذلك أقدم للقارئ أصح رواية مدونة وأقدم أثر معروف حتى الآن في سيرة النبي ﷺ ومغازيه مع أخبار بعض الحوادث التي وقعت في تاريخ الاسلام حتى بداية العصر الأموي .

وشرعت في هذا العمل منذ أكثر من عام أثناء وجودي في مدينة فاس ، وعزمت بعد ما قطعت فيه مرحلة طويلة على الوقوف أثناء عودتي من المغرب براً

ومع تسليمنا منذ البداية بأن المصدر الأساسي للسيرة ، والوثيقة التي لا يرقى إليها شك في صحتها هي القرآن الكريم ، ندرك أنه مع القرآن الكريم لا بد من العودة إلى ما جمعه المسلمون من أخبار لشرح المجل وتبيان المفصل ، لهذا نرى أن المسلمين اهتموا - ربما منذ أيام النبي ﷺ - بجمع أخبار النبي ﷺ وأقواله وأفعاله ، ونشطوا في هذا الميدان بفعل عوامل كثيرة ، كنت قد تعرضت لها في كتابي « التاريخ عند العرب » ثم في مقدمة « كتاب السير والمغازي لابن إسحق » ، ويمكن أن أضيف إلى ذلك أن عدداً من كتب الحديث أفردت

المغزى

التبويين

تصنيف الإمام محمد بن مسلم بن عبد الله
ابن شهاب الزهري (٥١ - ١٢٤ هـ)

مفتحه وشرح له

الدكتور سهيل زكار

دار الفكر

إبن شهاب الزهري

السغائري النبوية

ANKARA OKULU YAYINLARI